

М. МЕНДИЗАДЭ

ҮМУМТАҢСИЛ
МАКТАБЛАРИНДА
ТАЛИМ-ТАРБИЈА
ПРОСЕСИНИН
ТАКМИЛЛАШ-
ДИРИЛМАСИ
ЖОЛЛАРЫ

М. М. МЕҲДИЗАДЭ

ҮМУМТӘҲСИЛ МӘКТӘБЛЭРИНДЭ
ТӘ'ЛИМ-ТӘРБИЈЭ ПРОСЕСИНИН
ТӘНМИЛЛЭШДИРИЛМӘСИ
ЈОЛЛАРЫ

•МААРИФ• НӘШРИЈАТЫ

Бакы—1982

Үмүттөсөл мектептеринде төлүм-тәрбия процесинин төкмиллештирилмеси жолларынын, хуусулго шакирдлерде идрак, ичтиман-снжаси, эмек фаллыгы мөвгелеринин формалашдырылмасы иле алагодар проблемаларини буларын һәлл едилмеси үзрә мектептерде тоиллмаш габгчыл тәчрүбәсини ишигләндирилмасына һәср едиләл һәмни китаб мӯәллимләр, мектеб рәһбарларин, халг маариф органларин ишчиләрини вә али педагожи мектеб тәләбәларин үчүн һәзәрде тутулушудур.

Елми редактору педагожи еамләр һәмниәди Ә. Арајев

КИРИШ

Коммунизм гуручулуғунун бүтүн саһәләринде олдуғу кими, мектеб төһсилә саһәсинде дә әзәмәтли һәлиқәтләрә јиләләнмәш олдуғумузу небат етмәјә еһтијач јөхдур. «Үмүттәһсил мектепләри шакирдләринин төлүмнин, тәрбијәсини вә әмәјә һазырланмасына даһа дә төкмилләшдирмәк һағында» Сов.ИКП МК вә СССР һазирләр советинин гәрарында (1977-чи ил) гејд олунур: «Өлкәдә маариф саһәсинде бөјүк мӯвәффәғијјәтләр газанилмишдир. һәмилыгла ичбари орта төһсилә кечмәјини баша чатдырылмасы Коммунист партијасынын вә совет халғынын, сәсиалист ичтиман гурулушунун көркәмли һәлиқәтләрдир.

Ишкешәф етмәш сәсиализм шәрантинде өткәмизин бөјүмәкдә олан һәли там орта төһсилә алмаш, һалда һәјәтә гәдәм гејур ки, бу дә әмәк мөһсулдарлығынын, әмәткеш күтәләрини мәһәви мәдәнијјәтинини вә ишүрунун даһа дә әртмәси, коммунизм чәмнјјәти адамларынин формаланимәси үчүн јени имкаңлар јарадыр».

Халг маарифи саһәсиндәки һәлиқәтләримиз партијамызын XXVI гурултајына Мәркәзи Комитәнин һесабатымәрузәсинде ачыг көстәриләр. Сов.ИКП МК-ини Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш һәмни мәрузәдә гејд едир ки, «Һесабат дөврүндә партијаның XXV гурултајынын халг маарифинин ишкешәфәна аид көстәришиләри бүтөвлүкдә мӯвәффәғијјәтлә јеринә јетирилмишдир.

Мүһүм мәрһәлә фәһл едилмишдир—һәмилыгла ичбари орта төһсилә кечилмәси баша чатдырылмишдыр» (9 сәһ. 79). Бу мәсиләсиз һәлиқәтләрини Азәрбајҗан Совет Сәсиалист Респуһликасына дә, онун мектепләринин дә хас олдуғуну демәк артыгдыр.

Бүтүн буларла бәрәбәр XXVI гурултај дөврүмүзә хас олан сүрәтди ишгисәди вә сәсиал ишкешәф әммининдә мектеб төһсиләнин даһа дә төкмилләшдирмәји, хуусилә төлүм-тәрбијә ишләринини кејфијјәтнини јүксәлтмәји тәхирәсалымәз вәзифә кими гәршыја гејур. һесабатымәрузәсиндә гејд едиләр: «Бу күн башлыча вәзифә

© «Маариф» һәлиқәтләри, 1982.

Г501--000 171--81 4306910000
М-652

мәктәбдә тәлимни, эмәк тәрбијәсиниңи ва мәнәви тәрби-
јәниңи кејфијјәтиниңи жүксәлтмәкдәң, мүәллимләрини ва ша-
кирдләрини әмәјиниңи иәтичәләриниңи гүјмәт верилмәсиндә
формализми арадан галдырмагдан, ишдә тәлимни һә-
јәтлә әләғәсиниңи мөһкәмләндирмәкдәң, мәктәбдиләрни ич-
тимай-фајдалы әмәјә һазырламагы һаһишләндирмагдан
ибарәтдир. Бурада мүәллимләр, әлбәтте, һәлледичи рол
ојнајырлар. Оларын әмәјини, мәшһәтинә, ихтисасынныңи
артырымасына диггәти әсиркәмәк ләзим дејилдир.
«Ләкин оларын ишһинә тәләбкарлыгы да артыр» (9 сәһ.
79—80). Леонид Пилич мәһруздә мәктәб програмлары ва
дәресикләриниңи дә һаһишләндирылмасына ајрыча фик-
ир вермәји мһүм вәзифә кими гаршимаја гојмуиндир.

XXVI гурултайын ирәли сүрдүју бүтүн мһүм ишти-
сади ва сәсиал сәһијјәниңи вәзифәләрниңи, о чүмләдән мәк-
тәб тәһсилниңи кејфијјәтиниңи әсәсли сүрәтдә һаһишләш-
дырмаг вәзифәсиниңи јеринә јетирилмәсә үчүн јоллар
гурултайын гәрарларында ајдын көстөрилмишидир. Гу-
рултайын гәбул етдији «1981—1985-чи илләрдә ва
1990-чы иләдәк олан дөврдә ССРП-иниң иштисади ва сә-
сиал иштишәфиниңи әсәс истиғамәтләриниңдә гејд едилди:
«Сәксәһинчи илләрдә Коммунист партиясы өз иштисади
стратегиясыны ардычыл сүрәтдә һәјәтә кечирмәкдә да-
вам еләчәкдир: бу стратегиянын али мәғәсәди бүтүн
ичтиһаи иштисәһини сәмәрләндирејиниңи даһа да жүксәл-
дилмәсә, эмәк мәһсуларларыныныңи артырымасы, совет
адамларыныңи сәсиал ва эмәк фәаллыгыныңи күчләнди-
рилмәсә әсәсиндә халғын мәдди ва мәдәни һәјәт сәһиј-
јәсини дурмадан жүксәлтмәкдәң, шәхсәјјәтиниңи һәртәрәфли
иштишәфи үчүн даһа һаһиш шәрәит јаратмагдан иба-
рәтдир» (бах: 22. 55—56, 1981).

Ишдә әмәли вәзифәмиз иһәр шејдән әввәл, мәктәблә-
римиздә тәлим-тәрбија ишләриниңи мөзүм, форма, вәси-
тә ва методларыны тәһирә сәлмәдән даһа да һаһиш-
ләшдырмагдан, мүәллимләрини һәр мәктәбдә јарадычы-
лыгыны артырмагдан ва беләһиклә, мәктәб ишләриниңи
кејфијјәтиниңи бүтүндүклә партиянын тәләбләрни сәһијјә-
синә галдырмагдан ибарәтдир.

Бу мүнәсибәтлә мәктәб тәһсилни әләғәдәр ва она
хидмәт едән елмәрини, хуәсислә педагожи елмәрини ва
психолокияныни үзәринә бөјүк ва јени вәзифәләр дүшүр.

Догрудур, сон 10—15 ил әрзиңдә һәмни елмәләр сә-
һәсиндә, хуәсәсән ССРП Педагожи Елмәләр Академиясы

вәситәсилә рус дилиндә бир сыра дәјәрли әсәрләр јара-
дылмыш ва һәшр едилмишидир (истиғадә едилән әдәбиј-
јәт сәјаһысына бах). Ләкин оларын киғәјәт дәрәчәдә
олмағасы ва Азәрбајҗан дилинә тәрчүмә едиллиб кениш
мүәллим күтләләриниңи чатдырылмасына нөгсән кими
гејд едилмәлидир. Сөз јох ки, мүәллимләримизниң бир
гисмини, һәмни әсәрләрдән истиғадә едир. Сон илләрдә
Азәрбајҗан дилиндә дә республика Елми-Тәдғигат Пе-
дагожи Елмәләр Институту вәситәсилә бу истиғамәтдә
үмүми дидактика ва хуәсуси методикаја даир бир нечә
әсәр һәшр едилмишидир. Бу институтун көмәклији илә
педагожи матбуатымызда педагогика сәһәсиндәки јени-
ликләр мүәјјән дәрәчәдә мүәллимләрә чатдырылдыр. Бү-
түн буларә баһмајараг республика мүәллимләриниңи
педагожи, психоложи ва методик әдәбијјәтә олан еһти-
јачы һәлә дә өдәнилмәһини галыр. Мүәллим ва мәктәб
рәһбәрләри үчүн хуәсуси китабхана тәшкил етмәк мәсә-
ләһи республикада һәлә дә һәлә едилмәһиншидир. Оху-
муларә тағдын олуған бу китаб гејд олуған кәсирләр,
гисмән дә олса, арадан галдырмагы гаршимаја мәғсәд
гојур.

Тәлим-тәрбија ишләриниңи дөврүн тәләбләринә мүнә-
фиғ гурмаг мәғсәдилә әдәбијјәтдә ирәли сүрүлән педа-
гожи проблемләр, мүддәалар һәмни китабда гисмән ва
мүхтәсәр олараг ишығландырылдыр. Ләкин бу мүддәә
ва јени фикирләр сәдәчә олараг тәсвир едилмир, һәм-
һини, олар имкән даһилиндә китабда тәһлил олувур.
Әкәр буларын бир гисминиңи мүәллимләриниңи миннәтдә-
рләр иштисәлә гәбул едириксә, дикәр бир гисми илә разы-
ләшә билмәдјиһиниңи үчүн өз мүнәһизәләримизни билди-
рир, јәһи педагожи фикирләрини мүәллимләримиздә даһа
чоһ ајдын олмасына чалышырыг. Буинула бәрәбар, јени
педагожи һәһигәтләрини, мүддәаларын, тәлим формасы
ва методларыныни ва с. республика мәктәбләриниңи һәјә-
тиндә илә чүр тәһтиг едилмәјә башландығлары ишығ-
ландырылдыр. Бундан башға, педагогикада һәлә чоһ аз
ишығландырылмыш мһүм проблемләрдән бирини—
шакирдләрдә фәал һәјәт мөвгејиниңи формалашдыр-
масы ирәблиһиниңи шәрһ етмәјә китабда ајрыча јер вери-
лир. Буларын тәһтиг илә әләғадәр мәктәбләримиздә
топланмыш габагчыл педагожи тәчрүбәнини ишығлан-
дырылмасына, гисмән дә олса үмүмиләндирилмәһинә
сәј көстөриллир. Мәһз она көрә ки, мәктәбдә һаһијјәт-

минна новаторлугу нээрдэ тутмуруг, ма'лум педагожи һагигэтлэрин маһаротлэ тэтбиги вэ габагыг нэтичэлэр элдэ етмэк дэ габагчыл тэчрүбәдир. Элаво едөк ки, мүәллим вэ методистлэрин өзлэри дэ габагчыл педагожи тэчрүбә дедикдэ, һәр шөйдә әввәт, ма'лум педагожи һагигэтлэрин маһаротлэ јеринә, јетһирилмәсини нээрдэ тутурлар (бах: 143, 5/1979, сәһ. 65).

Беләликлә, әкәр Е. И. Моноссон габагчыл тэчрүбәни аңчаг новаторлуг кестөрәйәклә баглайырса, чохлаы о чүмләдән дэ биз ону, һәм новаторлуг, һәм дэ педагожи һагигэтлэрин маһаротлэ истифада едилмәсн киһи икн вәзифә илэ баглайырг.

Элаво едөк ки, мүасир тәләбләрлә ајаглашан тә'лим нээријјәләрнә әсасланан метод, форма вэ пријомларлэ элдэ едилән репродуктив габагчыл тэчрүбә новаторлугу өзүнә мәгсәд гојан габагчыл педагожи тэчрүбә үчүн зәһин јарадыр. Исебат етмәјә еһтијаж јохдур ки, габагчыл тэчрүбәниһ илк мәрһәләсини кечирмәјән мәктәб вә мүәллим нә гәдәр арзу вә чәһд етсә белә, новаторлуг нүмунәсн кестөрә билмәз. Бу исе јеримәк бачармајан ушагы јүјүртмәк фикринә дүшмәк киһи сәсләнәрдн.

Республиканын педагожи мәтбуатында вә бу барәдә јазылар верилмәјә башландығыны мүсбәт бир һал киһи гејд етмәк олар. Профессор Башир Әһмәдовун «Мәктәб тэчрүбәсини исеә өјрәнмәли» башлығы алтында «Азәр-бајҗан мәктәби» журналында дәрч олунан мәғаләси буна иһсал ола биләр (бах: 29, 9/1978, сәһ. 54—55). Габагчыл тэчрүбәни өјрәнмәк, арашдырмаг илк нөвбәдә она көрә ләзимдыр ки, педагожи һагигәтлэрин, пријисин вә мүддәаларын, форма, метод вэ пријомларын вә с. нә чүр јолларла истифада едилдјини, алынән дөјрлн нәтичәләрн ашкара чыхараг, ону мүәллимләр күтләсәнә чатдыраг. Ајдын дејилми ки, әкәр, үмумијәтлә педагожи тэчрүбәни јажышлашдырмаг мәгсәд гојулурса, әсас јоллардан бири будур, әкәр педагогика елминн јени-јени һагигәтләрлә зәһкилләшдирмәк мәгсәд гојулурса, әсас иш истигамәтләриндән бири будур. Мәһз она көрә дэ «ССРИ Педагожи Елмләр Академијасынын фәалијјәтинин әсас истигамәтлэри һаггында» (1969-чу ил) адлы ғарарында Сов.ИКП МК бу мәгсәдлә ирәли сүрдү-јү бир сыра истигамәтләр арасында һәм дэ тәләб етмиш-дир ки, кәч иһсәлнн тәрбијә вә тә'лими үзрә топланмыш

габагчыл тэчрүбәни кениш бир сурәтдә истифада етмәк үчүн «ушаг вә кәчләрнн коммунист тәрбијәси практи-касы өјрәнлиб үмумиләшдирлиһ» (24. сәһ. 502).

Көрүндүјү киһи, сөһбәт һәр һансы тэчрүбәниһ өјрән-илмәсиндән дејил, аңчаг габагчыл тэчрүбәниһ өјрән-илмәсиндән кедир.

Китабын мүхтәлиф фәсилләриндә ишыгландырылан тэчрүбә һәм иһкаредилмәз партија кестөришләринин, габагчыл педагожи мүддәаларын нә чүр, нә киһи маһарәтлә тәтбигинә нанл олмагы, јүксәк вә сабит нәтичәләр элдә етмәјн кестөрин, һәм дэ мүсбәт нүмунә киһи мүәллимләрнн тэчрүбәдән мәнфәәт көтүрмәләрнн нээрдә тутур. Бәлкә бу ишыгландырылан тэчрүбәдән республикада вә ја ондан кәнарда даһа јажшысы вар? Ола да биләр. Ләкин ишыгландырылан тэчрүбәләрнн һәлә иһсә олдуғуну несбат едән олмамышдыр. Бүтүн бу тэчрүбәләр иһсәбилдир. Кәләчәкдә бунлардан даһа јажшысынын әмәл кәлмәсн шүбһәсиздир. Педагожи тэчрүбәни габагчыл олуб-олмамасыны ајдынлашдырмаг исе һеч дэ мүәммалы бир иш дејилдир. Әкәр мәктәб, тәкрар едил-рик, тә'лим-тәрбијәни кәјфијјәтинн өлчән критериләрә там чаваб верирсә, ма'лум педагожи мүддәалары бөјүк бир маһарәтлә јеринә јетирә билирсә, програм тәләбләр-ринә јүксәк чаваб алырса, партија вә һөкүмәтин мәктәб тәһсилни даһа дэ јажышлашдырмаг һаггында ирәли сүрдүкәрни тәләбләр, вердикләрн кәстөришләр јеринә јетирилирсә, мәктәб вә ја мүәллим новаторлугла мәш-гул олурса, бүтүн бунлар тәсәдүфин һалларын нәтичәси дејил, иһкүзәр, јеткиһ, јүксәк сијаси вә педагожи һазыр-лыга малик фәдакарлыгга чалышан мүәллимин вә ја мүәллимләр коллективинин кәркн әмәјинин нәтичәси-дирсә, мәктәб бу габагчылыг дејилми? Элаво етмәлијик ки, габагчыл тэчрүбәсн олан мәктәбин вә ја мүәллимин дэ иһшидә нөгсәнлар ола биләр вә бу, һеч дэ онларын габагчылыгыны нээрдән сала билмәз (әкәр нөгсәнлар дәрк едилир вә онлары арадан галдырмаг үчүн ләзими тәдбирләр көрүлүрсә). Ону да элаво едөк ки, бу вә ја дикер иш сәһәси үзрә габагчылыг бүтүн иһләриндә габагчыл олмајан мәктәбләрнн иһшидә, ајры-ајры габагчыл мүәллимләрнн фәалијјәтиндә, коллектив иһарәсиндә дэ «орта сәвијјәл» һесаб олунан мүәллимин иһшидә дэ ола биләр. Шүбһәсиз, бунлары да дигәтлә өјрәнмәли

ва үмумиләшдирмәлилик. Габагчылык аҗры-аҗры мұәллимни, пәчә дәрәҗәләр, «бәуиә бичилмәйб». Габагчылык, кәркии вә мәһәрәтләр, фәдакарлык, җағҗкешлик вә иналла чәрәји едән педагоҗи әмәјин бәһрәсидир.

«Габагчыл олмәг» һуғуу исә һәр бир мұәллимә верилмишдир, чүнки, һәр бир мұәллимдән там мәс'улијәт һисси вә мәһәрәтләр ишләмәји тәләб етмәк, ади бир тәләб олмушдур.

Бүтүн буилари гејд етмәклә охучуларә әввәлчәдән дәмәк истајирик ки, ирәлидә габагчыл тәчрүбәләринә мұрачәт етдијимиз мұәллимләр арасында габагчылыклар јувәт гәрарлары илә рәсимләшдирилмиш: сәсиәлист әмәји гәһрәмәни кими, әмәкдар мұәллим, кими, баш мұәллим, методист мұәллим кими шәрәфли адалар јујәләнән, ССРП орден вә медаллары илә тәлтиф едилән, республика Али Советиниң Фәхри Фәрмәниши, ССРП Маариф Назирлији вә республика Маариф Назирлијиниң Маариф Әлачысы дөш ишмәниши алмаҗа лајиң көрүләнләрән вә с. башҗа елә мұәллимләрән дә габагчыл тәчрүбәсиндән сөһбәт ачылыр ки, оилар бу вә ја бәшиҗа габагчыл тәчрүбәләринә көрә мұкафат алмәсалар да габагчылык јәлуна дүшмүшләр, оиларни дәрәҗәли ишләрин, ишләриниң парлаг пәтичәләрин адамда фәрәһ һисси доғурур, һатта мәтбуәт сәһифәләриндә ишығландырылыр. Ону да дәмәји борч билirik ки, ишдә тәкчә габагчыл мұәллимләрән дејил, габагчыл мұәллим коллективлариндән фәрһлә сөһбәт ачымаҗа кешиш имканларымыз вардыр. Белә мәктәбләр тәкчә шәһәрләрдә дејил, һәм дә кәнд јерләриндә күтләви сурәтдә јарадылмишдир. Буна аид мисаллары јери кәлдикчә мұвариф бәтмәләрдә охучуларә тәғдим едирик. Ону да јадлаң чыхармаҗ ләзим дејилдик ки, ичтиман-ејмләр сәһәсиндә прәти сүрүлән мұдәәларын ишығландырылмәси һәјәтлә, габагчыл тәчрүбә илә әләғәләндирилмәдикдә схоластик нәзәријәбазлыҗа растлашачаҗы (бах: 6, ч. 5. сәһ. 578—579). Педагоҗика бурада мұстаһсалы тәшкыл елә билмәз. Сов.ИКП XXVI гурултајын мәктәб һағғындакы көстәришләрини һәјәтә кеңирәмәји јолларыны ишығландырмаҗа һәср едилән «Мәктәбин бөјүк вәзифәләрин» ади баш мәғләсәсиндән «Правда» гәзетни јазыр: мәктәбдә тәлим-тәрбијә ишлариниң, о чүмләдән «Әмәк, әхләғ, естетик тәрбијәниң форма вә методларыны тәкмилләшдирәрәк ишдә олаң формализмдән гәти

сурәтдә хиләс олмәг үчүн совет мәктәбинниң чохлу педагоҗи әмәк усталарыны тәчрүбәсинә истифадә етмәк ләзимдыр. Бу тәчрүбәниң әсасында исә, бөјүкән шәхсијәтни марағ вә габиллјәтләринә јөнәлмиш сәјғ дигәт, кәңчәләр коллективниң ичтиман фәјдалы ишләрдә бирләшдирмәк, әмәк адамлары илә әләғә јаратмаҗ... бачарығы дурур» (19. 2/IV—1981).

Китабда истифадә едилән мәһбәләрә кәлннчә дәмәлишмә ки, марксизм-ленинизм тәлими, о чүмләдән Сов.ИКП МК Баш катиби, ССРП Али Совети Рәјасәт һејәтинни Сәдри Л. И. Брежнев јолдашын кәңә исләни тәлими, тәһсил вә тәрбијәни һағғында ирәли сүрмүш олдуғу мұдәәлар, Сов. ИКП гурултајларыны, Сов.ИКП МК вә ССРП Назирләр Советиниң мәктәб тәһсيلي һағғында гәбул етдикләри гәрарлар методолоҗи әсәс тәшкыл етмәклә оилардан апарычы компәс кими истифадә едилмишдир. Бу мәғәдлә һәм дә Азәрбајҗан КП гурултајларыны материалларында, Сов.ИКП МК Спјаси Бүросу үзвүлүнә һәмизд, Азәрбајҗан КП МК-нын биринчи катиби һ. Ә. Әлијев јолдашын мәрүзәләриндә ирәли сүрүлән әләғәдар мұдәәлардан истифадә едилмишдир.

Китабда классик педагоҗиканың сынағдан чыхмыш вә актуаллығыны итирәмәши мұдәәлар, даһа кешиш сурәтдә исә совет педагоҗикасының корифејләри Н. К. Крупскајын, А. С. Макаренкону, В. А. Сухомлинскиниң вә б. һикәрәдләнмәз, совет педагоҗикасының ғызыл фондуна дахил едилмиш олаң нәзәријәләриндән јери кәлдикчә кешиш истифадә едилмишдир.

Бу проблемләрин ишығландырылмәсында көркәмли алим-педагоғларын, о чүмләдән РСФСР Педагоҗи Елмәр Академјасының мұхбир үзвләри Б. П. Јесиповун вә М. А. Даниловун, ССРП Педагоҗи Елмәр Академјасыны акадәмикләри Ј. К. Бабанеконун, И. Д. Зверјевни, Е. И. Монозонун, М. Махмудовун, Д. Ә. Лордкипәлизи, ССРП ПЕА-нын мұхбир үзвләри М. Н. Скаткиниң, Г. И. Шукинаның, И. Т. Огородниковун вә бир сыра башҗа көркәмли алимләрин сән заманларда педагоҗика сәһәсиндә, хусусилә дидактика аспектиндә ишәр етдикләри гижмәтлн әсәрләриндә прәти сүрүлән мұдәәлар һисмән дә олса дигәтлә нәзәрән кеңирилір.

Совет психолоҗикасыны, хусусилә педагоҗи психолоҗиканың әләғәдар мұдәәларында истифадә етмәји

ајрыча гејд етмәлијик. Е'тираф етмәк ләзымдыр ки, педагожи проблемләрини ышығландырылмасында бир гәјда олараг буна чох јер верилмир. Инкар едилмәз бир һәғи-гәтдир ки, бу вә ја башга педагожи мүддәанын психоло-жи әсасларыны шәрһ етмәдән о мүддәаны бүтүн варлы-ғы илә нә ышығландырмаг, нә дә јеринә јетирмәк олар. Педагожи мүддәалар психоложи бахымдан кениш вә ај-дын шәрһ едилмәлији үчүн тәчрүбә аләмнидә дә мүәллим-ләр бундан јан кечирләр. Бунун тәҗрибинин бир чәһәтини әкәр мүәллимләрдә ахтармаг ләзымдырса, икинчи чәһә-тини психологларын өзләриндә ахтармаг ләзымдыр, чүн-ки педагожи мүддәалары психоложи бахымдан чох заман елә чәтин, мүәллимләрә о гәдәр дә ајдын олмајан терминләр вәснәтсәлә шәрһ едирләр ки, баша дүшүл-мүр. Бүтүн бунлара бахмајараг проблемләрин психоло-жи әсасларындан сыйбат ачыланда китабда психолог-ларын, о чүмләдән РСФСР ПЕА-нын академикни, С. Л. Рубинштейнни, СССР ПЕА-нын академикләри Л. В. Занковун, А. Н. Леонтевини, Г. С. Костјукун, В. В. Давыдовун вә бир сыра башга көркәмли психолог-ларын әсәрләриндә ирәли сүрүлән мүддәалардан исти-фада едилләр.

Ајрыча олараг јерли материаллардан әтрафлы исти-фада олундуғуну да гејд етмәлијик. Бу икә икни чүрдүр. Биринчиси, габагчыл мәктәб вә мүәллимләримизин топламыш олдуғлары дәјрәли тәчрүбәдән ибарәтдир. М. А. Прокофјев СССР-дә милли мәктәбләрин ролуну гејд едәрәк јазыр: Совет мәктәбләри фәхр едирләр ки, милли мәктәбләрдә шакирдләр ана дилиндә охујурлар. «Биз, гоһум,туғу дәрк етмәјән Иванлар дејиллик. Милли мәктәбләр бејнәлмилләчилләр јетишдирән мүнһүм тәрбијә очагыдыр. Өз милли көктәришилән ајрыдан адам космо-политә чеврилмәјә риск едир. Өлкәнин милли мәктәблә-риндә чохлу милгларда јахшы мүәллимләр вардыр» (136. 9/1980, сәл. 4).

Китабда мәйә бу чүр габагчыл мүәллимләрин тәчрү-бәсиндән истифада олунур. Икинчиси, јерли алимләрин, о чүмләдән профессорлардан Н. Казымовун, Б. Әһмә-довун, Ч. Әһмәдовун, Ә. Бајрамовун, Ә. Әфәндизадәнин, Ј. Кәримовун, М. Мурадхановун вә б. әләгәләр про-блемләрә даир ирәли сүрдүктәри јазылардыр. Шүбһәсиз, бу јазыларда дә мүнасибәтимијз јухарыда дејилән ки-мидир.

Минијәтдарлыг һисси илә демәлијәм ки, гејд олундуғу кими, јерли педагожи мәтбуатда, хүсусилә «Азәрбајҗан мүәллими» гәзети, «Азәрбајҗан мәктәби» журналы вә онун әләвәләриндә, «Русскиј јазык вә литература в әзәр-бајҗанској школе» журналында дәрч олунан мате-риаллардан—мәгәлләрдән китабда чох истифада едил-мишдир. Сон илләрдә бунларын мөвзуларынын хејли јахшылашдырылмасы сәјәсиндә мүасир совет педагожи проблемләрә, хүсусилә дидактика вә хүсуси методика-лара анд самбаллы материаллар дәрч етмәләри ајры-ча олараг гејд едилмәлијдир.

Нәһајәт, китабда ишләдилән шәрти ишарәләр һа-ғында. Вәрәгәләрә гәнаәт етмәк мәгәсәд илә истифада еди-лән мәнбәләр китабын сәһифәләриндә дејил, онун сонун-да «истифада едилән әдәбијјатын снјаһысы» башлығы алтында снјаһыда көстәрилләр. Сәһифәләрдә икә мәтәри-зә арасында мәнбәјли снјаһыдакы сыра нөмрәси, сонра истифада едилән мәтнин јерләшдирән сәһифәнин нөмрәси көстәрилләр. Әкәр материал бу вә ја башга күллијјата дахил олан һәр һансы бир чилдән алынарса мәтәризә арасында әввәлчә күллијјаты көстәрән сыра нөмрәси, сонра чилдин нөмрәси, нәһајәт сәһифәнин вә ја сәһифә-ләрин нөмрәси көстәрилләр. Мә'лумәт дөври мәтбуат-дан—журнал, мәчмуә, гәзетләрдән олдуғда мәтәризә-дә јенә дә әввәлчә мәнбәјини сыра нөмрәси, сонра кәс-рин сурәтиндә мәнбәјин ил үзрә нөмрәси, мәхрәчиндә нәшр олундуғу ил, сонра сәһифәси вә ја сәһифәләри гејд олунур.

Әдәбијјатын үмуми снјаһысына кәлһинчә әввәлчә һәр икни дилдә—рус вә Азәрбајҗан дилләриндә истифада едилән К. Маркс вә Ф. Енгелсин, В. И. Ленинни вә Л. И. Брежневин әсәрләри, партија вә һөкүмәтин рәһбәр ишчиләринин әсәрләри, партија вә һөкүмәт сәвәдләри вә мәтбуаты, сонра икә Азәрбајҗан дилиндә, нәһајәт рус дилиндә истифада едилән мәнбәләрин снјаһысы верилләр.

І ФӘСИЛ

МӘКТӘБЛИЛӘРИН ФӘАЛ ҺӘАТ МӨВҖЕЛИНИН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ ПРОБЛЕМИ

Јеткин социализм дөврүндә социал тәрәғғинин, итти-сәди јүксәлини вә елми-техники инжилини мүасир мәр-һәләсиндә зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсинин күч-ләндирилмәси вә даһа да јажылашдырылмасы ән акту-ал проблем олмушдур. Мәһз она көрә ки, коммунизм гуручулуғу совет адамларынын һәр тәрәфли инкишафы-ны, оларын тәһсиллини, ичтиман ийуруну, даһилә јет-килијинин јүксәк сәвијјәсини тәмин етмәји тәхирә са-лынмаз вәзифә оларағ гаршыја гојмушдур. Бу әзәмәтлә вәзифә Коммунист партијасы тәрәфиндән әзмә, планлы вә мәғсәдләнлү оларағ һәјәтә кечирилир, совет адам-ларынын һәр бири коммунизм гуручулуғу наһиә фәал шәхсijjәт кими формаландырылар. Сов.ИКП XXV гу-рултајына МК-ның һесабат мәрузәсиндә Л. И. Брежнев јолдаш гејд етмишдир: «Шәхсijjәти ән чох јүксәлдән онын һәјәтдә фәал мөҖгә тутмасыдыр, ичтиман борча шүүрлү мүнәсибәт бәсләмәсиндир, бу заман онын сөзү илә ишинин бир-биринә үйгүн кәлмәси күндәлик дәвра-ныш нормасы олур. Мәһзәв тәрбијәнин вәзифәси белә бир мөҖгә тәрбијә етмәкдир (б. ч. 5., сәһ. 584).

Сов.ИКП МК бу мәғсәдлә мүасир мәһләдә идеоло-жи, идеја-сијасәт инин әсәс истиғамәтләринин мүәјјән ет-миш, әһалинин мүхтәлиф группалары, о чүмләдән јетмиш-мәкдә олан кәч илә арасында тәрбијә ишинин узун-мүддәтли программаны мүәјјәнләшдирән бир сирә гәрәр-лар гәбул етмишдир. Ишин бу мүһүм сәһәсиндә узун илләр үчүн програм характери дашыған «Идеологи-нин, сијаси тәрбијә инин даһа да јажылашдырмағ һағгында» (апрел, 1979) Сов.ИКП МК-ның гәрарында гејд олунур ки, өлкәнин иттисәди, социал-сијаси вә мәд-дән инкишафынын келиши, инкишаф етмиш социализ-мин имканларындан там истифадә етмәк, Совет Иттифа-

ғынын Ленин харици сијасәт хәттинин һәјәтә кечирмәк, оны бейнәлхалғ мөҖгәләринин мөһкәмләндирмәк «идеоло-жи ишин, сијаси тәрбијә ишинин мүвәфғәтjјәтиндән кетдикчә даһа артығ дәрәчәдә асылдыр» (бах: 23. 6/1979. сәһ. 6).

Һәмин гәрарын тәләбләри истиғамәтиндә көрүлән мү-һүм тәдбирләр чохдур. Олардан бири, 1979-чу ил аи-рел ајынын 17-дән 27-дәк Азәрбајҗан ССР-ин пәј-тахты Бақы шәһәриндә кечирилән «Фәал һәјәт мөҖге-нин формалашдырылмасы: мәһзәв тәрбијәнин тәчрүбә-си вә актуал проблемләринә һәср олунан үзүмтитифағ елми-практик конфрансыдыр. Л. И. Брежневин кон-франс иштиракчыларына көндәрдийи мәктүбдә деји-лар: «Јеткин социализм шәраитиндә гаршымызда дүрән ән мүһүм вәзифәләрдән бири совет адамларыны комму-нист идејалылығы вә јүксәк мәһзәв кејфијјәтләр руһун-дә, социалист биркәјәшәјиш нормаларына чиддән әмәл етмәк руһунда, бәржуа идеолокijјәсына вә әхлә-ғына гаршы, чәмijjәтә зидд дәвранышын вә чәмijjәтимизә јабанчы әдәтләрин тәзаһүрләринә гаршы барышмазлығ руһунда тәрбијә етмәкдән иба-рәтдир (бах: 22. 96/1979). Л. И. Брежнев јолдаш Сов.ИКП XXVI гурултајына һесабат мәрузәсиндә јени-дән совет адамынын шәхсijjәтинин формалашдырыл-масы проблеминә тохунур, онын «јени дүнианын гуручу-суна хас олан гәјпәр һәјәт» сүрдәјүнү гејд етмәклә ба-рабәр, һәм дә дејир ки, бу о демәк дејилдир ки, биз јени нисанын формалашмасы илә әләғәдәр олан бүтүн мәсә-ләләрн һәл етмишк. Бу сәһәдә һәлә көрүләси ишлә-рин чохлуғуну кестәрмәклә Леонид Илич тәрбијәнин мүвәфғәтjјәтинин онын социал-иттисәди сијасәтин мөһ-кәм бунөврәсинә әсәсләнмағдә көрүр вә дејир: «Шәхсijjә-тин кетдикчә даһа долғун инкишафы үчүн бизим бөјүк мәддә вә мәһзәв имканларымыз вардыр вә кәләчәкдә бу имканлары даһа да артырачагыҗ. Јакин бунула ја-нашы һәр бир адамын һәмин имканлардан ағыллы исти-фадә етмәји бачармасы вәзипдир. Бу иса, нәтичә ет-тибарилә шәхсijjәтин марағынын тәләбатынын нечә ол-масындан асылдыр, мәһз буна көрә партијамыз шәх-сijjәтин марағынын, тәләбатынын фәал, мәғсәдләнлү шәкildә формалашдырылмасыны социал сијасәтин мү-һүм вәзифәләриндән бири һесаб едир» (9. сәһ. 84). Көрүн-дүјү кими, Леонид Илич Совет адамынын шәхсijjәтинин

формалашдырылмасы зәруријјәтнин гәјд етмәклә бара-
бәр, бу бөјүк, шәрәфли вә мурәккәб процесин принципнал
јолларына да кәстәрир. Шүбһә јохдур ки, партија вә
Совет дәвләтн бу истигамәтдә дә ардычыл олараг тәд-
бирләр һәјәтә кечирир. (о чүмләдән бах: 22. 77/1981).

Јухарыда ады чәкилән гәрарла әләгадур бу проблемә
һәср олунмуш Үмүмтитфаг партија конфрансынын иши-
нә нәзәр салаг.

Сов.ИКП МК Сјјаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд,
Азәрбајҗан КП МК-нын биринчи катиби һ. Ә. Әлијев
јолдашын конфрансда гәјд олунан мөвзуда етдији дәрин
мәзмунлу, елми чәһәтдән әсасландырылмыш ма'рузәси-
ни, диқар ма'рузәләри вә чыхышлары динләјиб музакир-
ә едән һәмнин конфранс јүксәк тәшкилати, идеја-сјјаси
вә нәзәри сәвијјәдә кечмиш, әлкәнин партија тәшкилат-
лары, о чүмләдән Азәрбајҗан партија тәшкилати тәрә-
финдән идеолоји иш сәләсиндә әмәк адаларынын кому-
мунист тәрбијәсинә даир ирәли сүрүлән вәзифәләри је-
ринә јетирмәк ишиндә топланмыш зәнкни тәсрүбәни үмү-
мләшдирмишидир. Конфранс өзүнчи 12 бөлмәсиндә зәһ-
мәткешләрни ма'нәви тәрбијәсини даһа да күчләндирмәк
вә совет адамында фәал һәјәт мөвгејини формалашдыр-
маг үчүн елми чәһәтдән әсасландырылмыш төвсјјәләр
гәбул етди (бах: 122. 2/1980. сәһ. 99—110).

Һ. Әлијев јолдаш ма'рузәсиндә кәстәрир ки, «комму-
нист тәрбијәси мурәккәб елмдир, јүксәк мәнһарәг тәләб
едән бир сәнәтдир, кәркни, фәдакар әмәкдир. Партија
бу иши јени сәвијјәдә галдырмаг, совет чәмијјәтнин
сәсиал-иғтисади вә ма'нәви инкишаф тәләбатына үй-
гулалашдырмаг вәзифәсини гаришја гојмуңдур» (10. сәһ.
58—59). Нәзәрдән кечирилән проблемин нә гәдәр актуал
олдугуну исбат етмәјә ентијач јохдур. Лакин бу, бөјү-
мәкдә олар, кәч нәсл барәсиндә даһа актуалдыр. Чүнки
буну, тәкчә бизин мүасир һәјәт дејил; һәм дә јакын вә
узаг кәләчәјимиз тәләб едир. Совет чәмијјәтнин даһа
сүр'әтлә инкишаф етмәси, хејли дәрәдәдә, идики кәч-
ләримизин фәал шәхсјјәт кими формалашмасындан
асылдыр. Кәчләрини коммунист тәрбијәсини әсаслы
сурәтдә јакшылашдырмаг мәғсәдилә Сов.ИКП МК өзү-
ңи јухарыда гәјд олунан гәрарында халг мәариф орган-
ларына бир вәзифә олараг тапшырыр ки, тәлим вә тәр-
бијә процесләринин үзви сурәтдә бирләшмәсинә, шакирд-
ләрдә вә тәләбәләрдә елми дүняјакәрүшүнү, јүксәк ма'-

нәви-сјјаси кәјфијјәтләрини вә әмәксәварлијини форма-
лашмасына наил олсунлар. «Кәчләрә сјјаси биликләрә
мәраг ашылансын, онларын ичтинма фәаллыгы һәр ва-
ситә илә инкишаф етдирилсин. Мәктәбдәнкәнар ишин,
техинки вә бәдији јарадычылыгын, бәдән тәрбијәсинин
вә идманын даһа да инкишаф етдирилмәси үчүн тәдбир-
ләр кәрүлсүн» (бах: 23. 6/1979, сәһ. 12).

Бу кәстәришләрин һәјәтә кечирилмәси—мәктәббиләр
арасында кәстәришән истигамәтләр үзрә тәрбијә ишинин
күчләндирилмәси вә даһа да јакшылашдырылмасы, шүб-
һәсиз ки, коммунизм ишинә сәлиг олаи совет вәтәндаш-
ларынын јетишмәсинә көмәк едәчәк, һәлә мәктәб пар-
таларында отуран шакирдләрдә фәал һәјәт мөвгејинин
әввалчә мөһкәм өзүлүнү гојулмасыни, сонра там фор-
малашмасыни тә'мин едәчәкдир.

Шәхсјјәттин фәал һәјәт мөвгејинин маһијјәти һа-
ғында. Педагожи әдәбијјәтдә бу айналыш һәләли кифа-
јәт гәдәр ишыландырылмамышдыр. Бу истигамәтдә
апарылан тәдгигатлары нәтичәләри исә һәлә кәрүмүр.
Ашағыда гәјд едилдији кими, бу барадә әдәбијјәтдә ан-
чаг әзри-әзри фикирләрә сәрт кәлмәк олур. Сјјаси әдә-
бијјәтдә исә бу айналыш зәһмәткешләрин јашлы груп-
лары бахымындан шәрһ едилмишидир. Һ. Әлијев јолда-
шын јухарыда ады чәкилән ма'рузәсиндә шәхсјјәттин
фәал һәјәт мөвгејини формалашдырылмасынын әсас
истигамәтләри илә барабәр онун маһијјәти дә әтрафлы
шәрһ едилмишидир. Орада гәјд едилир: «Фәал мөвге
шәхсјјәттин коммунист әғидәсини, онун ирадә зәнкипли-
јини, идеја-ма'нәви дүшүнчәләрини ифадә едәрәк, инса-
на јени-јени мәсәләләри ирәли сүрүб һәлә етмәкдә, чәтпи
шәрәнтдә өзүнү итирмәмәкдә, гәтијјәтли һәрәкәт етмәк-
дә, өз үзәринә мәс'улијјәт кәтүрмәкдә көмәк едир. Фәал
мөвге бәшәријјәттин һазырладыгы бүтүн ма'нәви сәрвәт-
ләр илә өз дахили әләмини даим зәнкиләшдирмәји тә-
ләб едир» (10. сәһ. 15).

Кәрүндүјү кими, бурада шәхсјјәтти, фәал һәјәт мөв-
гејиндән хүсусилә характеризә едән идеја-ма'нәви вә
ирадә хассаләр кәстәрилир. Лакин бу һәлә һамысы де-
јилдир. Нәзәрдән кечирилән айналышы даһа там ајдын-
лашдырмаг мәғсәдилә Һ. Әлијев јолдаш дејир: «Фәал
һәјәт мөвгеји сәсиализм дүшмәнләринә, марксизм-
ленинизм вә пролетар бейнәлмилләтчилији принципләрин-
дән һәр һансы шәкилдә керн чәкилмәјә гаршы барышмаз

мүнәсибәт демәкдир. Белә бир мөвгә буржуа вә тафтишчилик идеолокијасына гаршы, хуәсуи «мүлкијәтчилик психолокијасына» галыгларына гаршы, коммунист эхлагыны антиподларына гаршы мүбаризәдә мөһкәмләшир» (10. сәһ. 15—16).

Өкөр тэриффин биринчи хиссэснид, тэкрар едирик, шахснйјтјн идеја-мэнави вэ прадн хассалар, онун артмасы вэ руһн потенциалын энкннлэшмэсн гјд олунурдасы, екннчн хиссэсд, эсэсэн шахснйјтн фэаллјјг истнгамэтэлрннн мүзјјтн едэн идеја-снјасы чэһаттар шэрл олунур. Мүсэллнф бунула кнфэјтэлнннр вэ өз тэриффнн һэмнн апалынннн үүмүн характернстнкасы нлэ баша чатдыр: «Фал һајат мөвгелн күтлөлэрнн идеја-мэнави тарбнјасннн самэрэллнјннн үүмүнлэшднрчн көстэрнчнсндр, шахснйјтнн мэнави кејфнјјтэлэрннн јохламаг үчүн эн тэснрлн бнр васнтэднр. Белэ бнр мөвге совет адамыннн эн јашхы кејфнјјтэлэрннн тэзалһур демэкднр» (10. сэл. 16).

Көрүндүгү кими, бу мөвгө, наглы оларга үмүмилеш-
дирилмиш аялајиш кими, күтэлэрин эффектли идеја-
мәнәви тәрбијәсинин нәтижәси кими, совет адамынын эи-
јахыш кејфијјәт.тәринин тәзаһүрү вә мәчмүү кими сә-
ччәләләндирилди.

Сијаси эдэбијатда башга бир тә'риф дэ вардыр ки, бу да мahnijjot c'тбиарнэл јухарыдакына охшардыр, лakin kоч nocид үчүн дага характерикдир. Јол. Т. М. Тјжалников јазыр: «Лениннә көрә совет адамынын фәал һајат мөвгени, коммунизмин һәгигәтән тәләб етдији кими һәрәкәт етгәјә һазыр олмагдан вә ону бачармагдан ибарәтдир. Милјонларла оғлан вә гыз үчүн, фәдакар эмәк, билниклорнин даим зонкилошдирмәк, өз пәшә усталыгынн јүксәлтмәк вә ичтимә сијаси фәалнјјәт, дахили тәләбат, ијсан хошбәхтлнннн ме'јары олмашудур» (1156. сәһ. 279). Буна аңгач ону әләвә етмәк олар ки бу, совет адамынын ләјгәтгәнинн ме'јарыдыр.

Ҳамин аилаишнинг динкор тарафлари ҳам вардид. Белаки, академик Г. М. Маруч Ҷуҳарида ади чэкилон елмин-практик конференция «Елм ва фаал Һајат мөвгејини формалашдирилмаси» мөвзусида етдин мэрүзэда гејд едир ки, ишсанин фаал Һајат мөвгеји «нотипчеларин, чэмил-јетин мөнафејинэ истифада үчүн јөулдмилмш бахыш ва Һарэкетларин мачмүјүдү» (106. сһ. 2). Экер онун «үниверсал» характери, онун формал мэнтини көрүнүшү

көзө бу гадар ачыг чарпмасайды белә бир гыса тәрифн гәүл етмәк оларды. Чүнки тәрифдә шәхсияттә бу чәһижәт «Һаггында данышылан бахышлар» бу «Һәрәкатларни» характери гарайлыг галыр. Лакин елмн негеттәһи-һеэрдан гедә етмәк лазымдыр ки, һәмнн олава мәрзуһини мәтин илә әтрафлы танышылганди сонра ма'лум олуыр ки, мүүл-лифин үһансыз ишләтәлди бу анлайышлар, марксизм-ленинизм бахышларына, јеткин соснализмни мәнафеһинә олан һәрәкәтләре аиддыр.

Педагожи адабијатда, шахсијатин фал ҳолат мав-
гејн проблеми өз шарһини һалә тәләб олуан сәвијјәдә
тапмаса да, о анлајыша, мүхтәсәр тохунанлар вардыр.

графіјасында јазыр кн, Фәал һајат мөвгеји һәр шейдән эввал, инсанын һајата, адамларын Фәаліјјатинә, бу Фәаліјјатин характеринә олан бахышлар системиндир. Бууучла јакашы бу, јалныз бахышларын дејил, һәм дә ичтиманә мәнәфәје вә коммунист эхлагн нормаларына чаваб верән һорәктәләрин системиндир. Она көрә дә бәлә мөвгејин формалашдырылмасы мәһәви тәрбијәнин әсас, һәлдедичи вәзифәләриндән бириндр. Фәал һајат мөвгеји ичтиман вәтәндәшлик борчунын вә шәхсјјатин мәһәви мәс'уліјјатинин әриитисн, инсанын чәмјјјәт тәрәфиндән олуң узәрјинә гојулан вәзифәләрини дәрк етмәсиндр. Ахы һајат мөвгејинини Фәаллығы, һәр шейдән эввал, чәмјјјәттин, инсанларын хејринә ишләрлә өлчүдүр вә јохланы-
(68. сәһ. 38—39).

Фәал һајат мөвгеләниә верилән бу тәрпиф әсәсән дүз-күн фикирләр үзәрилән дурур. Формал сөйбәт шәхснәјятнн һајат мөвгеләнинн тәрнчән ормалаштырылмасындан кедир. Хүсусилә гејд етмәк ләзымдыр ки, бу мөвге коммунист өхлагы нормасы плә әтәләләндириләр. Буна бах-мајараг, фикримизчә бу тәрпифә дә әјры-әјры дүзә-лишләр едиләс јашхы оларды. һәр шөјдән әввал оша көрә ки, шәхснәјятнн фәал һајат мөвгелән анлајшындан данышаркән, ону, әһалинин әјры-әјры јаш группарына, јәтн јеткин јашлы әмәкчиләрә, кичик һә јухары јашлы мөктәблиләрә елнн дәрәчәдә шәмлн етмәк олмаз.

Нәмин анлауыша элми-практик конференсда верелән тәрифә бир д нәзәр салаг. Орада шәхсннјәтн кејфннјәтн снсналнзмн дүшмәлләрннә, маркснзм-ленннзм вә пролетар бейнәлмәләчнлн прннспләрннән һәр һанс кәнарачнхмалара гаршы барышмаз мүнәснбәт кнлн сә.

характеризо едилыр, буржуа ва тафтишчилик идеолоки-
ясы илэ, хууси мүлкпйјэтчилик идеолокијасынын га-
лыглары илэ, коммунист эхлагынын антиподлары илэ
ва с. мүбаризадо матнлашыр. Ајдындыр ки, белэ кејфи-
јэтлэри там илэкилэ ушагларда, хотта там ма'нада кыч-
оглан ва тыларда дејил, истехсалат, елм ва техника са-
хасинда, маданият сахасинда, ичтиман-сийаси ишэ, эмэк
фаалијјатинэ гошумуш, совет орлусу сыраларында
идмэтидэ олан јеткин јашлы кычклардо ахтармаг ла-
зымдыр. Элбетте, бу хеч до о демэк дејилдир ки, шэхсий-
јетин фаал хэјат мөвгејини јухарыда кыстэрилэн кеј-
фијјэтлэри јалгыз јеткин јашда јараныр ва формала-
шыр. О, хэтигэтен ушаглы дөврүндэн јаранмага баш-
лајыр. Фаал хэјат мөвгејини өзүлү кычк ва орта мэк-
теб јашында формалашыр, ону да базасында јухары
јашлы мэктеблэрдэ, јеткин јашда дага да ичкишаф
едир, тэкимлэтир ва совет аламынын елэ бир кејфи-
јэтлэр системни чевирлик ки, бу ону өз коллективни ичэ-
рысинда, коллективни ишэ кутлэр ичэрысинда иривэ-
галдырыр. Проф. Н. Н. Болдыренин тэрифинда иээр-
лэн кечирилэн мөвгеји формалашдыран амаллэр ва ва-
ситэлэр һагында да бэзи гејдлэр етмэк олар. Орада
дејилдир ки, бу мөвгеји формалашдырылмасында анла-
нын, мэктебин, ушаг ва кычклар тэшкилатларынын, эмэк
коллективини бөјүк ролу налдыр. Буна үйбэһохду.
Лакин һансы јаштылар үчүн? Экэр сөһбет бу мөвгеји
өзүлүнү (мэктеблэрдэ) формалашдырылмасыдан
кедирсе—доғрудур, экэр јеткин јаштылар иээрлэ туту-
лурса, бу о гэдэр до логик дејилдир. Јеткин јашда шэх-
сийјетин формалашмасында, ону эмэк фаалијјати, эмэк
коллективинда ва коллективэ бирликдэ иегатин һалла-
рын тэзатүрлэринэ гаршы мүбаризасы, ма'нави сэрвэт-
лэрэ јијэлэмэс процесси, совет гапуучулугуна, јени
Конститутсийаны мүддэлаларына үјүни оларга өз ватэн-
дашлыг борчулу ва эвифолэрини шүүрлү дэрк етмэси,
өз һуғуғларыны битмэси ва онылары јеринэ јетирмэјэ сөј
көстөрмэсн һаледичи аһамийјэт кэсб едир.

Мөһз буна көрдэ до иээрлэн кечирилэн анлајышы
тэрифини верэркэн бүтүн буларла һесаблашмаг ла-
зымдыр.

З. В. Каваленко ва М. М. Јашенко јолдашлар да бу
мөсэлэ илэ сөтти марағаландышлар (86). Оныларын ки-
табы чох мазмунлулур ва һочминин кичиклијин бахма-

јараг, фикримизчэ, өзүнүн башлыча мөвзусуну кифајэт
гэдэр там ва долгун шэрһ едир. Лакин орада мүаллиф-
лэр көрүнүр ки, өзлэри һисс етмэдэн шэхсийјетин фаал
хэјат мөвгеји анлајышыны бир гэдэр мүрэккэблэшди-
рлр, бу мөвгеји формалашдырылмасы мәнбэји илэ
(ма'нави тэвбијэ) идеја эгидэлијини гарышдырлар.
Онылар јазырлар: «Идеја эгидэлијини инсанын фаал,
јарадычы, һүчүмчү мөвгеји демэкдир. Бу онун фаал
хэјат мөвгејини формалашдырылмасыны иээрлэ ту-
тур» (86. сәһ. 12).

Белэликлэ, мүаллифлэр бу анлајышы јалгыз идеја
эгидэлијини илэ алағалэндирлэр. Дикэр мүаллиф до
белэ һэркэст едир. «Фаал хэјат мөвгеји—социалист ич-
тиман мүнасыбатлэрини бүтүн мәчмүлү үзөрүндэ фор-
малашмыш шэхсийјетин он мүһүм аламэтидир. Ону ком-
мунист идејалытығы—биликлэрин, эгидэлэрини ва прак-
тик ишни эритисни характеризэ едир. Мөһз коммунист
эгидэлијини совет адамына коммунизм гуручулугуну
шүүрлү, фаал ыштракчысы олмага һыкын верир. Јал-
гыз шүүрлү мәс'улијэт, коллективни, чәмийјетни һаја-
тында өз јерини дэрк етмэк коммунизм гуручусунун
фаал хэјат мөвгејинэ кытириб чыхарыр» (бах: 71.
2/1979. сәһ. 16).

Биз тамамилэ белэ бир фикрэ шэрккк ки, коммунист
эгидэлијини илэ снлаһланмадан, шүүрлү мәс'улијэт
олмадан, шэхсийјэт фаал хэјат мөвгеји сөвијјэсиндэ ду-
ра билмэз. Лакин иээрлэн гачыра билмэр ки, эмэк
ва ја ичтиман фаалијјатдо фаал мөвге мүрэккэб функси-
јадыр, онун јеринэ јетирилмэс үчүн физики ва ма'нави
гуғвэдэрин кэркин ишләмэс тэлэб олунур. Хотта бу
онун үчүн тэлүкэлн олса белэ шэхсийјэт бу аддымы
атмалыдыр. Бу һалда тэкчэ идејалытыг фаал мөвгеји
һојата кечирмэк үчүн кифајэт дејилдир, фәрди бачарыг
ва хуусилэ мөһкөм пради кејфијјэтлэр: гатнјјэтликни,
фодакарлыг, мүтөнэккилик олмадан шэхсийјэт, хотта
үрөклэн арзу етсэ белэ фаал хэјат мөвгејиндэ дура бил-
мэз. В. И. Ленинни һикаредилмэз сөзлэри буну тэсдиг
едир: Бизэ елэ адамлар лэзымдыр ки, онылар замни
дурмаг мүмкүн олсуни. Онылар дэлилсиз-сүбүтсүз бир сөзэ
белэ иһаһмасынлар, вичиһа зилд олан бир сөз белэ де-
мэсинилэр,—һэр һансы чотнлијни етираф етмэдэн горх-
масынлар, гаршыларына гојдуглары чилди мөгсэдэ һанп
олмаг үчүн хеч бир мүбаризэдэн горхмасынлар (бах:
2. ч. 45. сәһ. 391—392).

Феал хэјат мөвгејиндэ дуран шэхсјјэтін башлыча эламэтлэриндэн бирн бұдур.

В. И. Ленин шэхсјјэтін сәңіјјэләндирән эламэтләр һаггында јазыр: «Реал шэхсјјэтін реал иңіјэт өз һиссләрини» биз һансы эламэтләрлэ тәјин етмәлијик? Ајдындыр ки, бу; јалныз белә бир эламәтдән ибарәт ола биләр: һәмин шэхсјјәтләрин феалијјәтләри—лакни јалныз ичтиман «иңіјәт өз һиссләрдән» бәһс олундуғу үчүн, буну да элаво етмәк ләзимдир: шэхсјјәтін ичтиман феалијјәтләри, јәһин ичтиман фактлар» (3. ч. 1. сәһ. 445).

Л. И. Брежнев јолдаш гејд етмишди ки, «Күтләләрин сјјаси тәрбијәсини мүвәффеғијјәти, әләбәт, конкрет ишләрлэ өлчүлүр. Коммунист идејалылығы билки, әгидә өз әмәли феалијјәт бирлијидир» (б. ч. 5. сәһ. 582).

Феал хэјат мөвгеји, «бахшы өз һәрәкәтләрин мәчмү-ју» аңлајышына, «идеја әгидәлији» аңлајышына нисбәтән даһа кешик аңлајышдыр. Бу аңлајыш шэхсјјәти, халыгын мәнафеји үчүн фәдакар феалијјәтдә өзүни көстөрмәјә габил олан, ән јакшы инсани кејфијјәтләрә, о чүмләдән әхлағи-сјјаси, пради, физики кејфијјәтләрә малик олан индивидиум киши характернәз едир.

Демәли, там тәһсилли олмағ, әсил елми-сјјаси идеја-лара там инам бәсләмәк, һеч дә шэхсјјәтін өз вәтәндашлығы борчуну јеринә јетирмәјә там һазыр олмасы демәк дејилдир. Идеја әгидәлији јалныз о вахт мәһәви гүмәтә малик олур ки, о, чәмјјәтін хејринә мүсбәт, јүксәк сәвијәли феалијјәтлә мөһкәмләндирилсин. Л. И. Брежнев гејд елди: «Нәзәријјәни билмәк јалныз о заман гүмәтләнди ки, бу билки әгидәләр чеврилсин, ишләр мөһкәмләндирилсин» (б. ч. 7. сәһ. 323).

Бүтүн бунлардан ајдын олур ки, өз-өзүјүндә дүнја-көрүшү өз әгидәләр феалијјәт көстәрмир, бунлар һәрәкәт үчүн рәһбәрликдир, истиғамәтдир. Әгидәли адам ајдындыр ки, һәм дә әхлағ кодекси илә сәләһәтлә-мыш шэхсјјәт дәмәкдир.

Сөһбәт оңдан кедир ки, гаршыда дуран ишләрин дүз-күлүјүндә әмин олмағ, лакни онун һәјата кечирилмәсинә гошулмамағ инсана ләјиг олмајан кејфијјәтдир. Бу барәдә көркәмли совет јазычысы К. Симонов јакшы де-мишдир: «Өзүни әсл вәтәндән һесаб едәг инсан сјјин заманда јери кәлдикдә рошадәтә һазыр дејилсә—белә

адам һәлә һәғиги инсан дејилдир. Она архаламағ ол-мәз» (бах: 88. 12/1975).

Һаггында данышылан проблемлә марағланан педагог алимләрдән бирн дә ССРИ ПЕА-нын мүхбир үзү Г. И. Шукнадыр. О, һәмин аңлајыша белә бир тәриф дә вермишдир: «Феал хэјат мөвгеји, јалныз реал һәрәкәт өз иш дејилди, бу ичтиман хэјатин сәсналист әсәслә-рына зидд олан идеја пучлуғу, сјјаси корлуғ, әхлағ поз-гунлуғу, түфејилик, тамаһкарлығ, сәһләңкарлығ, сәһ-гәснәлик киши һаллара гаршы дахилән зидд олан инса-нын хуәси әһвали-руһијјәсидир» (164. сәһ. 26—27).

Дејиләндир, шүбһәсиз, феал хэјат мөвгеји аңлајышы-ны мүәјјән дәрәчәдә сәңіјјәләндирди, чүнки бу, дејил-дији киши, чоһпәли аңлајышдыр, лакни, фикримизчә, онун мәһијјәтини о гәдәр дә там шәрһ етмир. һәр һансы бир аңлајышын тәрифи вериләркән, ону сәңіјјәләндир-мәјән кејфијјәтләр садаламағ әвәзинә сәңіјјәләндирән кејфијјәтләр кестәрмәк ләзимдир. Она көрә дә, биз һесаб едирик ки, һәмин тәриф нә гәдәр дүзкүн елми мөвгеләрдә дурса белә, јенә дә она дүзәлишләр едил-мәли, тамамланмалыдыр. Биз бу сөһбәти давам етдир-биләрди, јәһин ки, буна еһтијаж јохдур. Бир шеј мә-лумдур ки, феал хэјат мөвгеји аңлајышын педагогик әдәбијјәтдә һәләлик мәктәбләрә мүһасибәтини харак-теризә едән там тәрифи јохдур. Белә бир тәрифин олмасы она көрә зәруридир ки, аңлајыш мүәллимлә өз вәли-дејиләр, ејни дәрәчәдә ушағларын өз мәктәбли кәңчлә-рин ичтиман-сјјаси тәшкиләтләри үчүн там ајдын ол-сун. Бу, сәмәрәли шәрәтти јарадылмасында, мәктәбли-ләрин феал хэјат мөвгеји руһунда тәрбијәси үчүн ән јак-шы јол өз вәсәнтти сәңилмәсиндә дә оңлара көмәк көс-тәрди.

Мәктәблиләрин феал хэјат мөвгејини мәһијјәтини елми сурәтлә ишығландырмағ үчүн бунунла әләгәдәр өз принсипиал әһәмјјәти олан бәзи аңлајышлара нәзәр салағ. Сөһбәт, үмумијјәтлә, «шэхсјјәтін» феал хэјат мөвгејиндән кетидији үчүн, әввәла, онун кимдән өз ја кимләрдән ибарәт олдуғуна бахағ. Әдәбијјәтдән мәлум олдуғу үзрә шэхсјјәтін мәһијјәти һаггында бир-бири-нә зидд олан ики фикир вардыр. Буржуа психолоғлары, мәсәлән, шэхсјјәт мәфһуму алтында хуәси мүһијјәти олан өз ја јүксәк мәсәби олан адамлары нәзәрдә тутур-лар. Беләләрн сәрвәти әлиһиндә чыхдыгда өз ја тутдуг-

лары жүксәк өзінфәдән мәһрум олдугда артыг шәхснјјәт һесаб едилмирлар. Елми коммунизмин баниләри нсә шәхснјјәт мәһфумуна әкс истигаһәтдән јанашырлар.

К. Маркс јазыр: «Инсаннн мәһнјјәтн ајры-ајры фәрдләрә мәхсус олан мүчәррәд бир шәј дејил. О, һәгигәтдә, бүтүн иһтиман мүнәсибәтләрин мәчмујудур» (1. ч. 3. сәһ. 3).

Мәһз бу вә бу кимн елми көстәриннә әсасән иһтәр философлар вә ја һүгүгшүнаслар, иһтәрсә дә психологлар вә ја педагоглар һағлы оларағ һәр бир конкрет адамнн чәмнјјәтдә шәхснјјәт олдугуну гејд едилрлар.

А. Ануфријев јазыр: «Инамла тәсәдиг етмәк олар кн, һәр бир адам өзүнү шәхснјјәт һесаб едир, һәр кәс шәхснн ләјағәт һиссннә маликдир» (63. сәһ. 24).

Бу мәсәләјә С. А. Рубинштейн дә тохунур, о гејд едир кн, «шәхснјјәт, сөзүн гејд едилән вә снәсифиқ мәһнасын дә елә бир адамдыр кн, онун өзүнәмәхсус мөвгејн вардыр, өзүнүн һәјәтә ачығ ифадә олунаш шүүрлу мүнәсибәтн вардыр, онун, шүүрлу вә кеннш фәәлијјәт нәтичәсиндә әлдә етдијн дүнјәкөрүшү вардыр. Шәхснјјәтнн өзүнәмәхсус снмасы вардыр. Белә адам, садәчә оларағ башғаларында доғурдугу тәәссурат нәтичәсиндә фәргләнир. О, шүүрлу сурәтдә өзүнү дүшдүү мүннәдә фәргләндирир. Өзүнүн али тәзаһуратында онун мұәјјән фикир мүстәғиллијн, мәһналы дүгүғлары, ирадн гүнәвләри, мұәјјән мүтәшәккиллијн вә даһили еһтираслығы вардыр» (141. сәһ. 679). Илк баһышда белә көрүнүр кн, С. А. Рубинштейнн тәсвир етдијн шәхснјјәт «сәчилишиш» адамдыр. Белә олсајды бу, јухарыда шәхснјјәтнн елми әсаслара истиһад едән тәрифинә мұғайир оларды. Ләкин белә дејил. Шәхснјјәтә верилән бу хәссәләр әслиндә һәр конкрет адамдан ибарәт олан шәхснјјәтә дә мансуб ола биләр. Бунуила јанашы бу хәссәләр шәхснјјәтнн бириндә бир гәдәр мәһдуд, о бириндә бир гәдәр кеннш тәзаһур едә билр. Әләвә едәк кн, зәһмәт адамларынын әсл мәһнада шәхснјјәт, олдугларыны, марксизм-ленинизм идејалары зәмининдә доғуб инкишаф едән бәдин әләбијјәт баниләри дә бүтүн варығлары илә сүбүт едир, онлары варидатлары олмадығындан «адам» һесаб етмәјәнләрә гаршы өз гәти етиразларынын парлағ бојаларына вә инандырычы шәкилдә билдирдирләр. Мәсәлән, М. Горькинн «Аиә» романында, Пелокеја Ниловналары—фәһләләрин чар Руснјјасында чәсарәтлә иңгилаби һәрәкәтә ро-

шудугларыны, севимли шаһриниз М. Ә. Сабирин, зүлм алтында әзилән Азәрбајчан фәһлә вә кәндилләриннн азадлығлары уғрунда иңгилаби көрүшлә сәсләнән сатнир кн шәһәрләрнн ким билмир. Физикн эмәк адамларынын инсан белә һесаб етмәјән бојнуғоғун, моталғарын ағалара вә капиталистләрә гәти етиразыны билдирән Сабир олдлу шәһәрләрндә һәр бир зәһмәт адамынын инсан олдугуну, шәхснјјәт олдугуну сүбүт едилди:

Фәһлә өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?

Пулсуз киши инсанлығы асымы санырсан?

Инсан оланын чаһу-чалалы карәк олсун,

Инсан оланын дөвләтн, малы карәк олсун... (52. с. 54).

Горьки, Сабир, онларын һәммәсләкләри белә өз јазыла-ры илә тәһсилдән мәһрум олан зәһмәткешләрә онларын да шәхснјјәт олдугларыны билдирдиләр.

Азәрбајчан мүтәфәккирләриннн етик көрүшләринә һәср етдијн әсәриндә Азәрбајжан ССР ЕА мұхбир үзвү, проф. З. Көјүшү һағлы оларағ јазыр кн, «кәкәр адам өз инсанн ләјағәтннн вә шәрәфинн дәрк едиб гүнәтләндирмирсә о, әслиндә шәхснјјәт олмур» (75. сәһ. 475)... Зәһмәт адамлары өз ләјағәт вә шәрәфләриннн јаһын дәрк едилдиләр. Ләкин јенә дә онлар шәхснјјәт һесаб едилмирләр.

Шәхснјјәтлә фәрдин мүнәсибәти мәсәләсиндә проф. Н. Казымовун фикирләри диггәтләјидир. О дејир: «Шәхснјјәтн фәрдалә ејниләшдирмәк олмаз. Фәрд физикн варлығ кимн мөвчуддур. Шәхснјјәт нсә физикн варлығ олан фәрдин малик олдугу сәсиоложи вә психоложи кејфнјјәтләрин системидир» (29. 10/1978. сәһ. 11).

Бунуила бәрәбәр шәхснјјәтлә фәрд арасында учурум дә јохдур. Һәр бир конкрет фәрдин өзүнәмәхсус шәхснјјәтн вардыр. Беләликлә, һүгүгшүнаслар демишкән, һәм гул саһибн, һәм дә гул, һәм феодал, һәм дә тәһкичн кәндли, һәм капиталист, һәм дә фәһлә... буиларын һәр бири шәхснјјәтдир. Һазырда бизн чәмнјјәтнимиздә һәм алим, һәм дә чобан вә ја мөханнзавтор, һәм бәстәкар, рәс-сам, шаһр, һәм дә фәһлә, колхозчу вә ја бәнка, һәм на-зир, һәм дә хадиш... буиларын да һәр бирн шәхснјјәт-дир. Бүтүн бу сәсиоложи мәсәләләри мәлүмат аспект-тиндә јадә салмағда мәғсәдимиз јенә дә шакирд мәсә-ләсинә гајытмағдыр.

Демәлијик кн, ушағын өзү дә, шакирд дә шәхснјјәт-

дир. Лакин јеткин шәхснјјәтә инсбәтән фәрг ондаи ибарәтдир ки, ушаг формалашмагда олан шәхснјјәтдир. Мәкәр ушаг, багча јашында бәлә ичра етмәјә габил олдугу һәрәкәтләрдә мүстәһил олмаға чан атырмы, мәкәр ушаг, хусусән мәктәблин өз ләјагәтини дүјмүрму, она тохундугда, ону объектив сурәтлә гүјмәтләндирмәјәндә күсүрмү? Мүәллимлә шакирд арасында баш верән конфликтләрин чох заман шакирдин билјинә мүәллимин әдәләтсиз оларак дүзкүн гүјмәт вермәмәсинин сәбәб олдугуну ким билмир.

А. С. Макаренкоун тәрбијә системиндә ушағын шәхснјјәтини һәрмәт етмәк јөүкүр ет тутурду. Оуну «ушагдан тәләб етмәклә бәрәбәр ушағын шәхснјјәтини һәрмәт етмәк лазымдыр» кәләми чохдан мәлуьмдур. А. С. Макаренко јазырды: «Шәхснјјәт проблеми, о заман һәлл едәләр ки, һәр бир адамын шәхснјјәт олдугуну гәбул едәсән. Әкәр, шәхснјјәт анчаг һәр-һансы сечмә јолла бәзи адамларда ләјһәләшдирилсә, шәхснјјәт проблеми јоа чыхар» (104, ч. 4. сәһ. 210).

Бурадан бизм елә бир гәнаәтә кәтмәјә һаггымыз вардыр ки, фәал һәјәт мөвгәјинин формалашдырылмасы проблеми тәкчә јеткин нәслә дејил, шәхснјјәт олан ушаға да аиндир. Фәал һәјәт мөвгәјинин икинчи тәрәфини «фәаллыг»—«активлик» мәфһуму тәшкил едир. Бунун мәһијјәтини мүхтәсәр көз кәздирән И. Ф. Харламов јазыр: «Активлик дедикдә, субъектин, јәјин ишләјән шәхсин фәаллјјәтдә олмасы нәзәрдә тутулур (163, сәһ. 31). Әкәр бурада иксин игриклә шәрһинә тәшәббүс едилмәсәјди бунуиәтә разылашмаг оларды. Ајдындыр ки, фәаллјјәтдә олан һәр кәсә «актив» демәк олар, лакин һәр һансы сәвијјәдә фәаллјјәт һеч дә һәмшисә актив субъект тәрәфиндән ичра олунмур. Бу аңлајышы шәрһ етмәјә Ч. И. Шуккина да тәшәббүс етмишдир. О да «активлик вәзијјәтинин субъектин фәаллјјәтдә олмасындан ибарәт олдугуну гәјд едир (164, сәһ. 27). Бу да јухарыдакына охшайыр, лакин Шуккина «Иснәсин һәјәтә кечирдији һәр һансы фәаллјјәтин, онун физикни вә зәһини гүвәләринин актив вәзијјәтә кәтирдилјини» да гәјд едир. Бу исә әлиндә о демәкдир ки, субъектин һәр һансы фәаллјјәтин онун активлјини тәзәһүр едә билмәз.

Психологларын, бу «активлик» аңлајышына олан мүнәсибәтләринә мурачәт едәк. Мәлуьмдур ки, бу аңлајышы ишыгландырмагла да онлар чох мәшгул олур-

лар вә буну «фәаллјјәт» аңлајышы нлә бағлајырлар. Г. С. Костјук ачыг јазыр ки, «фәаллјјәт—иснәсин әтраф мүһигә олан актив мүнәсибәтинин мүһүм тәзәһүр формасыдыр» (бах: 131, ч. 1. сәһ. 709). Бурада јенә дә һансы сәвијјәдә олан фәаллјјәтин активлјини тәзәһүр формасы олдугу ајдын олмур. Әкәр һәр чүр «фәаллјјәт» активлјини тәзәһүр формасы олсајди, фәаллјјәт олан идрәк процессинин активләшдирilmәсиндән сәибәт кетмәзди (бах: 74, сәһ. 11—38). Педагогикна вә психологикнаја артыг ајдын олан бу аңлајышлар һаггында мүбаһисә ачмаг артыгдыр. Әдәбијјәтдә «активлјин» нә кими «фәаллјјәтлә» әлағәдар олдугу ачыг гәјд едилир вә дејилир ки, активлик, адамын чох мүһүм хәссәсидир, «онун, өз тәләбәтнә, әғидәләринә, мәгсәдләринә мувафиг олараг әтраф варлыгы дәјишдирмәк гәбиллјјәтидир. Адамын шәхси хусусијјәти олмагла активлик әмәкдә, тәлимдә, ичтимә һәјәтдә јарадычылығын мүхтәлиф нәвләриндә, идмәндә, ојунда вә с. күчлү вә интенсив фәаллјјәтдә тәзәһүр едир. Активлјини әкси пассивликидир» (бах: 131, ч. 1. сәһ. 61).

Демәли, «активлик» фәаллјјәтдир, лакин һәр һансы фәаллјјәт дејил, интенсив фәаллјјәтдир, елә фәаллјјәтдир ки, адам бурада бүтүн гүвә вә гәбиллјјәтләрини сәфәрбәр едир, ичтимәи-сағлам әғидәләринә, үйгүн мәгсәдләринә нанл олмаг үчүн тәшәббүс вә инадла, мүтәшәккил вә јарадычылыгла гаршысына гојмуш олдугу вә ја гојулмуш олдугу вәзифәни јеринә јетирир.

Фәал һәјәт мөвгәјинин формалашдырылмасы проблеминә чох јакын олан «шәхснјјәтин сәснал фәаллығы» аңлајышына да нәзәр салаг. Бунлар бир-биринә һәргәтән чох јакындыр. Лакин бунлары ејниләшдирмәјә әсас јохдур. Бунларын һәр икиси дә ејни истигмәтдә олан аңлајыш олсалар да биринчијә инсбәтән икинчи мәһдуддур. Ј. А. Ануфриев әсәриндә шәхснјјәтин ичтимәи фәаллығыны ашағыдакы гәјддә сәңијләвдирир: сәснал фәаллыг, ичтимәи-фајдалы фәаллыг кими шагули вә үфғун олмагла мүрәккәб сәвнјјәләрә ајрылар. Шагули инсәсиндә, һәјәтин бир конкрет сәһәсиндә, мәсәлән, әмәкдә, онун фәаллығы, үфғундә исә онун фәаллығынын кенншлијини вә мүхтәлифини, мәсәлән, ичтимәи-сијаси һәјәтдә иштирак етмәсә әдәбијјәтдә, инсәсәнәтә вә с. мүнәсибәтә һесаба алынын. Она көрә дә, ичтимәи-фәал шәхснјјәт фәаллјјәтин интенсивлјини вә кенншлијинин

Мәгсәдәуігун, мүтәһәккіл тәрбија процесиндән фәрғли оларға формалашма, чохла мигдарла харичи-объектин вә дахили субъектин шәхсәнјәтә бә'зи амилләрин көртәбин шәкилдә тә'сирини дә өзүнә гәбул едир» (164. сәһ. 9). Буна бизим олава едәчәк бир фикриниз јох дур. Аичаг даһа ајдын оламағ үчүн демәк итәрдиқ ки, формалашма тә'лимни, прәлидә көрәчәјимиз үч әсәс функцијасынн: тәһсил, тәрбија вә инкишафни тә'сириндән олава бә'зи башға амилләрин дә тә'сирини мә'руз гәламағла чәрәјән едир.

Мәктәблинин фәал һәјат мөвгејинни формалашдырылмасы деһидәк әлә бир програмладырлытын процесси итичәси нәзәрдә тутулур ки, орада инхәсәнјәт мүкәмәл тәһсил вә тәрбија вәситәсизлә әлми дүнјабахыша нә коммунист идејаллыгына, онларни базасында исо коммунизм гуручусунун әхлағ кодексиндә нәзәрдә тутулмачи мә'нәвијәт нормаларынын әсасында јүзләһшир, мүхтәлиф амилләрин тә'сирни алтында инкишаф едир, мөһкәм прәди, естетик вә физики кејфијәтләрдә сипаланарағ әсәси амилләһшир, јәлиһиз өз вәтәндаһшығ борчуну дәрк етмәјә дејил, һәм дә ону итәһилән шәрантлә, чәмијјәтин хејринә ичдаһла вә фәал јеринә јетирмәјә, коммунист идејаларына аһдд көрүнләрлә гәти мүбаризәјә һазыр олур.

Нәзәрдән кечирилән аһлајынын тәғдим олунан бу тәрфиһин бүтүн чәһәтләрин әһәт етмәјә гәдир олдуғуну иһдиә етмәк фикриндә дејиләк, ләкин проблемни мәһијјәтинни баша дүнүһмәси үчүн ону даһа аһлашығлы һесаб едирик. Она көрә ки, бурада: биринчиси, мәктәблиләрдә һәмни мөвгејин формалашдырылмасы аһлајыны конкретләһдириләр, икинчиси, јығма аһлајыш ким кејфијәтләрин мәчмују илә характерләрә олунур. үчүнчүсү, мәктәблинин һәмни мөвгејинни формалашмасында онун әсәс мә'нәви вә физики компонентләрини вә дәрдүнчү, бу мөвгејин әсәс вәзифәләрини көстәрир.

Олава етмәк ләзимдир ки, бу тәрфиһдән һәм дә ајдыш олур ки, инхәсәнјәтин фәал һәјат мөвгејинни формалашмасы, әсәси, көнчләрин мәктәб јәһиһидә баша чатыр. Ләкин бу, сонралар јеткин инсаннн ичитман-сипәси вә әмәк фәалијјәтиндә даһа дә инкишаф едир, јарамын шәрантә ујғун оларағ чәмијјәтин мәнәфејинә тәкмилләһшир.

Мәктәблиларин фәал һәјат мөвгејинни формалашдырылмасы мә'нәви тәрбијәнин вәзифәсидир. Бу, тәсәдүфи дејиләдир, һазырда бүтүн мәктәб иһинин мәркәзиндә дураа әсәс мәсәлә шәкирләрин коммунист әхлағы руһунда тәрбија олунмасыдир. В. Н. Ленинни бәлә бир көстәрини бизим үчүн рәһбәрдир: «Һазыркы көнчләрин бүтүн тәрбијә, тәһсил вә тә'лим иһни онларда коммунист әхлағыны тәрбија етмәкдән ибарәт олмалыдир» (4. ч. 31. сәһ. 290—291).

Бу көстәрини иһидә дә өзүнүн јүксәк ақтуаллыгыны саһлајыр. Бурада мәктәблиларин мә'нәви тәрбијәсини нәзәрјјә вә практикәсини шәрин үзәриндә атрафла дајанмаға еһтијәч јохдур. Она көрә ки, һәмни нәзәрјјә, мә'лум олдуғу ким, коммунист тәрбијәси системилә әһдәрин иһләһән сәһәләрдән биридир. Сон иһи-үч вәлә бу сәһәјә аһд бизим тәрбија мүһәсисләринни гәбәтләш иш тәчрүбәсини нәзәрә аһарағ вә кләсик совет педагогикасинн прәли сүрдүју әсәси мүддәләрә истиһад едәрәк аһарылан хуәсин тәғдигәтләр итичәсиндә јазылмыш бир сыра монографиялар нәшр едилмәш, рус дилиндә јүзләрлә гәзет вә журнал мәғәләләри дәрч едилмәһшир. Биз һәлә ССРН хәлғларынын башға дилләриндә (о чүмләдән, Әзәрбајҹан дилиндә) вә сонәһшәм бирлији өлкәләриндә дәрч олунанлары деһирик. Буһдән олава педагогикаја аһд дәрәкитләрини вә дәрә һәһәтләрини бүтөв фәһилләри бу мөвзүја һәһр олунмушдур. Хуәсинлә гејд етмәк ләзимдир ки, мә'нәви тәрбија мәсәләләри совет педагогикасы кләсикләрини әһәрләриндә, хуәсинлә көнч нәһлини тәһсил вә тәрбијәси һағғында марксизм-ленинизм тә'лим әсәсләринида иһләһини Н. К. Крупекајанын, А. С. Макаренконун, В. А. Сухомлинскинин вә б. әһәрләриндә мәркәзи јер тутур.

Коммунист әхлағы мәсәләләрини иһиғландырылмасында бүтүн буһлар бөјүк сәрвәтдир. Мүәһир педагогларин һәмни проблемә аһд китаб вә мәғәләләриндә нәзәрә чарпан гүсуурлардан бири ондан ибарәтдир ки, онларын хејли һиссәсиндә проблемни һәјәтә кечирилмәси үзрә методиканы вә гәбәтләш иш тәчрүбәсини иһиғландырмағ әһәзинә, ејин бир идеја вә мүддәләр, «педагогы һәһигәтләр» дафәләрлә тәһрар олунур. Даһа сонра, тәһрар етмәкдән чөһинмәк вә «ориһиналә» көрүнмәк үчүн бә'зи мүәлифләр әхлағы-сипәси кејфијәтләри (мәсәлән, совет вәтәһпәрвәрлији вә сонәһшәм бејһәһмиләһчәлији)

коммунист тәрбијәсинин бир группәсәләринин тәркинбиндә, дикәр мүәлтифләр исә мәктәб ишин практикасында ајры дикәр һиссәдә нәзәрдән кечириләр. Ајдиндыр ки, бүтүн бунлар, мүһүм бир проблемини өјрәнилмәсинә һәср едилмиш әдәбијјатин дәриндән өјрәнилмәсинә олан марагы бир гәдәр азалдыр. Тәәсүф ки, бу сәтирләрнин мүәллифи дә һәмнин гүсүрлардан һалә јаха гуртара биямәмишдир, көрүнүр ки, «педагожи һәгигәтләрин» тәкәрпәр етмәк бизим һамымызда «әдәт» чеврилмишдир вә она көрә дә бирдән-бирә бундан әл чәкмәк чәтиндир.

Нә илә изаһ етмәк олар ки, мәктәбләрнин фәал һәјәт мөвгеји мә'навин тәрбијәсини вәзифәсинә дахил едилмишдир? Бу, овуила изаһ олунур ки, биринчиси, мә'навин тәрбијә—коммунист тәрбијәси системиндә мәркәзән јерләрдән бирини түтур, икинчиси, илк дөвә В. И. Ленин тәләфиндән е'лан едилмиш коммунист әхлагы әмәкчи бәшәријјәтин мәнәфејини ифадә едән ән әдәләтли вә хејриһәл әхлагыдир. Халг күтәләринин миш илләр әрзиндә соснал бала, зүлм вә мә'навин һағсызлыгларла мүбаризәдә јаранмыш, ән јахышы үмүмбәшәр әхлаг нормаларыны әләтә едән бу коммунист әхлагы, соснализм гуручулуғу дөврүндә јени мәзмин, принцип вә методика илә зәңкинләниб бәргәрәр олмушдур.

Коммунизм өјрәмәк вә бу мәсәдәлә башға кејфијјәтләрлә јанашы, әсасында «коммунизм мөһкәмләндирмәк вә баша чатдырмағ» дуран (4. ч. 31, сәһ. 295) коммунист мә'навијјаты илә снлаһланмағ һағғында Владимир Ильичин кәңәләрә етјини вәсијјәт мә'лумдур. Бүтүн бунлар бир јердә күтүрүлдүкдә шәхсијјәтин фәал һәјәт мөвгејинин формалашдырмасы үчүн әхлагы әсас тәшкил едир. Коммунизм чәмијјәтинин ресми әхлагы кими о, «коммунизм гуручусунун әхлаг кодекси» башлығы илә Сов.ИКП Програмына дахил едилмишдир. Онлар бир даһа хатырлатмағ фәјдалидыр:

— коммунизм ишини сәдағат, сосналист Вәтәнинә, соснализм өлкәләринә мөһәббәт;

— чәмијјәт хејринә вичданла ишләмәк; ишләмәјән дишләмәз;

— ичтиман сәрвәти горујуб сахламағ вә артырмағ гајгысына һәр кәсин ғалмасы;

— чәмијјәт гаршысында өз вәзифәсини дәриндән баша дүшмәк, ичтиман мәнәфејини позулмасы һалларына дөзмәмәк;

— коллективчилик вә гаршылығлы јолдашығ јардымы; һәр кәс һамы үчүн, һамы һәр кәс үчүн;

— адамлар арасында инсанпәрварлик мүнәсибәтләрини вә гаршылығлы һөрмәт; инсан инсана дост, јолдаш вә гардашдыр;

— дүзлүк вә доғручулуғ, мә'навин сағлығ, ичтиман вә шәхси һәјәтдә сәдәтлик вә тәвәзәкарлык;

— аиләдә гаршылығлы һөрмәт, ушағларын тәрбијәси гајгысына ғалмағ;

— һағсызлыға, мүфтәхорлуға, әлиәјрилијә, мәнәсәпәрәстлијә, гәнимәтчилијә гаршы барышмазлығ;

— ССРИ-нин бүтүн халғларынын достлуғу вә гардашылығы; миләт вә ирги әдәләтә гаршы барышмазлык;

— коммунизмни, сүлһ ишини вә халғлар азадлығынын дүшмәнләринә гаршы барышмазлык;

— бүтүн өлкәләрини зәһмәткешләри илә, бүтүн халғларла гардашчасына һәмрәјлик (16. сәһ. 117).

Мәктәбләрнин јашларыны вә фәрди хусусијјәтләрини нәзәрә аларағ онлары бу әхлаг нормалары илә снлаһландырмағ һеч дә асан иш дејилдир. Мәктәбләрнин фәал һәјәт мөвгејинә һазырлајан бу мүһүм ишини практик јоллары вә вәситәләри һағғында данышмаздан әввәл, онларын әсаслары үзәриндә дајанағ.

Мә'лум олдуғу кими, мә'навин тәрбијә коммунист тәрбијәсинин үзвин һиссәси олмағла, тәһрид олунмуш тәрәдә дејил, комплексе вәһдәтдә, онун дикәр һиссәләри илә әлағалы сүрәтдә һәјәтә кечирилдир. Бу, хусусилә, һәм шәхсијјәтин елми дүнјәкөрүшүчүн тәрбијәсинә, һәм дә онун идеја-сијјәси әғидәлијјини истинад едир. Һалә вахтилә К. Маркс демишдир ки, фикирләрини мәнәсуб олдуғу идејалар әғидәләрини өзүнә табә едир, ағыл илә вичданшымызы бунлара бағлајыр. Бу елә бир бәнддир ки, гәлббин ғырмасын, ондан ачылмағ мүмкүн дејилдир (бах: 1. ч. I сәһ. 118). Марксизм-ленинизм идејаларынын инди, бүтүн дүшүнчәләрини, әмәл вә фәалијјәтимиш коммунизмнин там ғәләбәси һәминә истиғамәтләндирмәси буну ачығ кәстәрмәкләдир. Ј. И. Брежнев јолдашы бу бәрәдә ирәли сүрдүјү фикри јада салағ. О дејир: «Кениш зәһмәткеш күтәләриндә коммунист дүнјәкөрүшүнү формалашдырмағ, онлары марксизм-ленинизм идејалары әсасында тәрбијәләндирмәк партијанын бүтүн идеја-тәрбијә ишинин чаныдыр» (6. ч. 3, сәһ. 311).

Леонид Илич сонра көстөрүр ки, эи габагчыл идеология жалгыз о вахт идеал гүвө олур ки, о, күтлөлөр төрөфиндөн жүзөлөндүк онылары фәал ишә сөнг едир, онылары даврааныш нормаларыны мүөжлөндүшдир. Бу фикир белә бир һәгигәти ашкара чыхармага имкан верир ки, коммунист дүңжакөрүшү мә'нәви тәрбиәниң идеясинәси әсасыны тәшкил едәрәк, шәхснәјјәтнн фәал һәјәт мөвгәјннн формалашдырылмасы үчүн зәмнн јарадыр.

Бу һәгигәт һагында дәфәләрлә јазылмышдыр. Белә бир фикирлә разлашанмагак олмәз ки, елмн дүңжакөрүшү вә коммунист идејалылығы шәхснәјјәтнн әсәс фәалнәјјәт јолунун үмүмн нстнгамәтләрннн, онун ајдын мәсәдәјнәлүлүјүнү мүөжәң едир, характерә дөзүмлүлүк вә мөһкәмлик верир, нсаннн бүтүн снмасында, даврааныш вә фәалнәјјәтннн хүсуснәјјәтләрн мәчмујунда, адәт вә мејләрнндә өзүнү көстөрнр.

Бүтүн бу дејиләләрләдә белә чыхар ки, мә'нәви тәрбиә просеси о вахт мүәвфәқнәјјәтлн олар ки, шакирдләрдә мә'нәви тәрбиәниң идеја әсасыны тәшкил едәң елмн дүңжакөрүшүнүн формалашмасы илә шәхснәјјәтнн, совет адамынын руһн зәкннләшнннн сых әләгәләндирләмәсн һәјәтә кечнрнлснн.

Бунун сәбәбн ондамыр ки, елмн дүңжакөрүшү нсаннн әләмә олан елмн-нчтнман бахышларынын системн олмагга өзүндә нсанннн снсал мүһнәт, тәбнәт һадисәләрннә олан мүнасибәтннн әч етднрнр.

Әләвә етмәк ләзымдыр ки, белә дүңжакөрүшү гејрн-елмн, о чүмләдән нннн бахышларн әкснә оларак шакирдләрдә бнрдән-бнрә дејил, тәдрнчәң, һәр шејдән әввәл, онылары көзү гарншысында тәбнәтнн, чәмнәјјәтнн вә нсанн тәфәккүрүнүн объектив ннкншаф гаууныларынын шәрһ едәң тәдрнс фәалнрнннн өјрөннлмәсн зәмннндә формалашыр. Мәктәб тәлмнн нпччәснндә тәбнәтнн вә чәмнәјјәтнн объектив гауунауәгуһлуглары, әшјалар вә һадисәләр арасындакы сәбәб, нпччә әләгәләрннн шакирдләр үчүн ајдынлашыр.

Н. К. Крупскаја хатырләјараг дејнрдн: В. И. Ленин мәктәбләрдә елә јенн програмлар тәртнб етмәјн вә тәлмнн елә гурмагы төнснә еднрдн ки, о, өз маһнәјјәтнә көрә һадисәләр арасында олан әләгәләрнн ачыг көстәрәснн, тәсәррүфәтдә, нчтнман һәјәтдә олан мүхтәлнф әләгәләрн, оныларын бнр-бнрнә багы олдуғуну көстәрснн,

о, һадисәләрнн ннкншафынын көстәрснн—бу нсә маркснзмнн әсасы демәкднр (бах: 92. ч. 5. сәһ. 156—157).

Севннч нссн илә гејд етмәк ләзымдыр ки, рәһбәрнн бу көстәрншн ирәлдә көрәчәјннмнз үзрә мәктәбләрннмнздә өзүнә мөһкәм јер тутмушдыр. Мәсәлән, ирәлдә көрәчәјннмнз үзрә, мәктәбләрдә һәјәтә кечнрнлән фәалтәрасы әләгә әшја вә һадисәләр арасында мөвчуд олан днәлектнк мүнасибәтләрн шакирдләрә дәрк етднрнр.

Шакирдләрдә елмн дүңжакөрүшүнүн мөһкәм формалашмасы, оныларда коммунист идејалылығы вә әгнәдәлнлнннн әсасыны гојмагга бәрәбәр, һәм дә партијанын өлкәнн ннгнлабн зәмнндә јенндән гурмасына, онун даһа јакшы ннкншаф перспективләрнннн тә'мнн етмәсннә, бүтүн дүңјадә демократнја вә сүлһүн мөһкәмләнднрнлмәсннә јөнәлднлмнш снјасәтннн оныларын дәрк етмәсн үчүн кеннш јол ачыр.

Демәлн, һәр шејдән әввәл, шакирдләрнн елмн бнлкләрнннн әһәмнәјјәтн бунура дә өзүнү көстәрнр. В. И. Лениннн—бәшәрнјјәтнн һазырланмыш олдуғу бнлкләр сәрвәтн илә һафизәнн зәкнннләшднрднклә анчаг коммунист ола бнләрән—дејә ирәлн сүрдүјү төвснәјннн тарнхн әһәмнәјјәтн бу бахымдан бнр даһа ајдын олур. В. И. Лениннн бу сөзләрнннн снјасы вә елмн-педагогн әһәмнәјјәтн өлчүлә бнлкәјәчәк дәрәжәдә бөјүкдүр. сөһбәт кәнчләрнн енснклопеднк бнлкләрнндән дејнл, елмә елә жүзләмәләрнндән кеднр ки, орада һәмннн әсәсләр үзәрнндә коммунист бахышларынын, коммунист әгнәдә вә идеалларынын формалашдырылмасы үчүн әлверншлн мә'нәвн шәрәнт јарансын.

Өз нөвбәснндә бүтүн булар бнр јердә кәнчләрнн, үмүмнәјјәтлә, шәхснәјјәтнн ону әһәтә едәң керчәклнјә мүнасибәтннн мүөжәң еднр, онун дүңжакөрүшүнү формалашдыр.

Беләнклә, дүңјабахышы өзүнүн мүхтәлнф, сых бнрләшмнш идеја-елмн компонентләрнн вә коммунист идејалылығы илә бнрнклдә мә'нәвн тәрбиәниң идеја елмн әсасыны тәшкнл етмәклә бәрәбәр, шәхснәјјәтнн фәал һәјәт мөвгәјннн формалашмасында она зәмнн јарадыр вә бөјүк гүвә вернр. Лакнн бу вәзифә һеч дә асан дејнләрн, ашағыда көрәчәјннмнз үзрә мүхтәлнф јоллар тәләб еднр.

Мәктәблнләрнн фәал һәјәт мөвгәјннн формалашдырылмасынын психологн әсәсләры һагында. Шәхснәјјәтнн психолокнјасына, о чүмләдән шакирдләрдә елмн

дунжакөрүшүн, коммунист эгидесинин формаландырылмасы процесини айд талгитатлар аз дейилдир. Бу, элбэ-
да, чох вачибдир, лakin фəал һəјат мөвгейинин форма-
ландырылмасы, тəсəсүф ки, һəлəлик өз элмн-психоло-
жи экенин тапмамышдыр. Бунуила јанашы, мұалым-
ларин һəмин проблемн мұвəфəғғијјəтлə јеринə јетир-
мəсн үчүн, ону психоложи эсəсларынн шəрһ едилмəсн
олдугча зəрүридир. Мұалым бурада бəлə бир про-
блемн һəлл етмəји өз гаршысыла вəзифə тəјмамашдыр.
Бу, психологларын өз инидир вə буну үчүн онларын
кечинн нмканлары вардыр. Лakin биз фəал һəјат мөв-
гейинин формаландырылмасына јакын олар вə психо-
логлар тəрəфиндəн артыг ишланмнн талгитатлара исти-
над едэрəк һəмин вəзифəнин малијјəтинə анд бир пə-
ча сөз демəк етəрдик. Бəлə бир мұддəа мəлүмдүр ки,
фəал һəјат мөвгейинн формаландырылмасы јал-
пыз тəрбијə илə əлағадар дейил, һəм дə ники-
шафла, онларын бирликдə тəсирн илə əлағадар-
дыр. Јузарыда тејд етминдик ки, индивид нə гəлəр јүк-
сəк əхлаги кејфијјəтлəр малик олса бəлə, онда мөһкəм
иради кејфијјəтлəр олмаса о; фəал һəјат мөвгейинə јијə-
лəш билмəз. Она кəрə дə тəсəдүфи дейилдир ки шакирд-
ларин фəаллыгын формалашдыраркəн, һəбелə ону
психоложи эсəсларына вə психоложи тəвəсјлəрə исти-
над олунур. В. А. Сухомлински һағлы олараг кəстəрмин-
дир ки, тəрбијə—Һəр шејдəн əввəл фəалијјəтдир. «Бу
фəалијјəтлə шакирдин дахили, мəјдəн гүвəлəрди, бу вə
ја башга мəһəнн иринисинн һəјата кəчəрилмəсн урунда
фəал мұбаризə һəвəсн һəлдедичи рəл ојнајыр» (151. сəһ.
120). Тəсəвиүр етмəк олармы ки, мəктəблинин бу «сəјн»
онда иради кејфијјəтлəр, о чүмлəдəн инадла һəрəкəт,
мүтəшəкккилик, гəтијјəтлик вə с. олманд һəјата кəчир-
лə билсн? Мəктəблинин фəал һəјат мөвгейинн форма-
ландырылмасы, тəквар едирик, бирдəн-бирə, илдирым
сүрəти илə баш керипир. О никишаф едэрəк формала-
шыр. Она кəрə дə ону формалашдырылмасы процесинн
ушагын никишаф процесиндəн кəнарда нəзəрдəн кəчир-
мəк олмəз.

Совет психологлары бə'эн буржуа алмлариннн био-
кестик гануу ушагын психоложи никишафына анд ет-
мəлəриннн, бу гануу механики олараг психолокија вə
неадокикаја анд етмəлəринн рəдл едэрəк шəхснјјəтин

никишаф етмəсининн јеткин нəзəрнјјəсинн јəратмəшлар
(бах: 131. ч. I, сəһ. 237—238).

Г. С. Костјук јазыр: «Һəр бир шəхснјјəт бəтүн инди-
видлəр үчүн үмүми јаш дəрəчəлəриннн кəчир, лakin бу
кəчмə мұхтəлифдир. Инкишаф процесиннн өзүндə нə онун
нəтичəлəриндə: синир системиннн функционал хуəснјјəт-
териндə, нисанларын физики, зəһин, емосионал, мəһəнн
вə дикəр хəсəтлəриндə, марағларында, мейллəриндə, нє-
тə'дадларында, тємпераментлəриндə вə характерлəриндə
индивидуал фəрғлəр мейдана чыхыр. Онлар мөһкəм-
нəрəк даврашыын динамикамынн, нисаннн тəлимдə вə
эмəкдə, ичтиман һəјатда наилијјəтинн мұјəзлəнмəшди-
риллəр. Бу фəрғлəринн мəннəји никишаф шəрантиндəн
асылдыр» (91. сəһ. 148—149). О һəм да тејд едир ки:
шəхснјјəт, ону даврашынын мұјəзəн едəн елə чох мұ-
рəккəб, бəтөв вə дифференсал, дəзүмлү вə дəјинш
дахили шəрантин системидир ки, чəмијјəтинн һəјаты илə
бағлы олан өз индивидуал тарихиннн кəдининдə форма-
лашыр» (91. сəһ. 153).

Бурадан бəлə бир нəтичə чыхыр: шəхснјјəтин синир
системиннн, физики, зəһин вə б. хəсəтлəриннн, марағла-
рынын, мейллариннн, тємпераментлəриннн вə с. функси-
онал хуəснјјəтлəринн нəтичəсиндə јаранмыш фəрди фəрғ
вə хуəснјјəтлəринн нəзəрə алараг мəктəблиндə фəал һəјат
мөвгейинн формалашмасы шаблон үзрə дейил, мұхтəлиф
форма вə сəвијјəлəрдə чəмијјəтинн мəнафејинə ујғун
олараг кəдир. Бир индивиддə ярак, дикəриндə—ичти-
ман-снјјаси, үчүнчүсүндə эмəк мөвгейи устүлүк тəшкил
едир. Мəктəб јашында шəхснјјəтинн никишаф етмəсининн
кəдшн, мəлүм олдуғу кимн, эсəсəн тəһнəл вə тəрбијə
илə, јеткин јашда нə тəрбијə ишиннн бəтүн системиннн
тəсирн алтында, ичтиман-снјјаси вə эмəк фəалијјəти илə
һəлл олунур. Лakin тəрбијə вə никишаф процесн, конф-
ликтснз дейил, зиддијјəтлəринн мұбаризəсиндə чəрəјан
едир.

Е. И. Моносзон јазыр: «Тəрбијə вə никишафын һəрə-
кəтдиричи гүвəсн дахили вə харичи шəрант системиндə
зиддијјəтлəринн мұбаризəсиндир. Организмлə мүйит
арасында таразлыгын позулмасы харичи зиддијјəтдир
ки, бу да онларын гаршылыглы тəсириндəн «арадан кə-
түрүлүр». Шəхснјјəтин јенн тəлбəлəри илə онун тə'мин ет-
мəк үчүн лəзым олан јијəлəмə вəситлəриннн мөвдүч
сəвијјəси арасындакы фəрғлəр; јенн идрак вəзифəлəри

илә әһвәлләр газанылмын билек, бачарыг вә вәрдиш-
ләр арасындаки эңдијјәтләр, јени ситуасија илә әһвәл-
ки тәчрүбә арасындаки эңдијјәт вә и. а. даһиди эңдиј-
јәтләрә андир. Мүәллимнин вәзифәсә ондан ибарәтдир
ки, јаранмыш эңдијјәтләрден һәркәһәтдирчиди гүвәә
кимп шакиртләрини һәртәрәфли ишкитишә вә тәрбијәсә
үчүн бачарыгла истифадә етсин» (117. сәһ. 35—36).

Шәхсијјәтин ишкитишә проблемия бизим психолог-
лар сәсиал формалашма ады илә дикәр бир аңгыјыни
да әләвә едиләр. Ајдидир ки, фәал һәјәт мөвгәји, со-
сиал формалашманын нәтичәсидир, онун да һаггында
көркәмли совет психологу, Б. Г. Апанјев јазыр: «И-
нсанын сәсиал формалашмасы, шәхсијјәтин ичтиман да-
варыш вә коммуникасијалар сүбјектиини формалашма-
сы илә мәндуләшмәсидир. Инсанын сәсиал формалашмасы
оңунла бәрәбир, әкәр бәшәр фәалијјәтин нөвләринин тәс-
нифатына риәјәт етсәк, ојун вә тәлимдән башлајараг
әмјә гәдәр идрәк вә фәалијјәт сүбјекти олан инсанын
тәһәккүл тапмасыдыр. Ојундан тәлимә кечид, тәлимни
мүхтәлиф нөвләрини нөвбәләшмәсә, чәмијјәтдә әмјә
һаһырлашмаг вә и. а. бу ејин заманда идрәк вә фәалиј-
јәт сүбјектиини хәссәләрини, чәмијјәтдә сәсиал мөвгә-
ләрини, ролларын дәјишмәсә, статусда ирәлиләмәләр
мәһәләсидир, јәһи инсанын тәһәккүл тапмасыдыр»
(61. сәһ. 108).

Бүтүн бу дејиләнләрдән белә чыхыр ки, шәхсијјәтин
фәал һәјәт мөвгәји илдиниди сәсиал формалашмасы
иросесида баша чатыр ки, бунун да башлыча компо-
нентләри кешини мәһәлә тәрбијә вә ишкитишәдир. Лакин
бурада тәрбијәнин апарычы ролуна һеч бир шүбһә ола
билмәз. Тарихи тәчрүбә, совет мәктәбинин һазыркы тәч-
рүбәси, һәтта көрмә өз еһитмә гәбилјјәтини итириш
ушагларла апарылаи хусуси експеримент буну сүбүт
едир.

Психоложи әсәсләрдән данишаркән психоложи һә-
дисәләр олан вә шәхсијјәтин фәал һәјәт мөвгәјини фор-
малашмасында аз әһәмјјәти олмајан тәләбаты, мотив-
ләрини вә стимулансидирманы да нәзәрден гачырмаг ол-
маз.

Һәр шәјдән әһвәл, илдиниди тәләбаты вә оларын
нәзәрден кечирилән проблемини һәллида ролу һаггында
бир нечә сөз дејәк.

Инан тәләбаты тәрбијәсини әһәмјјәти һаггында

А. С. Макаренко јазмышдыр: «Тәрбија ишинин вә хусу-
сән аилә коллективни ишинин ән дәрин мәһәсәси инсан
тәләбатыни сечмәкдән вә тәрбија етмәкдән, ону елә бир
мәһәси јүксәклијә кәтирмәкдән ибарәтдир ки, бу јал-
ны снинсиз чәмијјәтдә мүмкүндүр вә јалны о, инса-
ны даһа да тәкмилләшмәк уғрунда мүбаризәдә чадар
едә биләр» (104. ч. 4. сәһ. 39).

Көрүндүју кими, Макаренко һаглы оларәг гејд едир
ки, инсан тәләбатыни сечилмәсән вә тәрбијәсән, оларын
коммунист мәһәсијјәти јүксәклијә чәтирылмасы
адамы даһа да тәкмилләшмәк уғрунда мүбаризәдә чадар
едә биләр. Мәһз буна көрә дә мәктәблинин фәал һәјәт
мөвгәјини формалашдырылмасы мәһәфәјинә тәләбатын
учоту, сечилмәсән вә тәрбијәсән сон дәрәчә зәруридир.
Она көрә дә инсанын һәр һансы фәалијјәти, онун тәләби
вә ја тәләбаты илә әләвәдәдир. Инсанын һәјәтдә ијә
исә еһтијачы, тәләбаты вардыр. Бу еһтијачы, тәләбаты
өдәмәк һәркәһәт сәбәб олур.

С. Л. Рубинштейн јазыр ки, инсанын тәләбаты ону
фәалијјәтә сөвг едән илкии амилләрдир; оларын сәјә-
сида вә оларын тәркибиндән инсан фәал, кәсәрли вар-
лыг кими чыхыш едир. «Тәләбатда, бәләкликә, елә бил
ки, еһтијач һисс едән вә ејин заманда кәсәрли бир вар-
лыг кими, әзәб чәкән вә онунла бирликдә фәал еһтирас-
лы варлыг кими артыг инсанын өзү јерләһинидир».
(141. сәһ. 526).

Мәктәблинин тәләбаты, мәһәм оладуғу кими, мүхтә-
лифдир: елмләрин әсәсларына јијәләшмәк, техники, му-
сиги, тәсвири вә тәбиги ишкитиш, кәнд тәсәруфаты
тәчрүбәчилији, ичтиман-сијәси фәаллыг, сағламлыг, тә-
ләбаты һә с. Бүтүн бу тәләбаты өдәмәк үчүн мәктәбли-
ни фәалијјәтә лазымдыр. Шәхсијјәтин фәалијјәтин
доғуран мотивләр исә онун көмәјинә кәлир. А. Н. Леон-
јев јазыр: «Һәр һансы фәалијјәт үчүн шәрт бу вә ја ди-
кәр тәләбатдыр. Лакин тәләбат, өз-өзлүјүндә, фәалијјә-
тин конкрет истиғамәтләрини мүјјәт едә билмәз. Тәлә-
бат өз мүјјәтчилијини јалныз фәалијјәтин мөвзусундан
алыр: о сәйк өзүнү орада тапмалыдыр. Тәләбат өз
мүјјәтчилијини фәалијјәтин мөвзусунда тапдығына көрә
(орада мүјјәтләнәдир) бу мөвзуда, фәалијјәт мотиви,
ону чадар едән дә о олур (99. сәһ. 303). Јәғни ки, бу дејил-
ләләр кешини шәһи етмәјә еһтијач јохдур. Тәләбатын
өзү шәхсијјәтин мүвәфиг фәалијјәтинини шәртидир, фәа-

лијјоти исә мұвафиг мотив доғурур. Мәсәлән, биліклерә олан тәләбат өз-өзлүјүндә идрак фәаллијјәтинини конкрет истиғамәтинини мұјјәләшдирмәр. Буну исә јакшы мұтәхәссис, чәмнәјјәтдә шанлы-шөһрәтли шахс олмәг үчүн елми биліклерә јијәләнмәк кими мотив мұјјән едир. Бах, бу елә мотивдир ки, шакирддә фәал идрак мөвгејини доғурур. Шахснәјјәти фәал ишә тәһрик етмәк үчүн исә мотивләрә һәм мәһәви (фәхри фарман, тәрифнама, ғызыл медал алмәг вә с.) вә һәм дә мадди (мұқафат) характерли стимуллашдырма тәتبиг етмәк дә көмәк едир.

Мәктәблиләрин фәал һәјәт мөвгејинини формалашдырмазынын әсәс истиғамәт вә васитәләрин. Проблемини истиғамәт вә васитәләрин мұхтәлифдир. Бу дә онула әләғәдардыр ки, јухарыда дејилдији кими, шахснәјјәтин әсәс хәссәси олан фәаллыг, мұхтәлиф сәвијјәләрдә тәзаһүр едир, буларын дә һәр бири формалашдырылмағ үчүн өз сиепсификасиа ујғун олан истиғамәтләрдә мұхтәлиф васитәләр тәләб едир. Бу васитәләр ичәрисиндә мәктәб тәһсил, тәлим-тәрбијә процессини мұкәммәл тошкыл едлмәси әсәс васитә һесаб едиләр. Лакин ону дә гејд етмәк ләзымдыр ки, елми коммунизм бәниләрини инкар едлмәз фикирләринә көрә мәктәб тәһсил һәр нә гәдәр вәчиб олса белә онун мұғләғ һәјәтлә, практика, мұбаризә илә бағлы олмасы мүнүм шәртдир.

Бу фикир В. И. Ленинни, коммунист кәңчләр иттифакынын III гурултайында (1920-чи йил) кәңчләрә вердији тарихи төвснәләриндә габарығ бир сурәтдә инкишаф етдирилмишдир. В. И. Ленин мәсләһәт көрүрдү ки, Вәтәнин һәгиги сәйбиб, һәгиги коммунист олмәг үчүн кәңчләр «коммунизмни өјрәнмәлдир»ләр. Бу мурәккәб, ләкин реал вә чоғланлы вәзифәтини јеринә јетирилмәси үчүн Ленин кәңчләрә мурәчнәтлә дејирди: «Гаршымыз дә гуручулуг вәзифәси дурур вә сиз бу вәзифәни јалныз о һалда јеринә јетирә биләрсиниз ки, бүтүн мүасир биләјјә јијәләнмиш оласыңыз, коммунизмни әзбәрләнмиш һазыр формуллардан, мәсләһәтләрдән, рессентләрдән, әмр вә програмлардан һәндәриб биләваситә көрдүјүнүз иш бирләшдирәч чәйли бир шејә чевирә биләрсиниз, коммунизмиз өз әмәли ишиниз үчүн рәһбәрләјјә чевирә биләрсиниз» (4. ч. 31. сәһ. 290). Коммунизмни өјрәнмәк үчүн В. И. Ленин емләрини әсәсларын өјрәнмәји, коммунист әхлағына јијәләнмәји, тәһсил һәјәтлә сых әләғәләндрмәји, коммунизм уғрунда мұбаризәдә әмәли оларағ фәал

иштирак етмәји, бу мәғсәдлә бу вә ја башға, кичик дә олса конкрет ишә јеринә јетирмәји, мөһкәм интизамлы олмәғи вә с. кәңчләрә мәсләһәт көрүрдү.

В. И. Ленинни кәңчләрә вердији бу төвснәләр 60 ил бундан әввәл олдуғу кими инди дә ақтуалдыр. Бунлар тәлим-тәрбијә ишиндә әсәс истиғамәтләр олмуш вә оларағ гәләр. Мәһз бу истиғамәтләр үзрә шакирдләрин шахснәјјәтини формалашдырмашығ вә буна инди даһа кениш мейдан вермәк әзминдәји, фәал һәјәт мөвгејини формалашдырмазынын програмы дә әсиндә бундан ибарәтдир. Бу мәғсәдлә шакирдләрин фәал һәјәт мөвгеји истиғамәтләрини, конкрет ишләрин нәвләринә көрә дејнә, мәктәбин тәлим-тәрбијә вәзифәләринә ујғун сурәтдә тәсниф етмәк мәғсәдә даһа мұвафиг оларды.

Бу әсәсә көрә, һәмчинини, әдәбијјәтдә сәснал фәаллығ үчүн мәсләһәт көрүлмүш ашағыдаки үч истиғамәтти фәал һәјәт мөвгејини формалашдырмазыны үчүн ишығландырылмазыны ләзым билirik:

Идрак фәаллығы мөвгеји:

Ичтиман-сијаси фәаллығ мөвгеји.

Әмәк фәаллығы мөвгеји.

Гејд етмәлијик ки, белә бир бөлкү шәртидир, бу әсәс фәаллығ мөвгеләриндән, әсәс истиғамәтләрдән башға фәал һәјәт мөвгејинә хас олан башға мөвгеләр, истиғамәтләр дә вардыр: шакирдләрин бәдин өзфәаллијјәт фәаллығы, идман фәаллығы вә с. Бурада биз, үч әсәс фәаллығын ишығландырылмасы үзриндә дајаныб, гәланына өтәри тохунамағла кифәјәтләнмәк фикирләдик. Дејилдији кими, бу фәаллығ мөвгеләриндән һәр бири формалашдырылмағ үчүн мұвафиг иш формалары вә васитәләр тәләб едир. Лакин бу, сәснал характерә маил олан фәаллығ мөвгеләринин һамысы формалашмағ үчүн мадди-техникки базаја, шакирдләри әһәт едән сәснал мүнәсибәтләрә истинад еләрәк јетинир, биләваситә онлары јетишдирән тәрбијә мүәссесәләринин васитәсәлә, ушағ вә кәңчләрә ичтиман-сијаси тәшкиләтләринин (пионер, комсомол, өзүнчүдарә), мұхтәлиф тәрбијә вәзифәли шакирд коллективләринин тәсир алтында күтләви информәсија васитәләринин: мәтбузатын, радио вә телевизия верлишләринини, кино вә театрларын, китабаханаларын, кениш совет ичтиманлијјәтинин вә с. көмәји илә камилләшәр. Лакин бүтүн бу васитә вә амилләрин

сырасында мектеб тәһсиллини мәркәзи јери, һәлледиңи ролу олдуғуну ајрыча гејд етмәлијик.

И. Әлиев јолдаш фаал һәјат мөвгејини формалашдырманын әсас истигамәтләри вә васитәләри һагғында данышаркән әмәк коллективни, азад әмәк, шәхси тәһсил, ати мектеб вә с. кимп'чох мүнһүм васитә вә истигамәтләр ичәрисиндә үмүмтәһсил мектебинни, мектеб коллективини ролуну ајрыча гејд етмишдир: «Биздә кәңч вәтәндаш үчүн совет мектеби мүәллим олмуш, олмагдадыр вә олачагдыр. һамылығыла орта тәһсил шәраитиндә һәр бир кәңч һәјата мектеб васитәсилә гәдәм гојур—башга јол јохдур. О бурада биллкләрлә бәрәбәр коллективчилик вә јолдашлыг әлифбасыны өјрәнир, гондарма мәһви сәрвәтләри дејил, һәгиги мәһви сәрвәтләри өјрәнир. Мектеб кәңч оглан вә гызлара марксизм-ленинизм дүн-јакөрүшүнүн әсасларыны өјрәдир, онларда әмәксевәрлик, буржуа идеолокијасына вә әхлағына гаршы барыш-мазлыг, социалист Вәтәнини мүдәфия етмәјә һазыр ол-маг кими кејфијјәтләр тәрбијә едир. Бу да синиф отағы, мектеб партасы васитәсилә кечиб кәлән фаал һәјат мөвгеји формалашдырманын конкрет јолларыдыр.

Коммунист тәрбијәсинин бу сәһәсиндә, шүбһәсиз, мүвәффејјәтләрини аз дејилдир. Ләкин, кәңчләри әмәли ишә; сөзүн кениш мәһасында, һәјата һазырламаг үчүн тәһсил просесини мәһви тәрбијә илә кет-кәдә да-һа долгун шәкилдә әлағәләндирмәк лазымдыр. Бу ишә кәңчләрә һәңки «Ким олмалы?» суалына чаваб вермәкдә, һәтта даһа әһәмкјјәтли олан башга бир суала «Нә чүр адам олмалы?» суалына чаваб тапмагда көмәк ет-мәк демәкдир (10. сәһ. 35—36).

Мектебчиләрин фаал һәјат мөвгејини формалашдыр-магда мектеб тәһсиллини һәлледиңи рол ојнадыгы онда көрүнир ки, мәһз бурада, ушаг вә кәңчләр үчүн пробле-мин һәллиндән өтрү бүтүн әлверишли шәраит вә ишкан-лар јарадыдыр. Тәлимни мәзмуну вә тәшкилат форма-лары, мүхтәлиф метод вә пријомларынын тәтбиғи, ша-кирдләрин ичтиман ишләрә, ичтиман-фајдалы вә мәһ-суллар әмәјә чәлб едилмәси, тәрбијә мәғсәдилә тәшкил едилән мүхтәлиф шакирд коллективләри, мектебин һә-јәтлә, коммунизм гуручулуғу ишин илә сых әлағәдә ол-масы, мүәллимләрин, шакирд тәшкилатларынын фәали-јәти вә с. нәтичәсиндә шакирдләрдә бүтүнләклә фаал һәјат мөвгеји, о чүмләдән онларда идрәк фәаллығы, ич-

тиман-сијәси вә әмәк фәаллығы мөвгеләри формалашыр, синифдән-синифә тәкмилләшир, онлар өзләри үчүн кө-ләүәк һәјат јолуну сечмәклә бу истигамәтдә, јәһин һә-јата һазырлашмагда мүөјјән ишә габагы һазырлыг алып, елми биллкләр, әмәли бачарыг вә вәрдишләрлә синәһланырлар. Гејд едилән фәаллыг мөвгеләрини иш-зәрдән кечирәк.

ШАКИРДЛӘРДӘ ИДРАК ФӘАЛЛЫҖЫ МӨВҖЕЈИНИН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Шакирдләрнн идрак фәаллығынн формалашдырмаг—идрак фәалијәтннн активләшдирмәк» ады алтын-да совет дидактикасында чохандыр ки, мәркәзи јерләр-дән биринн ташкил едир.

Мәктәб ишнннн мүхтәлиф истигамәтләрн арасында елмн билнкләрнн әсасларына јијәләймәк апарычы рол ојнадыгы кимн, мәктәблнләрнн идрак фәаллыгы мөвҖејнн дә фәал һәјәт мөвҖејнннн мүхтәлиф истигамәтләрн арасында апарычыдыр, башга мөвҖеләрнн формалашды-рылмасы үчүн зәминн тәшкил едир:

Соң илләрдә шакирдләрнн идрак фәалијәтннн ак-тивләшдирмәк мәсәләсинә даңр, рус дилиндә бир сыра дәрҗәлн әсәрләр нәшр едилмишдир (о чүмләдән, бах: 118, 163, 164). Бу исә һәмннн проблемн һәм нәзәрн, һәм дә әмәлн (мәктәбләрдә) һәл етмәк үчүн бөјүк бир тәкан олмушдур. Буунула бәрәбәр проблемннн там һәлнн үчүн әмәлн чәһәтдән көрүләсн иш һәлә чохадур.

Г. И. Шукнна бу проблемә һәср етдијн әсәриндә ша-кирдләрдә идрак фәаллыгы мөвҖејнннн әһәмјјәтнннн гејд етмәк үчүн јазыр: «Мәһз тәлим кенншн һәјәтн, фәал мәһһәмәтләннән вә истифада олунан билнкләрнн газаныл-масы елә әсәсләр кн, онун дә үзәрнндә мәктәблнннн фәал һәјәт мөвҖејнн формалашыр вә инкншаф едир. Тәд-рис процесн систематик вә күнләлик олдуғу үчүн онун ардымчылыгы програмлашдырылмышдыр. О, шәхснјјәтнн вә онун мүһүм хәссәләрнннн формалашдырмағын кеннш сәсиал мәсәләләрнннн прогнозуну вермәлидир» (164. сәһ. 146).

Индн ким билмир кн, елмләрә јијәләймәк кәнчләрнн сон дәрәҗә зәрури тәләбатыдыр. Онда көрә кн, јеткнн сәсиализм шәрантнндә елм, вәтәндашынн һәм сәсиал, һәм дә илеја-снјјәсн чәһәтдән јүксәлмәснннн апарычы амн-

лидир. О, әмәк мәһсулдарлығынннн јүксәлмәсннә, чәмјј-јәтнн башлыча мәһсулдар гүввәсн олән инсаннн һәйт-рәфәлн инкншафына һәлләднчн тәснр көстәрнр. Академик Г. И. Марчук јазыр: «Елмн-техннкн тәрәғгн, мүһүм со-снал проблемәләрнн һәлнн үчүн шәрант јарадарағ, инса-на, керәкәлјјә фәал јанашмаға, сәсиал фәалијјәтдә ја-радычы ннштрак етмәк үчүн онун планларына һәјәтә кеннрмәјә инкан вернр. Елм вә техннкаынн инкншафы шәхснјјәтннн пешә вә әхлағ-снјјәсн кејфнјјәтләрннә ве-рилән тәләбләрнн актуаллашдырыр. Шәхснјјәтнн фәалиј-јәтнннн бүтүн сәһәләрнндә онун фәал һәјәт мөвҖејннн формалашдырылмасы, сәсиализт истәсәлатыннн сәмә-рәлнлнјјнннн елмнн практик фәјдәснннн јүксәлтмәјнн, елмнн потенциалы артырмағын ән мүһүм амнләрнндән бнрднр» (106. сәһ. 2).

Г. И. Шукнна әсәрннн (164) бүтүнлүклә бу проблемә һәср еднр вә орлада бу мәсәддә бир сыра чоғ гнјмәтлн фнкнрләр дә прәлн сүрүр. О чүмләдән идрак фәалијјәтннн активләшдирмәк үчүн мүхтәлиф тәлим типләрнннн тәтбнғннн, шакирдләрдә марағ ојадыб тәрбнјә етмәјн, билнјә тәләбат ојатмағы вә с. мәсәһәт көрүр. Китабы-нннн сонунда һәтта фәал һәјәт мөвҖејннн формалашды-рмағ үчүн дә бир сыра тәклнфләр, о чүмләдән мүстәғнл ишләрнн тәтбнғн, тәлимнн һәјәтлә әлағәләндрнлмәсннн вә с. вернр. Хүсусәнлә, онун дәрәдә шакирдләрнн фәал мөвҖејә чыхаран бир сыра прнјомлары сәдаламағыннн ажрыча гејд етмәк олур. О чүмләдән:

— Шакнрднн өз фнкнрнн мүдафнә етмәсн, ону әсәс-ландырмағ үчүн аргумент, дәлнл, факт кәтнрмәсн, га-зандыгы билнл вә тәчрүбәдән истнфада етмәсн;

— Шакнрднн өз мүдәлнннннә вә чаваб верән ша-кирдләрә әлава суал вермәсн, чаваблара әлава етмәсн; гаранлығ галан чаваблары тамамламаға чалышмасы;

— Јолдашларынын чавабларына, нншаларына вә с. рәј вермәсн;

— Чәтннлнјә дүшән јолдашларына јардым көстәрмә-сн вә с. (164. сәһ. 146—149).

Үмүмнјјәтлә, фәал идрак мөвҖејннн, о чүмләдән ид-рак фәаллығынн формалашдырмағ үчүн прәлн сүрдүју бу гнјмәтлн фнкнрләрннә бахмајарағ Г. И. Шукнна көз-ләшнлмәдән мүбаһисә доғруан нәтнчә чыхарыр. О јазыр: «Мүәллим өзүнү програмннн там кеннлмәсннә истнгамәт-ләнднрмәлндр. Онун башлыча оріјентнрннн тәдрнс про-

сесинда шакирддин идрак фээллыгынын тэмнин етмөкдир» (164. сөһ. 148). Бу фикирлэ разылашмаг чэтиндир, жалпыз оиа көрө јох ки, шакирдлэрин фээллыгыны јуксалтмаг хатиринэ дөвлэт программаны ихтирар етмөк олмаз, һәм дә оиа көрө ки, дэрин елми биланклар олмадан бизим чан атдыгымыз идрак фээллыгы мөвгејинэ, һэмнин мөвгејини идеја-сијаси асасыны ташкил едэн эсил елми дунјаба-хышына вэ коммунист идејагына наил олмаг чотиндир. Классик совет педагогикасынын мөшһүр—«бош башла мұһакимэ јүрүтмөк олмаз» (Блонски) кәләмыни уиуаа билмэрник.

Шакирдлэрин идрак фээлијјэтинни активләшдирмөк проблемини һәср едилмиш иккинчи әсәрлә (163) мұәләлф әсәси јухарыда гејд едилән фикирлэрин үзэриндә даја-иыр. Биз бу китабларын һәр икисини фәјдалы һесаб еди-рик. Лакин тәәсүф едиләчөк һал ондан ибарәтдир ки, буиларын һеч бири шакирдлэрин фәал һәјәт мөвгејини формаландырмаг проблеминин јолларыны ишыглан-дырмагы өзлэринә мәгсәд гејчәмишлар, онлар анчаг про-блемин бир истиғмәтинин,—идрак фээллыгыны ишыг-ландырмагын үзэриндә дајаныб галмышлар, онун да әсас јолунун,—тәлимни һәјәтлә әләгәләндирилмәсинин анчаг адыны чөкмөклә ки фәјәтләнмишлар. Һалбуки, тәлимни һәјәтлә, коммунизм гүрүчүлүгү илә бағлаја билмәји шакирдләрә өјрәтмәдән, идрак фәаллыгы мөв-гејинин там формалашдырылмасы јолларыны ишыглан-дырмагы тәмин етмөк олмаз. Биз бурада хуәсүслә, бу мәсәләни ишыгландырмага чалышмагыз. Лакин әввәл-чә идрак фәаллыгы мөвгејини маһијјәтинә нәзәр салаг.

Идрак фәаллыгынын маһијјәти һағында. Шакирд-лэрин идрак фәаллыгы, бир проблем кими дидактика проблемлэри сарасына дахил олундуғундан, онун ма-һијјәтинни, һәр шейдән әввәл, дидактикаја мәнәүб олан башга бир мәсәлә—тәлим процессинин өзүнүн маһијјә-тиннә нәзәр салмагла ишыгландырмаг олар. Совет дидакт-лары чохдандыр ки, јекдидликлә тәлим процессини, В. И. Ленинни гисолокијаја даир прәли сүрдүју мөш-һүр идрак нәзәријјәсилә бағлаяр вэ она әсәси ишыг-ландырмага чалышлар. Марксизм-ленинизм идрак нәзәријјәсини тәлим нәзәријјәсинин методоложи әсасы кими гәбул етмишлар. Мәһз она көрә дә тәлим нәзәриј-јәси сои 20 ил әрзиндә хуәсүслә сүр-гәл-гәл иккишәф ет-миш вэ тәлимни әмәли сәһәсинә өз мүсбәт тәсирини

кестәрмәкдәдир. Лакин ону да гејд етмөк ләзимдир ки, идрак нәзәријјәси илә тәлим нәзәријјәси арасын-да олан мүнасибәтлэрини шәрһи үчүн ирәли сүрдүн-кәнсијалар арасында мұјјәзи фәргләрә, һәтта јидд фикирләрә дә јер верилмишдир. Бәзилэри идрак нәзә-ријјәси илә тәлим нәзәријјәсини тамамилә ејинләшди-рлр, буиларын арасында олан фәрглэри уиуадлар, тә-лим процессини тәшкиллини идрак процессини кедипи кими гәләмә вермәклә шакирдлэрин јаш хуәсүсјәтлэрини вэ имкаиларыны нәзәрә алмагы јаддан чыхарыр вэ беләликлә дә әслиндә дидактиканын өзүнү иикар етмәк дәрәчәсинә кәлпәрлар.

Башгалары гәнуин олараг бу ики процес арасында олан фәрглэри ајдын шәрһ едирләр, лакин онларын, ил-рак процес илә тәлим процес арасында олан вәһдәт-ли уиуадлар. Белә бир мүхтәлиф консенсијаларын пе-дагогикада мөвчуд олдуғуну вә һәр биринин сәһләрә әләгәдарлыгыны гејд едәрәк Л. С. Рубинштейн һәлә 1946-чы илә јазырды ки, «Бу әсас мәсәләни јекәнә дүз-күн һәлл—тәлим јолу илә идрак процессини вәһдәтини (ејинләшдирилмәсини јох) вә фәрглэрини (там шәкил-дә мүхтәлиф олмаларыны дејил) гәбул етмәкдәдир» (141. сөһ. 601).

Ииди дидактлар үчүн там ајдындыр ки, бу ики мүх-тәлиф мәгсәд вә маһијјәт дашияп, лакин вәһдәт тәш-кил едән процесләр—тәлим процесини вэ идрак процес-сини иә ејинләшдирмәк, нәдә бирини о бириндән чох узат һесаб етмәк олмаз. Буиларын һәм фәрглэри, һәм дә ох-шарлыглары вардыр. Идрак нәзәријјәси тәлим процесн нәзәријјәсинин методоложи әсасыны тәшкил етмәклә онун даһа дүзкүн елми әсасларда чәрәјән етдијини, да-һа ајдын ишыгландырылмасыны тәмин едир. Идрак нә-зәријјәсини әсас хәттини мұәјјәнләшдирмәк мәгсәдидә В. И. Ленин јазырды: «Елмини бүтүн башга сәһәләриндә олдуғу кими, идрак нәзәријјәсиндә дә диалектик сүрәт-дә дүшүнмөк ләзимдир, јәни идракымыз һазыр вә дә-јишмәз фәрз етмәк дејил, биллини билмәзликдән нечә мејдаја кәлдијини, там вә дүрүст олмајян биллини нечә даһа там вә даһа дүрүст биллиг чеврилдијини тәһлил етмәк ләзимдир» (3. ч. 18. сөһ. 106—107).

Бу нәзәријјәнин тәлим процесн нәзәријјәси илә вәһ-дәт тәшкил етдијини онда көрмәк ләзимдир ки, бурада әкәр «билик» истилаһы илә реал варлыға даир араш-

зү, шакирдлэрин мүгајисэлэри, мүһакимэлэри, тәһилл вә таркиблэри васитәсилә өјрәдилләр.

Беләликлә, тәлим процесинин ики тәрәфли олдуғуну, јәни јени биликлэри һәм индуктив јолла, дуѓулар васитәсилә шакирдләрә вердји киими, һәм дә дедуктив јолла, сөз вә нитг васитәсилә биликлэрин мәнимсәдилмәсини тәмин едир.

Јени тәлим програмларында дедуктив јолун күчләндирилмәси, һеч дә индуктив јолла, дуѓулар васитәсилә јени биликләр алмағын ролуну азалттыр. Буну нсә совет философлары хусуси оларағ гејд едирләр.

Совет философлары јени доһилләрлә идрәк һағында Тейһин нәзәријәсинин әһәмијјәтини гејд едирләр. М. М. Розентал јазыр: Лениннин «чанлы мүһабидә» аңлајышы илә јекунлашдырдығы идрәк процесинин, өз мәнасына көрә, бу кениш вә дәрин мәрһаләсә—дуѓу вә һиссә илә газанылан идрәксиз, һеч бир идрәк мүмкүн дејилдир. Бу да ејин дәрәчәдә, абстраксияның һансы бир сәвијјәсилә әләғәдәр олса да мүасир елмә андлир.

Индир, идрәк процесинин гурулушунда рационал эсәсларын, мәнтиг вә дедуктив методларын хусуси чәкиси артыдығы вахтда, хусусилә ону гејд етмәлијик ки, бизим бүтүн биликләримизин мәнбәји кимн, бәшәр идрәкының мүрәккәб гурулушунда мүһүн вә илк элемент әввәлләрдә олдуғу кимн идрәкни реал процесилә һәр нә гәдәр васитәләрлә кизли ифадә олунса да һиссә гавранылан емпирик биллк чыхыш едир (бах: 70 «а», 10/1965—сәһ. 139--140).

Ғаршымыза бурада һеч дә тәлим процесинин аз-чох мәлум олан маһијјәтини јенидән ишыландырмағ вәзифәсини гојмуруғ. Ону демәк истајирнк ки, тәлим процесин механики оларағ идрәк процесинин структуруну тәкрат еттир. Шакирдлэрин мәнимсәмә процесин һәм «чанлы мүһабидәдән...», һәм дә кениш өлчүдә мүәаллимн чанлы сөзүндән башланыр, һәм емпирнк материалны өјрәнилмәсиндән, емпирнк тәфәккүрдән, һәм дә рационал тәфәккүрә истинад етмәклә башланыр. Унуда билмәрнк ки, бу рационал тәфәккүрә истинадән алынган билликлэрин дә көкү чанлы мүһабидәдир.

Тәлим процесинин маһијјәти һағында верилән тәрифләр кәлиңчә ону әввәлчәдән демәлијик ки, бунлар һарнчи чәһәтдән фәрғли көрүнсәләр дә маһијјәт етибариллә чох јахындырлар. М. А. Данилов јазыр: «Тә-

лим процесин мүәаллим вә онун рәһбәрлик етдји шакирдлэрин елә ардычыл фәалијјәтлэринин мәмјуундан ибарәтдир ки, мәктәббилләр биллк, бачарығ вә вәрдишләр системини шүүрү вә мөһкәм сурәтдә мәнимсәтмәјә, бунун да нәтиҗәсиндә, онларын идрәк гүввәлэринин икиншаф етдирмәјә, онлары зәһни вә физики әмәк мәдәнијјәти илә ситәһландырмаға, шакирдлэрин әмнәләр чохдур, тәлим процесини дә онларын сьрасындадыр, ләкин һәлл едичидир» (128, сәһ. 176).

Буна едиләчәк чидди гејдимиз јохдур. Ләкин ону гејд етмәлијик ки, шакирдин дүнјакөрүшүнүн вә давранышлынын формалашмасына јөнәдиллән әмнәләр чохдур, тәлим процесини дә онларын сьрасындадыр, ләкин һәлл едичидир.

М. А. Данилов тәлим процесинин ардычыл олан алты мәрһаләдә чәрәјән етдјијини дә гејд едир: а) шакирдләрдә өјрәнмәјә һөввә вә марағын әмәл кәтирилмәси, б) јени материалын гавранылмасы вә јени биллклэрин дәрк олунмасы, в) елмин гануцларының мәнимсәмәк вә елмин аңлајышларын формалашдырылмасы, г) биллклэрин мөһкәмләндирилмәси, бачарығ вә вәрдишләр ашыланмасы, ф) биллк, бачарығ вә вәрдишлэрин тәтбиғинә јүнәләнмәк, д) мәнимсәшилмәнин јохланылмасы (бах: 128, сәһ. 188).

Тәлим процесинин мәрһаләләрә бөлмәк јахшы тәшәббүсдур. Ләкин онун бу чүр бөлкүсү тәлим процесинә верилән тәрифлә дүз кәлир. Орада мүәлиф тәлимнин маһијјәтини ачмағ үчүн онун һәр үч вәзифәсиндән: тәһсил, икиншаф вә тәрбијәдән сөнбәт ачдығы һалда мәрһаләләрдә аңағ тәһсил вәзифәсин көстәриллр.

Башға тәрифә дә нәзәр салағ. Ј. К. Бабански јазыр: «Тәлим процесини, социализм мәктәбинин бүтүлүклә олан педагоғи процесинин елә узви һиссәсиндән ибарәтдир ки, шәхсијјәтин һәртәрәфли әһәкдар икиншафының формалашдырмаға јөнәдилминдир» (66, сәһ. 10). Мүхтәсәр олдуғу үчүн јахындыр. Ләкин конкрет дејил, нечә дејәртләр, бир нөв бурада да «икс, игриклә ачылыр». Башға бир јердә Бабански бу тәрифни бир гәдәр конкретләшдирлр, јахшылашдыр: «Үмүмтәһсил мәктәбләриндә тәлим процесини мүәаллим вә шакирдлэрин елә хусуси тәһсил олунан фәалијјәтлэринди ки, тәһсил, тәрбијә вә икиншаф вәзифәлэринин һәллиә јөнәдиллр» (65, с. 5). Маһијјәт етибарилә Бабанскинин бу тәрифни һәнгәтә

даһа чох жахындыр. Лакин, фикримизчә, мәсәлә жеңә дә ачылмамыш галыр. Тәлим просесинә, шәхсийәтін формалашдырылмасына јөнәлдиләр биркә фаалијәт дәмәк олар. лакин бу чох үмүмн сәңијә дашыҗан тәрифдир. Мәкәр, синифдәнхарнч тәдбирләр, аилә тәрбијәсн вә с. бу бөјүк вәзифәһин һәллиңә јөнәлмәһиши?

Биз бу проблемн үзәриндә чох дајанмаг истәмирн. Анчаг ону дәмәк истәјирн ки, тәлим просесинә верилән бу тәрифләр бир-биринә чох јахын вә мәнадан мәһрум олмәсалар да буналары тәкмилләшдирмәк лазымдыр.

Бу тәрифләрин бөјүк ғүсүруну биз һәм дә онда көрүрүк ки, бурада тәлим просесинин компонентләрн там көстәрилмир. Тәлим просесиндә мүәллим вә шакирдләр фаалијәт көстәрән бәшлмәчә компонентләрди. Лакин башга компонентләр дә вардыр ки, бунлар әдәбијәтдә көстәрилди (бах: 80. сәһ. 51).

Беләликлә, мүасир совет мәктәбиндә тәлим просеси мүәллим вә шакирдләрн мүәјјән гурулуша малик олан елә биркә фаалијәтидир ки, билик, бачарыг вә вәрдишләр системи, тәлимни форма, нөв вә методлар, дидактик, әјани вә техникн вәсантдән ибарәт компонентләрдән истифадә едәрәк шакирдләрн тәһсил, тәрбијә вә инкишафларыны тәмин етмәјә јөнәлдиләр. Тәлим просесиндә белә бир тәриф вермәклә һеч дә орижиналлыг идна етирик. Лакин буһун даһа чох мүнасиб олдуғуну онда көрүрүк ки, бурада һәм тәлим просесинин мөгсәдләрн, һәм онун биркә фаалијәт көстәрән әсас компонентләрн (мүәллимләр, шакирдләр), һәм дә икинчи дәрәчәли компонентләрн (тәлимни мәзмуну, формасы, методлары, дидактик вә әјани-техникн вәситәләрин) ачыг көстәрилди.

Шакирдләрн идрак фааллыгы мәнз белә сәңијәләндирилән тәлим просесиндә мејдана чыхыр.

Јухарыда (I фәсил) «фааллыгын», үмүмийәтлә, «әһнијәтиндән сөһбәт ачылмышды. Фааллыг мәфһумуна верилән үмүмн сәңијәһин конкрет олараг шакирдләрн идрак фааллыгына да шамил етмәк олар.

Шакирдн идрак фааллыгы мөвгеји дедикдә ону, мәктәблин тәлимә олан актив мүнасибәтинин елә тәзаһүр формасы, елә фаалијәтн кимн нәзәрә алырыг ки, орада шакирд көнүлдү олараг бүтүн ғүввә вә ғабилјәтләрини сәфәрбәр едир, бөјүк мәс'улијәт һисилә вә интенсив сурәтдә ишләмәклә верилән тәлим тапшырыгларыны мүәјјән едилән вахт ичәрсиндә јеринә јетирир.

Фааллыг мөвгејини, үмүмийәтлә, үч сәвијәсн олдугуну көстәрилләр (бах: 164. сәһ. 27). Идрак фааллыгы бурада истисна тәшкил етирик. Ону да шакирдләрн фаалијәтиндә үч сәвијәдә көрмәк олар. Идрак фааллыгын илк сәвијәсини репродуктив—тәғлиддичи, јәһн тапшырыглары тәғлид етмәклә ичра етмәк фааллыгыдыр. Икинчи сәвијәсн ахтарычы—ичраәдичи фааллыгыдыр ки, нисбәтән јүксәк сәвијә олмағла шакирдн даһа јүксәк дәрәчәдә мүстәғил фаалијәт көстәрмәсиндә тәзаһүр едир. Нәһәјәт, үчүнчү сәвијә—јарадычы фааллыг һесаб едилди ки, бу, онун әл сәвијәсн олмағла шакирдн өзүнү өзүнә вәзифә ғојмасы вә ону јеринә јетирмәк үчүн орижинал јоллар ахтарыб мүәјјән етмәсн илә сәңијәләнир.

Шакирдләрдә идрак фааллыгы мөвгеји һеч дә кортәһин сурәтдә—өзбашына формалашмир. О һәм тәлим, просесиндә тәлимни мүхтәлиф методлары вә пријомларынын, нөвләрн вә тәшкилат формаларынын мүкәмәл вә јүксәк сәвијәдә истифадә едилмәсн нәтичәсиндә, һәм тәлим принципләринин, хусусилә «Коммунизм өјрәнмәк» һәмнә тәлимни коммунизм гуручулуғу, һәјәтлә сых бағланмасынын ардычыл тәғбитн нәтичәсиндә, һәм дә шакирдн «дахилә» имкандарынын, о чүмәлдән марағ вә тәләбатынын истифадә едилмәсн нәтичәсиндә формалашыр. Бу ахырынчылар илә идрак фааллыгынын психоложи әсәслары илә шәрһ едилә биләр. Бурада биз бу јолларын анчаг икисн үзәриндә: шакирдләрн дахил имкандарынын вә хусусилә тәлимни һәјәтлә әләғәләндирилмәсн проблемини һәллиндә олан ролларынын, һәмчинин бу сәһәдә мәктәбләримизин топламасы олдуғлары тәрубинин ишығландырылмасына чалыша-чагыг. Идрак фааллыгы мөвгејини формалашдырылмасы үчүн башга дидактик јоллар һаггында илә идрәлдәки (III—VII) фәсилләрдә сөһбәт ачылачакдыр.

Идрак фааллыгынын психоложи әсәслары һаггында. Бу проблем дә чох мүрәккәбдир, бөјүкдүр, мүһүм вә зәрури олан бир чох мәсәләни әһәтә едир. Ондарын нәзәрә алынмасы вә онларә әмәл олунамасы тәлим просесини сәмәрәлијәтин јүксәлдир. Сон вахтларда педагожи психолокија онларә даһа чох вә даһа әјдән ишығландырмаға башламышдыр ки, бу да мүәллимләрә бөјүк көмәкдир. Лакин тәәссүф ки, бу сәһәдә дә иш ләнк кедир. Әввәлән, она көрә ки, һәмнн мәсәдләрә мүвафиг

өйрөймөжө мүнөсүбөтү хүүсүсү жер тутур. Мүрөккөб зехин
 өмөк процесси олан өйрөймөдө өсүл мүнөффөгүжүтү ша-
 кирд жаштылары—мүөллимлөрүн, валидежлөрүн гэз-
 жүги илэ дейил, она (өйрөймөжө) мүсөбт, марагыл жана-
 масы нэтичэсидэ «элэ едир ки, буну да сүбүт етмөжө
 еhtiяч жохдур. Педагожи практика чох заман көстө-
 кир ки, шакирдлөр арасында өз жашылдарындан фэрглэнмөк-
 лэ истисна тэшкил едэн елэ шакирдлэрэ дэ тэсэдүф
 едиллр ки, онлар тэһсилэ лагэјэ вэ һэгга мәңфи мүнәси-
 бат бөлөјирлэр. Опларын тэһсилэ белэ мәңфи мүнәси-
 батини психологлар бир сыра сөбөблөрлө; хэстэкилкэ,
 охумаг габэлијјатинин мәһуд олмасы илэ, аылдэ шөра-
 итин пистийи, шакирдин өз гүввэсинэ иннамсызлыгы, һэр
 һансы көнәр бир ишэ үмәг вэ с. илэ иһаз едиллр; бу
 һалларын нэтичэсиндэ белэ ушагларда идрак фэалијјэ-
 тинэ тэлэбат, һавэс формалашышы олмур (бах: 129. сөһ.
 60). Хошбөхтликдэн белэ һаллар аздыр. Лакин буну да
 нөзөрдөн гачырмаг олмэз. Тэһсилэ, биликлэрин мөнм-
 сэнилмэсинэ шакирдлэрин мүсөбт мүнәсибэти иһэ күт-
 лэви һалдыр. һамыллыга ичбары орта тэһсилын һөјата
 кечирилмэси вэ мәктөбдэ тэдрис ишинин динамик ишкы-
 шафы бунун үчүн педагожи замин јарадыр. Лакин бу
 илкин шөртлөр шакирдлэрдэ һеч дэ гејри-һради олараг
 өйрөймөжө мүсөбт мүнәсибэт омэлэ кэтирмир. Бунун үчүн
 шакирдлэрэ бир сыра педагожи тэһсиллр көстөрмөк вэ
 эн эввэл ушагларда идрак марагыны ишкышаф етидрмөк
 тэлэб олунур. Идрак марагыны ишкышаф етидрмөк психоло-
 гиянын аһас тэдигат мөһзуларындан бири олса да,
 оиунла педагогика да мәһнул олур, чүнки ушагларын
 идрак марагы һагыл олараг мүнүм тэһлим васитэси һес-
 аб едиллр. Классик педагогика оиун эһәмийјјатини дө-
 фәләрлэ гејд етмишдир. Иинд иһэ бу мәсэлэ совет педа-
 гогларынын да дэрин тэдигат объект олмушдур. Сон
 иһаларда бу мәсэлэ илэ бир сыра психологлардан эләвэ,
 бир нечэ педагог да, о чүмәлдөн Г. И. Шуккина сэмэрэли
 бир ишкылдэ мәһнул олур. Эн эввэл идрак марагынын
 мәһийјјатини нөзөрдөн кечирәк, Психолог Н. Г. Морозова
 јазыр: «Марагы (о чүмәлдөн идрак марагыны) фөһиэ вэ
 ја билваситэ аһасландырылмыш фэалијјата емосонал-
 идрак тэһсүратындан доған емосонал-идрак мүнәсибэ-
 тэ, элвэриниш шөрандэ шөхөнјјатин емосонал-идрак
 истигамэтинэ чөврилән мүнәсибэт киһи баһмаг олар»
 (118. сөһ. 11). Биз мүәлтифлэ мүбалиһэ етмөк истэмирик,

лакн демөк истэјирик ки, идрак марагынын мәһийјјатини
 мүәллимлэр бу тэһрифдөн чэтин баша дүшөрлэр.
 Г. И. Шуккина идрак марагыны даһа садэ вэ ајдын шө-
 кылдэ шөрһ едир. О јазыр: «Идрак марагы идрак са-
 һэсинэ, ону догуран шөјләрэ вэ биликлэрэ јијэтинмөк
 процессини өзүнэ јөнәлдилмиш сечмэ шөхөнјјат исти-
 гамэти киһи гаршымыза чыхыр. Идрак марагынын хүү-
 сүнјјатин идрак марагына мәлик адамын һадисэлэрин
 сәтинидэ олмаг дейил, дөрк едиллэ шөјин мәһийјјатинэ
 дэриндөн нүфүз етмөк мејлиндиллр». Даһа сонра о јаз-
 ыр: «Идрак марагы «шакирдин идрак фэалијјатини
 гүввәтләндирмөк» васитэсидир. «Мүәллимэ тэһлим про-
 цессини чөлбедик етмөжө имкан верән» сэмэрэли васи-
 тэдир» (165. сөһ. 13, 22).

Эләвөжэ еhtiяч жохдур. һэр шөј ајдын дейилмишдир.
 Көркәмли совет психолог С. Л. Рубинштейн дэ мара-
 г, хүүсөн елә мараг, јэһин идрак марагы бардэ этра-
 флы јазмышдыр: «Мараг шөхөнјјатини мејлинин тэһза-
 нүрдүр, елэ бир мотивдир ки, о өзүнүн дөрк едилмиш
 эһәмийјјати вэ емосонал чөлбедичилијји илэ төһсир көс-
 төрир». Даһа сонра о јазыр: «Емосонал чөлбедичилик-
 лэ вэ эһәмийјјатинин дөрк едилмэси илэ шөртләмиш
 олдугуна көрө мараг эн эввэл диггэтдэ тэһзәһр едир.
 Шөхөнјјатин үзүми мејлинин ифадэ едән мараг бүтүн
 психи процесслөр—гаврајышы, јаддашы, тәфәккүр эһа-
 тэ едир вэ истигамәтләндирир. Мараг бүтүн психи про-
 цесслөр мүвјјөн бир истигамәтэ јөнәлтмөклэ јанаши
 шөхөнјјатин марагына мүнәвиш истигамәтдэ кедән фэа-
 лијјатини гүввәтләндирир. Иһсан марагла ишләдиһкдэ
 мәһуһ олдуғу киһи, раһат вэ мәһсулдар иһлөјир, чүнки
 бу заман оиун диггэти өз иһинэ јөнөдир вэ бүтүн гүввэси
 бу иш үчүн чөләһир» (141. сөһ. 630, 631). Сон дәрәчэ
 мүнүм олан бу мүддәдэ тэһлим процессиндэ шакирдлэрин
 идрак фэалијјатинин психоложи аһасыны тэшкил едир.
 Тэһлимни кејфијјатини јүксәлтмөк үчүн бунун педагожи
 эһәмийјјати һамыја мәһлуһдур. Лакин мәсэлэ бундадыр-
 ки, тэһлим процессини сэмэрэли кечирмөк үчүн шакирд-
 лэрин идрак марагыны нечэ ишкышаф етидрмөлэ; суалы-
 на чаваб верилмәлидир. һэр шөјдөн эввэл гејд едөк ки,
 ушагларда идрак марагы аһаданкәлә һал олмәјыб
 тәрбијэ процесиндэ јаранса да (С. Л. Рубинштейн), он-
 ларда, һөјат тэһзүбэсиндән көрүндүјү киһи, багча ја-
 шындан эввэл белэ јенлијји дөрк етмөжө мејлин варлы-

ваффагигијјатини сун'и суратда ҳесабатларда јуксак көс-
тармак үчүн мәс'улијјетсизлик нәтичәси оларағ өјрән-
мәжә сәј көстәрмәјиң пис охујан шакирдләрә мүсбәт
гијмәтләр верирләр. Бу иса, нәтичада дәрәдә сәј көстәр-
мәјәнләрн «ширинләшдирмәклә» бәрәбәр сәјлә охујан-
ларә да мәнфи тәсир көстәрир, идрәк фәаллығынын си-
нифда зәифләмәсинә сәбәб олмәз. Биз һәлә бүгүн нәти-
чәсиндә мүәллимнн шакирдләрин әмәјини объектив гиј-
мәт вермәмәсинин үзә чыхмасынә дөмирик. Мәһз она
көрә ки бу вә бунлар кини формализмин арадан галды-
рлымасы, шүбһәсиз ки, шакирдләрдә өјрәнмә марағы-
нын күчләндирилмәсинә хидмәт едән амилләрдәндир.

Шакирдләрдә идрәк марағынын инкишаф етдирмәк
үчүн тә'лимдә әјләнчәлик үнсүрләринин тәбиг едлмәси-
нин да әһәмијјәтлн һесаб едирләр.

Бу мәсәлә бир гәдәр мүбәһәсәли вә бу фикрлн әлҗ-
дарлары олса да бу ишдә әјләнчәлијин әһәмијјәтнин ни-
кар етмәк олмәз. Сөз јох ки, ибтидаи синифләрдә тә'лим
процессиндә материалнн мәзмуну илә әләгәдәр ојун үн-
сүрләринин тәбигинә јол верилир. Лакин шакирдләрин
мүрәккәб зәһин тә'лим әмәјини һеч дә ојун практикасы,
әјләнчәли ишлә әвәз етмәк олмәз. Тә'лим ишиндә әјлән-
чәлилик дедиқдә дәрәләрдә әјләнчәли елмләрдән (за-
һимәтәлнәја наука) истифадә едилмәсн, јә'ни дәрәдә чох
марағлы елмн фактлар, кәһфләр—елм вә техникәдан
практикада, һәјәтат, космосун фәһһиндә, өлкәнин мүдә-
фиә ишиндә вә с. истифадә едилмәсн фактлары бәрәдә
шакирдләрә мә'лумат верилмәсн нәзәрдә тутулур.
ССРИ-дә әјләнчәли елм жанрынын баһисн Ј. И. Перел-
ман јазыр ки, әјләнчәли елм шакирдләрин билнкләрә
јијәләнмәләрилә әләгәдәр олан зәһин әмәјн гәтијјән
зәифләтмәјә чалышыыр. «О јалынз әмәјн (шакирдләрин
әмәјини— М. М.) марағлы етмәк мэгәсәдинн күдүр, бунә
көрә дә хоша коллр, тә'лимин ачы көкләри һағгында
мин илләр боју давам едән зәрб-мәсәли тәкзиб етмәјә
чалышыыр» (бах: 132. сәһ. 28).

Ғабәгчыл мүәллимнләр шакирдләрин идрәк марағы-
нын инкишаф етдирмәк мэгәсәдилә өз дәрәслориндә әјлән-
чәли елмдән мүвәффагигијјәтлә истифадә едирләр. Бақы
шәһәриндәки 30 нөмрәли мәктәбин биологикја мүәллимн
З. Ј. Измајилованын тәҗрибәсн бу чәһәттән парлаг нү-
мунә ола биләр. О демәк олар ки, һәр бир дәрсин мәз-
мунуну мүхтәлиф әдәбијјәтдан—елмн, елмн-күтүлән
әдәбијјәтдан кәтирилән материалларә зәһникләшди-

рнр ки, бунлар да шакирдләрин диггәтинн чәлб етмәклә,
өјрәнилән материалә оларда марағ ојатмағда, онларын
билгинин дәрннләшдирмәклә мүәллима көмәк едир. Мә-
сәлән, V синифдә «Күбрә» мөвзусуну өјрәнән заман о,
үзлн вә минерал күбрәләр бәрәсиндә әсәс билнкләр һағ-
гында мә'лумат вермәкдән әләвә, биткиләрин бој арты-
мы стимуляторлары һағгында мә'лумат да верир.—О,
електрик бошлмаларындан вә биткиләрин бој артымы-
нын радиоактив стимуляторларындан бәһс едән «Ғы-
ғычым вә сүнбүл» мәғаләсиндән бир парча охујарағ,
јени материалын мәзмунуну баша дүшүлән бир шәкилдә
шәрһ едир.

IX синифдә «Тәсвири ботаника вә зоолокијанын ин-
кишафы» мөвзусуну чәһәркән З. Ј. Измајилова «Приро-
дә» журналындакы «Һербари—систематик вә чоғрафи
ботаниканын әсасыдыр», «Коллексија на музейләр нәјә
лазымдыр?» вә с. материалларындан истифадә едир.
X синифдә о, «Зүлалларын биосинтезн» мөвзусуну ке-
чәркән «Кенин моделн», «Молекулјар биолокијанын
јени инајијјәтләрин», «Кенин ишин нечә тәзмин олунур»
мәғаләләриндән вә с. истифадә едир.

Мүәллим әләвә материалдан истифадә етмәклә бү-
төвлүклә биолокија курсунун, һәбелә онун ајры-ајры
мөвзуларынын әһәмијјәтинн мәнһәрәтлә шәрһ едир, хусус-
ән тәбабәт, кәнд тәсәддүфаты, космонавтика сәһә-
риндә мүхтәлиф елмн проблемләрин һәллнин ишығлан-
дыыр. Бу иса шакирдләрдә фәннә дәрнн марағ, өјрән-
илән материалла дәриндән таныш олмәғ арзусу ја-
радыр.

Лакин дәрәдә әјләнчәлијә һәддиндән артығ ујмағ да
лазым дејилдир, чүнки һеч дә бүтүн тәдريس материалы,
хусусән информәсија характерлн материаллар үзрә бу,
тәләб олунур, она көрә ки әввәлән, белә үсулла дәрси
һәддиндән артығ ағырлашдырмағ олар вә дәрсин дидак-
тик вәзифәләринин һәртәрәфлин һәлли үчүн кифәјәт гәдәр
вахт галмәз, икинчиси, материал о гәдәр дә «марағлы»
олмәсә да шакирдләрә билнкләр системинин өзүнә јијә-
ләнмәјә дәрнн марағ көстәрмәјн өјрәтмәк лазымдыр
(К. Д. Ушински). Беләликлә, һәм өјрәнмәнин әсәслан-
дырилмасы, һәм да тәдريس ишиндә әјләнчәлилик, ша-
кирдләрдә дәрә үчүн идрәк марағынын инкишаф етдир-
мәк мэгәсәди күдүр, һамылығла ичбарн орта тәһсилни һә-
јәтә кечирилмәси вә синифдә мүвәффагигијјәтлн, динамик

тә'лим ишн бу мәсәд үчүн объектив олараг әлверишли шәраит жарadır. Бүтүн булар исе дәрсәдә шәкирдәрин дәнм дигәтәли олмаарыны тә'мин едир ки, бу да тә'лим процесинин ән мүнүм исхоложи әсасларындыандыр. Бу-суз сәмәрәли педагожи процес тәшкил етмәк чәтиндир.

Бурада белә бир мә'лум мүддәәни да гејд етмәк јеринә дүшәр ки, шәкирдәрдә дәрсә дәнм дигәт бир чох амилләрдә, о чүмләдән мәшгәләринн нә чох јаваш, нә дә чох сүр'әтлә дејил, нормал шәкилдә апарылмасы, шәкирдәрин ғычғыландырар әләвә һаллары арадан галдырылмасы, синифлә мүәллимнн педагожи нәзакәти, ну-фузу нә с. илә јараныр. Тә'лимнн әһәмијјәтинн үзә чыхарап диқәр исхоложи компонентләр үзәриндә дајанмаға ситијачи јохдур. Кимә мә'лум дејилдир ки, әкәр тә'лим процесиндә материал шәкирдәр тәрәфинлә әчанлы сәјр» нә ја чанлы сөз вәситәсилә ајдын дәрк едилмәсә, гавранылмасы, әкәр шәкирдәрдә тофәккүр процесн илә гавранылан материал дәрк олунмасы, дәриндән баша дүнмә дәрәжәснә чатмасы, тә'лим процесиндә өјрәннән әшја вә һадисәләрин сәбәб-нәтичә әләгәләри вә бир-бириндән асылылыгы анализ вә синтез, мугәјисә вә мүнә-кимә јолу илә мүәјјән едилмәсә, өјрәннәннн билнк вә бачарыларын јалдә сахланылмасы тә'мин едилмәсә ә тә'лим сәмәрәли ола билмәз. Беләликлә, тә'лим процесинн кејфијјәтинн жүксәлдилмәсн үчүн мәшгәләрдә психоложи төвснјәләр дәнм нәздә сахламағ вә олар да дәнм рнајәт етмәк тәләк олунур. Тә'лимнн елә бир мәриләсн јохдур ки, орада ишнн кејфијјәтинн жүксәлтмәк үчүн психоложи төвснјәләрә мүрачнәт етмәк ләзим-кәлмәсн. Бу проблем чох кешиндир, һаггында даһа чох дәнннмәг оларды. Лакин биз үмүмән гәбул олунмуш бир фикир гејд етмәклә кифајәтләннрн. М: А. Прокофјев һаггы олараг јазыр: «Шәкирднн тәрбијә едилмәсн процесинә мүәллим рәһбәрлик етмәјә чалышыр. Лакин, рәһбәрлик етмәк үчүн, рәһбәрлик едилән объектнн һм-канларыны, мүәллимнн бу вә ја диқәр тәсирләринн онун нә чүр рнајәт етлнјнн билмәк ләзимдир. Мүәллим стандартлашмыш бир проблемлә дејил, чанлы, мүхтәлиф амилләрин тәсир етдији, дәјншмәкдә олан систем илә мәшгулдур. Мәһз она кәрә дә адам һаггында, онун инкишаф гауунаугулулары һаггында, ушаға, јејнјетмәјә сәмәрәли тәсир кәстәрмәк методлары һаггында билнкләрдә мүәллимнн даһма өз һазырлығынн артырмасына тәләбат мејдана чыхар...» (135. сәһ. 6).

Мәктәбләриннндә јарадылмыш шәраит вә һм-канлар һәр бир мәктәбләриннн фәди ја раднчылығыны, онун шәкс-снјјәтиннн әһәкдәр инкиншәфыны тә'мин едир, онун һәјәтинн өз мәзмунуна вә чәһијјәтиннн үчүн әһәмијјәтинн кәрә даһа зәккинләшдирнр. Мәктәбләрдә идрәк фәәлығы мөвгеји шәрантидә елмләрин әсасларына јијәлә-мәјә хүсуси тәләбат верилнр.

Мәһз бурадан белә бир педагожи нәтичә чыхар ки, мәктәбли өјрәндији елмн билнкләри һәјәтлә әләгәләндирмәјнн мөһкәм вәрдинн вә бачарыларынн газанма-лыдыр. В. И. Ленин буға мугәссәсә дәрәжәдә әһәмијјәт иерирди. Бу да идрәк фәәлығы мөвгејиннн мүнүм әлә-мәти, «коммунизм өјрәнмәјнн» башлыча каналы һеса-б едилнр. Соп.ІКП XXVI гурултайна һесаба мә'рузәснн-дә тә'лимнн һәјәтлә әләгәсннн мөһкәмләтмәк мәсәләсн хүсусилә гејд едилнр (бах: 9. сәһ. 80).

Ушуда билмәрик ки, тә'лимнн һәјәтлә, коммунизм гу-ручулуғу илә сых әләгәсннн шәкирдәрдә ајдын бир сүр-әтдә дәрк етдирмәлдән идрәк фәәлығы мөвгејиннн формалашдырылмасыны баша чатдырмағ мүмкүн олма-з. Һәр шејдән әввәл, тә'лимнн һәјәтлә әләгәләндирл-мәсиннн маһијјәти һаггында бир пәчә сөз дејәк. Мә'лум олдуғу кимн бу, совет педагогикасында В. И. Ленин идејялары зәмининдә башлыча тә'лимнн принципләриндән бири кимн бәргәрар олмушдур. Рәһбәрнн бу кәламыны јалдә салағ: «Әкәр тә'лим, тәрбијә вә тәһсил јалныз мәк-тәб чәрчивәсн илә мөһдүләндирылып чошугн һәјәтдән үзәгашдырылсајды, биз оларә инанмаздыг...» (4. ч. 31. сәһ. 296). Ленинн һәмнн кәстәрннн партија вә һөкү-мәтин мәктәб һаггындакы гәрарларында, о чүмләдән ССР Иттифагынын вә мүттәғи республикаларын «Халғ маарифи һаггында гаууиернчилнјинн Әсасларында, һәмчннн «Бөјүмәкдә олан әслнн тә'лим вә тәрбијәсннн һәјәтлә, коммунизм гуручулуғу тәрчүбәсн илә әлә-гәли олмасы» бардә халғ маарифи һаггында Әзәрбај-чан ССР Гаууиунда совет тәһсил вә тәрбијә системннн һәлледичи принципләриндән бири кимн нәздәдә туту-лушдур (бах: 29. 2/1975. сәһ. 4).

Тә'лимдә һәмнн принципнн һәјәтә кеунрилмәсн, һәр шејдән әввәл, өјрәннәнн снјәси әл елмн информәснјянин, тобин вә ичтнмә һадисәләр һаггында нәзәрнјә нә га-ууиларын, сәснал, итгисадн вә мәдәни һәјәтлә, сәнајә вә кәнд тәсәрруфатынын, техника вә технолокијянын инки-

шаф етдирилмәсиндә, шәхсijjәтjн өзүнчү интеллектуал вә физикj гүнвәләрjннiн иккишаф етдирилмәсиндә, идеолокиjннiн вә дүнjәкөрүшүнчү формалашмасында практик әһәмijjәтjннiн дәрк етмәкләрj.

Шакjрдләр дәрк етмәлндирләр кj, ишан елмә истинад едәрәк харүгәләр jарадыр. Елмj-техникj илгиләб дөврүндә елм биләваситә мәһсулдар гүнвәжә чеврилмшдир. Ејjн заманда да бәшәrijjәтjн социал, истехсалат тәчрүбәсн елмнн иккишафынн башлыча мәнбәјj олмә е'тибарилә елм'васитәсилә зәнкjнләшjр вә ишыгланьр. Елм вә техника ишанн әмәјjнн јүнүкүләндирjр, олу даһа мәһсулдар едjр. Совет адамы елмә, тәһсилә, идарәтмә системнә вә техникәјә истинад едәрәк коммунизмнн гурулмасында мүнүм рол ојнајан әмәк мәһсулдарлыгыны күндә-күнә јүксәлдjр.

Бу принципнн әһәмijjәтjн идарк вәзифәсн илә мәһдудлашмьр. Хәлә В. И. Ленин хәбәрдарлыг едирдј кj, ишеч, мүбаризәсиз, китәбларла коммунизмн өјрәнмәк, ичә нәјә дәрмәз. Нәр-бир мөктәблн тә'лимн һәјатла, коммунизм гуручулуғу практикасы илә әләгәләндирәрәк кәләчәк һәјатла өз ролуну вә вәзифәсннн ајдын дәрк едәр, шүүрлу әмәкдә мүнәјjн јәр тутмаға һазырлашар, коммунизмн уғрунда халг һәрәкәтиынн үмүмн ахынына гошулмаға һазыр оләр.

Әләвә едәк кj, тә'лимнн һәјатла әләгәләндирлмәсн, һәм дә, бир сыра мөктәблә, тәдрис просесиндә һәлә дә јәр тутан формализмнн арадан галдырылмасына көмәк едәр.

Бүтүн булар көстәрjр кj, тә'лимнн һәјатла әләгәләндирлмәсн «тә'лим фәни» дејил, хәусус бир прjнм дејил, елә бир әсәслә принципдј кj, бүтүн мөктәб фәләрjннн тәдрис просесинә, бүтүн тәрбијә тәдбирләрjнн кедилшнә нүфуз едjр.

Бу әләгәлән һәјатә кечjрилмәсннн әсәс јоллары үзәрjндә дәрјанаг.

В. И. Ленинн нәзәри ирсинн, партија вә һөкүмәтjн мүнүм сәнәдләрjнн, Ј. И. Брежневнн ирәлн сүрдүјү идеялары шакjрдләрә өјрәтмәк. Мүасjр мөктәбләрjмизнн башлыча вәзифәләрjндән бири, шакjрдләрj бу материалларла әсәслә сүрәтлә таныш етмәклән ибарәтдир. Әкәр тә'лимнн идея-нәзәри сәвнјјәсннн јүксәлдилмәсн, мөктәб проблемләрj сырасында башлыча вәзифә һесаб едилjрсә, Ленин нәзәри ирсиннн шакjрдләрә өјрә-

дилмәсн, мүнүм партија вә дөвләт сәнәдләрjннн, Ј. И. Брежневнн мағалә, китәб вә иштг.ләрjннн әсәс мүддәалары, идеялары илә онларьн јаш хәуссijjәтләрjнә үјгүн оларат таныш едилмәсн бу тәдбирләр ичәрjснндә анарычы, истигамәтвәрччн компасдыр. Бу материалларьн шакjрдләр тәрәфjндән өјрәнjлмәсн, елә даһи Ленинн «Коммунизмн өјрәнмәк» вәсijjәтjннн јеринә јетjрилмәсн мәнзә бурадан башланьр, чүнк коммунизмнн гурулмасы, баша чатдырылмасы, јоллары, јеткнн социализм гурулушунун мүасjр вәзijjәтjн вә коммунизм гуручулуғунун перспективләрjн, социализм бирлjлjннн планетимиз үзәрjндә сүрәтлә кеншләнмәсн, сүлһ, демократија уғрунда мүбаризәсннн гәләбәсн вә с. мәнз бу материалларда ачыг шәрһ едилjр. Ленинн нәзәри принципн өјрәнjлмәсн, коммунизмнн бөјүк мә'мары олан бу адамын тарихнн нә гәдәр бөјүк шәхсijjәтjн олдуғуну шакjрдләрә ајдынлашдырыр, ичә охумагы, ичә ишләмәјн, ичә јашамагы билмәк үчүн Лениндән нүмүнә көтүрмәји көстәрjр, бунун үчүн кенш имканлар ачыр.

Бу тәдбир, Ленин курсунун ләјәгәтлә давам етдирилмәсиндә, мүнәвфәғәтjјәтлә коммунизмн гуручулуғунда, бүтүн дүнјәда сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризәдә партијанын, олуи мәркәзj комитәсннн, МК Сijјасн Бүросунун, Сов.ИКП МК-нын Баш катибн, ССРИ Али Совети Рәјасәт һејәтjннн Садри Ј. И. Брежневн бөјүк ролуну өјрәнмәжә кенш имканлар ачыр, совет халгынын коммунизм гуручулуғу сәһәснндә јеринә јатjрдjлjн һәһәк ишләртлә шакjрдләрjнн әтрафлы таныш олмасы үчүн шәрәнт јарадыр. Бу билкләр һәјәтjмиздн динамик иккишафыны һәм сijјаси вә итгисадн чәһәтдән, һәм дә социал вә мәдәни чәһәтдән ишыгландырыр. Бунула да тә'лимнн һәјатла әләгәләндирлмәсн көјч нәсил үчүн ајдын олур, олу бу нәһәк јарадычы һәјатә чәлб едjр. Сүбүт етмәјә еһтијаж јохдур кj, тарих, ичтимајјат, әдәбijјат вә дикәр фәкләрjн тәдрис просесиндә шакjрдләрjн Ленин идеяларыны, Сов.ИКП-нн сijјасәтjнн күчләрjн чатан сәвнјјәдә өјрәнмәләрн онларьн марксизм-ленинизм идеялары илә сйлаһландырыр, онларда марксiст-ленинчн дүнјәкөрүшүнүн өзүлүнчү формалашдырыр, тә'лимнн идея-сijјаси сәвнјјәсннн јүксәлдjр, коммунизмнн шүүрлу гуручуларынын тәрбијә олунмасына дәрjндән көмәк едjр. Сон илләрдә Х сннфләрда, өз маһијјәтинә көрә, марксизм-ленинизм әсәсларьнын

гыса курсуну төмөнт едөн ичтиманжјат курсунун өјрөдл-
мәсн илэ алагадар бу тәдбирин һәјата кечирилмәснндә
дәгис систем җарадылмышыр.

Орта тәһсил мәктәпләрин үчүн «В. И. Ленинни әсәр-
ләри мәчмүәсинин» Азәрбајҗан дилилә нәшр едилмәси
(1977-чи ил) җухары синиф шакирдләринә бөјүк тәһфә
олду. Олар үчүн күндәлик истифада едиләп илкин мәһ-
бә ролуну ойнајан бу китаб, мәктәб гаршысында тојулан
мүһүм идеја-тәрбијә вәзифәсинин јеринә јетирилмәсини
хәјли јүңкүлләшдирди. Бундан әлавә, мәктәблиләрнин
мүһүм тарихи һадисәләрә анд материалларла таныш
едилмәсинә бөјүк диггәт верилр. Белә ки, олар СССР
Маариф Назирлијинин вә Республика Маариф Назир-
лијинин төвәсијәләринә үгүн олараг Сов.ИКП гурул-
тајларынын вә Сов.ИКП МК Пленумларынын материал-
лары илэ, В. И. Ленинни анадан олмасынын илдөнүмү,
Бөјүк Октябрын илдөнүмү илэ вә с. мүһүм јубилејләрә
анд сәһәд вә материалларла дәриндөн таныш едилрләр.
Һазырда мәктәблиләрнин идеја-сијаси тәрбијәсин үчүн бө-
јүк мәһбә вә көзәл вәсант олан Л. И. Брежневни хатирә
әсәрләринин: «Кичик торпаг», «Дирчәлиш», «Хам тор-
паг» адлы китабларынын өјрәнилмәсинә хуәсуси јер ве-
рилр.

Мәктәбләрдә, һабелә Азәрбајҗан КП гурултајла-
рынын, Маркәзи Комитә пленумларынын материалла-
рынын, Сов.ИКП МК Сијаси Бүрүсү үзвүлүзүнә һәмнәд,
Азәрбајҗан КП МК-нин биринчи катиб Н. Әлијев јол-
дашын мәрузә вә чыхышларынын, һәмчинин, Азәрбајҗан
Коммунист Партијасынын вә Азәрбајҗан СССР-ни јаран-
масы илэ алагадар кечирилән јубилеј материалларынын
өјрәнилмәсинә бөјүк диггәт верилр. Бүтүн булар мү-
тәһәккил кечирилән мүсәһибә вә сијаси информәсијә-
лар заманы, хуәсусилә фәһләрий тәдрис процесиндә һә-
јата кечирилр ки, бу да тәдрис материалынын хәјли
зәңкилләшдирлр, ону өлкәнин вә республиканын бүтүн
һәјаты илэ алагәдәндирлр, марәғлы вә аңлашығлы едир,
шакирдләрин диггәтинин коммунизм гуручулуғунун күн-
дәлик вә тәхирәсалымыз, һәмчинин һајын вә узәг кө-
ләчәк вәзифәләринә чөлб едир. «Орта мәктәбдә
В. И. Ленинни һәјатынын, фәалјјәтинин, әсәрләринин,
Сов.ИКП сәһәдләринин өјрәнилмәси» мөвзусунда кечир-
илән елми-практик конфрансын (1975) иштиракчыла-
рына Л. И. Брежнев јолдашын көндәрдији мәктүбда бу

тәдбирин мүһүм әһәмијјәти көстәриллр. Орада дејилр:
«Партијанын вә халғын бүтүн ишләри Ленин фикри илэ
иурланмышдыр. Владимир Илич Ленинни бөјүк һүнәр
иүмүнсәп олан һәјат вә фәалјјәтинин, Сов.ИКП-нин,
Совет халғынын ингилаби, дөјүш вә әмәк әһәһәләри-
нин—чәмијјәтининзин мислсиз сәрвәтинин өјрәнилмәси
зәһмәткешләрин идеја-сијаси тәрбијәсинин әсасыдыр,
онларын марксизм-ленинизм дүңјакөрүшүнүн, идеја
инямынын, синфи шуурунун формалашмасында күчлү
вәситәдир.

Инкишаф етмиш социализм шәрәтиндә Ленинни
«Коммунизм һәмнишәлик гура билән нәсил тәрбијә етмә-
лэ» вәсијјәтинин һәјата кечирилмәсиндә үмүмтәһәк
мәктәбинин ролу кетдикчә даһа да артыр. Совет мүәлли-
ми Ленин идејаларынын бөјүк бејназмиләлчлик хәһ-
әсинин мәктәбли кәңчләрин шуу вә гәблинә чадтыр,
дәрин вә мөһкәм билик вәрмәјә чалышыр, шакирдләрә
ингилаби, марксизм-ленинизм нәзәријәсинә мүстәһил ји-
јәләнемәк бачарығы өјрәдир, јабанчы идеолокјија вә
әһлага гаршы мәтин мүбаризләр һазырлајыр» (6. ч.
5. сәһ: 399).

Мәктүбда һәм дә гејд едилр ки, кәңчләрин Ленин
принси өјрәнмәјә чан атмасыны, Сов.ИКП-нин тарихи
тәчрүбәсини баша дүшмәк тәшәббусуну һәр вәситә илэ
мудәфиә етмәк партија ташкилатларынын, педагожи кол-
лективләрин, комсомолун шәрәфли вәзифәсидир. «Чох
вахибдир ки, Ленинни «Коммунизм өјрәнмәли» вәсиј-
јәтинин јеринә јетирмәк һәр бир кәңч үчүн дәрин даһил
тәләбат олсун» (јенә орада). Сон дәрәчә ајдын вә мәг-
сәдәһәһлү бу көстәришин јеринә јетирилмәси үзрә рес-
публика мәктәбләриндә зәңкин тәчрүбә топланмышдыр.

Ғисмән дә олса буна нәзәр салаг. 125 нөмрәли орта
мәктәбин (Баки) директору Т. Новрузов мәктәбин га-
багчы тәчрүбәсиндәһ данышараг јазыр: Шакирдләрин
коммунист идејалары руһунда тәрбијә олунмасы вә он-
ларын елми дүңјакөрүшүнүн формалашдырылмасы мәг-
сәдидлә «Тарихи мүәллимләри дәрсләрдә В. И. Ленинни
әсәрләриндән вә Сов.ИКП XXV гурултајынын материал-
ларыдан јерли-јериндә вә сәмәрәли истифада едир,
В. И. Ленинни «Узәгдан мәктүблар», «Һазыркы инги-
лабда пролетариатын вәзифәләри һағында», «Кәңчләр
Иттифағларынын вәзифәләри» вә с. әсәрләри, Сов.ИКП
XXV гурултајынын материаллары илэ алагадар шакирд-

ләрә рефератлар жаздырыр, суал-чаваб кечәләри кечир, диаграмлар, стиллар һазырлајырлар». Бүтүн бу тәдбирләр һәм дә Азәрбајҗан КП XXIX. XXX гурултај-ларынын материаллары асасында тәшкил едилир, республиканын иттиساد, соснал вә мәдәни сәһәдә сүр'әтләрәгги етмәсини парлаг мисаллар, инандырычы фактлар вә рәғәмләртә шакирдләрә өјрәдирләр. (бах: 29. 3/1977. сәһ. 19—23).

Республиканын әмәкләр мұәллими, 23 №-ли мәктәбин (Бақы) директору В. П. Курдәјұмова гәјд едир ки, мәктәбин бүтүн мұәллимләрин бу мұһүм вә мұрәккәб вәзифаны һәлләгә һәвәсәлә киришир вә тә'лим процесиндә В. И. Ленинни һәјәт ирәсини, мұһүм партия сәһәләрини өјрәймәгә ајрыча фикир верирләр. «Хүсусилә тарих вә ичтиманјјат дәрсләриндә В. И. Ленинни һәјәт вә фаәлијјәтинини, онун әсәрләринин өјрәнилмәси чох кеңиш јер тутур. Шакирдләр мұвафиг мөвзулары кечәркән В. И. Ленинни «Москва ұсыянынын пәрәт дәрсләри», «Марксизмин үч мәһбәји вә үч тәркиб һиссәси», «Апрел тезисләри», «Бөјүк тәшәббүс», «Кәңчләр Иттифагларынын вәзифәләри» ады вә бир сыра башга әсәрләри илә таныш олурлар. В. И. Ленинни елми тәрчүмәји-һаляини, Сов.ИКП сәһәләринин өјрәнилмәсинә мұәллимләримиз хүсуси диггәт јетирирләр» (29. 9/1976. сәһ. 48).

Ленинни һәјәт вә фаәлијјәти һаггында мә'лумат шакирдләрә ибтидан синифләрдән «верилмәгә» башланыр. Ибтидан синиф мұәллими Ј. Абдуллајев (Хачмаз 1 №-ли мәктәб) А. И. Брәжнев јолдашын Үмумиттифаг мұәллимләр гурултајында дедји «Гәј олган нә гызларымызда бүтүн һәјәтләри боју Ленин вәсијјәтләрини әмәл етмәк әрзусу даһа да мөһкәмләсини. Гәј бу әрзу бүтүн кәңчләримизин дәрин мә'нәви тәләбатында чеврилсин» сөзләрини хатырладаглар бу сәһәдә II синифлә апардыгы мәзмуну вә мә'налы ишләриндән сөһбәт ачыб јазыр ки, В. И. Ленинни һәјәт вә фаәлијјәтиндән вә Бөјүк Октябр ингилабындан бәһс едән 14 саатлыг материал ана дили дәрслијинә дахил едилминдир. Орада: «Володја Улјанов», «Әзиз бабамыз», «Графини ким сандырды», «Бәх-шинш» вә с. һекајәләр вәситәсилә В. И. Ленинни ушаглары үрәкдән севмәсиндән, онларын кумраһ бөјүмәләри үчүн һәр чүр шәрәит јаратмаға чалымасындан сөһбәт ачылыр, ушагларын гәлбиндә Ленинә мәһәббәт аловлары јарадылыр (бах: 40. 3/1977. сәһ. 10—13).

Шәки рајону Гохмуг кәнд орта мәктәбинини гочман ибтидан синиф мұәллими Сәфүрә Әлијеванын зәккин тәрчүбәсилә таныш олар. Бу мұәллимин тә'лим-тәрбијә ишиндән бөјүк китаб јазмаг олар. О, Ленинни һәјәт вә фаәлијјәтинин кичик јашлы шакирдләрә чох марағлы, мәзмуну вә тәспирличи шәкилдә чатдырыр. Әввәлә мұәллим Бөјүк Октябр вә В. И. Ленинни һәјәт вә фаәлијјәтиндән бәһс едән зәккин кушә тәшкил етминдир. Орада В. И. Ленин вә Бөјүк Октябр ингилабына аид китабларла јанашы, ајры-ајры дөврләри әкс етдирән марағлы фото шәкилләр, открыткалар, албомлар сахлајыр вә јери кәлдикчә онлардан истифадә едир.

Ана дили дәрсләриндә С. Әлијевә бөјүк мәһәрәтлә шакирдләрини диггәтини Бөјүк Октябра аид бир сыра мөвзулардакы «Октябр ушаглары» (3. Хәлил), «Шанлы Октябр» (М. Сәјидзадә) вә с), габарыг идеялары (мәсәлән, «Зәфәрләрин кәлмәз сәја», «Ишыг вердди бу дүняја» («Шанлы Октябр» шәриндән) чәлб едир. С. Әлијевә Ленинни ушаглыг илләринә һәср едлән мөвзулары, о чүмләдән «Володја Улјанов», «Ленин әмәји чох севирди» кими мөвзуларда Ленинни нә чүр јашадыгыны, охудугуны вә ишләдигини елә данымшыр вә шәрһ едир ки, шакирдләрдә дәрин мә'налы мүсбәт емоционал һиссләр доғур, онлары «Ленин кими охумаг...» әхлағи сифәтинә ијәләймәгә һазырлајыр. Мұәллимин Ленинни һәјәт вә фаәлијјәтини, Бөјүк Октябра һәср едилмини «В. И. Ленинни ев музейи», «Ленин Октябрда», «Улјановлар аиләси», «Түфанкли адам», «Ленин һаггында сөз», «Ленинни үч баһары» вә с. киио филмләринини ушагларла кәстәрилмәсини тәшкил етмәси тә'лим ишини даһа да тәкмилләшдирир.

Мә'лум олдуғу кими, шакирдләрдә елми дүнякөрүшүн формалашдырылмасы һәр бир фәни мұәллиминин биринчи дәрәҗәли вәзифәсидир. Бурада һуманитар фәнләрини, илк нөвбәдә ичтиманјјатын бөјүк ролу вардыр. 240 №-ли мәктәбин (Бақы) тарих-ичтиманјјат мұәллими Елмира һасәнова бу мөвзуја һәср олунмуш дәрсин чох диггәтлә тәшкил едир. Онун дәрс планындакы гәјдләринә нәзәр салаг:

1. Дүнякөрүшү нәдир?
2. Елми вә дини дүнякөрүшләрин индијјәти.
3. Коммунист вә буржуа дүнякөрүшү—ики барыш-маз идеологидыр.

Мүдэллэм шакирдлэрин фаалыгыны жүксэйтмэк мөгсөдн илэ дүнжакөрүшү-һаггында тасэивүрү вэ инсаннн һојатында онун ролуну бир даһа јада салыр. Бу мөгсөд-лэ о дүшүнүлүмш бир сыра суаллар верир: Дүнжакөрүш нэбир? Инсаннн һојатында онун ојнадыгы рол нэдэн ибарэтдир? Коммунист дүнжакөрүшүнүн елми эсасыны иэ тэшкил едир? Нэ үчүн елми-коммунизмэ ијилэһмэк-лазымлыр? вэ с. Шакирдлэр верилмнн суаллара атраф-лы чаһаб верир вэ көстөрирлэр ки, инсан тасэивүрү вэ әгидэлэриннн, ичтимаи бахышларын үмүмиләндирилмнн системн олан дүнжакөрүш, инсаннн онун ојатэ едэн кер-чәклијә мүнәсибәттинн ифадэ едир вэ о, өз фаалијјәтиндэ буну рәһбәр тутур.

Мүдэллэм хүсөсилә гејд едир ки, дүнжакөрүшү илэ әләгәдәр фикирлэр инсаннн давраһыннда, онун дикәр адамлар вэ чәмијјәтэ олан мүнәсибәттиңдә һојата кечир-лир. Она көрә дә дүзкүн, елми чәһәтдән әсәсләнди-рilmыш дүнжакөрүшүн формалашдырilmасы һәр бир кәсип һојат әзүрәтдир. Јекәнә елми вэ мүәсир дөврүн ән мүтәрәгги дүнжакөрүшү—коммунист дүнжакөрүшүнүн эсасыны тәшкил едән марксизм-ленинизм нәзәријјәси-нн дәриндән өјрәнилмәсн бунун үчүн кеңиш имкаилар ачыр. Е. һәсәнова дәрәдә Сов.ИКП МК сәһәдләриндән, Сов.ИКП Програмыдан, партија гурултајларынн сә-һәдләриндән һәртәрефли истифадә едир. Партија сәһәд-ләриндән өјрәнилмәш биликләрдән һојатда нәчә исти-фадә етмәјн шакирдләрә өјрәлир, коммунизм гуручулу-ғунда марксизм-ленинизм нәзәријјәсиннн әһәмијјәтинн, сәһәдләрнн чәмијјәтиндә партијанын рәһбәр ролунун мөктәбләр тәрәфиндән дәриндән дәрк олунмасына һанә олур. Мүдэллэм шакирдләрнн фәал һојат мөвгејинә чыхармағ үчүн Ленин иланларынын күндәлик һојатда нәчә әзмлә јеришә јетирилдијинн, партијанын мөһтәшад иланларындан сабақны күнүн нәчә тәзаһүр етдијинн һәрләр мисалларла ајдынлашдыр. О чалышыр ки, шакирдләр артығ индиһән «коммунизмн өјрәнмәјин» мүһүм мәзмунуну тәшкил едән коммунизм гуручулуғун-да күчләрн чатап фәалијјәтә тошулсулар.

Мүдэллэм һәмнн мөвзу үзрә мөһтәшәдләрн апаран за-ман дикәр методик пријомларла јакашы, тәлимнн һојат-ла, коммунизм гуручулуғу-практикасы илэ әләгәсинн һојата кечирмәк үчүн дәрә вахтыннн бир һиссәсинн мүә-сир иләләтәһи мүбаризә мәсәләләринә һәср едир. Ша-

кирдләрнн ән јеһи тарих дәрәсләриндә алдығлары биле-к-ләрә истиһад едәрәк инсандырычы дәһилләрлә ајдын-лашдыр ки, синиф мүбаризәсинн кәскин формасы, гар-шы-гаршыја дуран икн ичтимаи системнн мүбаризәсиннн башлыча чәһәси олан идеоложи мүбаризәдә галиб кәл-мәјин әсас шәрти мөғлүбедилмәз марксизм-ленинизм ел-мн дүнжакөрүшүнә дәриндән ијиләһмәклир. Мүдэллэмнн мәсәләһәти илэ шакирдләрнн «Капитализм зоракылығ вэ иһфрәт әләмидир», «Капитализм чәмијјәтиндә зәһмәт-кешләрнн пәзијјәти», «Капитал әләминдә чинајәткарлы-ғн артмасы» мөвзусунда етдикләрн мәғрузәләрнн бөјүк тәрбијәдәһи сәмәрәс олмушдур. Шакирдләр истифа-дә етдикләрн материаллар үзәриндә капитализм әләмин-дә зәһмәткешләрнн кечирдијн ачы һојаты, һөкм сүрән әдәләтсизлији, буржуа табилгатынын иһтирачылығыны вэ иһкүзүлүрүјүн бачарығла иһша едирләр. Бурада һәм тәдрис материалынн һојатла, мүәсир дөврлә нәчә ба-чарығла әләгәләндирилдији, һәм дә дәрәһи елми нә иде-ја-снјаси сәвијјәсинн жүксәдилмәсн һаггында тәләбләрә үјгүн оларағ мөктәбләрнн фәал иһтиракыннн нәчә тәлим едилдији ајдын көрүнүр. (53. 1/1976, сәһ. 18—21).

Мартунн рајонуздакы Г инн кәнд мөктәбннн тарих мүдәллиһи Р. Саақјанын дәрәсләрн дә бу чәһәтдән харак-терикдир. Тәдриснн идеја-нәзәрн сәвијјәсинн жүксәт-мәк, тәлимнн тәрбијә истиғәләһәтинн күчләндирмәк вэ мәғзунлары һојатда фәал иһтирак етмәјә һазырламағ мөгсәднә, о, тәдрис материалларындан, тарих сәһәд-ләрдән, Сов.ИКП Програмыдан, партија гурултајла-рыннн материалларындан, Сов.ИКП МК сәһәдләриндән, Л. И. Брежнев јолашыннн китабларындан вэ чыхынла-рындан, ССРИ-нн Јеһи Конституцсиясына анд мате-риаллардан јарадычылығла истифадә едир. Саақјан сеч-дијн фактларынн иһандырычы вә һојати олмасына, ша-кирдләрнн тәдрис материалынн чәмијјәтинннн иһки-наф һануларынн дәриндән мәһнәсәмәләрнә хүсусн сәј көстөрир. Бу мөктәбдә диггәтләјәј чәһәтләрдән би-рә дә В. И. Ленинн әсәрләриндән, Сов.ИКП, һабәлә бөјүкхалғ коммунист вә фәһлә һөрәкатына анд топлан-мыш зәһкии материалдан тарих вә ичтимајјат дәрәслә-риннн идеја-снјаси сәвијјәсинн жүксәтмәк үчүн, ша-кирдләрнн биликләрнн дәрнләшдирмәк үчүн, IX—X синиф шакирдләриндә снјаси әдәбијјат үзәриндә мөһтә-ғли иш вәрдишләрнн күчләндирмәк үчүн һәртәрәфли истифадә олунмасыдыр.

Баки шәһәр 6 №-ли мәктәбин директору, республика мәктәбинин әмәдәр мұәллим С. Гулијева мәктәбин иш тәчрүбәсиндән данышаркән «шәкирддин нечә вәтәндаш олачагы мұәллимдән асылдыр» педагожи һәгигәтин гәйд едәрәк, мәктәб мұәллимләринин бу мәсәдлә партија гурултайларынын материалларындан нечә истифадә етдикләринә аид мисаллар көстәриб «языр ки, тарих вә чографија мұәллимләри өз дәрсләриндә Азәрбајҗан КІІ XXIX, XXX гурултайларынын материалларында, Һ. Әлијев јолдашын мәрзуәсиндә республиканын итисадиди вә мәдәни вәзијјәтинә аид мәлуматлардан кеңиш истифадә едир, республика итисадидијјатынын чошғун инкишафыны тәмин едән мұһым әмилләрлә шәкирдрәри таныш едир, республиканын партија тәшкилаты тәрәфиндән һәјәтә кеңирилән чох планлы вә мәсәдјәнлү тәдбирләр барадә әтрафлы мәлумат верирләр (бах: 21. 245/1976).

Диггәтәләјиг чәһәт һәм дә ондан ибарәтдир ки, мұәллимләр бу мәсүлијјәтлин, мүрәккәб, дәрин нәзәри вә әмәли әһәмијјәтин олан тәлим материалыны јери кәлдикчә республиканын тарихи илә әлағәләндирирләр. Мәсәлән, мұәллим А. Нуріјев (Зәрдаб, Алычаны кәнд мәктәбин) Азәрбајҗан тарихи дәрсләриндә Ленин идеяларына истинад етдијиндән, В. И. Ленинни Азәрбајҗан әһмәткешләринә көстәрдији гәјғыдан сөһбәт ачыр, Азәрбајҗанда Совет һакиміјјәтинин гәләбә чалмасы мүнәсибәтилә Ленинни көндәрдији тобрик телеграмындан данышараг јазыр:

«Ленинни нәзәри прсинни Азәрбајҗан тарихини тәдрисиндә өјрәнилмәсн мұһым јер тутур. Ленинни Азәрбајҗанла бағлы олан чәсләринин, сәвәд вә материаллары өјрәнмәдән Азәрбајҗан әһмәткешләринин вә Азәрбајҗан партија тәшкилатынын чаризмә, капитализмә гаршы, совет һакиміјјәтинин гәләбәсн вә мөһкәмләндирилмәсн уғрунда, социализм гуручулуғу уғрунда мүбаризәсинин тарихини шуурулу сурәтдә мәнимсәмәк чәттиндир» (53. 2/1977. сәһ. 13).

Белә мисаллардан чох кәтирмәк оларды. Булар, кәнд-мұәллимләринин, демәли, кеңиш мұәллимләр күтәлсини рәји, фикри вә диләјндир.

Ленин хариҗи снјасәти, Сов.ИКП-нин хариҗи снјасәтә дәнр фәалијјәтинин өјрәнилмәсн тәчрүбәсиндән дә чохлу мисаллар кәтирмәк олар.

Тарих мұәллим Баһадыр Мөһдијевни (Чәбрајыл гә-

сәбә орта мәктәбин) тәчрүбәсинә диггәт едәк. Өз зәнкин тәчрүбәсиндән сөһбәт ачан мұәллим Х сннифдә «Јени тарих» курсуну тәдрис едәркән ССРІ илә капиталист вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләр арасындакы мүнәсибәтләрә, ССРІ-нин дүнја социализм системн өлкәләри илә әмәкдашлығына хуусун диггәт верир. Сов.ИКП XXV гурултайынын материаллары илә һәмнин мәсәләләри сых бағлајыр.

Бу мәсәдлә о, дүнјада сүлһү мөһкәмләндирирмәк һағында Ленинни көстәришләрини, XXIV вә XXV партија гурултайларынын сүлһү горумам һағында гәрарларыны, Л. И. Брежнев јолдашын сүлһ уғрунда кәркин фәалијјәтинә дәнр мәлуматы, гаршылығы итисадиди јардым шурасынын, һәмчынни Варшава мұғавиләсн снјасн мәсләһәт комитәсинин мәсәд вә вәзифәләринин вә с. шәрһ едир (бах: 53. 2/1977. сәһ. 16—19).

В. И. Ленинни нәзәри прсин тәлим просесиндә бүтүн фәиләр үзрә шәкирдрәлә чатдырылар. Бу чәһәтдән дә әдәбијјат дәрсләринин даһа зәнкин имканлары олдуғу шүбһәсиздир. Бурада, јери кәлдикчә вә ја зәрури олдуғча, Зәрс просесиндә Ленинни әдәбијјат һағында вә ја әлағәдәр башға фикирләринини шәкирдрәлә шәрһ едилмәсиндән башға Ленинә, онун һәјәт вә фәалијјәтинә һәср едилмиш бәдин әсәрләрин өјрәнилмәсиндә онун нәзәри прсин—өлмәз нәзәри, ичтимаи, фәлсәфи фикирләри, төвснјә вә көстәришләри дә шәкирдрәлә шәрһ едилир. Мәсәлән, В. В. Мајаковскинин јарадычылығы, о чүмләдән «Владимир Ильич Ленин» поемасы Х сннифдә өјрәдиләркән шаириң дәрин мәналы вә тәсирли шәринини фәдәли шәкилдә охунмасынын нә гәдәр күчлү тәрбијәви тәсир олдуғуну исбат етмәјә еһтијаж јохдур. В. В. Мајаковски јазырды:

Партија—

Фәһлә снйфинин

мөһкәм бел сүтунудур

Партија—

ишминини өлмәзлији

демокдир...

Партија—

иҗи гардашдыр әкнә!

Һансы даһа әзиздир?—

Ана тарих сөзләсини.

Ленин дејән заманда—

партија дејирик биз.

Партија сөзләјәндә

дүшүнүрүк биз, Ленин.

Јена һәмийн сипифда халг шаирн. Соспалист Эмајн
Гәһрәманы Р. Рзанын «Ленин» поемасындан сөһбәт ачы-
ланда Ленинни һәр саһдә үлвәлиһини кәңчләрә көстә-
рән мисраларын өҗрәнилмәси шакирд гәһһинни дәрһи-
ликләринә нүфуз едир, бу мисралар дилләр әзбәрн олур,
кәңчләрин гәһһинә даша һәкк олунан китабәләр кимн
багланыр:

«Мән һансы бир һисана
бәһзәһни ки, Ленинни
һәм халғын һидмәтчиһи
һәм халға рәһбәр оладу...
(51. сәһ. 175)

Бунун кимн дә унутулмаз халг шаиримиз С. Вургуну
өҗрәдәркән «Заманын бајраглары» поемасында Коммуни-
ст партиясынын шәрәфинә дедији мисралар шакирд-
ләрин гәһһиндә даһим олараг мөһкәм јер тутур. С. Вур-
гун јазырды:

Бәшәрин вичданы,
ешги, җәһи,
Зәһни, дүшүнчәһи,
фикри, диләһи
Бүгүн јер үзүнү
хош кәләчәһи,
Һәр зәһгү, сафасы—
партиямыздыр!
Одур илһамчыһи
шә'рин, сәнәтһи,
Даг үстә даг гоһи
зәһни, зәһмәтһи,
Бир бајраг алтында
јүз мин милләтһи
Гардашлыг дунјасы—
партиямыздыр!...
Ингилаб гүдрәтһи,
күнәш һәвәһи,
Һәһигәт бајрагы,
һисан һәфәһи,
Нечә мин һәһмәһи,
нечә мин сәһи,
Һәһат сүмфонијасы—
партиямыздыр! (33. сәһ. 171—172).

Совет әдәбијатынын башга көркәмли нүмәјәндәләрини
өҗрәдәркән дә Ленин идејаларыны әсәсли сурәтдә тә-
рәһһүм вә тәһлиғ етмәк инди мәктәбләримиздә о гәдәр
күтләвиләшмишдир ки, бунун үчүн мисал кәһһрмәк белә
артыг һесаб олунур. Буна баһмајараг, бу барәдә рес-

публиканың ән узак кәһһләриндән биринин мәктәбиндән
бир нумунәә охучуларын диггәтһини чәһб етмәк истә-
дик. Сөһбәт әдәбијат мұәллими Бајрамәли Аслановун
(Лерик рајону) тәһрүбәсиндән кедир.

«Әдәбијат дәрсләриндә шакирдләри Ленин идејалары
руһунда нечә тәрбијә едирәм» адлы мәғаләсиндә мәшһүр
шаиримиз, әмәкдәр иһасәнәт хадимн Баһтијар Ваһаб-
зәдәһини «Ленинлә сөһбәт» поемасынын VIII сипифда
тәһрис заманы Ленин идејаларынын шакирдләрә нечә
ашығандырлымасындан сөһбәт ачараг о јазыр: «Ленинлә
сөһбәт» поемасында ваһид композисија вә сүжет олма-
са да (мұәллиминн бу фикри илә шәһрик олмаг чәтиндир
М. М.) шаир «Ингилаб», «Халг, халг», «Ачыг сөһбәт»,
«Јахшы адам», «Һәрбарт-Үелес», «Әскәр—Сәркәрдә»,
«Һәһигәт» фәһилләриндә Ленин идејаларынын бәдһи
тәсвирини поэтик шәһкидә вермишдир.

Әсәрин диггәтәләјиг чәһәти, һәр шәјдән әввәл, онда-
дыр ки, мұәллиф совет халғыны «Коммунизмә апаран
ленинизмни бүтүн идеја иһгјасында иһгјалаһи нәзәријәә
олдуғуну, онун фәәл дәһишдиричи ролуну әсәрдә парлаг
бојаларла әкс етдирир. Шаир бу күн дә бизимлә олуб,
коммунизмә кедән јоллары нурландыран Ленинни өз мұа-
сири, һәмсөһбәти кимн көстәрир» (27. 3/1977. сәһ.
25—26).

«Халг-халг» фәһлини охујаркән мұәллим шакирдлә-
рин диггәтһини:

Мән сәһи охудум
дедін—Һәр заман,
Халг бир ұммандыр ки, даһчыларыг биз,
Халғын габағында олуну даһи,
даһчы сәһиңиңдә сәһи ұман оладу!—

шә'р парчасына чәһб етмәклә, онларә изаһ едир ки,
Ленин һәмийн халға истиһад етмиш вә халға коммунизм
ғуручулуғу јолуну көстәрмишдир.

Поеманын «Һәһигәт» адлы сон фәһлиндә шакирдлә-
рин диггәтһини:

«Ленинни сәһдији һәһг тохумлары,
Чүчәрдә дунјанын һәр кушәһиндә,
Әсәри јарыһында әрһин јарыһи,
Ленин бајрағынын алтына кәлдә»

шә'р парчасына чәһб едәрәк, мұәллим ленинизм идеја-
ларынын бүтүн планет үзәриндә гәһһиб кәһһмәкдә олду-
ғуну шаирни парлаг бојалары илә шәһ едир.

Диггәтн чәлб едән чәһәт һәм дә бундадыр кп, мұәллим вәзифәсини тәкчә шәрһ етмәклә бһтирмир. О һәм дә бу дәрини мәһналы поеманын аҗры-аҗры фәсилләринни шакирдләрини нечә баша дүшүкләринни аҗдындашдырмаҗа чалышыр.

Мұәллим һагыла олараҗ языр кп, бүтүн әсәр боју, шаир һојат, һигиләб, һикшифар, һнам, һәгигәт, халг вә бу кимн башҗа парлаг аһлајышлара дәир поетик мұләһһәзләрини Ленинә хитабн сөјләјир. О ахырда:

Ән бөјүк мүнәсим Лениндир...
аһаг.

Һиги-һајат олдү, сәмәсә торпаг.
Оһун һүнәрилә аһамиз чһһан.
Күншәһә жүксәлдн, улдузә чһтды.
Һисанн ән бөјүк аһуларынды
О өһү јерләрдә күншә јаратды—

Һөкмүнү сөјләјир. (бах: јенә орада, сәһ. 28).

Мұәллим дәрсн јекунлашдыраҗаҗ шакирдләрә поема әсәсиндә «Ленинни идејалары јашајыр вә җалиб кәлир» мөвзусунда ев һинәсә јазмаҗы тапшырыр. Бу кимн дәсләрини нә дәрәчәдә фәјдалә, тәрбијәни тәсир күчүнү исбат етмәжә еһтијаж јохдү. Әввәлә, һәр бир әдәбијјат мұәллимниң, әкәр о өзүнү һәгигәтән әдәбијјат мұәллимн һесаб едирсә, мұјәссәр олан бир ишдир. Бурада диггәтн чәлб едән Аслаһовун шаирлә биркә дүшүнмәжә чалышмасы, дүшүнчәләрни шакирдләрә чһтдырмаҗа чәһд етмәсн, поетик формада, әмоционал тәсир күчүндән истифадә етмәклә шакирдләрини җәһһнә һүфуз етмәжә, Ленин идејаларына шакирдләрини җәһһнәдә мәһәббәт јаратмаҗа чалышмасы вә она һанл олмасыдыр. Поемада мұәллимни вердији суалларә шакирдләрдән алынған чаваблар буну ачыҗ сүбүт едир. Бүтүн буһлар җабаҗыч тәһүрәбәдир. Ленин идејаларынын шакирдләрә мұкәммәл вә аһлышыҗлы шәкилдә, һиссәләр вә там шәкилдә, статик вә динамик шәкилдә көстәрмәләрни педагогика еһминни бөјүк тәрәғгисидир. Мәһз белә тәшкил едилән тәллимни вердији нәтичәләрә дәир јаздыҗы мәғаләсиндә әдәбијјат мұәллимн Нәһибә Мәмәдова (Бақы, 18 №-ли мәктаб) снјәсә тәрбијәнн тәһһни етмәк мәғсәднлә марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә ис-

тинад етдијиндән, шакирдләрни фәаллашдырмаҗ үчүн онлары мұстәғил мөвзулар вә тапшырыҗлар үзәриндә иһтиләтмәсиндән, шакирдләрни мұстәғил мұһакимә јүрүтмәжә вәдар едән вә дәсләкдә изаһы верилмәјән суаллар әтрафында чалышдырдыҗындаң бәһс едәрәк јазыр кп, «Беләликлә, кечдијим һәр бир мөвзуну вә нәзәрни билдији практик һојатла әләғәләндирмәм. Бунун нәтичәсиндә шакирдләр һәр шәји шуурлу сүрәдә дәрк едир вә өздләри нәтичә чыхарырлар... Кечилән бәдһн әсәрләрини җәһрәманлары һагында һарактеристика јазмаҗы бачарырлар...» (27, 4/1977. сәһ. 22). Белә кејфијјәтләрни тәзаһүрү шакирдләрдә һдрак фәаллығы мөвејјини формалашдырдымасыны көстәрир. Фәрәһли һалдыр кп, јалпы тарих, иһтиманјјат вә әдәбијјат мұәллимләри дејил, һабелә ријазнијјат, кимја, физика вә б. фәһн мұәллимләри дә мөвзунун имканларындән истифадә едәрәк дәрсн Ленинни идеја ирси илә, Сов.ИКП-ниң сәнәдләрни илә, Л. И. Брежнев јолдашын мұддәә вә фикрләрни илә, Азәрбајҗан КП-ниң материаллары илә әләғәләндирир, мәһғәләләрниң идеја-снјәси сәнјјәсиниң жүксәлдимәсинә һанл олур, шакирдләрдә снјәсә биләкләрә мараҗ, фәал һојат мөвејјиниң аҗрымәз һиссәси олан һојатла әләғәләндирмәк бачарыҗы тәрбијә едирләр.

Сов.ИКП XXV вә Азәрбајҗан КП XXIX җурутәјялары материалларындән ријазнијјат дәсләриндә мұәллим Ваһеһ Мәммәдзәд (Бақыдағы 45 №-ли мәктаб) даһа кениш истифадә едир. Диггәтн хүсусән чәлб едән чәһәт ондадыр кп, мұәллим ријазнијјат дәсләриниң бир чох материалларыны җурутәјяны материаллары илә сых баҗлајыр, ушаҗларда һикшифарымызын парлаг перспективләри һагында мөһкәм һнам јарадыр. Мәсәлән, XXV җурутәјяны җәһрына әсәсән чарн бешиләклә ӘһМ-ларын истиһсалы вә истифадә имканларындән сөһбат ачылыр, шакирдләрә әтрафлы мөләумат верилр.

VIII сннпфдә «Һесабамаляры тәшкилн вә һесабама техникасы һагында мөләумат» мөвзусунун тодриси заманы җурутәјя материалларындән кениш истифадә олунур. Мөвзу тәһминән ашаҗыдағы ардычылығы әјрәдиллр: алгоритмн мәһһјјәти, һазыр дүстүрларла һесабамаляры, һисан вә ӘһМ, сәдә мәһһн програмларыны тәртиби, хәтти програмлашдырма һагында мөләумат... «Иһсан вә ӘһМ» мөвзусунда изаһат апарар-

көн гурултајын прали сүрдүүү ээс инкишаф истигамет-
лариндан «Һесабајычы электрон техниккасынын халг тас-
сәрүфатында кениш вә сәмәралн тәтбигинә јөнәлдил-
миш елми ншләр инкишаф етдирилсин» мүддәасы ша-
кирдләрә шәрһ олунур. Бу тәләбн өдәнилмәсн үчүн ша-
кирдләрн јүксәк билијә малик олмасынын зәрурилји
гејд едилир (бах: 57. 2/1977. сәһ. 37—38). Мүәллим Ина-
јәт Әлискәндәрөв (Газах рајону) һәмни проблемин һәл-
ли үчүн XXV гурултајын материалларна ил боју тәд-
рис материаллары илә үзвн сүрәтдә әләғәли шәкилдә
јер вердијиндән сөһбәт ачыр вә көстәрир ки, буна:
1) мүәјјән мөвзуларын тәдрис просесиндә, 2) мәсәлә-
ләр һәллнндә; 3) сәнаје, кәнд тасәрүфаты объектләрн-
нә експедицијалар заманы; 4) гурултај нүмәјәндәләрн
илә көрүшләр заманы иил олунур. (бах: 57. 2/1977
сәһ. 36—39). Физика дәрәсләрнндә В. И. Ленинни Совет
елм вә техниккасынын инкишаф етдирилмәсн илә әлә-
ғадар фәалијјәтинин шығаландырылмасы мөвзусунда
мәғаләсиндә мүәллим Ариф Тәлибөв (Күрдәмир рајо-
ну) јазыр: «Ајры-ајры мөвзулар тәдрис едәрәк Ленин
принсипи мүрачәт етмәк мәғсәднлә «Тематик планлаш-
дырма» заманы ајры-ајры мөвзуларын тәдрисиндә
В. И. Ленинни һансы мәғаләләриндән вә нечә истифа-
дә едәчәјини нәзәрә алыр вә хуәсуси план тәртиб едирәм.

Планда В. И. Ленинни «Материализм вә емпириок-
ритисизм» әсәринин мейдана кәлмә сәбәбләрн, өлкөнин
техникләшдирилмәсн барәдә онун тәклифләрн вә тәш-
килати тәдбирләрн, Күрек магнит аномалијасынын мә-
нимсәдилмәсинә даир ншләрн, радиотехниканын инки-
шафы үзрә көстәришләрн барәдә тарихи фактларн вә
сәнәдләрн әкс етдирирәм. Дәрс просесиндә булардан
истифадә имканларынын мүәјјәнләшдирирәм» (57. 2/1977
сәһ. 17).

Ријазнјјәтин тәдриси илә әләғадар Ленинни нәзәри
принсипи шакирдләрә өјрәдилмәсн тәчрүбәсиндән бәс
едән мүәллим Сәлиб Бәјрамөв (Чабрајыл рајону) проб-
лемни чох мүрәккәб олдуғуну гејд едир, бу мәғсәдлә
мүхтәлиф үсуллардан истифадә етдијинин шәрһ еди;
О көстәрир ки, бурада ашағыдакы форма вә үсуллардан
истифада едир:

1) Ријазн имлалар;

2) В. И. Ленинни һәјәт вә фәалијјәтинә анд сөһбәт-
ләр;

78

3) Кроссвордлар үзрә нш;

4) В. И. Ленинни һәјәт вә фәалијјәтинә анд мәсәлә
тәртиби вә һәллн;

5) Мәрузаләрн һазырланмасы вә онларын динлә-
нилмәсинин тәклифи.

Мүәллим елми-практик конфрансда етдијн чох ма-
рағлы мәрузәсиндә буларын һәр биринә даир мисал-
лар көстәрирди.

Т. Тағыјев (Ордурад рајону) вә И. Асланов (Саат-
лы рајону) биркә јаздығлары чох мәзмунлу мәғаләдә
кимјә дәрәсләрнндә Ленин идејаларынын шакирдләрә
чатдырылмасыннан сөһбәт ачыр вә көстәрирләр ки, бу
мәғсәдлә: 1. Кимјадан ајры-ајры мөвзулар илә мате-
риалларн изаһ едәркән В. И. Ленинни елми фикрләрннә
әсәсланмаг; 2. Шакирдләрә елми-материалист дунјакө-
рүшүнүн инкишаф етдирилмәсн үчүн В. И. Ленинни
фәлсәфи фикрләрнндән мисаллар кәтирмәк; 3. Ша-
кирдләрнн елми-атеист руһунда тәрбијә олунмасы үчүн
В. И. Ленинни дин һағында фикрләрннә әсәсланмаг
хејли сәмәрә верир. Онлар, бу чох мүһүн вәзифәнин һәр
бир мөвзу илә әләғадар синифләрдә һәјәтә кечирирләр.
Мәсәлән, VII синифдә «Кимјә нәји өјрәдир? Маддәләр»
мөвзусуну кечәркән В. И. Ленинни көстәришләрннә әсә-
сән өлкәдә кимјә сәнајесинин инкишафына башланма-
сындан, бу мәғсәдлә мүһүн тәшкилати тәдбирләрнн һә-
јәтә кечирилмәсиндән сөһбәт ачырлар... Сов.ИКП МК-
нын халг тасәрүфатынын кимјәләшдирилмәсн, Х беш-
иләилкдә кимјә сәнајесинин инкишафы һағында ди-
рективләрн шакирдләрә шәрһ олунур. X синифдә
«Нефть вә нефть мәсулларн» мөвзусуну кечәр-
кән шакирдләрнн диггәти она јөнәлдилр ки, В. И. Ленин
Азәрбајҗан нефть сәнајесинин бәрлә вә инкишафы-
на чидди фикр верирдн (бах: 44. 3/1977. сәһ. 34—35).

Сов.ИКП XXVI гурултајы, һәмчинин Азәрбајҗан
КП XXX гурултајынын материаллары илә шакирдләрн
әсәслы сүрәтдә таныш етмәк инди мүһүн снјасн вә пе-
дагожи вәзифә кимн мәктәбләрнмизин гарншында
дурур. Бунун һәдәсн тәрбијәви әһәмијјәти олдуғуну ис-
бат етмәјә еһтијаж јохдур. XXVI гурултаја мәркәзи ко-
митәнин һесабат мәрузәсн, јардычыи марксизм-лени-
низмдин чох мүһүн сәһәдидир, елми коммунизмин нәзә-
ријјә вә практиккасына чох бөјүк јени бир хәзинәдир.
Бүтүн совет адамларынын, һәмчинин планетизмин бү-

түн мұтарэгги бәшәријәтнини үрәкдән бәјәндикләри бу тарихи сәһәд, гурултајын гәрәри, шакирдләрини коммунист тәрбијәсини, оиларда елми дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасынни, марксизм-ленинизм елмини, сijasи биләкләри өјрәнмәјә марағи инкишаф етдирмәнини чох мүнһүм амылдиыр.

Һәмни материаллар һағында шакирдләрә мәлумат вермәк үчүн ишәр олунан тәлиматда гәјд едилир ки, тәлим фәйләри үзрә тәдрис материалы өјрәдиләркән шакирдләри ардычыл оларағ Сов.ИКП XXVI гурултајынни сәһәдләриндә ирәли сүрәлән мүддәә вә көстәрншләрлә таныш етмәк лазымдыр. Јухары сийиләрдә ися гурултајын сәһәдләрини шакирдләрә билаваситә өјрәтмә тәшкил етмәлидир (бах: 157. 34/1981). Мәктәбләримизни бу истигамәтдә топламыш олдуглары тәчрүбә, бу јени вәзифәнини дә муәввәффәјјәтлә һәллини тәһмин етмәк үчүн мүнһүм зәһми јарадыр.

Тәһмини һәјәтлә билаваситә әләгәләндирмәк јоаллары һағында. Тәһмини һәјәтлә әләгәләндирмәини инкичи мүнһүм јолу ону коммунизм гуручулуғу илә билаваситә бағламағ, о чүмләдән республикаын итгисади, ичтиман, техиники, мәдәни һәјәти илә сых бағламағдан ибарәтдир. Буну әсаслы сурәтдә һәјәтә кечирмәдән иә фәәл идрәк фәаллығи мөвгәјини формалашдырмағ, иә дә «Коммунизм өјрәнмәк» мүмкүн олар.

-Бу вәзифәини јеринә јетирмәк үчүн дә габагычыл мәүәллимләр, дәрсләриндә тәһмин материалларынни мәһтини сурәтдә һәјәтимызын бу вә ја банға сәһәси илә бағлајы, өјрәтдикләри билјини гурулушүмүзүн бу вә ја банға сәһәси үчүн мәһна вә әһмийјәтинни, дәрсн агырлашдырмадан, шәрһ едир. Буна чохлу мисаллар кәтирмәк оларды. Биз анчағ бир пәчәсинә нәзәр салағ.

Ғасым Исмајылов району, Хойлу кәнд орта мәктәбүнни физика мәүәллини М. Данјев јолдаын габагычыл тәчрүбәсиндән чох јазылмышдыр. О, дәрсләрдә шакирдләри өјрәнилән һадисә вә ғануцлардан техника вә истаһсалатда нәчә истифада олундуғу илә әтрафлы таныш етмәклә кифәјјәтләрини, ејни заманда шакирдләрини өзләрини мүстәгил јарадычылығ шиләринә сөгв едир, муәсир физиканын кениш проблемләрини һәлл едилмәсини дә фәәл иштирак етмәјә һавәсләндирир.

Мүхтәлиф метод вә пријомлардан истифада едәрәк шакирдләрә оилары әһәтә едән әләмә диггәтлә јанаш

мағ, ону һадисәләрини тәһлил едиб гијмәтләндирмәк, һәлли тәләб олунан идрәк вә практик вәзифәләри мүәјјәтләндирмәк үчүн зәрури олан кејфијәтләр ашылајыр. Педагоғи әдәбијәтдә бу бәрәдә кениш јазылмышдыр. (бах: 48. сәһ. 12—13).

Бақы шәһәриндәки 60 нөмрәли мәктәбин биолбкја мәүәллини С. Злотинанын дә тәчрүбәсин һағында аз јазылмамышдыр. Онун дә бу сәһәдә чохлу тәчрүбәсин вардыр. «Тохумларын соллмәсин» фәслини өјрәнән заман, о муәввәффә тәчрүбәләри нүмајиш етдирмәк вәсигәсилә ајры-ајры амылләрини—сәһини дәриилјинини, торпағын механики тәркибинини, нәмлјинини вә с. тохумну чүчәрмәсинә тәсирини ајдылашдырыр, агротехиники пријомларын билмәјини вә ону һәјәтә кечирмәјини мәһсулдарлығын артмасына көстәрдијни тәсир әјәни сурәтдә шакирдләрә чатдырыр. Мәүәллимә һүчәрәнин гурулушуну илә едәркән ушағларә мүстәгил иш пријомларынни—мүстәгил сурәтдә препаратлары һазырламағ вә рәпкләмәк, микроскопун ишә һазырламағ, ондан истифада етмәк, көрдүкләрини илә етмәк вә кағыз үзәринә чәкмәк вә с. бачарығлар өјрәдир. Ишә белә јанашмағла о, дәрсн мәзмәнулу вә марағлы едир, тәһниәт вә чәмијјәттин инкишафы һағында ғануцларын объективлијини вә елми дүзкүнлүјүнү әјәни оларағ шакирдләрә көстәрир, шакирдләрини диалектик-материалист дүнјакөрүшүнүн формалашмасы конкрет, тәһни вә ичтиман һадисәләри мүстәгил тәһлил етмәк вәрдишләрини јарымасына көмәк едир (бах: 47. сәһ. 114—115).

Тәһмини һәјәтлә, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәсин илә әләгәләндирилмәсинә дәир јаздығы мәғаләсиндә әмәкдар мәүәллим А. Ш. Шаһвалијев (174 №-ли мәктәбин директору) мәктәбин бу бәрәдә газанын олдугу зәһкин тәчрүбәсиндән сөһбәт ачыр вә јазыр: «Мәктәбимизни коллектив тәһмини һәјәтлә, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәсин илә әләгәләндирилмәсини һәјәтә кечирмәк үчүн мүәјјән систем јаратмаға чалышыр. Бу әләгәни һәлл едәркән мәктәбин мәүәллимләри шакирдләри тәкчә елмләрини әсәсләри илә таныш етмәк јолу илә дејил, һәм дә шакирдләрини мәһнави инкишафына, һәјәтә һазырланмасына, әмәјә алышмаларына тәсир көстәрмәјин, оиларда ичтиман фәаллығ тәрбијә едилмәсини ғаншыја мәгәд гојурлар... Дәрсләрини тәһлил заманы биз она хүсүсн диггәт јетиририк ки, дәрсдә истифада

олуири материал шакирдләрә коммунист эгидәси тәрбиә едилмәсинә, тәлимин нәзәри сәвијәсини јүксәлдилмәсинә, шакирдләрни дунјакөрүшүшүи пинкишафина оиларни әмәли фәаллјјәтә һазырлаиасина көмәк етсин. Тәләб едирик ки, бу материал дәрсин мәнтигинә вә мәктәбләрни јаш хусусијәтләринә ујғун олсун» (29. 11/1976, сәһ. 56).

А. Шаһвәлијев һағлы оларағ һәм дә ону гејд едирик, мәктәбин педагогик коллективни белә бир чәһәти рәһбәр тутур ки, мүасир мәктәбдә физика, химја, биологика, рәсмхәт киими фәиләрни ејрәилмәсини јалпыз үмуми планда, оиларни мүнһү елми мүддәаларыни халғ тәсәррүфатына тәбиги һағгында дәрни мәлуиат верилмәдән тәдрис едилмәсини тәсәввүр етмәк олмәз. Она көрә дә мүәллимләр тәдрис процесиндә шакирдләрә елми мүддәаларыи вә нәтичәләрни һәјәтә практик тәбиги һағгында мүфәссәл мәлуиат вериәлә вә тәсәввүр јаратмаға чалышырлар. Мәсәлән, «Етилән сырасы карбондиоксидләр» мөвзусуну кечәркән шакирдләр полимерләшмә реаксийасы илә јахындан танышлығ нәтичәсиндә пластик күтләләрни вә синтетик лифләрни алынмасы, пластик күтләләрдән мөһкәм, коррозияја дөзүмлә, јарашығлы машин һиссәләрини һазырланмасы вә с. барәдә биләкләр алырлар. Физика дәрсләриндә, мәсәлән, «Нүвәнин зәңбир реаксийалары» мөвзусуну кечәркән, шакирдләр атом енергисиндән практик истифадә едилмәсиндә бу реаксийаларыи ролу, динч мәгсәдләр үчүн атом енергисини истәсалы вә тәбиги барадә мәлуиат алырлар. Һәм дә Сов.ИКП XXIV, XXV вә XXVI гурултайларыни һәрарларында гејд едилән башлыча вәзифәнин—халғни рифаһыни јүксәлдилмәси ишнини нечә јеринә јетирилдији барадә мәктәбдә мүәллим тәрәфиндән шакирдләрә инаилырычы, һәјәтдән көтүрүлмүш дөләлләр үзрә мүнәтәәм мәлуиат верилир. Бу мәгсәдлә мүәллимләр дәрә дедикләрни синифләрни шакирдләрни һәјәтиндән көтүрүлмүш мисаллардән истифадә едириләр. Белә ки, мүәллим зәһмәткешләрни мәдди рифаһыни нечә јахшылашдығыи әјапи вә аилашығлы нүмәјин етдирмәк мәгсәдилә «б» синфиндә апардығы сорғу илә мүәјјән етди ки, һәмни синифдә охујан 35 шакирдин һамысыни евиндә телевизор вардыр, 12 шакирдин аиләси јеи мәнзил алмышдыр, јалпыз 5 шакирдин вәлидејин минимум әмәк һағгы алыр,

чохушағлы аиләләрә верилән тәгаүд артмышдыр вә с.

Өз аиләләрини һәјәтиндән көтүрүлмүш бу мисаллар совет халғыни мәдди рифаһыни јахшылашдырмағ мәгсәдилә партијаныи әмәлә һәјәтә кечирдији тәдбирләрни тәсирини көзәл әкс етдирил. Бүтүн бу тәдбирләр, хусусилә В. И. Ленинни нәзәри ирсини, Л. И. Брежневни прәли сүрдүју мүддәалары, Сов.ИКПни вә Совет дәвләтинни мүнһү һәрар вә сәһәдләрни ејрәнмәк шакирдләрни гәлбидә мөһкәм из бурахыр. Оиларни дүшүнәләриндә Бөјүк Ленинни образы чаптыр, онуи киими олмәг арзусу көк салыр, совет һәјәт тәрзинә һүсн-рәғбәт, буржуа һәјәт тәрзинә ифрат дүјгулары дәрсдән дәрсә күчләнир. Бүтүн булар, хусусилә шакирдләрни сәрбәст мөвзулар үзрә олан инаиларында габарығ бир сүрәтдә өз әксини тапыр.

Өзүнү «Әдәбијјатни тәдрис процесиндә шакирдләрни коммунист тәрбијәси» аилы әсәриндә педагогик елмләр һәмизәди Ш. Т. Сәфәров јазыр ки, «Әдәбијјатни башлыча вәзифә—көзәлликләрни, гәһрәманлығ, аил әхлағи кејфијјәтләрни, тәсбит едилмәси вә мәһәви ејбәчәрликләрни, буржуа идеологјјасыни антикоммунизм сәфәтәләрини инкар етмәкдән ибарәтдир...» Бу әхлағи кејфијјәтләрни нечә мәһимсәдикләрни шакирдләрни өз јазыларында әкс етдирдикләрини гејд едәрәк мүәллиф һағлы оларағ јазыр: «Шакирдләрни мүстәгил фикирләр, мүнәкимләрни хусусилә «Сәрбәст» мөвзулар үзрә инаиларында даһа ачығ ифадә олунур» (145. сәһ. 75). О бу барадә чохлу мисаллар кәтирил. О чүмләдән, Нефтчала райоју орта мәктәбин шакирди К. јазыр: «Бәшәр гәһрәманларына мәһим һөрәтәһи вардыр. Ленин мәһим гәлбимнч дәрзиләкләриндә олан хусуси сөнмәз мөһәббәтини о сәдә Адама, һәһигәтәһи, адамлығии нүмүнәси олан Адама—В. И. Ленинә јөһләмишдир. Кичик јашларындан мән онуи һағгында чох ешитмишәм. Илдан-илә ону даһа јахындан, даһа дәрһидән тәһимаға башладым вә мөһкәм инаидым ки, о Бөјүк Вәтәндәш вә Дәһи Адам тәһидығи гәһрәманларыи һамысындан чох јүксәкликдә дурур» (орадә сәһ. 76).

Нахчыван шәһәри 1 №-ли орта мәктәбин Х синиф шакирди Л. јазыр: «Мәһим әзиз Вәтәнин! Мән сәһни илығ гојундә бөјүмүшәм. Сәһни не мәһиндә гидаланмышам. Сәһни ағ сачлы дағларыи, мејвәли бағларыи, зәңкии сәпәјә очағларыи, һәтта һәр бир дашыи белә

мәна сонсуз дәрәчәдә әзиздир... Билләрем, јадәллі гәсб-карлар сәһни халғыны әсәрәтә салмаға чан атырдылар. Ганты вурүшмаларда сән һәмншә галһиб кәлднн, она көрә ки, сәһни оғул вә ғызларын сәһи, азадлығымызы дөшләрннн оллара кәрмәклә гөрүдулар. Һәр кәснн, о чүмләдән мәннм борчум сәһни нигиладнн шөһрәтнн гөрүмагдыр...» (орада, сәһ. 78).

Бакы шөһәрн 18 нөмрәли мәктәбнн әдәбнјјат мұәллімн Нәчнбә Мәмәдованын апардығы ннша јазыларынын бнрнндә шакирд А. јазыр: «Халғнн рифаһыны даһа да јакшылашдырмағ партиямызын алы мөгсәдндир. Сон нләрдә өлкәмннн зәһмәткешләрннн күзәрәһннн јакшылашдырмағ үчүн хејлн нш көрүлмүшдүр. Доғгузунчу бешннлнклә 56 мнлдон адамнн мәннлн шәрәнтн јакшылашдырылмышдыр. Онуңчу бешннлнклә нсә бу рәғәм даһа да артачагдыр. Бүтүн өлкәмннздә, о чүмләдән «Совет Азәрбајҗанында сәһә вә кәнд тәсәррүфатынын ннкншафында бөјүк нәйлнјјәтләр газынылмышдыр». Партиянын XXV гурузтајынн гәрәрларыны өјрәнән вә тнкннтн јерләрннә еднлән екскурснјадан алдығы тәсәсүратла әләғәдәр кәһннн ннамы белә формалашыр. Бу мәлүматы XXV гурузтајынн материаларыны өјрәнднкләдән сонра, һәмчнннн Ленин мүзејннә екскурснјаға кетднклән сонра јаздыглары «Бнз Илчннн нвәләләрннјк» алты нншада шакирд И. јазыр: «Доғма Илчннн һәјатыны өјрәнмәк һәр мәктәблн үчүн вәәнбдир. Одур ки, онун һәјатыны әкс етдирән һәр бнр шәкнл-бнзн марағландырар. Хүсусән рәссам Соколовун чәкднјн «Леннн нмәчнлнклә» таблосу мәннм хошума кәлдн. Доғрудан да Ленин М. Горькннн деднлн кнмн, «Һәһнғәт кнмн сәдәднр». Бнз дә Ленин кнмн охујағ, ншләјәк, вәтәннмнзә хндмәт едәк. В. И. Лениннн прнснн өјрәнән, онун мүзејнә екскурснјаға кәдән кәһнн гәлбнндән кәлән сөзләр, Ленинә олан мәһәббәттнн нфәдә едән чүмләләр, онун кәләчәклә нә чүр олмағ вә нә чүр јашамағ арзусуну нфәдә еднр. Шөһәрнн (Бакы) көркәмлн јерләрннә кәзннтндән сонра «Бакы республикамызын пајтахтыдыр» мөвзусунда јазылан нншада шакирд К. јазыр: «Фәһлә сәдәғәтлн, алым нһкмәтлн, Ннзәмн, Фүзулн гүдрәтлн, Вурғун нһһамлы, Мөһдн мәһанәтлн шөһәрнн! Мәнә елә кәлнр ки, сән дүнјада ән көзәл нһәрсән. Әзәмәтлн абидәләрнн, мөһтәшәм биналары, көзәл парклары, Хәзәр кнмн ајнасы, зәһмәткеш,

чошғун тәбнәтлн халғы олан бнр шөһәрсән. М. Горькн демишднр: «Мән елә бнлнрәм ки, Неапол дүнјанын ән көзәл шөһәрнднр, ләкнн Бакыда олдуғдан сонра көрдүм ки, бу шөһәр Неаполдан да көзәлднр».

Дејнрләр ки, көзәлләр нчәрнснндә јашамағ өмрү узадыр. Сән нсә көзәлләр мәскәннсән. Елә нсә бүтүн гәлбмлә дејнрәм: Өмрүн даһа да узун олсун, Бакы!» (бах: 27. 4/1977, сәһ. 19—21). Шүбһәснзднр ки, бу вә бу чүр јазылар, гәлбннн дәрннлнкләрнндән ахыб кәһн сөзләр онун вә јашыдларыннн мәһәвнјјатыны парлаг бнр сурәтдә әкс етднрнр, онун вә јолдашларыннн долғун, сағлам вә мәһәлн дүшүнчәләрнндән хәбәр вернр. Мәкәр бунлар Ленин прнснн, партия сәһәдәләрннн өјрәнмәннн, тәһннн һәјатла бағламағын нлк вә долғун нәтнчәләрнн дејләлдрнм? Шакирдлардә фәал һәјәт мөвҗејннн формалашдырылмасы үғрунда фәдакарлығла чалышан мұәлнмләрнмннн дәјәрлн фәалнјјәтнннн парлаг нәтнчәләрнн беләднр.

Снјасн көрүш тәрбнјјәсн үчүн мұәлнмләр мұхтәлнф дәрсләрдән, о чүмләрдән: ннша јазыларынын апарылмасындан белә нстнфадә еднрләр: Мұәлнм Чавад Мәмәдов (Әлн Бајрамлы, 9-мәлн мәктәб) ннша јазыларынын тәшкнлнә хүсусн әһәмнјјәт верднјндән, бу бәрәдә топламыш олдуғу тәчрүбәснндән данышарағ көстәрнр ки, јакшы тәшкнл олунан ннша јазылары шакирдләрдә ндеја-снјасн тәрбнјјәннн јүксәлднмәсннә хндмәт еднр. Мұәлнм «Вәтәннм достлағ дејярыдыр» мөвзусунда јазылан ннша јазысындан мнсаллар кәтнрәрәк көстәрнр ки, шакирдләр бурада өз фнкнрләрннн, дүшүнчәләрннн ачыр, снјасн чәһәтдән елә јүксәк сәвнјјәдә фнкнрләр сөйләјнрләр ки, бу да онларын снјасн, әхлағи чәһәтдән јеткннләшмәләрннн, формалашмаларынн ачығ бнр сурәтдә әкс етднрнр. Х сннпфдә һәмнн мөвзүдә ннша јазан шакирдләрнн чоху бнр-бнрнндән хәбәрснз нстәдәлн, тәвәзәкәр вә севнмлн шаһр, мәрһум Әһмәд Чәмнлнн ашағыдакы мнсраларынн эпнграф сечмншләр:

Мән севнрәм өз халғымн! Чүһкн күч вар голунда,
Чүһкн чохлу гурбан вернб о, ннғнлаб јолунда,
Чүһкн халғлар достлуғуну тәмәлнн голубдар,
Һағғын, сүләһүн, сәдәтнн кешннндә дурубдар.

Бунунда бәрәбәр, онлар дәрнн снјасн фнкрн тәрәнчүм едән јазыларында нчтнман-нғтнсадн-снјасн һәја-

тымызын канлијјэтләрини Вәтәнимиздә гардашлыг вә достлуғун тәнтәһис илә бағлајыр, бу достлуғу ғәләбәләримиздә илһам верән бир мөһтәбәр ғүввә кими тәсвир, едир, буна садиг олмаға һазыр олдуғларын билдирир-лар. Шакирдләрән бири јазыр:

«Бөјүк Октябр социалист ингилабынын ән көзәл канлијјэтләринән бири халглар достлуғунун мөһкәм тәмәлинин гојулмасыдыр. Өзүлү фәһлә тәтилләриндән гојулан, ингилаби дејушләрдә мәтиһләшән бу достуғ марксизм-ленинизм идеяларыннын инсанлыға бәхш етдији ән үлви бир немәтдир. Чоҳ сәңијјәви һалдыр ки, чәтпн ингилаби дејушләрдә азербәјҗанлы, ермәни, рус, татар, јәһуди, күрчү, ләзки вә с. мұхтәлиф милләтләрин нұмајәндәләри бирләшәрәк бир мәсләк үғруна мұбаризә апармышлар. Бөјүк Октябр социалист ингилабындан илһам вә ғүввә алан 26-лар Шәргдә бириңчи олараг бу ингилаба сәс вериңш, достлуғун гүдәртинә архаланыб азадлығ бәјрағынын учалтмышлар» (бах: 27. 2/1978, сәһ. 72).

Бу чүр мисаллардан һәдсиз миғдарда көстәрмәк олар. Бу мисаллар ону сүбүт едир ки, тәһлим просесиндә «коммунизм өјрәнмәк», коммунизм әғидәләринин инкишафы зәмининдә јүксәк әхлағи кејфијјәтләр, о чүмләдән Вәтәнин аловлу вәтәнпәрвәрләри, халглар достлуғунун мұһәһидләри олмағ арузу вә әмәлләри шакирдләринимизин гәлбиндә дәрин көк салыр, оларда фәал һәјәт мөвгејинин формалашдырылмасыны тамамлајыр.

Синифдәнхарич тәдбирләр васитәсилә идрәк фәаллығыны формалашдырмаға даир.

Проблеми уғурла һәл етмәнин үчүнчү мұһүм јолу мәктәбләримиздә чоһдан «Вәтәндашлығ һүғуғу» газанмыш олан синифдәнхарич тәдбирләрин сәмәрәли тәшкилдир. Бу барәдә ирәлидә (VIII фәсилдә) әтрафлы сөһбәт ачылачағдыр. Лакин бурада һәмни тәдбирләрән анчағ бириңш, идрәк фәаллығы мөвгеји илә сых әләгәдәр олан—шакирдләрин синифдәнхарич, мұтәлаһасинин үзәриндә, мұхтәсәр дә, олса, дајанмағ истәрдики. Шәхсијјәтин формалашмасында мұстәғил оларағ елми билликләрә ијаләтәнмәнин һә гәдәр бөјүк ролу олдуғуну иңди исбат етмәјә һеч бир еһтијаж јохдур. Тәрихки бүтүн мәшһур шәхсијјәтләринин, о чүмләдән Азәрбајҗан мұтәфәккирләринин, илк нөвбәдә корифејләрин әт-

86

раф варлығы дәјишдирмәјә олан фәал мұнасибәтләринин о мәсәд үчүни: мұнтәзәм вә ардыңыл, тәңгиди вә јарадыңчы һалда мұталиәләрин мәһсулу олдуғуну иңди ким билмир. Бу барәдә сәјсиз-һесабыз мисал кәтирмәк олар. Биз анчағ бир-ики мисалла кифәјәтләнәчәјик. В. И. Ленин коммунизм өјрәнмәк мәсәдидә кәңчләри бәшәријјәтин топламыш олдуғу билликләри тәңгиди оларағ мәнимсәмәјә дәвәт едир вә буну ајдылашдырмағ үчүн бу билликләр сәрвәтинә К. Марксын һә чүр јанашмағыны, ону һә чүр өјрәндийини, һә кими нәтичәләр чыхардығыны мисал чәкир. В. И. Ленин дејир: «Әкәр сиз: нәчә олмуш ки, Марксын нәзәријјәси ән ингилабчы синиф мәһсуб милјонларла вә он милјонларла адамын гәлбинә һаким ола билмишдир—дејә бир суал ирәли сүрсәниз, буна јалныз бир чаваб ала биләрсиниз: она көрә белә олмушдур ки, Маркс, капитализм заманында әлдә едилән инсан билликләриндән ибарәт мөһкәм бир тәмәлә әсәсләнимышдыр; Маркс бәшәр чәмијјәтинин инкишаф ганунларын өјрәнәрәк капитализмин коммунизмә доғру инкишафынын лабүд-лүјүнү баша дүшүмшдур, ән башлычасы исә одур ки, Маркс буну јалныз кәчмиш елмин бүтүн вердикләрини тамам мәнимсәмәк сәјәсиндә, һәмни капитализм чәмијјәтини ән дүрүст, ән әтрафлы вә ән дәриндән өјрәнмәк әсәсиндә сүбүт етмишдир. Бәшәр чәмијјәтинин јаратдығы һәр нә варса һамысыны Маркс тәңгиди сүрәтдә тәһлил едәрәк һеч бир нөгтәсини изәрдән гачырмамышдыр. Инсан фикрини јаратмыш олдуғу һәр нә варса һамысыны Маркс фәһлә һәрәкәти тәчрүбәсиндә јох-лајарағ тәһлил вә тәңгид етмиш вә буржуа чәрчивәси илә мәһдуд олан вә ја буржуа мөһүмәтуна ғапылмыш адамларын чыхара билмәдикләри нәтичәләри чыхартмышдыр». (4., с. 31, сәһ. 286).

В. И. Ленин бурада көрүи мұталәһәнин һә гәдәр ајдын вә һә гәдәр парлағ јолуну көстәрән классик нүмунәсини вермишдир. Сөз јох ки, «Һәр охујан Молла Пәһһә олмәз» зәрб-мәсәлин күчүнә «Һәр мұталәһә едән фәвғәләдә мөвгә тута билмәз»—демәк олар. Лакин һәр сәмәрәли мұталәһә едән кәңчи билликләр сәрвәтинә кетдикчә даһа кениш өлчүдә ијаләтәнмәсини ким инкар едә биләр? Мәшһур Азәрбајҗан маарифчиси Н. Б. Зәрдаби, шакирдләри мұталәһә һәвәсләндирмәнин бөјүк ролуну гејд едәрәк јазырды: «Бәлкә Сиз дәрсләрдә шакирдлә-

ки, дәрәсә, дәрнәк мәшғәләсиндә, рефератлар язмагада, сөминәр мәшғәләлариндә, тә'лим диспутларында, олимпиадаларда, бу вә ја башга истигамәтләрдә јарадычылыг јолуна дүшмәкдә, факултатив мәшғәләләрдә вә с. нәзәрә чарпап дәрәчәдә, фәаллыг кәстәрән шакирдлар синифдәнхарич муталиғә гуриһанантардыр. Бунсуз шакирдлардә нә шифәһи, нә дә тәһрири дил мәдәнијәтинин инкишаф етдирмәһи чалышмағ мәнасыздыр. Шакирдларин синифдәнхарич муталиғәсинә даир Азәрбајчан дилинә чохлу әсәрләр јазылмышдыр, һәтта елм дәрәчә газанимә мәғсәднә мұдафиғләр дә олмушдыр. Мәсәлән, педагожи елмләр наһизәди А. Т. Хәләфов һағы оларағ јазыр ки, «Синифдәнхарич оху, бүтүн тә'лим-тәрбијә просесинин компонентләриндән биридир» (162, сәһ. 15).

Ләкин муталиғин өзбашына ахына бурахмағ олмаз. Һәлә Н. К. Крупскаја јазырды ки: «Китаб васитәсилә тәрбијә етмәк ишиндә өзбашына ахына јол вермәк олмаз. Ушағын муталиғинин шүүрлу истигамәтләндирмәк лазымдыр» (93, сәһ. 621).

Проф. Ч. Әһмәдов «Шакирд бәдин әдабијјатын охучусу кимн» ады мәғаләсиндә һағы оларағ мәктәбдә бәдин әсәрләрин шакирдләрин мәһәви алаһинә, онларын шәхсијјәт кимн формалашыб, коммунизмин гуручусу олан бир инсан кимн инкишаф едиб етишмәләрипә тәсирини гејд едәрәк јазыр: «Мүасир информасияларын боллуғу, бу информасияларла снлаһлаһмағын имканлары, онлары мәнимсәмәјин мөвчудлуғу шәраитиндә **муталиғ** јеңә дә әсас вә апарчы рол ојнајыр, тә'лимнин сәмәрәли тәшкилинин бир һөв бүһөврәси һесаб едилир. Она көрә дә мүасир мәктәпләрдә шакирд муталиғинин елм-методик әсаслар үзрә тәшкил етмәк, она раһбәрлији вә һазәрәти күчүн тәләбләр сәвијјәсинә галдырмағ ниди мұаллимләрдән, хусусилә дә диләдәбијјат мұаллимләриндән даһа чох асылыдыр» (27, 4/1979, сәһ. 19).

Бунула разылашмамаға әсас јохдур. Бурада биз бу проблемни һәли јолларыны јенидән ишығландырмағ нијјәтиндә дәнйик. Чүнки бу барадә дә аз јазылмышдыр. Анчағ буна анд 4 мә'лум әсасы јада салмағла кифајәтләнмәк етсәдик:

1. Синифдәнхарич оху әсас тә'лим просесилә бағлы олмалыдыр; 2. Идрак фәаллығы, реал варлығы дәрк

етмәк васитәси олан синифдәнхарич охунун спесифик хусусијјәтләринә истинад едилмәлидир; 3. Шакирдләрдә муталиғә марағ ојатмағ, онлары тәрбијә етмәк лазымдыр; 4. Синифдәнхарич оху просесиндә һәр шакирдин инкишафы иләннмәли, һесаба алынмалыдыр (бах: 162, сәһ. 17). Синифдәнхарич охунун мәктәбдә ролуну унутмағ, она лағејд олмағ тә'лим-тәрбијә ишини бүтүнлүклә, идрак фәаллығы мөвгесинин формалашдырылмасыны хусусилә бу мұһим васитәдән мәһрум етмәкдир.

Тә'лим просесини тәкмилләшдирмәк, долајысы јола шакирдләрин идрак фәаллығы мөвгесини формалашдырмағ јухарыда ишығландырылан чох мұһим јоллардан башга, бир сыра дидактик тәдбирләрин дә һәјата кечирилмәсинин тәләб едир. Бунлар исә тә'лимни мәзмуну тәкмилләшдирмәкдән, тә'лим принципләринин ардычыл тәғбиғиндән, фәнләрәрасы әләғәнин әсаслы сурәтлә јарадылмасындан, тә'лим үсулларыны, тә'лим типләрини, шакирдләрин мұстәғил ишләрини бүтүнлүклә дәрсини мүасир тәләбләр зәмининдә тәшкилиндән ибарәтдир. Бүтүн бу проблемләрин ишығландырылмасы зәруридир. Ләкин тә'лим принципләри әсасән мә'лум олдуғундан онлара јери кәлдикчә тохунулачағ. Тә'лимни мәзмуну тәкмилләшдирмәк проблемин һағында әтрафлы јазылдығындан (бах: 44) ашағыдакылары гејд етмәклә кифајәтләнмәк олар. Мәктәпләринизини мүасир елм, техника вә мәдәнијјәтин тәләбләринә мұвафиғ јәнн програмлар кечмәсн мұһим наһијјәтиниз кимн гүмәтләндирилмәкдәдир. Ләкин тәәсүфлә демәлијик ки, бу јәнн програм вә дәрсликләрин тәртибиндә дә мұәјјән нөгсәнара јол верилмишдир. Бу исә тә'лимни кејфјјәтинин јүксәлтмәја чидди мәнечлик кәстәрир. Партијанын XXVI гурултајына һесабат мә'рузәсиндә бу нөгсәларын арадан галдырылмасы үчүн гәти кәстәрнш верилмишдир. Орада дејилир: «Мәктәб програмларыны вә дәрсликләринни кејфјјәти дә јашылашдырылмалыдыр. Дүз дејирләр ки, бунлар һәддиндән артыг мұрәккәбләшдирилмишдир. Бу, тә'лимни чөтинләшдирир, ушағларын наһағ јерә һәддиндән артыг јүкләнмәсинә

сəбəб олур. Маариф назирлији, Педагожи Елмлэр Академијасы бу вəзијјəти дərһал дүзəлтмəлидирлэр» (9. сəһ. 80).

Шакирдлəрин идрак фəаллыгынын формалашдырылмасында, тəлим мұвəфғəијјəтлəринин жүксəлдимəсиндə тəкмиллəшдирилмиш програм вə дəрсликлəрин ролу инкар едилмəздиір.

· III ФƏСИЛ

ТЭЛИМ МЕТОДЛАРЫНЫН ЖЕНИЛƏШДИРИЛМƏСИ

Сон иллəрдə тəлим методлары һаггында, онлары јенилəшдирмəк, һəјəтин тəлəблəринə мұвəфғи һалə салмаг һаггында чох јазылыр. Бу да тəсəдүфи дејилдир. Бу проблемин елми əсəсларда һəлл едилмəси мəгсəдилə тəлим-тəрбијə просесини тəкмиллəшдирмəк, шакирдлəрин идрак фəаллыгы мөвгəјини формалашдырмаг дидактиканын гаршысында дурмагдадыр. Бу мұнасибəтлə бурада һəмин проблемə нəзэр салмамаг олмəз. Јакин, биз бу мұрəккəб проблемни бүтөвлүкдə һəлл етмəјə дејил, онун бир нечə мұһүм чəһəтлəринə: тəлим методларыны јенилəшдирмəнин ақтуаллыгына, тəлим методу аплəјишынын шəрһинə, тəлим методларынын тəснифатына, онларын сечилмəси јолларына диггəти чəлб етмəјə, һəмчинин аз да олса, мəктəблəримизни бу сəһдə топламыш олдуглары тəчрүбəнин ишыгландырылмасына чалышаचाғыг.

Проблемин ақтуаллыгы һаггында. Тəлим методларынын јенилəшдирилмəси совет мəктəби вə педагогикасынын эи ақтуал проблемлəриндэн бири олмуш вə олмагдадыр. Она көрə ки, тəлим просесинин мəркəзи компонентлəриндэн бири олмагла тəлим методлары, мұаллимлə шакирдлəрин биркə фəаллјјəтини сых əлəгəлəндирир. Бу əлəгəнин жүксəк педагожи дəјəри нсə тəлим методларынын јенилəшдирилмəсиндэн, тəкмиллəшдирилмəсиндэн вə сəмэрəли тəтбиғиндэн чох асылдыр.

Елми-техники ингылаб (ЕТИ), мəлүм олдуғу үзрə, слə бир вəзијјəт јаратмышдыр ки, истеһсалатда автоматиканын тəтбиғи, эмəк просеслəринин механиклəшдирилмəси сүр'əтлə кепишлəнир, мұрəккəб машын вə агрегатларын ишə салынмасы, электрон һесəблајычы машынларын эмəк просеслəринə кечирилмəси вə с. нəтичəсиндə технологији просеслəр тəкмиллəшнр. Бүтүн

бунлар јени бир вәзифәһи—адамын јарадычы фәалијәт саһәсини, илк пәвбәдә машынылары вә технологији процесләри, мурәккәб механизмләри идарә етмәк саһәсиндә кенишләндирмәк вәзифәһини ирәли сүрүр. Белә адамлар јетиндирмәк үчүн мүасир тәләбләрә әсасән тәкчә тә'лимни мазмунуну дејил, һәм дә онун методларыны јетинләшдирмәк тәләб олунур ки, шакирдләрин идрәк фәалијәти активләшини, онларда әмәјә, истетһсалат вә ичтиман вәзифәләри јеринә јетирмәјә јарадычылыгта јапанша билмәк бачарыгы әмәлә кәлсини. Бунула бәрәбәр, мә'лумдур ки, ЕТИ нәтижәсиндә һазырда елм биләваситә истетһсал-гүвәһсини чеврилмишдир. Елә бир вәзифәт јаранмышдыр ки, (кәләчәкдә бу даһа дә кенишләнчәкдир), елм бүтүн сәһәләрдә әмәк процесләрини ләришлеләринә ифуз едир. Әмәк мәһсулдарлыгыны кәдјкчә икишәф етдирмәк мәгәддилә бу јени вәзифәт јүксәк ичтисасам, кениш елм-техники көрүшә вә дәрш сјјаси шуура малик елм елә тәһсилли адамлар јетиндирмәји тәләб едир ки, онлар әмәк әләминдә елмдән, елми төвсјјәләрдән истифадә етмәјә бачарсынлар. Ајдын мәсәләдир ки, белә бир вәзифәт тәшәббускар адамлар јетиндирмәк үчүн тә'лим методларыны дә јетинләшдирилмәсини вачиб бир тәләб кими ирәли сүрүр.

Даһа бир јени вәзифәт һаггында. 'Елм-техники тәһсил, һәтта али сәвијјәдә олса белә, мүтәхәсссә күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә дајанмаға тәминәт вермир. О, әкәр шәхси тәһсил вәситәсилә һазырлыгыны артырмаса елм-техники чәһәтдән керијә галачагдыр. Бу исә истетһсалатын, әмәк мәһсулдарлыгынын ләнкимәсинә сәбәб олачагдыр. Хүсусилә ашагыдакы вәзифәти пәзәрә алымыз. Л. И. Брежнев јолдаһын дејдији кими: «Исәна лазым олан билликләрин һәчм етибарилә кәскип шәкилдә вә сүрәтлә артыггы индики шәрәйтдә башлыча мәгәд артыг мүјјәзн гәдәр фактлары мөһимсәмәкдән ибарәт ола билмә... елм вә сјјаси информасјяһын сүрәтән аһышылдан баш ачмаг бачарыгы ашыламаг вачибдир» (6. ч. 5. сәһ. 584). Совет адамы исә јалһыз о заман мүвәффејјәт газаныр ки, «өз билликләрини мүстәгил сурәтдә артырмаг... бачарыгына» (јенә оралә) јијәләһини олсун. Бу да, һәр шейдән әввәл, мәктәб партасы архасында ашыланмалыдыр. Бу исә тә'лим методларынын елә јетинләшдирилмәсини, онларын елә

тәкмилләшдирилмәсини тәләб едир ки, онлар шакирдләрин ләркетмә фәалијәтинин мүстәгил икишәфатын тә'лин етмиш олсун. Тәсадүфи дејилдир ки, мәктәб һаггындакы (декабр, 1977) гәрәдә тә'лим-тәрбијә методларынын «тәһсилли мазмунуна, һәјәти тәләбләринә үйгүнләшдирилмәсә» бир даһа гејд едилмишдир.

Соп илләрдә һәмји проблемни һәлли плә әләгәдәр бу бәрәдә һәһки дәрјәли монографјялар ишәр олунур, һәтта истар мәркәзлә, истарәс дә республикаларда, о чүмләдән Азәрбајҹанда бу проблемә һәср олунмун елм-практик конфранслар кечирилр, мүһазирәләр олунур, мәғаләләр јазылыр. Мәктәб тәһсил һаггында партија гәрарлары плә әләгәдәр олараг ССРИ ПЕ Академјясы, тә'лим методларынын тәкмилләшдирилмәси проблемини мүзакирәсинә һәср олунан үмуми јығынчаг (1976-чы ил, декабр), Ленинград шәһәриндә Үмумиттифаг елм-практик конфранс (1978-чи ил, јанвар) кечирмәклә тә'лим методларынын истар нәзәри чәһәтдән ишығландырылмасы, истарәс дә онларын әмәли тәтбиги саһәсиндә бир сыра зәиф чәһәгләр олдуғуну ашкар етмишдир. һәмји јығынчаг вә конфрансда мүәллимләрин тәчрүбәсиндә тә'лим методларынын бир-сыра типик зәиф чәһәтләринин олмасы, методларын сечилмәсиндә тәсадүфә јол верилмәсә, методларын истифадәсән заманы шакирдләрин фәрди хүсусијјәтләринин истаһилән сәвијјәдә нәзәр алынмамасы, шакирдләрин мүстәгил иш пријомларынын мәйдудлуғу вә с. көстәрилмишдир.

Тә'лим методлары нәзәријјәсинин тәкмилләшдирилмәси вә онлардан әмәли сурәтдә истифадә олунмасы јеткип сәсиализм чәмијјәтинин мәктәб гаршысында гејдугу сәсиал тәләбләрдән ирәли кәлмәси һаггында мә'лум һәһгәти гејд едәрәк, конфранс бир сыра төвсјјәләр ирәли сүрмүшдүр. О чүмләдән: «Тә'лим методлары тәһсилли мазмуну плә бирликдә шакирдләрин тә'лими, тәрбијә вә икишәфатынын вәһдәтини тә'лин етмәлиндир, онлары дәрш вә әсәсли билликләр, бачарыг вә вәрдишләр систем илә сјләһләндирмәли, коммунист дүнякөрүшүнүн формалашмасына хидмәт етмәли, шакирдләрин елм вә әмәли тәфәккүрүнү, мүстәгил билликлә елә етмәк вә тәчрүбәдә, һәјәтда ондан истифадә едә билмәк бачарыгыны икишәф етдирмәлиндир. Тә'лим методу фәал һәјәт мөвгејинин формалашмасына

тә'сир көстәрмәлидир.»—дејилр. Проблемин актуалдығын көстәрн бу төвснәләр фејримнзчә, јерндә олсалар да, там дәгв бу долгун дилдр. Мүасир сосналст мәктәбләриннн тә'лим методлары, шүбһәнсн, тәкмнләшдирмәлидир, о чүмләдән оларын номеклатурасы зәкннләшдирмәлип, тәснфаты дүрүстләшдирмәли, һәр бир метод елә јеннләшдирмәлидир кн, тә'лим просесиннн башга компонентләрнн ләз бирликдә бу просеснн јүксәк сәвијјәдә чәрәјанынн тә'мин етмәјә јарасын, тә'лимнн бүтүн функснјаларынн тә'мин етсн вә с.

В. И. Ленинни практики ишлә мәшғүл олан маариф инициаларини тәчрүбәсини өрнәминини зәурүлији һағғандакы көстәришләрини уиуа билмәрик. Л. И. Брәжнәв демийшдир: «Ајдындыр ки, бизим ичтимә әлимийз гарышысаи дуран вәзифәләр аичағ оиун һәјатла әи сых әләғәси шәрти илә јеринә јетирилә биләр. Схоләстәк иһәәријјабазлығ бизим ирәлијә доғру һәрәкәтимииз аичағ ләикидә биләр. Јалынз практика илә әләғ әлмин сәмәрәлијийә јүксәлдә биләр, бу иһә бу күи, мәркәзи проблемләрдәи биридир» (б. ч. 5. сәһ. 578—579).

Дага пүсү будур ки, биз нэзэријјэчи—педагоглар вэ психологлар арасында елини инкшафы үчүн мәктэб тэчүрбэсини өрнөмөнин ролуну азалтмак вэ педагоги эксперименти фетишлэндирмэк мејлэрни көрүмөкдө-
дир. Биз педагогикада, тэкрар елирик, экспериментлэр вэсигэнилэ ахтарышлар апармағын элэјиннэ дејилэк, тэдгигат ишлэриндэ онун дага чох кенишлэндирилмэси-
нэ дэ үрөкдөн тэрәфдарыг. Лакин бу мүһүм тэдгигат методларыны бир-биринэ гаршы гојмағын элэјиннајык, онлары узлашдырмағын дага чох тэрәфдарыјыг ки, бу да тәлим методларыны тәкмилләшдирмәјин ән етибар-
лы јолларындыр.

тә'сир көстөрмәлидир.»—дејилир. Проблемин актуалдыгыны көстөрөн бу төвсизләр фикримизча, јериндә олсалар да, там дәгиг ва долгун дејилдир. Мүасир социалист мәктәблеринин тә'лим методлары, шүбһәсиз, тәкминләшдирилмәлидир, о чүмләдән оларын номенклатурасы зәнкипләшдирилмәли, тәснфаты дүрүстләшдирилмәли, һәр бір метод елз јениләшдирилмәлидир ки, тә'лим процесинин башга компонентларын илә бирликдә бу процесин јүксәк сәвијәдә чәрјәяныны тә'мин етмәјз јарасын, тә'лимнн бүтүн функцияларыны тә'мин етсн вә с.

сдлән үмүмн жыгынчагында бу барадә келән бәһиснә (бах: 148. 7/1977, сәһ. 64—65) дедикләримнә чаңлы мисалдыр. Чыгыш едән алимләрин бөйүк бир гисмн индики шәрәнтә мәктәбин тәлим үсүлүнүн маһијјәтинин нечә олмасы үзәриндә дајандылар. Мәсәлән, академик Д. А. Епштејн, тәлим үсүлларынын әһәмијјәтинин гејд еләрәк, онларын әслиндә әзбәрчлији вә проблемли тәлимн тәмин етмәклә икн јерә бөлүндүкләрини илдә етди. Белә бир фикирлә разылашмаға әсас олмәдыны исбат етмәјә етиңилә јохдур. Чүнки проблемли тәлим нә гәдәр вәчиб олса да мұәллимин чаңлы сөзү илә әләгәдәр методлар истифадә едилмәсә, шакирдлар проблемли тәлимә һазырламағ олмәз. Академик Г. С. Костјук өз чыгышында тәлим методунун маһијјәтинин шакирдларын тәлим вәзифәләрини јеринә јетирмәләрин рәһбәрлик етмәкдән, ону идарә етмәкдән ибарәт олдуғуну гејд едир. Бунуңла да разылашмағ чәтиндир. Белә чыгыр ки, тәлим процесиндә шакирд билији өзү анчағ мустәгил өврәнир, мұәллим исе она анчағ рәһбәрлик едир. Бәс тәһсил вәзифәси мұәллимин өзү тәрәфиндән ишиғландырылдыға буна нә ад гојмәт олар? Демәк олармы ки, бу, тәлим үсүлу дејилдир?

Көрүнүр бәзи алимләр проблемли тәлим методларынын иҗкан даирәсини һәддән артығ кеңишләндирмәк фикриндәдиләр. Онларын фикринчә, бүтүн тәлим процесиндә шакирдләр өзләрн өйрәнмәлидир. Бу, мүмкүн ола билмәз, ләзим да дејилдир.

Академијанын һәмнн жыгынчагында һәгигәтә даһа чох ујғун фикирләр да ирәли сүрүлдү. Ләкин мүзакәрә ачығ бир сурәтдә көстәрди ки, тәлим методларына мүхтәлиф, бәзән исе бир-биринә зидд мөвгеләрдән јанашмағ һәлә чох јүксәк сәвијјәти алимләр арасында белә давам етмәкдәдир.

Мәлумдур ки, елмдә вә бүтүн ичтиман һәјәтдә метод, мөгсәдә һанл олмағ јолу кимн сәһијјәләндирилнр. Тәлим методу бу үмүмн тәрифдә истисна тошкил етмир. О да педагоғи әсәрләрдә вә дәресликләрдә, үмүмн јәтлә, тәлим процесиндә дидактик мөгсәдләрә һанл олмағ јолу вә гәјдасы кимн характернә едилнр. Мәсәлән, академик Д. И. Лордкпанидзә һәлә 1957-чи илдә јазырды: Тәлим методу мұәллимин шакирдләрә билнлк вермәси, шакирдләрн билији мәһиссәләсн јолу, гәјдасы вә вәситәсидир» (102. сәһ. 113). Профессор Е. Ј. Го-

лант јазырды: «Шакирдләри билнлк, бачарығ вә вәрдишләрлә снлаһландырмаға, онларын дүнјакөрүшүнү формалашдырмаға, онларын зейни үгвә вә габилнјәтләрини инкншаф етдирмәкә јөнәдрилән, мұәллим вә шакирдларын гарншылығлы әләгәдә олан фәәлијјәтинә тәлим методу дејилнр» (76. сәһ. 5). Икнчн тәриф бирнчнјә нисбәтән даһа мүһәсибдир, чүнки бурадә һәм мұәллим вә шакирдләрн гарншылығлы фәәлијјәти көстәрилнр, һәм да дидактик вәзифәләр сәјилмр. Педагоғи әдәбијјәтдә белә мұхтәлиф тәрифләр аз дејилдир. Проф. Б. Л. Јесинов јазыр: «Тәлим методу аңлајышы шакирдләрә билнлк, бачарығ вә вәрдишләр вермәк, онларын дүнјакөрүшүнү формалашдырмағ вә габилнјәтләрини инкншаф етдирмәк мөгсәдлә мұәллим вә шакирдләрн иш гәјдәларыны» (228, сәһ. 239) ифадә едир. Бу тәрифләр мәти үзрә нә гәдәр мұхтәлиф көрүнсәләр да маһијјәт етибарнлә ејиндир.

60-чы илләрн орталарындан етибарән тәлим методуна тәриф верилди, онларын номенклатурасы вә тәснифатына даир јени фикир мейдана чыхды. Бу барадә бирнчилик икн алимә: М. И. Скәткина вә проф. И. Ј. Лернерә мәһсүб олды. Онларын бу барадә олан пәзәријјәси ондан ибарәтдир ки, орадә тәлим методунун, билији шакирдләрә вермәк јолу олан әңгәвн тәрифдән (харнчн һәрәкәт) иштина едәрәк онун—тәлим методу аңлајышынын әсасына тәлим процесиндә шакирдларын идрак фәәлијјәтинн гојурлар (дахилн һәрәкәт). Онлар јазырлар: «Мадаһ ки, тәлимдә башлыча чәһәт һәмәләлумун идрак процесиндир вә кәлч пәсли, чәһијјәтин бүтүн фәәлијјәтинн јенидән һәсил етмәјә һазырламағдыр, о чүмләдән һәмәләлуму дәк етмәкдир, о заман тәлимн дәјәрлн критерисн, шакирдларын, ичтиман һәјәтин јенидән һәсил едилмәсинә мустәгил вә мүкәммәл һазыр олмалары дәрәжәсиндән ибарәтдир. Она көрә да, шакирдләрн мустәгил идрак фәәлијјәтинн инкншаф дәрәжәсинн тәлим методлары системинн әсасына гојмағ һанунаујғун олар» (148. 3/1965, сәһ. 177). Бу барадәки гејдәләрндә онлар дәфәләрә өз фикирләрини шәрһ етмишләр.

Ону да гејд етмәк ләзимдир ки, бу икн мұәллиф тәлим методуну тәһсил сәвијјәси илә бағлајыр, елмин өз методу илә да әләгәдәр едилрә ки, бу да шакирдларын идрак фәәлиғины вә јарадычы фәәлијјәтинн јүксәлтмәкдә бөјүк рол ојнајыр.

Елми адаләт наминә демәлијик ки, бурунла онлар тә'лим методлары һаггында олан нәзәријјәни хејли зәңкиләшдирдиләр. Онларын нәзәријјәси, фикримизчә, дүзкүн јолдадыр, проблемин һәлли үчүн кениш мејдан ачыр. Лакин ону да демәлијик ки, онларын бу нәзәријјәсинин бә'зи принципал чәһәтләри, фикримизчә, мұбаһисәли һесаб едилір. О чүмләдән, һәр шејдән әввәл, тә'лим методуна вердикләри тәрифә нәзәр салаг. Онлар јазырлар: «Тә'лим методу, мұәллимин елә һәрәкәт системидир ки, шакирдләрин әмәли вә идрәк фәәлијјәтинин тәшкил едир, тәһсилни мәзмунуну мөлкәм мәним сәдир» (80. сәһ. 151, 100. сәһ. 15). Бу тәрифлә тә'лим методларыны сәңијјәләндирмәк үчүн проли сүрүлән әсас арасында индијјәт көрүнмәкдәдир. О әсәсда—шакирдин мұстәғил идрәк фәәлијјәтинин дәрәчәси көстәрилдији һалда, метода верилән тәрифдә мұәллимин јүксәк ролу гејд едилір.

Тә'лим методунун маһијјәтинин, шакирдләрин фәәлијјәтинин һесаба сьмадан, мұәллимлә шакирдләрин фәәлијјәтләри арасындакы ғаршылығы әләғини нәзәрә алмадан ајдын баша дүшмәк чәтиндир. Доғрудур, Скәткнин вә Лернер белә ғаршылығы әләғинин олдуғуну гејд едилрләр. (бах: 80. сәһ. 151). Тәссәүф ки, бу изаһат бизим јухарыда етдијимиз тәңгиди гејдлә ләғв етмир. Белә чыхыр ки, мұәллимин фәәлијјәти потчәсиндә шакирдләрин фәәлијјәти тәшкил олунур вә сонра тәһсилни мәзмунунун шакирдләр тәрәфиндән мәнкимсәзилмәси һәјәта кечирилір. Белә олдуғу, һәм мұәллимин, һәм дә шакирдләрин фәәлијјәти сәңијјәси көлкәдә ғалыр. Ма'лумдур ки, онларын һәр биринин өзүнмәхсус спесифик роллары вардыр. Она көрә дә тә'лим методуна тәриф верәркән һәм онларын арасында олан ғаршылығы әләғини, һәм дә һәр биринин ролуну гејд етмәк мәғсәдәјүғун оларды. Сон заманларда ишр олунмун педагоғи әсәсләрин мұәлифләри мәнз белә һәрәкәт едилрләр. Мәсәлән, академик Ј. К. Баһански дидактикаја һәср олунмуш монографиясында тә'лим методуна мәнз белә тәриф верир. О јазыр: «Тә'лим методу «ғаршыја гојулан тә'лим-тәрбија мәғсәдләринә наил олмәк үчүн мұәллим вә шакирдләрин ғаршылығы әләғә гејдәсәдир» (66. сәһ. 41). Тә'лим методларына верилән бир тәрифдә нәзәр салаг. Академик М. И. Маһмутов јазыр:

«Тә'лим методлары мұәллим вә шакирдләрин фәәлијјәт гејдаларынын мәчмүјүдур» (109. сәһ. 266).

Бу барада, јә'ни тә'лим методларына верилән тәрифләр һаггында даһа чох мисаллар кәтирмәк оларды.

Ону демәк истәјирик ки, И. Ј. Лернер вә М. Н. Скәткнин тә'лим методларына вердикләри тәрифдән башга тәрифләр дә мејдана чыхмышдыр. Бу јеһи тәрифләр тә'лим методунун мұрәккәб, икитәрәфли аңлајыш олдуғуну көстәрир. Белә ки, тә'лим методу өзүндә бир тәрәфдән өјрәтмә методуну (мұәллимин фәәлијјәтинин), о бири тәрәфдән өјрәнмә методуну (шакирдләрин фәәлијјәтинин) бирләшдирир. Онлар ғаршылығы әләғәдәдилрләр. Һәр бир өјрәтмә методуна мувағиң өјрәнмә методу вә ја методлары олур. Лакин буларын истифадә едилмәсиндә фәәлијјәт мәркәзи даһа чох мұәллимләрин үзәринә дүшүр (кичик вә орта снинфләрдә), чүнки мұәллим өјрәдәчәји материалы даһа кениш шәрһ етмәли, көстәрмәлидир. Шакирдләр исә ешгтмәли, јадла сахламәли, тәрминләр апармәлидирләр вә с. Јухары вә орта снинфләрдә исә чох заман фәәлијјәт мәркәзи шакирдләрин үзәринә дүшә биләр, белә ки, мұәллим тә'лим материалын изаһ етмәклә бәрәбәр шакирдләр ғаршысында мұстәғил ишләмәк үчүн вәзифәләр гојур, шакирдләр исә ахтарычылығыла мәшғул олур, јарадычылыға алышмаға сөғ олунурлар. Һәр бир һалда тә'лим процесин үзәриндә мұәллимин рәһбәрлији тә'мин едилір.

Бүтүн дејиләнләрә әсәсән тә'лим методуна верилән тәрифин бир гәдәр дәғигләшдирмәк истәрдиң.

Тә'лим методу, мұәллим вә шакирдләрин ғаршылығы фәәлијјәт гејдалары системидир ки, мұхтәлиф вәсигәләрдән истифадә етмәклә тә'лим процесиндә дидактик вәзифәләрин һәллигә хидмәт едир. Буну даһа мұнасиб һесаб едилрик, она көрә ки, бурада һәм һәрәкәт едән тәрәфләрин фәәлијјәт гејдалары, һәм истифадә едилән вәсигәләр, һәм тәрәфләрин ғаршылығы әләғәләри, һәм онларын фәәлијјәтинин мәғсәди, һәм дә фәәлијјәтин чәрәјән етдији јер (тә'лим процесин) көстәриләр.

Тә'лим процесиндә метод аңлајышында башга методик пријом аңлајышы да ишләдилір. Бу исә тә'лим методунун үнсүрүндән вә ја үнсүрләриндән ибарәтдир, тә'лим методунун тәркиб һиссәләндир. Лакин мұста-

гил, сәчиңгә дашыңи пријомлар да вардыр. Мәселән, мәлумдур ки, кириш мусәһибәсиниң апарылмасы вә ја көрүләчәк ишләрни шакирдләргә биркә планлашдырмаг вә с. т. әлим методларына дахил едилмәдән дә истифадә олуна биләр.

Тәлим методларының номенклатурасы вә тәснифаты һаггында. Бу, јени бир мәсәлә дејилдир. Кетмишиј методик прсиндон башга Совет мәктәби тәүрүбәсиндә сынагдап җыхмыш чохлу тәлим методлары јарадылмышдыр ки, буңлар марксист-ленинчи педагогикада нәзәри вә әмәли чәһәтдән ишығландырылмышдыр. Бу методларын номенклатурасы тәдриңчә вә даһи олараг мәктәб һаггында партија вә һөкүмәт гәрарларына әсәсәп, тәһеһлиң тәрәггисн вә дидактиканың иккинчи нәтичәсиндә зонкиңләшнр. Шүбһә јохдур ки, тәлим методларының ишығландырылмасы вә сәмәрәли тәснифаты тәкчә нәзәри чәһәтдән дејил, әмәли чәһәтдән дә мүәһлим үчүн бәјүк әһәмијјәт кәсб едир, чүнки о һәр күн мүәсир тәләбләргә үјгүн кәлән методлар сечмәли вә оууңла иш апармалыдыр. Ләкин, тәәсүф едиләчәк һәл һәм дә ондадыр ки, педагожи әдәбијјатда бу мәсәләгә даир һәлә јекдилликлә иңшә јанашмаг јохдур. Тәлим методлары мүхтәлиф шәкилдә тәсниф едилнр, оңларын номенклатурасында да јекдиллик јохдур. Нәзәри чәһәтдән проблемн ишығландырылмасында јекдиллик јохдугу горулу дејил, даһа дүзкүн һәрәкәт етмәк үчүн мүбәһисәгә мејдан вермәк һәм дә фәјдалыдыр. Ләкин мүхтәлиф рәјләр мүәһлимә чатанда ону чашдырыр. Бу китабын мүәһлифинә көндөрднји мәктүбундә Губа рәјону маариф шөбәси вискторларындан бири јазыр: «Тәлим процесиниң тәкһилләндирилмәсинә һәср олунмуш мәғәләһнздә (29. V/1972) снз тәлим методларының бир снҗаһысыны вернрснннз, профессор И. Ј. Лернер исә (29. II/1977) бу бәрәдә башга бир снҗаһы вернр. Нансызын фнкрини гәбул еләк?» Белә суаллар аз олмур. Буңлар сөз јох ки, тәлим методлары тәснифатының мүхтәлифлијиндән доғур. Шүбһәснз, тәлим методларының мүхтәлиф тәснифаты, тәсадүф нәтичәси дејил, мүхтәлиф әсәсларла мүјәһһәләшдирилнр. Бәзиләри тәлим методларының тәснифаты әсәсына билнкләрини мәһбәһнн, о бириләри—дидактик вәзифәләри, үчүнчүләр—тәфәккүр формаларыны гојурлар вә с. Нәзырла педагожи әдәбиј-

јатда билнк вә бачарығларын мәһбәһннн әсәс көтүрн тәснифат даһа чох јер тутур. Бүтүн тәлим методлары белә тәснифатда: шнфалн, әјәһн вә практикн олмаг үзрә үч јерә бөлүнүр. Педагогика дәрсликләриндә, хуәсәһ сон илләрдә нәһр едилнләр, методлар тәснифаты буна әсәсланыр. Буңун да өз мәһасы вардыр, она көрә ки, бу тәснифатда нәһр әһнәһн, истерсә дә јени методларын һамысыны сәчиңгәләндирмәк мүмкүн олур. Фикриниңчә, бу, белә дә олмалыдыр, чүнки, педагогика дәрсликләрини нәзәри мүбәһисә јүртүмәк үчүн дејил, елә кәһч мүәһлимләр һазырламаға хидмәт едир ки, о мүәһлимләр тәлим методларының тәснифатындан баш чыхарсынлар вә тәлим процесн үчүн әләғәдәр метод сечмәһи бачасынлар. Билнк мәһбәһннә көрә гурулдугда бу иш даһа асанылашыр. Буна бахмајараг, һәмнн тәснифат үмумнликдә гәбул олунмалышыдыр. Онун чидиң нөгәсаны ондан ибарәтдир ки, бу вә ја башга методу һансы група дахил етмәк үчүн дәһи критери јохдур, сөз, иңт «билнк мәһбәһи дејил, идрак процесиниң мүһүм компонентидир... тәсәввүр, образ әмәлә кәтирмәк—идрак процесиниң илк мәһһәләсидир, билнјин мәһбәһи дејил, онун формалашдырылмасының мәһһәләсидир». Практика исә идрак процесиндә тәкчә билнк мәһбәһи дејил, һәм дә һәһгәһтиң критерисн мәһбәһидир. Бу тәһгид баһгалары тәрәһһндән дә мүдәһһә едилнр (128 сәһ. 248).

Һәһгәһт һәмнәһ дәмәһлијик ки, һәмнн тәснифат әләһһннә чеврилән бу тәһгид рәјләрә о гәдәр дә әсәслә дејилдир. Практиканың һәһгәһтиң критерисн олмасы билнк мәһбәһи олмасына манс олмур. Сөзүн, иңтн билнк мәһбәһи олдугуну дедиклә, һәр шәјдән әввәл, мүәһлимн чанды сөзлә, шнфалн иңтлә верднји билнк нәзәрлә тутулур. Дәрслик, китәб һәмчннин билнк мәһбәһәндир вә буңларда олан билнкләр, мәһнләр, тәһһрири иңтлә шәкирдләргә верилнр. Бүтүн буңлар һеч дә сөзә, иңтгә бир тәрәһдән шакирдләрини идрак процесиниң компонентн, о бири тәрәһдән шакирдләргә билнк вермәк үчүн мүәһлимнн әһнлә снләһ олмасына дәләләт етмнр. Бүтүн буңларла бахмајараг һәмнн тәснифаты биз нөгәснсыз һесаб етмирик. Онун нөгәсаны ондадыр ки, бурада да тәлим методуна икн тәрәһли бахмаг (бинармәст) јохдур, һансы методун мүәһлимнн фәһлијјәтннә, һансының шакирдләрини фәһлијјәтннә анд олмасы әјдылашмыр. Бу исә, зәһһһһһһһһ, чох чид-

ди мөсәләдир. Бу тәснифат, нөгсанларына бахмајараг, истифадә олунур.

Јухарыда гејд едилдији кими И. Ј. Лернер вә М. Н. Скаткин тәлим методларынын орижинал номенклатурасыны вә тәснифатыны ирәли сүрмүшләр. Олар чохлу мигдарда олан тәлим методлары әвәзинә чәми ашагыдакы беш методун барлығыны тәсдиг етмәјә чалынырлар:

1. Изаһетмә—әјани вә ја мәлуматвермә—мәнимсәмә методу.

2. Репродуктив метод.

3. Проблемли шәрһ методу.

4. Гисмәи ахтарыш вә ја евристик метод.

5. Тәдгигат методу.

Оларын јаздыгларына көрә: «Бу методлары бир-бириндән фәргләндирән мұхтәлиф нөвлү мұндәрәчәни мәнимсәјән шакирдләрин идрак фәалијјәтнин сәңијәсидир, шакирдләрин мұхтәлиф фәалијјәтләринин тәшкил едән мұәллимин фәалијјәти сәңијәсидир» (74. сәһ. 172).

Көрүндүјү кими, бу тәклиф тәлим методларынын ән'әнәви номенклатурасы вә тәснифатындан хејли фәрглидир. Бунун орјиналлығыны проблемни һалли үчүн мұәллифләрин, һәр шејдән әввәл, ишә чәсәрәтлә јанаши-маларында, проблемни тарихиндә илк дәфә олараг јеңи номенклатура вә тәснифат тәклиф етмәкләриндә көрмәк лазымдыр. Орјиналлыг һәм дә ондадыр ки, тәснифатын әсасына дејилдији кими, шакирдләрин идрак фәалијјәти дәрәчәләрини гојурлар, тәлим үсүлларыны исә тәлимни мөгәсәдләр илә вә ја тәклил мәзмунунун сә-вијјәләрин илә баглајурлар. И. Ј. Лернер јазыр: «Тәлимни педагожи дилә ифадә олунан дәрә мөгәсәд вардыр ки, булар да мөдәнијјәтин дәрә элементинә мұ-вафигдир. Мадам ки, тәһсилч мәзмуну анчаг мөдәниј-јәтин мәзмуну илә мұәјјәләшдирилә биләр, о, мұтләг һәмни мәзмун нөвләриндән—билик, бачары вә вәрдиш-ләрдән, јарадычы фәалијјәт тәчрүбәсиндән вә сәсиалет чәмијјәтинә хас олан сәрвәтләр системинә јөнәлмиш әмәсионал тәрбија нормасындан мұрәккәб олмалыдыр» (100. сәһ. 23—24). Бу фикри олар башга әсәрләриндә дә гејд едирләр. Шакирдләр тәһсилни дәрә сәвијјәсинин һәр бир илә сәләһәндирмәг үчүн мұәјјән метод вә ја методлар тәләб олунур. Мәсәләнин бу чүр гојулуну-на е'тираз етмәк чәтиндир. Оларын хидмәти ондадыр

ки, әсасән мәлум олан бир мұддәәңи әсаслы сурәтдә шәрһ етмишләр. Лакин көрүнүр бунула о мұәллифләр тәснифат мәсәләсиндә дидактик әсаслара истинад ет-мәјә мејл көстәрирләр ки, буну да биз мәнәсыз һесаб етирик.

Бу ики мұәллифин тәлим методлары вә оларын тәс-нифаты һагғында шакирдләрин идрак фәалијјәти тә-ләбләри илә узлашан нәзәријјәләринин дәрјәли олдуғу инкар едилмәздир. Һәр шејдән әввәл, она көрә ки, олар шакирдләрин јарадычы фәалијјәтләринин инкишаф етирмәјә јарајан евристик, тәдигатчылыг вә проблем-ли шәрһ кими методларын истифадә едилмәсинин ирәли сүрүрләр. Бу бахымдан тәлим методларынын бу чүр тәснифатыны дидактикада ирәлијә доғру атылан бир аддым һесаб етмәк олар. Лакин гаршыја бәлә бир суал чыхыр. Нәзәрдә тутулан проблемни бу һәлл едирми? Зәһимизчә, проблемни һаллини ирәлијә доғру апарыр, лакин ону һәлл етмәји илдә едә билмәз. Бәс бу тәснифатын нөгсанлары нәдәдир? Һәр шејдән әввәл, ондадыр ки, тәлим методларынын ики тәрәфли мәлијјәтинин ачымыр. Һәм «ејрәтмә» методу, һәм дә «еј-рәзмә» методу аңлајышлары, «тәлим методу» мөф-һумунда үмүми вериләр. Бунула бәрәбәр оларын ме-тодларын ән'әнәви тәснифатыны гүмәтләндирмәләрини дә дүзкүн һесаб етирик. Оларла тәчрүбәдә сына-дан чыхмыш тәлим методлары әвәзинә ики методун адыны чәкмәк вә олағдар бутун башга методлары бу ики методун «тәәһүрү» адаландырмага һагг газандыр-маг чәтиндир. Биз академик Ј. К. Бабаһиниң ашагы-дакы фикри илә тәмамилә шәриик. О јазыр: «Бутун тәлим методларыны ики методда чәмләмәк олмәз. Бу тәлим просесини диалектик сәңијјәсинә зидд оларды. Тәлим методларынын чохлуғу һагғында диалектик тә-сәввүрә истинад едәрәк, биз оларын тәсниф едилмәси инканыны инкар едә билмәрик. Тәснифат исә, мөһдү мигдарда донуб галмыш метод дејил, мұхтәлиф чешид-лә олан методларын тәснифи гадјасыдыр. Принцип е'ти-барилә тәснифат чох ола биләр. Она көрә дә олардан биринә үстүнлүк вермәк олмәз. Бурада суал мејдана чыха биләр: Әкәр методлар чохдурса, әкәр олар груп-лара бөлүнүрсә, бәлә мұхтәлиф чешидлә олан метод-лардан мұәллини реал бир сурәтдә нечә истифадә едә биләр? Бунун үчүн нәзәријјә вә мұәллимләрин тәлим

методларынын оптимал алағаландырма методикасынын ишлэтиб назырламағ лазымдыр (148. 7/1977, сәл. 69).

Ики мүаллифин тәкфил етдији тәснифат тәлим методларынын сечмәкдә мүаллим үчүн һәгигәтән, чәтилик төрәдир. Белә тәснифатын тәтбигиндә, мәлум деји кп, бизим нәзәри вә әмәли оларға нә кими газайчымыз олур. Әсрләрдән бәри мәлум олан мүнәзирә, нәглетмә вә с. методлары «изаһетмәнин» формалары адландырмағда биз нә газанырыґ? Мәкәр мәлум деји кп, мүнәзирә, нәглетмә, изаһетмә вә с. һәр биринин тәлим процесиндә өз јери, өз хүсусијәти вардыр.

Мәсәләжә даһа дигәтлә јанашығда ајдын олур кп, репродуктив (јенидән һәсил едән) методдан башғә ики мүаллифин тәснифатында нәзәрдә тутулан бүтүн башға методлар да ән'әнәви номенклатурадан көтүрүлмүшдүр. Јенилији бу чүр һәрәкат етмәкдә изләмәк лазым дејилдир. Бу һәлә аздыр. Бу тәснифатда биринчи метод «изаһатвермә—әјани» вә ја «мәлуматвермә—мәнимсәтмә» адланыр. һәр шејдән әввәл, гејд едәк кп, бу терминләр бир-биринә ујғун дејилдир. «Әјани» дедикдә көстәрмә, нүмәјишетдирмә аңлашылдығы һәлдә, «мәнимсәтмә» дедикдә шакирдләрин оңларә верилән биликләри дәрк етмәси аңлашылыр. һәлә бу бир јана галсын. «Изаһатвермә—әјани» дедикдә тамамилә мүаллимни һәрәкәти, «мәлуматвермә—мәнимсәтмә» дедикдә һәм мүаллимни, һәм дә шакирдләрин һәрәкәти нәзәрдә алыныр. Көрүнүр мәһз белә долашылыгы нәзәрә аларға мүаллифләр сон заманлардакы јазыларында аңағ «мәлуматвермә—мәнимсәтмә» термини үзәриндә дајанырлар (бах: 100. сәл. 29).

Чидди һөгсаны бурадакы истилаһларда ахтармағ фикриндә дејилк, шүбһәсиз, буну да мәнасы вардыр. һөгсаны, һәм дә онда көрүрүк кп, ики мүаллифин ән'әнәви методлар групуна «форма» ады алтында бир јерә гарышдырмасыны дүзкүн һесаб етмәк олмәз. Белә кп, мүнәзирә, нәглетмә, шәрһетмә вә бу кими методларын дидактик вәзифәләри шакирдләр билик вермәк олдуғу һәлдә, кинофилм, диафилм көстәрмәк, тәчрүбә вә ја чисми натурда вә ја рәсмдә нүмәјиш етдирмәк вә с. шакирдләрә верилән биләји мәнимсәнилмәсини асанлашдырыр (әјанилик). Бу ики методлар групуна бир-биринә гарышдырмағ дејил, алағадар сүрәтдә ишләтмәк лазымдыр, чүнки булардыр һәр икиси бир вә ејин

мәсәдә — ики мүаллифин термини илә десәк, шакирдләрин биринчи сәвијјәдә олан тәһсил (биликләри) мәнимсәмәләринә хидмәт едир.

Буну ким дә, тәкраретмә, чалыныа, о чүмләдән мәсәлә вә мисал һәлл, дилләр үзрә јазы ишләри, лабораторија мәшғәләләри, е'малатхана ишләри вә с. сынағдан чыхмыш, шакирдләрә тәһсилнә икинчи сәвијјәсини вермәжә јарајан, оңлардә бачарығы вә вәрдишләр јетишидрән, биләји тәчрүбәжә тәтбиг етмәк бачарығы јарадан үсүллар «репродуктив» адландырылаң методун тәзәһүр формалары һесаб етмәжә ештијач јохдүр. Ону да унутмағ олмәз кп, шакирдләрин репродуктив һәрәкәтләри, јә'ни биликләри јенидән ифадә етмәләри, мүаллимни тәлимат верән, тәшкил едән, тәһрик едән һәрәкәтләри олмәсә мұвәффәғијјәтлә јеринә јетирилә билмәз.

Тәснифатда гејд олунан галан үч метод: проблемли шәрһ, евристик вә ја пәсмән ахтарыш, тәдигат ады методлар мүстәғил оларағ сахланыла биләр, чүнки булар, тәһсилни үчүнчү сәвијјәсини, јә'ни шакирдләрдә јарадычылығ фәалијјәти тәчрүбәсини формалашдырмәсына хидмәт етмәкдә тәлим методларынын бир групуна дахил олулар. Буларын да һәр бири ики тәрәфлидр (биннарност).

Сон заманларда тәлим методларынын тәснифатына даир бир сыра башға мүаллифләр дә өз фикирләрини сөјләмишләр.

Педагогикада әввәлләрдән мәлум олан белә бир фикри унутмағ олмәз кп, тәлим методлары «өјрәтмә» вә «өјрәнмә» методларыны биркә әкс етдирир. Оңа көрә дә тәлим методларынын икитәрәфли олмәси (биннарност) «елә бир педагожи вәзијјәт јарадыр кп, орада бир тәрәфдән мүаллимләрин педагожи фәалијјәти шәртләнир, дикәр тәрәфдән шакирдләрин фәалијјәти әкс олунур» (97. сәл. 85).

М. И. Маһмутов бу фикирдә олмәгла јазыр: «Тәлим методу өјрәтмә методу илә, оңа мұвафиг олан өјрәнмә методулу алағаландырмәји ифадә едән терминләрлә адала биләр» (104. сәл. 272).

Сөз јох кп, һәм М. М. Левнина (97) һәм дә М. И. Маһмутова М. А. Данилову ашағыдакы фикри мәлумдур: «Тәлимдә һәмишә тәдрис материалы (мәзмун) илә јанашы мүаллимни фәалијјәти (өјрәтмә) вә

шакирдларын билин мөннәмә фәалиятин (өйрәнмә) јер түтүр (79. сәһ. 38).

Биз һәлә К. Д. Ушинскинин шакирдләре «өйрәнмә-ји»—«өјрәтмәк» ләзимдыр дејә ирәли сүрдүјү мәшһүр вә мә'лум каламыны демирлик: Бурадан да көрүнүр ки, тә'лим методларынын икитәрәфли мә'на вермәси (бинарност) педагогика аламына чоңдан мә'лумдур. М. И. Маһмутов мәһијәт е'тибарла ики мұәллифин тәсннфатына шәрһк олур, ләкин буна башға вариантла ја-нашыр, јә'ни тә'лим методларынын икитәрәфли олдугуну ирәли сүрмәклә јени тәсннфатла бунылар әкс етдирир. Шәрһи оларга о, тә'лим методларыны белә адланды-рыр вә тәсннф едир:

1. Мә'луматвермә—ичраетмә методу.
2. Изаһетмә—(репродуктив) метод.
3. Мә'луматвермә—ахтарыш методу.
4. Тәһрикетмә—тадгигат методу (109. сәһ. 273—274).

Ики мұәллифин тәкннфинә гаршы бурада мұәјјән тәрәгги олса да—(тә'лим методу—мәфһумуну ирәк-кәблији /бинарност/ гејд олунур)—М. И. Маһмутовун тәкннфин ики мұәллифин тәкннфиндән чоң фәргләнир. Оуну тәсннфатда әјанилтији әкс едән методу вә ја метод-лары нә үчүн ихтирас етдији ајдын дејилдир. Мұәлли-фин истифада етдији терминләрнн бир гисминн дә мұ-вафиг һесаб етмәјә әсас јохдур.

О, биринчи методу «мә'луматвермә—ичраетмә», икин-чи методу исе «изаһетмә—репродуктив» адландырыр. Мәкәр «репродуктивлик» аңлағышында һәм дә «ичра-етмә» мәфһуму јерләнирми? Мәһз бүтүн бунылар, һәм-чиннн јухарыда ики мұәллифин тәсннфатына верилән тәгннди гејдләре әсасән, бу тәсннфатла да разылаш-маг чәтиндир. Академик Ј. К. Бабанск тә'лим метод-ларынын даһа башға номенклатурасы вә тәсннфатыны тәклиф едир. О јазыр: «Тә'лим методларынын харак-теристикасына даһа чоң тәһ һалында јанашмаг үчүн бир сыра принципал мұддәалара истинад етмәк ла-зимдыр...» О чүмләдән оларны гурулушунда «мұәлим вә шакирдләрнн фәалијәтинн вәһдәтинн» әкс етир-мәк ләзимдыр. Методлар һәр ики тәрәфин «фәалијә-тиннн бүтүн әсас гурулуш компонентләринн» әкс етир-мәлидр». Әлбәтте, бу мә'лум һәгнгатдир. Бу мұддә-ја әсасән, һәмчиннн, тәклиф етдији тәсннфатда сынагдан чыхан методларын мәчмуйуну көстәрмәк (буну јенилик

һесаб етмәк олар) мәсәдилә бүтүн тә'лим методларыны үч група бөлүр: 1. Тә'лим-идрак фәалијәтинн тәшкил едән вә өз-өзүнү тәшкил едән методлар; 2. Әјрәнмәни тәшвиғ едән вә әсасландыран методлар; 3. Тә'лимни эффектлјинә нәзарәт едән вә өз-өзүнә нәзарәт едән ме-тодлар (66. сәһ. 42).

Јени тәсннфат ирәли сүрмәк үчүн оуну истинад етди-ји мұддәалар днгатәләјиғдир. Даһа дәјәрли чәһәт ондан ибарәтдир ки, о, тәсннфатда тә'лим методларынын мәч-муйуну, һәм јени, һәм дә ән'әнәви, һәм өјрәтмә, һәм дә өјрәнмә методларыны әкс етирмәјә сә'ј көстәрир. Ла-кин эһиниһәчә, бу мұддәалар мұәллиф тәрәфиндән о гәдәр дә әлverişли сүрәтдә истифада едилмир, нәгн-чәдә, оуну да тәклиф етдији тәсннфатын бир сыра үс-түнлүкләрнә баһмајараг, тәкннләшдирилмәјә еһти-јачы вардыр. Буну изаһ етмәјә чалышаг.

Идракнн гурулушуну әсас көтүрәрәк мұәллиф ме-тодларын биринчи групуну дөрд кичик група бөлүр. Биринчи кичик группа идракнн пертентнн (дүјамагла гав-рама) чәһәтлә бағлајараг, һәм мұәллифинн фәалијәтин-нн әкс етидрән (нәглетмә, мұһазирә, нүмајиш етирмә, әмәли чалышмаларын тәшкили вә с.), һәм да шакирд-ләрнн ешитмә, көрмә, һәрәки гаврајышыны, јә'ни ре-продуктив фәалијәтләриннн әкс етидрән өјрәнмә метод-ларыны дахил едир (бах: Јенә орада). Көрүңдүјү ки, бурада мұәллиф бүтүн вә ја аз гала бүтүн методлары бир група дахил едир. Башға мұәллифләр исе бунылар мұәллифинн сечмә ишини асанлашдырмаг үчүн үч група бөлүрләр.

Тә'лим методларынын бу үч групуну һәр бири: ши-фәһи, әјани вә практикн, дүјама гаврамасы илә әләгә-дар олсалар да, һәр бириннн өзүнәмәхүс тә'лим әзн-фәләри вардыр. Биринчи група дахил оланлар (шифа-һи) шакирдләре һазыр билликләри верир, икинчнјә да-хил оланлар (әјани) бу билликләри шакирдлар үчүн асанлашдырыр, үчүнчүјә дахил оланлар исе (практи-ки) шакирдләрдә мұвафиг бачарыг вә вәрдишләр әмә-лә кәтирмәјә хидмәт едир. Бүтүн бу үч група бөлүнән методлары бир група топламагы мәсәдәүјәгн һесаб ет-мәјә әсас јохдур, чүнки, бу тә'лим процесн үчүн мұна-снб метод сечмәк ишини чәтинләшдирир.

Идракнн мәнтнги аспекти илә әләгәләндирәрәк мұ-әллиф икинчи кичик група «тәдрис материялыны мұәл-

лимин шәрһ етмәсинин вә шакирдларин гаврамасынын мәнтигинин әкс етдирән индуктив вә дедуктив методлары» дахил едир (бах: Јенә орада).

Бураја дахил едиләнләр, сөзүн әсл мәнасында, тәлим методларыны дејил, шәрһин мәнтигинин әкс етдирләр. Олар, мәлум олдуғу ким мәнтиги тәфәккүрүн, сәләчә мәнтиг методларыдыр. Лакин мәналы оларды ки, бу методлары, јерн калдыкча, һәр бир тәлим методунун истифадә едилмәсинлә, мәсәлән, «шәрһин мәнтигинин» әкс етдирмәк мәғсәдилә тәтбиғ едәк. Бу бахымдан биз мұәллифин мұдафиә елдирик. Кимә мәлум едилдир ки, өјрәнилән һадисә вә фактларла индуктив вә ја дедуктив (вәһидәтлә) јолларла јанашдыгда о һадисә вә фактлары һәрғәрәфән тәһлил вә тәртиб етмәклә шакирдләрә даһа дәррин биликләр вермәк олар, мәнтиги мұһакимәләр, үмумиләндиришләр апармак, һадисәләри вә шәрһләри көтүр-тој вә мұғайсә етмәклә онларын һозәри тәфәккүрләринин инкишаф етдирмәк олар. Индуксия вә дедуксия идрәк методларыдыр, еләм мәхсүс методлардыр, онларын бир-бирилә әләғәли олмасы, синтәслә анализин бағлы олмасы кимн зәруридир (бах: 1. ч. 20. сәһ. 542). Тәлимни методларыны елмин методлары илә бағламағ зәруридир, лакин онлары әвәз етмәк олмас вә һа мда бу, мәғсәдә мұвафиғ дејилдир. Үчүнчү кичик група, мұәллиф идрәк фаәлијјәтнини гиостик характерни илә бағлы олан «изаһетмә-репродуктив» вә «мәлуматвермә—ахтарычы» (гисмән ахтарычы, тәдгигат) методларыны (бах: 66. сәһ. 42—43).

Бурада мұәллиф бағһа мәһбәләрә әсәсләнсә да, биз өз гејдимиң дејмәлијик. Әввәлә, идрәк фаәлијјәтнин гиостик характерни һәр методла аңдир. Лакин биз әкәр буну, шакирдларин мустәғил јарадычылығ шиләрин илә әләғәдәр олан методларла аңд етсәк, бу аңчағ гисмән ахтарычы вә тәдгигат методунә аңд ола биләр. Белә олдуғда, изаһетмә, репродуктив вә мәлуматвермә методларыны бу јарымгрупа нә үчүн әләвә едәк. Икинчиси, аңлашылдығына көрә бу методлар биринчи јарым-групада нәзәрдә тутулмушду.

Дөрдүнчү кичик група дахил едилән кибернетик методларә, јәһин тәдрис-идрәк фаәлијјәтнин идрәетмә вә өз-өзүнә идрәетмә мәсәләсинә кәлиңкә исә (бу да өјрәтмәнин биләваситә вә биләваситә идрә едилмәсинин, өј-

рәймәнин исә мұвафиғ сүрәтдә гисмән вә ја там өзүнү идрә етмәсиниң нәзәрдә тутуғ) гејд етмәк дејимдир ки, булар чох мұрәккәбдир вә мұәллиф тәрәфиндән буларын һансы методлардан ибарәт олдуғу кифәјәт дәрәжәдә ишығландырылмамындыр. Нәзәријјәнин мәтиндән көрүнүр ки, бурада сөһбәт биләваситә тәлим методларыдан дејил, тәдрис-идрәк фаәлијјәтнини идрә едилмәсин методларыдан кедир. Бу бахымдан гәршја белә бир суал чыхыр. Мәкәр јухарыда адрлары чәкплән тәлим методлары ејин заманда тәдрис-идрәк фаәлијјәтнини идрәетмә методлары дејилми? Мәкәр идрәетмә олмаса, билјиң верилмәсин вә гавранилмасы тәлимн олунә биләрми?

Нәзәрдән кечирилән бу тәснинфатда тәлим методларынын даһа икин группә һағгында даһынмағ истәрдик. Ј. К. Бабаһски јазыр: «Өјрәнмәни тәшвиғ едән вә әсәсләндирән методлар группунә «идрәк марағыны формалашдырән (өз-өзүнә формалашдырма) методлар, өјрәнмәдә мәсулијјәт вәзифәсини дәрк етмәји формалашдырән (өз-өзүнә формалашдырма) методлар нәзәрдә тутулуғ» (66. сәһ. 43). Тәәсүф ки, бурада да мұәллиф өз тәклифини ишығландырмағ. Шүбһә јөхдүр ки, өјрәнмәнин әсәсләндирмәғ һәр дәрәдә өзүнә јер тутмалыдыр. Бу вәчиб мәсәлә тәлим методлары илә сых әләғәдәрдыр. Лакин, ким билмир ки, бу, бир чох бағһа педагожи һадисәләрдә да сых әләғәдәр. Өјрәнмәдә идрәк фаәлијјәтнин, мәс'үлијјәт вә вәзифәнин формалашдырма—бүтәвлүкдә тәһсилни мәзмуну функцијасы дәрәсинә дахилдир. Бу вәзифә, бир тәрәфдән тәлим методларынын мәчмүү вәситәсинә, идрәк тәрәфдән бүтүн тәлим принципләринин, о чымләдән тәлимни һајатла, коммунизм гуручулуғу илә әләғәләндирилмәсин принципнин тәлим процесиндә тәтбиғи вәситәсинә һалл едилр. М. А. Дашһлов јазыр: «Тәлимни әсәсләндирмәсы јоллары чох мұхталыфдир вә тәдрис процесин нә гәдәр мәзмунлуғу вә зәнкин олса, тәдрисин идеја сәвијјәсин нә гәдәр јүксәк олса, өјрәнмәни әсәсләндирмәнин дилләзону кешин олур вә онларын тәсири дүзкүн олур. Шакирдларин өјрәнмәјә тәшвиғ едилмәсин тәлимни бүтүн процесиндә һајата кечирилр» (79. сәһ. 96). Чоһдан мәлум олан белә бир педагожи һағгыгәлә разылашмағ мүмкүн дејилдир. Мәһз она көрә да белә бир методлар группуну тәснинфата дахил етмәк ону мұрәккәбләшдирнр.

Назарат ва օзунуназарат методлары групуна калдик-
до исэ бураја Ј. К. Бабаиски: «Шифани, јазыла ва
лаборатор, програмлашдырылмыш ва програмлашды-
рылмамыш машына ва ја машынасыз назарат ва օзуну-
назарати» (66, сәһ, 43) дахил едир. Башга тәснифат мұ-
әллифләриндән фәргли оларағ назарат методлары гру-
пуу тәснифата дахил етмәкдә мұәллиф там һағлыдыр.

Тәлим методларынын тәснифаты үзрә ирәли сүрүл-
мәһи даһа бир тәклиф иһазардан кечирмәк истәрдики.
Сәһбәт проф. Б. Әһмәдовун «Тәлим методлары ва օй-
ларыни сырасында евристик мұсәһибәһини јерин» адлы мә-
ғаләсиндә бу барәдә ирәли сүрүлән тәклифдән кедәчәк-
дыр. Мәғаләдә мұәллиф әввәлә, тәлим методларынын
тәснифатындан сәһбәт ачыаб өз фикрини, тәклифини пе-
рир, сонра исә евристик мұсәһибә методу илә проблем-
ли тәлимни тутушдырур, нәтижәдә евристик мұсәһибә ме-
тодууни маһијәттини пығыландырмаға чалышыр. Әввә-
лә, ону дејәк ки, елмини принципналә ва актуал дидактик
проблемләрини даир белә мәғаләләрлә чыхыш етмәји
чох фәјдалы һесаб едирик. Проф. Б. Әһмәдов мәғалә-
синдә бир нечә дидактик мәсәләдән сәһбәт ачыр. Онда-
рыни һаһысы үзәриндә дајанмағ истәмирик. Анчағ тә-
лим методларынын тәснифатына даир онун ирәли сүр-
дүју мұлаһизәләр һағгында бир нечә сөз демәклә кифә-
јәтләнәчәјик. Ирәли сүрүлән һәр бир методлар тәсниф-
атынын мұәјјән әсәсләра ва ја әсәсә истинад етдији
ишүһәсәздыр. Бу барәдә фәслини әввәлиндә сәһбәт ке-
дыр. Б. Әһмәдов да бу барәдә баһағларыны, օзү демәни-
кәһ, тәкзиб едәрәк башга бир әсәс ирәли сүрүр. О јазыр:
«Педагожи процессә башлыча јери мәғсәд тутур. һәр
шеј мәғсәдин јеринә јетирилмәсинә, јәһин мұәјјән нәти-
жә әлдә едилмәсинә јөнәлдилмәлидыр. Мәғсәди мұнағиф
васитә олмадан јеринә јетирмәк гејри-мүмкүндүр. Васи-
тәдән исә нечә кәлди истифадә етмәк олмәз. О, мәғсәдә
мұнағиф оларағ тәтбиғ едилмәлидыр. Мұнаһидләрә әсәс-
сәһ дејә биләрик ки, педагожи процессәдә мәғсәд—васитә—
метод ардычылығы օзуну көстәрир. Белә һесаб едирик
ки, методлары мәһз бу баһымдан тәсниф етмәк ләзим-
дыр» (29, 12/1976, сәһ, 18). Мұәллифин ирәли сүрдүју
тәклифә диггәтлә һазәр салдыға көрүнүр ки, мұәл-
лиф бәлкә дә һисә етмәдән тәснифат һағгында ирәли сү-
рүлән тәклифләрдән биринә, даһа дәғиғ десеәк әһһәһәһ
тәклифләрдән биринә—дидактик вәзифәләрини әсәс кө-

түрүлмәсини ирәли сүрән тәклифә тәрәфдар чыхыны-
дыр. Мұәллифин ирәли сүрдүју «мәғсәд—васитә-метод»
формулу исә, буну маһијәт етибарилә дәјишдирир.
Тәснифатда мұасир мәктәбин бүтүн методларыны көстөр-
мәк ләзимдыр. Мұәллифин, сјаһысыны вердији метод-
лар исә (бах: Јенә орада) мәктәбин мәзмунунун аичағ
илк ики сәһијјәсинә, јәһин аичағ билкәләри мәһимсәт-
мәјә ва бачарығ ва вәрдишләрини әмәлә кәтирилмәсинә
анддыр, јәһин бурада сәһбәт мәһмәтвәрмә, օјәһиләк ва
репродуктив методлардән кедир. Бу да методларыни әһ-
һәһәһ тәснифатыны көстәрир. Белә олдуға гарышја
суал чыхыр. Инди һәр јердә сәһбәт кәлдән, чох мәктәб-
дә кәһш тәтбиғ олунан аһтарыни методлары һағ-
гында мұәллифин фикри исчәдир? Тәһсилни мәзмуну-
ну үчүнчү сәһијјәсини, јәһин шакирдләрин идрәк фә-
әлијјәтнин күчәндирмәјә хидмәт едән методлар һаһсы-
лардыр? Мұәллифин буна чаваб вермәјә гадир олду-
гуна әһһиһ.

Евристик мұсәһибә методу илә проблемли тәлимни
мұғәјјәсәсинә даир ирәлидә бәһи гејдләр вериләчәк. Бу-
рада исә аичағ ону демәк истәрдики ки, евристик мұсә-
һибә, метод олдуғу һалда, проблемли тәлим мұасир
тәлим нәһләриндән биридир. Буиләри мұғәјјәсә етмәк
олмәз. Евристик мұсәһибә методу аһтарышја әләғәдәр-
дыр, буну садәдә мұсәһибә методу илә, јәһин һазыр би-
ликләри мәһимсәдән методла гарышдырмамәһијығ.

Тәлим методларынын номеклатурасы ва тәснифаты
һағгында недагожи әдәбијјатда ирәли сүрүлән әсәс тәк-
лифләрә даир гејдләр әһһин тәклифләри һикар ва тәк-
зиб етмәк мәғсәдини күдмүр. Бу тәклифләрин мұәлиф-
ләри гејдләриниһиз һәм гәбул едә, һәм да етмәјә билә-
рләр. Ләкин һәр ики һалда онлар тәклифләрини елә тәк-
милләшдирмәк мәғсәдини күдмәлидирләр ки, охучуну
суалларына јер галмәсди. Индики вәзијјәдә онлар
суаллар вермәк лабуддыр. Тәлим методлары тәснифа-
тыни чохлуғу ва мұхтәлифдији елминиһиз сјаһ кәтир-
мир (Ј. Бабаиски). Ләкин онун елми кәфијјәтнини сә-
һијјәһ, һеч дә онун мүчәррәд мұлаһизәләрлә мұәјјән-
ләшдирилмиһ тәсвири илә тәркиби илә дејилә, мұәллиһ
әјдиһ олмәсы, әмәли иһиндә она јардым етмәһәлә өл-
чүлүр.

Тәклифимиз нәдир? Јухарыда верилән тәғһиди гејд-
ләрлә таныш олан охучуда истәр-истәмәз белә бир суал

междана чыхыр. Мүэллиф т'лим методларынын нэ ким поменклатурасыны вэ тэснифатыны тэклиф едир? Буна чаваб вермэжэ чалышаг.

Т'лим методларынын тэснифаты өз-өзүнэ мэгсэд дедилдир. Бу нэм нэзэри, нэм дэ эмэли мэгсэд дашыныр. Нэзэри мэгсэд, неч олмэзса, ондан ибаротдир ки, тэснифат т'лимни дидактик функциаларына уйгун кэлсин вэ онлары экс етдирсин. Эмэли мэгсэди нэс, нэр шедеи эввал, ондадыр ки, т'лим процесси үчүн мұвафиг метод вэ ја методлар сечмэк ишини асанландырсын. Тэснифат үчүн тэклиф ирэли сүрдүкдө буилары унутмаг олмэз (она нэр нэ гэдэр елми эсэс сечилсэ белэ). Бу мэгсэдлэ орижиналдыг етмэжэ чалышамаг лазымдыр, лэкин орижинал тэклиф неч дэ мұзэли эсаслары (экэр елми сөчијжэ дашыырса, тэснифатын даһа мүкөммэл олмасына бу вэ ја башга чэһотдөи јараырса) инкар етмэһэлдир. Јени нэзэријжэ мөлүмдүр ки, өзүиди эввалкларини мүсбөт элементларини гөбүл вэ истифада едир, она көрө дэ даһа јүксөк сөвијжэда дурур. Бурада да елэ һэрэкөт етмэк ишэ хејир верэ билэр. Јухарыда мұэллимларини т'лим методларын ойтмал элагэлөндириб сечмэлэри, нэзэријжэ вэ методикасынын ишлэниб һазырланмасыны күчлөндирмэјин зөрүрилјини гејд олунду. Буну, шүбһөсиз, т'лим методларынын тэснифатындаи башламаг лазымдыр. Севиндирчн һалдыр ки, эввалларда гејд едилдјини кими, бу мэгсэдлэ эи'эни мұддэалардан башга бир сыра принципнал характер дашыјан јени, вачиб вэ дөјөрли фикирлэр ирэли сүрүлмүшдүр ки, буилары даһа мүкөммэл олараг тэснифаты мұзэилэшидирмэк үчүн истифада етмөк олар. Биз бу мэгсэдлэ шакирдларини идрак фөалијјэти сөчијжэлэрини һесаба алмагы, т'лим методларын поменклатурасына дахил олан методларын икиторөфли (бинер) олмасыны һесаба алмагы, мұэллим вэ шакирдларини фөалијјэтинин вөһдэтинин, т'лим методларынын мәчмүјүнү көстөрмөк зөрүротини, т'лим методларында һөр ики тәрөфни фөалијјэтинин бүтүн эсас гүрулушу компонентларинин экс етдирилмэсини һесаба алмагы уунда билмөрки. Биз һэлэ тэснифат үчүн вахтислэ ирэли сүрүлмүш олан эи'эни мұддэалары: дидактик вэзифэлэрини, билек мөһбэлэринини вэ с. һесаба алынма зөрүротини дэ унутмамагы лазым билпирки. Буилар мөлүм олдуғу үзрө күһдөликдөн чыхарылмамышдыр. Бүтүн педагогика дөрс-

ликләриндэ тэснифатын эсасына гојуланлар буилардыр, чүнки мұэллим" вэ тәләбэлэрини тэснифаты даһа јакшы вэ даһа тез дәрк етмэлэрини тәмнин едир. Јери кәһмишкан, ону да гејд етмөк истөрдик ки, педагогика китабларында тэснифатын вэ тәлим методлары поменклатурасынын бир системдә, монографиялар да башга системдә верилмәс белә көрүнүр ки, мөһбүл һесаб едилдир, чүнки тэснифатын мұхтәлиф эсасларда тәклиф едилмәс елми мұһабиссини мәһсулудур. Ону да дөјөк ки, һатта педагогика дөрсликлериндә тәлим методларынын поменклатурасы да мұхтәлифдир. Буну нэс мэгсэд мұвафиг һесаб етмэжэ эсас јохдур.

Шүбһөсиз, кәләчөкдә т'лим методларынын тэснифаты үчүн даһа јени эсаслар да ирэли сүрүлэ билэр. Ләкин бүтүн мұэллифләр мөлүм олан бир эсас" да вардыр. Тәәссуф ки, о, кәләчөдә галыр. Тэснифатын јарарлы олмасы неч дэ тәкчә онун эсасына гојулан принципнал мұддәадан асылы дејил (әлбәттә, бу чоһ вачибдир), һәм дэ ондан асылдыдыр ки, тәклиф едилән тэснифат мұэллимләрә нэ дәрәчәдә ајдындыр, тәлимнин кејфијјэтини јүксәлтмөк үчүн метод сечмәкдә она эмәли олараг нэ чүр јардым көстөрәчөкдир. Мұэллим өјрәтмә процесиндә бир тәрәфдән өз һәрәкәтларини, о бирн тәрәфдән, өјрәтмә процесиндә шакирдларини бүтүн һәрәкәтларини ајдын тәсәвүр етмәлиндир. Тэснифат нэс бу барадә мұэллимә јардым көстөрмөлиндир. Экэр бу јохдурса, тэснифат эмәли эһәмијјәти олмајан бир елми «јүк» олараг галачагдыр. Мүзакирә олунан бу проблем һагында биз дэ ашагыдакы өз тәклифини эи верипки. Ләкин охчулары эввалчөдән эһбәрдар етмөк истөрдик ки, биз ону о гэдәр дэ орижинал һесаб етмирик, чүнки онун да эсасына гојулан мұддәалар артыг мөлүмдүр. Тәклифини эи «оригиналдыгы» ондадыр ки, мүмкүн гэдәр тәлим методларынын тэснифатыны мұэллимләрә даһа ајдын етмэжэ чалышамагыт. Јухарыда көстәрилдјини кими, сон илләрдә бир сыра монографияларда ирэли сүрүлән тэснифатларын эсасына (бах: 80, 66, 109 вэ с.) шакирдларини идрак фөалијјэтини гојурлар. Биз дэ буну эсас көтүрәчәк.

Бунула барабар , бу проблема јанашдыгда, һәм Ленини идрак нэзэријјәси бахымында, һәм дэ билјини эһниһсәһилмәсинини психоложи бахымындаи т'лим процесинини бүтүн мәһијјэтинин нэзәрә алмаг лазымдыр. Нэ

методун өз анлаышыны, нэ дэ методларын тасиф едилмэсини булардан тэчрид етмэк олар, чүнки м'э'лум олдугу үзрэ т'э'лим методлары т'э'лим просесинини эсас компонентлэрининдэн биридир. Эбэс јерэ дејилдир ки, һэм т'э'лим просесини, һэм дэ т'э'лим методуну м'э'эллим вэ шакирдлэрини гаршылыгы фэалијјэти кими сачијјэ-лэидиррирлэр.

Т'э'лим методларынын номенклатурасыны м'э'эјјэн-лэшдиреңдэ, онлары группалар бөлэңдэ бүтүн буларды унутмаг олмэз. Бүтүн буларды јада салмагла т'э'лим методларынын тасифатына м'э'эз бу мөвгедэн јанашмагы мөгсэдэ јаһа чох м'э'афиг һесаб едирик. Она көрэ дэ т'э'лим методларынын тасифатыны ашагыдакы гәј-дада вермэји м'унасиб билirik:

1. М'э'луматвермэ методлары,
2. Эјанилик методлары,
3. Репродуктив методлар,
4. Ахтарыш методлары,
5. Назарэт методлары.

Гејд етмэлијик ки, т'э'лим методларынын белэ груп-лашдырылмасынын эсасына һэм шакирдлэрин идрэк фэалијјэтлэринин гурулушу, һэм дэ т'э'селини савијјэ-лэри гојулмушдур. Бу тасифат, т'э'лимдэ дидактик вэ-зифэлэри дэ һесаб алыр вэ бу да гүсүр дејилдир. Белэ ки, илк икк группа дахил олан методлар, т'э'лим просе-сини гурулушуну илк мөрһөлэсина истинад едэрэк шакирдлэри «һазыр» биликлэрлэ сипаһландырмаг кими дидактик вэзифэни, т'э'селини илк савијјэсини һэл едир.

Методларын үчүнчү группу практика мөрһөлэси илэ баглыдыр. Бу мөрһөлэ шакирдлэри бачарыг вэ вэрднш-лэрлэ сипаһландырмаг вэзифэсини һэлл етмэјэ хидмэт едир, билијин практикаја тэбигинэ—т'э'селини икинчи савијјэсини т'э'мин едилмэсина көмэк едир. В. И. Ленин јазырды: «Практики бачарыг вермэјин һеч бир мэктебин, һеч бир университетин дәјэри јохдур» (2. ч. 42. сһ. 77).

Белэликлэ, т'э'лим методларынын тасифаты эсас мүддэјэ истинад етмэклэ бэрабэр б'э'зи башга мүддэ-аны да изэрлэ тутур. Ону да гејд етмэлијик ки, һеч бир метод, башгаларындан там тэчрид олунмур. Онла-рын бириндэн о биринэ кечмэк үчүн имканлар вардыр.

Т'э'лим методу группларынын һэр биринэ сынагдан чыхмыш бир нечэ өјрөтмэ вэ өјрәнмэ методлары дахил-

дир. Эввэлэ, бу үч группа дахил олан өјрөтмэ вэ өјрән-мэ методлары илэ таныш олаг.

М'э'луматвермэ методларына ашагыдакылар дахил-дир:

1. **Өјрөтмэ методлары:** шәрһетмэ, изаһетмэ (ајдынлаш-дырма), нәглетмэ, м'үсәһнбэ, м'үһазирэ, мәти охумаг вэ с.
2. **Өјрәнмэ методлары:** дилләмэ, дәрслик үзэриндэ иш (мәтин өјрәнмэк), билијин дәрк етмэ, јадда сахлама, өј-рәндијини тәкрар етмэ.

Эјанилик методлары дедикдэ ашагыдакылар изэр-дэ тутулар:

1. **Өјрөтмэ методлары:** Эјани вәсанти көстәрмэ, тәчрү-бәни (физика, кимја, биолокија үзрә), т'э'лим филмини вэ с. нумажнш етдирмэ, м'үсәсир техникки т'э'лим вәситә-лэрини тәтбиги, экскурсијалар вэ с.
2. **Өјрәнмэ методлары:** М'үһәһидэ етмэк, шәкил чәк-мәк, дәфтерә гејд етмэк, тәрсимат ишн, пәјлаимыш ди-дактик материалар үзрә иш вэ с.

Тејд етмэк лазымдыр ки, т'э'лим методларынын бу икк группуна дахил олан методлар сых алағаддыр, чох замаи биркә тәтбиг едилр, т'э'лим материаларын дәрк етмәјэ, м'э'эјјэн анлаышлар әмәлэ кәтирмәјэ вэ онла-ры тәкрар вэ ифадэ етмәјэ хидмэт едилрлэр. Буиунла т'э'селини мазмунуну биринчи савијјэсини өјрәнмәк һәлл олунур ки, бу да шакирдлэри ирәли кетмәсн үчүн имкан јарадыр. Шакирд «иә гәдәр чох фактик билик дәрк едәрсә, нә гәдәр бу «һам материалы е'мал едәрсә» о гәдәр дэ о никншаф етмиш вэ күчлү олар» (158. ч. 8. сһ. 617).

Репродуктив метод группуна дахил оланлар:

1. **Өјрөтмэ методлары:** дәрк едилмиш материалын тәк-рарыны тәшкил етмэк, чалышмалар үчүн нумунэ көс-тәрмәк вэ чәлышмалар тәшкил етмэк (диллэрин тәд-рисн, ризјизјјат үзрә вэ с.); мәтин охумаг, лаборатори-ја мәшғәлэлэрини кечирмәк јолларыны шәрһ етмәк, е'малатханаларда, тәчрүбә тарласында, мәктәбләрара-сы тәдрис-һестәһсалат комбинатларында апарылан иш-ләр һагында т'э'лимат вермәк вэ с.
2. **Өјрәнмэ методлары:** өјрәнмиш материалы һафизә-дә мөһкәмләндирмәк, дәрслик үзэриндә ишләмәк, м'үх-тәлиф јазы ишләрн ичра етмәк, мәсәлэ вә мисаллар

һәлл етмәк, лабораторија мәшғәләләри, график ишләр, әмәк ишләри ичра етмәк вә с.

Бу өвртәмә вә өвртәмә методлары вәснәтәснәлә шакирдләрдә бачарыг вә вәрдиншләр јараныр, онлар биләкләрини тәчрүбәјә тәтбиг етмәји белә өвртәнирләр, бунсуз, биләјини мәнһәм вә әсәслә мәннмәсәнилдјини дәмәк олмәз. Беләликлә, шакирдләр буниунла тәһснлини мәзмунунуи икинчи сәвијјәсини әлдә етмиш олурлар. Кәстәрилән бұ үч група дахил олан методларын харақтеристикасы үзәриндә дајанмаг истамирнәк, чүнки булар һәр бир мұәллимә ајдындыр вә күтләви олараг тәтбиг едилән методлардыр.

Бир мәсәләни бурада јенидән јада салмаг истаирдик. Көһнә програмларын чидди иғсәиләриндән бири ондан ибарәт иди ки, тәһснлини мәзмунунуи әсәсән бу ики сәвијјәсини тәтбиги үзәриндә дајанырды, јәни шакирдләр әсәсән биләк, бачарыг вә вәрдиншләрлә снләһләнләрмәг вә онлары практикаја тәтбиг етмәк мәгсәддини күдүрдү. Шакирдләрин јарадычы фәалијјәтләрини икишиаф етдирилмәси гајғысына галмаг нсә истисна тәшкил едән габагчыг вә тәшәббүсқар мұәллимләрни тәчрүбәси иди, онлар һәмни көһнә программа ишләсәләр дә тәлим просесиндә шакирдләрин идрақ фәалијјәтини икишиаф етдирмәјә јарајан методлардан да истифадә едилрәр.

Јени програмларын көһнәләрдән бир фәрғи дә ондан ибарәтдир ки, тәһснлини јени мүрәккәб мәзмунуну дәрәк етмәк мәгсәдилә шакирдләрин тәфәккүр фәалијјәтини күчләндирмәји тәһсн едән тәлим јени материалы тәтбиг етмәји әләвә тәләб едир. Шакирдләрдә белә тәфәккүрү икишиаф етдирмәк үчүн биринчи үч грунда нәзәр дә тутулан методлар, бу мәгсәдә наил олмаг үчүн мүјәјән шәрант јаратсалар да, кифәјәт дејилдир. Башға сәңијјәли елә тәлим методларыни тәтбиги зәрурәти мејдана чыхды ки, онлар јени биләкләр вермәјә јарайдыглары кими, шакирдләрдә ахтарычылыг гәбилнјәтләри јаратмаға, нәзәри тәфәккүрү, јарадычы идрақ фәалијјәтини икишиаф етдирмәјә дә јарасынлар. Мәһз буна көрә дә дидактика әспектјә јени монографијаларда, һәмчнини педагогика үзрә јени дәрәсликәрдә кәстәрилән тәлим мәгсәддини тәлим етмәјә јарајан методлар групу нәзәрдә тутулду. Лакин кәстәрилән бу мәнбәләрдә јалныз үч белә үсулун ады чәкилнр, бир һалдакы мәк-

тәбләримзини тәчрүбәсиндә беләләри чохдур. Онлары кәстәрәк вә сонра дә сәңијјәләндирәк.

Ахтарыш методлары. Онлардан даһа әсәс оланларыни саят:

1. Евристик—мүсәһибә вә ја гисмән ахтарыш методу.
2. Проблемли шәрһ методу.
3. Тағлиғат методу.
4. Семинар методу.
5. Мұһәзирә-семинар методу.
6. Реферат методу;
7. Диспут методу.

И. Ј. Лернер вә М. Н. Скәткини нәзәријјәләриндә диғғәтәләјиғ чәһәтләрдән бири дә будур ки, онлар педагогик әдәбијјәтдә евристик вә тағлиғат методларыни әһәмијјәтини вә маһијјәтини әтрафлы ишығландырмышлар (150. 3/1965). Проблемли шәрһ методунуи әтрафлы ишығландырмасында нсә М. И. Маһмүтовуи хидмәтгә бөјүкдүр. Лакин биз онларла бир мәсәләдә—һәр методун тәчрид едилмиши шәкилдә кәстәрилмәси илә разылаша билмәриң. Бунарын һәр бири, сөз јох ки, мүстәғил методдур, һәр бирини тәлим просесиндә ролу мұхтәлифдир, лакин сәңијјәләри ахтарычылыға әләғәдәр олдуғу үчүн вәһдәт тәшкил едир. Она көрә дә тәкчә онлар дејил, бир сыра башгалары да ахтарыш методлары групуна дахил едилә билр, чүнки онлар да орға мәктәбләрин јухары (гисмән дә орта вә ибтидаи) снпфләриндә тәтбиг едилнр, онларын вәснәтәснә дә шакирдләрин идрақ фәалијјәтиндә үзә чыхан эндијјәтләр һәлл едилнр, бә'зән шакирдләрин, бә'зән мұәллимин, бә'зән дә һәр ики тәрәфини иштиракы илә ачылар.

Бу методлар илк үч грунда кәстәриләнләрдән онунла фәрғләнирләр ки, шакирдләрин идрақ фәалијјәтини икишиаф етдирмәјә, онларда мүстәғил ишләмәк вәрдини јаратмаға вә беләликлә, шакирдләрин јарадычы гәбилнјәтләрини икишиаф етдирмәјә мұәллини тәрәфиндән даһа кеңиш истифадә олунмаға јарајырлар. Методларын вәснәтәснәлә шакирдләр әсәсән тәһснлини үчүнчү сәвијјәсини әлдә алмаға, јарадычылыға фәалијјәт кәстәрмәјә наил олурлар (бах: 80, 66, 109 вә с.). Сөз јох, бу тәлим методларыни да һәр бири ики тәрәфлидир, мұәллини вә шакирдләрин гаршылыгы фәалијјәт кәстәрмәләри бахымнән сәңијјәвидир. Белә ки, бунарын һәр бириндә өвртәмә

методу кими, мұаллим әсас етнбарилә шакирдләрнн идрак фәалијәтннн тәшкнл еднр, она нстнгамәт вернр, шакирдләр нсә мұаллнмнн рәһбәрлнјн алтында ахтарычылыг фәалијәтннә кнрншлр вә гаршыдакы вәзн-фәнн һәлл етмәјә нанл олурлар. Мәһз бу методларын кеннш вә сәмәрәли тәбнғнн снннфдә јарадычы ахтарыш әһвалн-руннјјәсн әмәлә кәтнрнр, бунын нсә һәм тәдрнс, һәм дә бөјүк тәрбнјәвн әһәмнјјәтн вардыр. М. А. Даннлов чох һаглы олараг гејд еднр кн, «снннфдә, гаршыдакы ншнн перспектнвләрннн дәрк етмәк шәрайтнндә әмәлә кәлән јарадычы ахтарыш вә коллектнв әмәк әһвалн-руннјјәсн елә бнр амнлднр кн, онун әһәмнјјәтнннн нкареднлмәз олмасы сүбүт олунмушдур» (80. сәһ. 89).

Ахтарыш сәчнјјәсн дашыјан бу методларын педагожн әһәмнјјәтн шүбһә доғурмаса да бу һәм кеннш мәктәб ншләрнн практнкасында, һәм дә експернментлә сүбүт олунмушдур. Бу методларын тәбнғнн олдуғча бөјүк мүсәбәт нәтнчәләр вернр, снннфдә шакирдләрнн ншләјә бнлмәк габнлнјјәтләрннн, бнлнкләрнннн кејфнјјәтн сәвнјјәсннн јүксәлднр.

Бу нсә һәлә 1967—1974-чү илләрдә Челјабннск шәһәрнндә IX—X снннфләрдә апарылан експернментлә жохланмышдыр. Экспернмент гојулан вә контролда сахланн снннф шакирдләрннн һазырлыг сәвнјјәсн, тәләб олундуғу кнмн, бәрәбәр олмушдур. Контролда сахланн снннфләрдә мұаллнмләр әпәнәвн үсулларла ншләдикләрн һалда, експернментә гојулан снннфләрдә шакирдләрнн идрак фәалијәтннн күчләнднрән методларла тәлнм ншн апарылмышдыр. Белә кн, снннфдә машыһла вә машынсыз програмлашдырлымш тәлнм үсуллары элементларн тәбнғ еднлмнш, шакирдләр бачардыглары тәднғнаг үсуллары илә мәшғул олмушлар. Бу мәсәдлә мұшаһидәләр, апармыш, тәдрнс кнтаблары, елмн-күтләвн вә сораг-мәлүмат кнтабларын-дан нстнфадә етмәјә чалышмышлар. Тәлнмдә јенн бнлнкләрнн мәнннсәннлмәсннә дедуктнв јолла јанашмаг вә материалы проблемнн шөрһәлә вермәк кеннш јер тутмушдур. Шакирдләрә тәкчә елмдә алыннан сон нәтнчә һагғында дејнл, һәм дә онун кәшф еднлмәсн јоллары һагғында мәлүмат вернлнмншднр: елмн проблемләрнн өјрәнәнндә гаршыја чыхан зндднјјәтләрн ачмагла мәшғул олмушлар. Экспернмент гојулан снннфләрдә вахтын

60 фәһзә гәдәрн шакирдләрнн мұстәғнл ншләрннә сөрф еднлнмншднр. Экспернмент апаранлар бнр чох дәјәрлн нәтнчәләрә кәлнмншләр. О чүмләдән мәлүм олмушдур кн, контролда олан снннф шакирдләрннә нсәбәтән експернмент гојулан снннфләрдә шакирдләрнн ншләјә бнлмәк габнлнјјәтн дәрснн сонунадәк јүксәк сәвнјјәдә галмыш, евә вернлән тапшырыглары јерннә јетнрмәк үчүн аз вахт сөрф етнмншләр вә с. (бах: 148. 7/1977, сәһ. 32).

Республика мәктәбләрнннн тәчрүбәснндә дә бу, ачыг нүмәјнш етднрнлнр.

Үчүнчү група дахил еднлән тәлнм методларынн мухтәсәр дә олса сәвнјјәләнднрәк. Рус днлнндә олан педагожн әдәбнјјәтда бу бәрәдә чох јазылар олса да, Азәрбајчан днлнндә тәәссүф кн, ајры-ајры гејдләр нстнсна еднлмәклә, һәлә сәмбаллы јазылар јох дәрчә-сннәдндр. Истнсна деднклә бнз һәр шејдән әввәл, проф. Б. Әнмәдовун, әввәлдә данышылан мәғаләсннн нәзәрдә тутурут (29. 12/1976).

Еврнстнк вә гнсмән ахтарыш методу һагғында. Әввәл, ону гејд едәк кн, дндактнкада, мәлүм олдуғу үзрә, еврнстнк мұсаһнбәдн башга бнр дә мұсаһнбә методундан сөһбәт кеднр.

Буларын муштәрәк чәһәтләрнннн олмасы шүбһәснз-днр. Һәр нкнснндә мұаллнмнн бу вә јә башга тәлнм материалы үзрә ардычыл верднјн суаллары шакирдләрдән чаваблар алыннр, онлар дүшүнмәјә вадәр еднлнр, јенн елмн һәгнғәтләрнн ачылмасы нстнгамәтннә сөвг олунурлар. Лақнн бузуһла бәрәбәр, бунлары һеч дә ејннләшднрмәк олмаз, чүнкн һәр бнрн мұстәғнл метод олмагла маһнјјәт етнбарнлә мухтәлнф дндактнк вәзнфәләрнн һәллнндә нстнфадә еднлнрләр.

Мұсаһнбә методу, јухарыда көрдүјүмүз ннформасн-јавәрмә методлары сырасына дахил олмагла шакирдләрнн бнлнкләрнн вә һәјәтн тәчрүбәләрннә нстннад едәрәк јенн мәлүматын вернлмәсннә хнмдәт еднр.

Шакирдләрнн әввәлкн дәрсләрдә алдыглары бнлнкләрә нстннад етмәклә гурулан белә мұсаһнбә, суал-чаваб гәджасында чәрәјан едән белә просесдә, ајры-ајры шакирдләр чәтнннлк чәксәләр дә снннф бүгүнүлүкдә чәтнннлк чәкмнр, нәтнчәдә дндактнк вәзнфә һәлл олунур, шакирдләр јенн бнлнјн өјрәннрләр. Фәһләрн, хусуснлә днлләр вә рнјәзнјјәтнн тәдрнснндә мұсаһнбә методундан чох нстнфадә еднлнр, чүнкн шакирдләрнн

фәаллашдырылмасы үчүн чох әлвериншидир. Белә мүсаһибәләрни тәшклиндә вахта гәнаәт етмәк, чашдырычы суаллар вермәк, суаллары шакирдләр арасында бөлүшдүрмәк, суаллара там чаваблар алмаг ва с. әсәс шәртләрдәндир. Педагогика тарихиндә әввәлләр белә истиғамәтдә олан мүсаһибә методуна «евристик мүсаһибә» адыны да верәнләр олмушдур.

Лакин инди педагогик әдәбијјатда вә мәктәб тәчрүбәсиндә еврестик мүсаһибә методу башга маһијјәт дашыыр. Гисмән ахтарыш адыны да вермәклә бу методу илк дәфә олараг М. Н. Скаткин вә И. Ј. Лернер шәрһ етмишләр. Олар буну, мүсаһибә методундан фәргли олараг шакирдләр тәрәфиндән, мүәллимнн ардычыл суалларына чаваб вермәклә бу вә ја дикәр дәрәчәдә мүстәғил һәлл олуна билән проблемли вәзијјәтин ачылмасы илә бағлајырлар. И. Ј. Лернер јазыр: Евристик мүсаһибә «ондан ибарәтдир ки, мүәллим шакирдләр гаршысында проблем гојур, онларын буна күчү чатмадыгда проблемни, бирн дикәриндән доған, јәһин бир-бири илә бағлы, проблемни һәлли адымлары олап суаллара ајыыр. Бу вахт бу суалларын чоху илк дәфә гојулап проблемни јарым проблемләрн ролунда чыхыш едир. Мүәллим тәрәфиндән диктә едилән, лакин шакирдләр тәрәфиндән мүстәғил сурәтдә јеринә јетирилән бүтүн адымлар нәтичәсиндә шакирдләр әввәл верилән проблемни һәллине наил олурлар» (29. 12/1977, сәһ. 35). Лернер дедикләринн, узун да олса, сәңјјәви мисалларла шәрһ едир (бах: Јеһ орада. сәһ. 36).

Буна принцип етибарилә әләвә едиләчәк сөзүмүз јокдур. Көрүндүү киһи, еврестик мүсәһибә методу һагигәтән һәм дә гисмән ахтарыш методу адландырыла биләр, чүнки буну истифадә етмәклә проблемни шакирдләрә ачдырмаг мүмкүндүр, чәтинлик чәдклиләрн јердә мүәллим јардымчы суаллар вәсипәсилә шакирдләрә көмәк дә едә биләр. Бу үсүлүн тәтбиги шакирдләрн һадисә вә шәјләрин һассәләринн туғушдуруб мүгајисәләр апармаға, мүһакимәләр јүрүтмәјә, анализ вә синтез-етмәјә, нәтичәләр чыхармаға, бир сөзлә, онларын јардымчы һабилјјәтләринин инкишафына хејли хидмәт едир. Булун нәгәсанә ондадыр ки, проблемни ачмаг үчүн даһа чох вахт тәләб едир. Онун гаршысына алмаг үчүн јеһә дә суаллары ардычыл вермәк, мүсаһибәни мәгсәдә јәһлү апармаг лазымдыр. Ону да әләвә едәк ки; еврестик

мүсаһибәни дә универсаллашдырмаг зәрәрдир, онун да тәтбиг едилмәсинин јерини дүзкүн сечмәк лазымдыр.

Проблемли шәрһ методу һаггында. Мүасир дидактикада проблемлә әләғадар үч аилајыш мөвчуддур: проблемли тәлим, проблемли вәзијјәт (ситуасија), проблемли шәрһ. Буилары, тәсәсүф ки, һәм педагогик әдәбијјатда, һәм дә мәктәб ишләри практикасында чох заман гарышдырыр, ејиләндирирләр. Һалбуки, буиларын һәр биринин өзүнәмәхсус спесифик дидактик вәзифәси вардыр. Проблемли тәлимдә тәлим нөвләриндән бирн нәзәр алыныр, проблемли шәрһ, ахтазыш методлары сырасына дахил олан мүстәғил бир методдур; проблемли вәзијјәт дедиклә исә тәлим процессиндә шакирдләрин билдикләри һәгигәтләрә, өјрәнмәк нәтичәләри јеһи һәгигәтләр арасында әмәлә кәлән индијјәт, шакирдләрн өјрәнмәјә сөғ едән, јеһи јаранан вәзијјәт, јаранан тәләбат нәзәрдә тутулур.

Проблемли шәрһни маһијјәти вә истифадә јоллары һаггында рус дилиндә чох јазылмышдыр вә биз бурада бу методу јеһиндә сәңјјәләндирмәјә чалышмаг үчүн әсәс тапмырыг. Сон заманлар дидактикада вә мәктәб тәчрүбәсиндә өзүнә кеһиш мейдан ачан бу методун маһијјәти, гисмән дә олса, мүәллимнн охуадуғу мүнәзирә методунун спесифик бир вәһуғу андырыр. Мүәллим мүнәзирәсиндә нәгәтләмәдән, сәләчә тәсвирләмәдән истифадә етдији киһи, ону проблемли шәрһ киһи дә гүрүр. Лакин бу, мүнәзирәнин башга нөвләринә нисбәтән шакирдләрн даһа чох дүшүнмәјә вадар едир. «Проблемли шәрһни маһијјәти ондан ибарәтдир ки, бурада мүәллим проблем гојур, ону өзү дә һәлл едир, лакин онун индијјәтләрә һәлл едилмәсн јолуну шакирдләрин башга дүшәчәкләри дәрәчәдә ачыр, һәлл олуна јолу илә һәрәкәтдә тәфәккүрүн кеһишинн ашкара чыхарыр. Бу методун вәсипәсилә мүәллим елми идракын нүмунәләринин, проблемли елми јолла һәлл едилмәсинн, «билијјин ембриолокјјасын» көстәрир, шакирдләр исә бу һәрәкәтин инпадырычылығына нәзәрәт едирләр, тамлығыла проблемни һәлл едилмәсн мәрһәләләринә јијәләнмәклә, онун мәһитинин фикирлә изләјирләр» (80. сәһ. 162). Буну ајдынашдырмаг мәгсәдлә педагогик әдәбијјатда сәңјјәви бир мисал чәкирләр. Ону биз дә бурада мүхтәсәр көстәрәк.

Мўаллим, V синифда ботаникадан дәрсә кириш вәррәкән битки организмнини гурулуш мәнбәләрини һаггында проблемни формалашдырып шәрһ этмәјә башлајыр: «Алимлирин биткиләрини һәјәтигынни тәдғиг этмәјә башладығлары вахтдан биткиләрини нә илә гидалаидығлары, нәјини һесабына өз бәдәнләрини гуруларын һаггында мәсәлә ән мүһүм мәсәләләрдән бири олмушдур. Бу барәдә биринчи фәрзијә дә биткинин бүтүн гидә маддәләрини торпагдан алдығы кумән едиллирди. Нолландиялы Хан-Һелмонт 5 ил әрзиндә дибчәкдә сөјүд будағыны бечәрди. Әввәлчә о, гуру торпағы чәкди. Сонра о, будағы басдырды вә торпаға су вермәклә 5 ил ону бечәрди. Тәчрүбәнин сонунда јениндән торпағы гурутда вә ону чәкди. Торпаг чәкдә чох аз итиришиди. Ағачы чәкәндә көрдү ки, онун чәкисини 30 дәфә артмышдыр. Бу експериментә әсәсән алим бәлә бир нәтиҗә кәлди ки, әсәс гидә мәнбәји су дур. Бу чаваб дүздүрмү? Әкәр дүздүрсә, бәс нә үчүн торпаг өз чәкисини, аз да олса, итиришиди. Су бүтүнүклә бухарланыр вә торпағын чәкисини експериментә гәдәр вә ондан сонра ејин олмалы иди. Демәли, торпагдан һәр һансы маддә кетмишиди. Сиз билгирсиниз ки, торпагдә минерал дузлар вардыр вә олар су илә бирликтә биткијә кечирләр. Бәлә дүшүнмәк тәјин оларды ки, торпағын чәкисини азалмасы дузларын азалмасы һесабына олмушдур. Лакин дузларын һесабына торпаг иткисини чүзүнди, биткинин артымы исә чох бөјүкдур. Буну нә илә изәт этмәк олар? Хан-Һелмонт бу суала чаваб верә билмәди.

Ч. Пристлинин тәчрүбәсин илә иш јенидән башланды: О, «јашыл биткиләр тәрәфиндән һаванын тәизмин едилмәси» һадисәсини ашқара чыхарды. Бу һадисәнин сәбәбинин ајдын едилмәсинә бахмајараг тәдғигатчылар бәлә гәрәра кәлдиләр ки, јашыл биткиләр өз һәјәт фәалијәтләриндә һавадан истифадә едилрәр. Сонрлар ајдынлашды ки, биткиләрдә бу габилјјәт јалныз ишыгдә бәш верир, гаранлыгдә исә биткиләр һаванын тәркибинин исләшидирирләр...

Бәләликлә, бир сыра тәчрүбәләрдә кәстәрилди ки, биткиләр торпагдакы су вә дузлардан, атмосфердәки CO_2 -дән вә күнәш ишығындан истифадә едилрәр. Сонракы тәчрүбәләр кәстәрди су вә CO_2 -дән күнәш ишығынын тәсјирини алтында биткиләрдә үзүв маддә—ишас-та әмәлә кәлир вә биткидә топланыр. Демәли, битки-

ләрин гидаланмасынын әсәс мәнбәјини ичәрисиндә дузлар олан су вә карбон газыдыр» (бах: 29. 12/1977. сәһ. 37). Бу мисал, Лернерини һағлы олараг дедијин киши, ону кәстәрир ки, шакирдләр буну ешитдикдә шәрһин биричини һиссәсиндә тәчрүбәнин мәнтиғи илә, дикәр һиссәсиндә исә мүхтәлиф тәдғигатчылардә биләкләрини һәркәти илә таныш олурлар. Олар башлыча олараг биткиләрини инкишаф идәјәсини, биринин дикәриндән асылылығыны мәннәмәсјир вә јалныз гисмән бу һәркәктә вә асылылығын механизминә бәләд олурлар. Гејд етмәлијик ки, проблемли шәрһ методунун маһијјәтин иди республиканын бир чох габәгачлы мўәллимләрини ајдын олмушдур. Олар бу методу ачығ дәрк етмәклә дәрсләриндә истифадә едилрәр. Мәсәлән, «Проблемли тәлимни тәтғиб һәчрүбәсиндә» адлы мәзмунлу мәғаләсиндә физика мўәллими Елхан Мусәјев (Бақы, 44 №-ли мәктәб) јазыр: проблемли тәлим методу олан «проблемли шәрһин әвәзисинә педагоғи имканлары вардыр. Әввәлә о, шәрһи даһа инандырычы едир. Шакирдләрдә елми ахтарычылығ вәрдишлери јарадыр, оларын елмә марағыны артырыр. Лакин ону һәр дәрсдә тәтғиб етмәк олмәз...» (57. 2/1978. сәһ. 7).

Ријазизјат мўәллими О. Мәмәдов (Саатлы) тәчрүбәсиндән сөһбәт ачараг јазыр: «Тәлим процесиндә шакирдләрини һидрак фәалијјәтнин инкишаф етдирмәк мәғсәдилә оларын гаршысында проблемләр (һәлл олунмасы тәләб едилән мәсәләләр, суаллар) гојур, оларны даны бу проблемләр үзәриндә дүшүнмәјә сөғ едирәм».

VIII синифдә «Трапесијанын сәһәси» мөвзусуну о, сүристик мүсәһһбәдән истифадә едәрәк проблемли шәрһ методу илә көрүн нә чүр тәдрис едир. О јазыр: «Мәлумдур ки, һәммин мөвзунун кечилмәсинә гәдәр шакирдләр паралеллограмми, дүзбучағынын, үчбучағын сәһәләринини һесаблинамасы гәјдәсини, чыхарынын дустурлары биллрәр. Олар һәм дә бу дустурларын һәјәтдә истифадә едилмәсиндән хәбәрдардырлар. Јеши дәрсдә трапесијанын јазы тахтасында фигуру чөкјилр. Башға дәрбучағылыра исбәстәк онун фәрғи шакирдләрдән сорунулур. Дәрбучағлы олан бу фигурин, бәс сәһәсини нә чүр өлчә биләрик? дејә шакирдләрә мұрачәт едирәм. Олар чаваб верә билмирләр. Артыг проблемли вәзијјәт јаранмышдыр». Мўәллим шәрһини, һәм

дә мұсаһибәсінә давам едир, трапесияны ики үчбұчаға бөлүб, сонра онлары чөмләмәләр трапесиянын саһәсини тапмағ үчүн дүстуру мўәллимләшдирир.

Мәғаләсинин сонунда мўәллим гәйд едир: «Апардығымыз мұшаһидәләр вә иш тәчрүбәмиздән белә гәнаәтә кәлмншәм ки, кәркин фикри фәалһјјәт шакирдләрдә мустәғилһјји, мұһакимә јүрүтмәк, нәтичәләр чыхартмағ кимн габилиһјјәтләри инкишаф етдирир...» (57. 7/1977. сәһ. 29).

Көрүндүјү кимн, проблемли шәрһ методуну тәтбиғ едәркән мўәллим шәрһнин елә гурур ки, шакирдләрин билдикләри илә билчәкәләри арасында зидһјјәтләр әмәлә кәлир, шакирдләрдә јени һәгигәтләри билмәк тәләбаты ојаныр, онлар дүшүнмәјә вадар едилир. Јаранаи проблемли вәзиһјјәтин шәрһинә әсәсән мўәллим өзү јол верир. зидһјјәт јүкүл олдуғә исә мўәллимнн шакирдләрдә биркә мұһакимәси нәтичәсиндә ачыһыр.

Тәәсүф ки, јерли педагоғи мәтбуатда проблемли шәрһ методуну маһиһјјәтинә даир дөғиғ олмајан шәрһләр дә верилир ки, бу да мўәллимләри истәр-истәмәз чәтиһликләрә салыр. Мәсәлән, педагоғи емләр намиһјјәди Мәзһһир Гуһнјев бу проблемә даир чан етдирлији әсәриндә мўәллимләрә бир сыра мәлумат вермәклә бәрәбәр шәрһин маһиһјјәтинә даир дөғиғ олмајан изаһат верир: О јазыр: «Проблемли шәрһетмә заманы шакирдләр чохлу факт вә аңлајышлар үзәриндә дәфәләрлә фикирләширләр. онлары тутушдурур, мүғәјсә едир, һәһәјәт, онларын арасында олан сәбәб-нәтичә әләғәләрини үзә чыхарырлар. Белә олдуғә факт вә аңлајышлар, онларын арасында олан сәбәб-нәтичә әләғәләри чох көзәл јадда галыр» (35. сәһ. 35). Бунуңла разылашмағ чәтиндир. Јаддан чыхармағ олмаз ки, бурада сәһбәт мўәллимин шәрһиндән кедир, бу шәрһин проблемли гурулмасындан кедир. Проблемли, зидһјјәтләрин ачылмасында дејилдији кимн, шакирдләр иштирак едә биләр (һисмән ахтарыш методунда). Лакин онлар мўәллимин проблемли шәрһи заманы кәркин фикирләширлар. Бу заман онларда јени биллији алмағ еһтијачы вә тәләбаты доғур, амма ону «ачмағ» мўәллимин үзәринә дүшүр. Дејилдији кимн, бу просесдә шакирдләр дә иштирак едә биләр.

Тәдғигат методу һағғында. Совет педагоғи әдәбијәтында бәзнләри (о чүмләдән И. Ј. Лернер) бу мето-

ду «тәдғигат принципи» истиһағы илә дә ифадә едирләр (бах: 131. ч. 2. 287—295). Лакин онларны шәрһиндә бу терминләрин һәр икиси ејни мәһани верир. Шүбһәсиз, буна «тәдғигат методу» демәк мәғсадә даһа чох ујуғундур. Опа көрә ки, «принсип» «метод»кә көрә кениш мәһналыдыр: «тәдғигат принципи» дејиләрсә бүтүн дәрсләри бу әсасда вермәк тәләб олунарды. һалбуки, дәрсләр (хүсусән јухары сипһфләрдә) аичағ һисмән бу јолла верилә биләр. Әләвә оларағ ону да демәлијик ки, дидактикада тәлим принципләри арасында белә әлдә принцип јохдур вә олмамышдыр. һалбуки, тәлим методлары (ахтарыш методлары) сырасында бу—тәдғигат методу өзүнә мўәјјан јер тутмағдадыр. Тәдғигат методуну да өзүнәмәхүсус тарихи вардыр. Мәлумдур ки, һалә кечән әсрин 70-чи һиләриндән етибарән габағчыл мўәллимләр бу методдан истифадә едирляләр. Совет мәктәбләри тарихинин илк һиләриндә тәбнәт методикасы мұтәәссисләри (хүсусән Б. В. Всесвятски) бу методу чох кениш тәтбиғ етмәјә чәһд едирляләр. Бәзнләриндә мәсәлә о јерә кәлмиңди ки, бу методу һатта универсаллашдырмаға чалышдылар. О заман совет мәктәбләри практикасында јер тутан методик тәһрифләрлә әләғәләндирильдиңдән демәк олар ки, бу, педагоғи әләмдә бир нөв унуудулу. Шакирдләрин тәлим просесиндә идрак фәалһјјәтинин инкишаф етдирмәк вәзиһфәсинин һалли илә әләғәдәр тәдғигат методу јенидән әктуаллығ кәсб етмәјә башлады. И. Л. Лернер вә М. Н. Скаткин, бу методу, дидактикада ахтарыш методлары чүмләсиндә даһа чох шәрһ вә тәбтиғ етдиләр вә едирләр. Тәдғигат методуну маһиһјјәтинә кәлдикдә демәлијик ки, бу һәр јердә, һәр заман тәтбиғ олунур. Шакирдләрин идрак фәалһјјәтинин күчләндириб инкишаф етдирмәк, онларда мустәғил оларағ проблеми арашдырыб һәлл едә билмәк бачарығы јаратмағ мәғсадилә тәтбиғ едилир. Белә ки, проблем тәлим просесиндә мўәллимин тәрәғфиндән гаршыға чыхарылыр, онун һалли исә шакирдләрә (ја ајры-ајры група, ја да бүтүн сипһф) тапшырылыр. Мўәллимин ролу бурада ондан ибарәт олур ки, проблемин һаллиндә мәғсадин издән ибарәт олдуғуну биллярир, шакирдләрин ону арашдырмалары үчүн истиғамәт көстәрир. Лазым кәлдәдә мәсләһәт верир, һәлл олунмуш проблемин һесабатыны хүсусән сипһфдә гәбул едиб һүмәт верир. Проблемин һалли үзрә

ишин ағырлығы шакирдләрнн үзәрнә дүшүр. Олар проблемнн һәллн үчүн иш планы тәртіб едир, охујааглары китабларнн снјаһисыны тутур, мәнбәләрни, объектларнн мүәјјәнләшдирнр, проблемнн һәллн үчүн ләзым кәләл материал, фәкт вә с. тоңлајыр, көрүләсн ишләрни ичра едирләр, о чүмләдән, ләзым кәләл тәчрүбә ишннн тәшкнл едир, мүшәһндә апарырлар вә с. Кифәјәт дәрәчәдә материал топладыгдан сонра ләзым кәләлдә оңлары мүгајисә едир, анализ вә синтезә мејдан гернр, әввәлчәдән ирәлн сүрдүкләрни фәрәјјәннн доғрулуғуну исбат едир вә беләкликә проблемнн һәллн һағгында мүәллимә һесабат вернрләр. Бу методун тәтбнғи мүәјјән дәрәчәдә һәм ишнн методикасы, һәм дә онун ичрасы вә нәтичәннн алынмасы бахымында елмн идракын тәдғнғннә бәһәјр, ләкнн онунда бүтөвлүкдә ејннләшә бнлмәз, чүнкн елмн-тәдғнғат ишнндә елмә мәлүм олмәјән һәғгәтләр арашдырылдығы һалда, тәлнм просеснндә олан тәдғнғат аз-чох мәлүм олан һәғгәтләрнн арашдырылмасы үчүндүр. Ләкнн ону да дејәк кн, тәлнм тәдғнғатларында да бәзән шакирдләр елмә мәлүм олмәјән һәғгәтләрнн ачылмасына нәл ола бнлнрләр. Бу хусуснлә кәнд тәсәррүфат тәчрүбәчнлннндә өзүнү кәстәрә бнлнр.

Тәдғнғат методу, демәк олар кн, фәиләрнн һәр бнрннн тәдрнснндә, хусусән орта, даһа чох јухары снннфләрдә тәтбнғ еднлә бнләр. Бу методдан даһа чох кнмја, бнолокнја, ичтнмәннјјат, тарнх, әдәбннјјат вә чоғрафнја фәиләрнннн тәдрнснндә, снннфдә вә снннфдән-харнч ишләрдә, хусусән кәнд тәсәррүфаты тәчрүбәчнлннндә вә тәхннкн јарадычылығ ишләрнндә нстнфадә олунур.

Тәдғнғат методунун тәтбнғи данрәснн кенншләндирмәк мәғсәднлә педагоғкн елмләр доктору Ј. Тәлыбов јазыр: Бу метод «һәмншә тәлнмә анд еднлмншдир. Фнкрнмнзчә, тәдғнғатчылығ методуну... (тәдғнғат методу—исследователский метод)—демәк даһа дүз оларды— М. М.) тәрбнјә просесннә дә анд етмәк олар, өзү дә тәдғнғатчылығ методу дејил, (тәдғнғатчылығ методлары» кннн ишләтмәк ләзымдыр» (29. 12/1979. сәһ. 20). Бу нунда да разылашмағ чотнндир. Һәр бнр тәлнм методунун, о чүмләдән тәдғнғат методунун да тәрбнјәвн ролу вардыр. Һәр бнр тәлнм методу, о чүмләдән бу да, бннар (ејрәтмә вә ејрәнмә) сәннјјә дашыјыр. Ләкнн

тәдғнғат методуну һәм дә тәрбнјә методу, вә ја «мә тоғлары» һесаб етмәк ону универсаллашдырмағ де јалмн?

Республика мәктабләрнннн бнр гнсмнндә тәдғнғат методундан тәлнм просеснндә кеннш нстнфадә еднл мәкдәдир. Бнр пәчә мнсал кәтрнрәк. Соснәлнст әмәјү тәһрәманы, әмәкләр кнмја мүәлнмн М. Гулнјевнн бу методун тәтбнғннә данр топламыш олдуғу тәчрүбә днғгәләлнјднр. Кнмја дәмәсләрнндә бу сәһдә әлдә етнмш нәннлнјәтләрдән сәһбәт ачарағ М. Гулнјев јазыр: Мүхтәлнф тәлнм үсулларындан, о чүмләдән тәдғнғат үсулундан нстнфадә етмәклә она нәлн олмалығы кн, шакирд әлдә еднлн практик мәлүматы шүрунда ншләснн, ејрәнднн һадисәләрни мүгајисә етснн, сәбәбләринн ајадылашдырысн, тәһлнл етмәјн бачарысн, дәрнв дүшүнсүн, апардығы тәчрүбәләрнн тәбнғтә кәдән һадисәләрлә бағлаја бнлснн.

Шакирдләрә јанн мәлүмат һазыр һалда вернлнр. Олар мүстәғнл нстнчәләр чыхармағ үчүн материалла-снлаһландырылса, дәрәктмә ахтарышына тәһрнк еднлсә, онларнн фнкрн фәаллығы артыр...» (44. 3/1979. сәһ. 12). Бу методун тәтбнғи сәһәснндә кеннш тәчрүбәсннн тәһлнл едәрәк Гулнјев јазыр: «Тәдғнғат методу шакирдләр тәрфннндән бу вә ја днкар дәрәчәдә мүстәғнл һәлл олуна бнлән мәсәләләрлә бағлндыр. Шакирдләр әвәлләр ејрәнднкләрнн материаллара нстннад едәрәк вернлмш тапшырығы ичра етмәклндр. Ола бнлсн кн, нлк тәдғнғатында сәһвә јол версннләр, вернлмш тапшырығы дүз ичра едә бнлмәсннләр о, замән шакирдләр чәтннлкләрдән чыхмағ үчүн тәчрүбәнн тәкрарла-малыдырлар... Тәдғнғат методу мәктабдә мүхтәлнф формаларда һәјятә кечнрнлр. Мәсәлән, мүхтәлнф чнһазларын һазырланмасы, ахтарычылығ експернментн, кәнд тәсәррүфаты тәчрүбәчнлнн вә с. Бүтүн бу нөвләр гысг бнр дәрә үчүн, бнр нечә күн вә һәфтә үчүн ола бнләр. Һәр бнр тәдғнғатчылығ тапшырығынын һәллн шакирдләрнн өзләрни тәрфннндән тапылан олмалыдыр... «Нәгнчә етнбарнлә: «Әкәр бүтүн тәлнм методлары» нлә јанашы тәдғнғатчылығ ишннн шакирдләрә мәннмсәдә бнлсәк, онларда мүстәғнл ншләмәк үчүн һәјят тәчрүбәләрнн зәнкннләшәр» (Јенә орада. сәһ. 14, 17.)

Бу барәдә башга бнр тәчрүбәјә дә нәзәр салағ. Баку

шаһәри 18 №-ли орта мәктәбин әмәкдар кимја мүәллим мәрһум М. Саламов «Шакирдләрни тәдғигатчылыг габиллјјәтннн инкишаф етдирмәси» адлы мәғләснндә, конфрансда сөйләднн чыхышында тәлим просеснндә шакирдләрни идрәк фәәллыгыны вә тәдғигатчылыг габиллјјәтннн инкишаф етдирмәк үчүн мүхтәлиф тәдбирләр һәјәтә кечирдннндән бәһс етмншдәр. О гејд еднр кн, «шакирдләрни тәдғигатчылыг фәәллјјәтннн инкишаф етдирмәк формаларындан бнрн кнмјадан диспутларын кечирләмәснднр. Һәр ил II, III, вә IV рубләрдә бәт диспутлар кечнрнрнк. Бу диспутларын тәшкнл мәрһәләснндә бнр кнчк мөвзу елан олунур вә мүвафнғ әдәбнлјјәт көстөрнлнр. Тәхмнән бнр ај мүддәтнндә шакирдләр әдәбнлјјәтдан истнфадә еднб материаллар һазырлајырлар. Диспут күнү җазылы материаллар тәдғнм етмәклә, шнфәһн музакнрә апарылыр. Бнр шакирд нзһәт верднкдән сонра, о бнрн шакирд әләвә еднр» (44. 2/1976. сәһ. 13).

Бундан әләвә, о, лабораторнјада тәшкнл еднлән ишләр үзәрнндә дә шакирдләрни тәдғигатчылыг габиллјјәтннн инкишаф етднрнр. Бу мәсәдлә о, «бнр мәддәдән дотәҗысы јолла днкар маддәнн алынмасынн тәкнлф» еднрдн. Шакирдләр нсә буну мүхтәлиф јолларла ахтарышлар. Јанлышлыгы нсә мүәллим тәсннһ еднрдн (бах: Јенә орада, сәһ. 14).

Бәзн шакирдләрдә кнмја елмннә хүсуси марә олдуғунда «белә шакирдләр дәрсдән әләвә лабораторнја ишләрннә чәлб еднлнр, онлара арзуларына керә нш тапшырылыр» (Јенә орада, сәһ. 15). Нәтнчәләрн јохланыр вә гнмјәк вернлр.

Ахырда о дејрдн: «Шакирдләрдә 4 нлдә газандылар бнлнкләрә јекун вурарәг Х сннпфдә онлара реферат јаздырмаг ишннә хүсусн фнкнр вернрәм. Мәсәлән, Сумгајыт алүмннннн заводу, Бақы ишнн заводу, Кнрәвәбад јәг-пнп комбннаты, Бақы сәхәс габлар заводу, Сураханы јод заводу вә с. һағмында, јахуд да Садығ Нүсәјнов, Јуснф Мәммәдәлнјев, Муртуза Нағнјев, Курчатов вә с. алымләрнн һәјәты вә фәаллјјәтн һағмында реферат јаздырмам. Бу мәсәдлә мөвзун аид әдәбнлјјәт снјаһысыны вернр, рефератын планыны тәрнб етмәк үчүн онлара көмәк еднрәм. Рефератын мүдәфнәсн үчүн шакирд лазымнн днәграм, схем чәкнр, коллекснјалар топлајыр, стенд һазырлајыр вә јолдашлары

һағмысында рефераты мүдәфнә еднр, дннләјнчнләр тәрәфнндән вернлмшн суаллара чаваблар вернр. Чаваб гәнәетбәхш олмәднгда өзүм тамамлајырам. Нәһәјәт, реферат ишн гнмјәкләнднрнлнр. Вәсант вә реферат кабинет фондунда сахланылыр» (Јенә орада, сәһ. 15).

Республиканын габагчылы кнмја мүәллимләрнндән бнрн олан М. Саламовун бу сәһәдә зәнкнн тәчрүбәсн олмушдур. Көстәрдннмнз бу тәчрүбәдә днғгәтләјәг чәһәт һәм дә ондан нбарәтднр кн, мүәллим шакирдләрни идрәк фәәллјјәтннн күчәнднрмәк мәсәдлә тәдғигат методуну мәнһәрәтлә јухары сннпф шакирдләрннә верднн рефератларла, онлар арасында тәшкнл етднн диспутла комплекс шәклнндә апарырды.

Даһа бнр мүәллимнн тәчрүбәсн нлә таныш олаг. VIII—Х сннпф шакирдләрннә тәдғигат методу нлә дәрә дәмәк тәчрүбәснндән сөнбәт ачан фнзика мүәллимн С. Мустағәјев (Хамлар рәјону), һәр шәјдән әввәл, һағлы оларәг ону гејд еднр кн, о һеч бнр методу, о чүмјәдән тәдғигат методуну уннверсаллашдырмаг, башга методлара Һағшы гәјмәг нстәмәр.

Бу методун тәбнғнндә мүвәфғәлнјјәт газанмаг үчүн о, һәр сннпфдә габагчадан тәдғигат методу нлә тәдрнс еднләчәк аз нмгдарда мөвзу ајырыр, шакирдләрә нлк һазырлыг вернр: кәмнјјәт вә кејфнлјјәт характерлн мәсәләләрн һәл еднр, лабораторнја ишләрнннн аппарялмасы техннкасы нлә онлары таныш еднр, онлара фнзика чнһазларннн ншләдә бнлмәк вәрдннләрн газандырыр вә с. Мәнз бу чүр һазырлыг ишн апарыгдан сонра, о тәдғигат методу үсунуну, башга тәлим үсуллары сырасында дахнл етмәклә, онунла дәрә апарызга башлајыр. О, VIII сннпфдә «Нјртүнүн үчүнчү һағуну», «Чнсмнн сәрбәст дүшмәсү», «Тәчнплә һәрәкәт едән чнсмнн чәкнсн», «Үфүғн бунәг алтында атылмыш чнсмнн һәрәкәтн» адлы мөвзулары вә үмүмнлјјәтлә, VIII—Х сннпфләрдә 25-ә гәдәр мөвзуну тәдғигатчылыг методу асасында тәдрнс етднннн гејд еднр. Һәм дә о гејд еднр кн, тәдғигат методу нлә «тәдрнснн башлыча әһәмнлјјәтн онладыр кн, һәр бнр шакирд она вернлән фәрди тапшырыгы јерннә јетнрәркән өзүнүн бнлнлннә, бачарығына, вәрдннннә үғун оларәг мүхтәлиф варнәнтларда нчра етмәклә ахтарыш јолунә гәдәм гәјдур. Дүшүнчәлн вә снстемлн, һәм дә ардычыл оларәг мүстәгнл чалышан шакирд кнчк «тәдғигатчыја» чеврнлнр. О, елмә һеч бнр

женлик кәтирмәсә дә газандыгы одур ки, ону идрак фәалиятти ишкешәф едир. Өрәндикләрини дүшүнчәли сурәтдә вә сүр'әглә дәрк едир, фикрини нәзәри вә әмәли чәһәтдән әсәсләндирмәги бачарыр» (57, 2/1977, сәһ. 25—26). Мүәллимн белә фикри илә разыланмамаг олмаз. О, өз тәчрүбәсиндә тәдгигат методунуи әһәмийәттин көрүр, ону ишләтмәнин фәјдәсини дәрк едир, чәтнәлијинә, мүрәккәблјинә бахмајараг онула иш апарыр. Мәһз белә јолла да о, шакирдләрнн мүстәгил ишләмәк вәрәндиләрнн ишкешәф етдилір.

Бу бародә даһа бир кәнд мүәллимннн тәчрүбәсинә нәзәр салаг. Кимја мүәллимн М. Нијазов (Ғазах рајону, Дүзгәшләг кәнд орта мәктәби) јазыг: «Тәчрүбә сүбүт едир ки, шакирдләр тәлимдә тәдгиги јанашма заманы даһа јакыш нәтичәләр әлдә едилрләр. Тәдгиги јанашма үсүлу башга фәһләрлә јанашы кимја тәлиминдә дә өзүнә кеңиш јер тапмышдыр.

Тәлимдә тәдгиги јанашма анагыдакы әләмәтләрлә характернә олунур: проблемли вәзијјәтнн вә тәдгигат үсүлунуи мәнчүд олмасы, ишә анд фәрзијјәнин јарамасы вә бунун тәчрүбәдә јохланмасы, үчүн планын тәртиби, тәчрүбәнин апарылмасы вә мүһәһидә, әлдә едилмәс билијини јазылы шәкилдә јекуллашдырылмасы, чәд-вәд, график, мұвафиг үмумиләшдирмә вә нәтичәләрнн тәртиб едилмәси вә с.

Мүәллим һаглы олараг көстәрнр ки, мејдана чыхан проблем шакирдләр тәрәфиндән мүстәгил сурәтдә јеринә јетириләрсә, тәдгигатчылыг характерн дашыјыр. Мүәллим ишә бу ишдә тәшкилатчы вә ағыллы рәһбәр олмалы, мәктәбләрә тәдгигат апармагдә јол көстәрмәли, әлдә едилмәш фикир вә биликләрнн үмумиләшдирмәклә оларә јакындан көмәкчи олмалыдыр. Тәчрүбәсинә архаланан мүәллим һәм дә ону гејд едир ки, «тәдгиги јанашма үсүлу о заман мұвафәғијјәтлә тәт-биғ олунә биләр ки, мүәллим мұәјјән һазырлыг ишлә-ри апармыш олсун. Иллик тематик планын һазырлан-масы заманы мөвзулар, лабораторија тәчрүбәләрн, ким-ја кабинетиннн тәһһизи вә с. нәзәрә алынсын вә тәдгиг-атын истигамәти дүзүкн планлашдырылсын» (бах: 44, 2/1978, сәһ. 42—45). Бу үмуми мұлаһизәләрлән соира о кимја үзрә иә кими мөвзуларн тәдгигат методу илә тәлим етдијиндән вә јүксәк тәлим нәтичәләрн әлдә етдијиндән бәһс едир (бах: Јеһә ореда). Бүтүн бу дә-

јәрли тәчрүбәләрн дигәтлә өрәнилмәси вә ишкешәф етдирилмәси вәчибдир.

Семинар методу һагында. Чох гәдм тарихә малик олан бу метод, әслиндә али мәктәб тәләбәләрн илә ана-рылан тәлим ишн методларындан бири һесаб олунур (бах: 131, ч. сәһ. 229—238). «Семинар» сөзү латынча «семинариум» сөзүндән олмагдә, билтик очагы, мәктәб мәһәһияти вернр. Сон заманлардә мәктәбдә тәһсилни мазмуну хејли мүрәккәбләшдирилдијиндән, шакирд-ләрнн хусусән IX—X сннифләрдән илк мәнбәләр үзәрн-дә, тарих, әдәбијјат дәрсләрнндә, хусусәнә иттиһамјјәт фәннн үзрә, В. И. Лениннн нәзәри ирсини өрәндикдә семинар методунуи орта мәктәбләрдә тәтбиғ едилән ахтарыш методлары чүмәсинә дахил едилмәси мәғсәдә мұвафигдир. Буну, әввәлә, тәдгигат үсүлунуи тәтбиғи нәтичәсиндә әлдә едилән јеши мәлүмат һагында сн-нифдә һесабат верәрәкн тәтбиғ етмәк ләзимдыр. Белә ки, нәтичәнн дәғиләшдирән, проблемн һәлл едән ша-кирд бу бародә јазылы вә ја шифаһи мәлүмат вернр. Мәлүмат мұзакиро едилнр, мүәллим тәрәфиндән јекул-лашдырылыр.

Семинар методу, дикәр тәрәфәдән, мүстәгил олараг дә тәтбиғ едилә биләр. Мазмуну мәлүм олмајан мөвзу вә ја мөвзулар шакирдләрә верилнр, мұәјјән вахт көс-тәрилнр, (бир һәфтә вә ја бир гәдәр чох), ләзим кә-ләрсә мүәллим мәсләһәтләр вернр, мөвзу ишләндикдән соира нөвбәти дәрсләрдә мұзакиро олунуб јекуллаш-дырылыр. Бу методуи әһәмийәтнин дә елиһ һәғигәтләрн шакирдләрә мүстәгил олараг ајдылашдырмаг вәрди-линннн ашыланмасында, оларнн идрак фәалијјәттинн ишкешәф етдилрмәкдә ахтармаг ләзимдыр.

Мұһазирә-семинар методу һагында. Семинарын мөв-зу вә ја мөвзуларн мүрәккәб олдуғдә буларнн маһиј-јәтинн, хусусән арандырылма истигамәтләрннн шәрһ етмәк үчүн мүәллим кириш мұһазирәсн охујур, соира се-минарын мөвзуларн үзәрнндә јухарыдә көстәрилән гәј-дә үзрә мүстәгил иш башланур.

Реферат методу. «Реферат» (латынча «мұһазирә еди-рәм» мәһәһияти дашыјыр) адалан бу метод дә әслиндә али мәктәб тәләбәләрн илә апарылан тәлим ишләрн методларындан бири, елиһ семинарлардә охунан мұ-һазирә методларындан бири һесаб едилнр.

Мәғсәдиниз бурадә ону көстәрмәкдир ки, реферат

бир метод кими, орта үмүттөнсүл мектептеринде истифадолонгон ахтарыш методдары сырасына дахил едилер. Эсинде бу, мектептерининде, габагчыл мүаллимлэрин тэчрүбэсинде өзүнү чохдан көстөрүр. Бэзиллэри бу методун үмүттөнсүл мектептерини өз башга орта типли мектептеринин тэлим процессинде дейил, мүхтэлиф дэрнелерде, лекторинжаларда истифадолонгон едилмэсинин лэзими биллэрлэр (бах: 131, ч. сөһ. 666). Инди мүдир мектептерининде тэлим методдарындан сөһбөт ачаңда белэ муланиза илэ разылашаг чэтиндир. Биз дейилэлэри инкар етмирик. Реферат шакирдлэрин «елми-практики» конференсларында, факультатив мошгөлэлэрини ташкилинде өзүнэ даһа кениш мејдан тапыр. Лакин сөһбөт бурада реферат методунун тэлим процессинде тэтиг едилмэсинден кедир. Биз буну мөгсөдө там мүнэсиб һесаб едирик. Мектептеринин тэчрүбэсини буну да ачыг сүбүт едир. Реферат методу да, семинар, муһазирэ-семинар, муһабһисэ методлары кими шакирдлэрин елми-һазэри көрүшлэрини кенишлэндирмэк, һамчинини һазэри материалы өз амэли ишлэри мүстэги олараг ишлэјо билмэк, јенэ до идрак фэалијјэтинин артырмаг, хусусилэ даһа чох истредадлы өз габил шакирдлэри ишлэтмэк мөгсөдилэ тэтиг едилмэландир. Семинар методу илэ реферат методунун охшарлыгы олса да, фэрглэри до вардыр. Семинарда мөвзунун «будаг» һиссэлэри өјрөнилир. Реферат исэ өјрөнилэн мөвзу илэ сых алагодар, ону тамамлајан өз кенишлэндирэн, лакин программа олмајан, шакирдлэрин билеклэрини өз амэли бачарыгларыны дэринлэндирэн мөвзуларын өјрөнилмэсини һэср олунур. Белэ мөвзулар фонини програмы үзрө кечилмөкдө олан әсас мөвзулардан чыхарылыр, шакирдлэрэ талшырылыр, вахт өз мөсләһәт (лазымса) верилир, ичранышлэтичәси рефератла, шакирдлэр тэрәфиндөн охунан муһазирэ илэ мүөјјәнлэндирилр өз јекуулашдырылыр.

Јухарида тэчрүбэсини һазэр салдығымыз кимја мүаллими М. Саламовун бу барадө дә һрси диггәтләјиг олдугу үчүн охучуларә онун өз сөвлэри илэ тәгдим етмәји ләзым билдик. Елмини наилијјәтлэрини шакирдлэрә дэриндөн өјрәтмэк, онлары бу мөгсәдлә мүстәгил илэ алындырмаг үчүн реферат илэ јаздырмагдан бәһс едон М. Саламов јазыр: «Дәрс илимини әввәлинде реферат мөвзуларыны мүөјјәнлэндирир өз шакирдлэрә тәк-

лиф едирәм. Шакирдлэр мөвзулары көнүллү олараг сенирлэр. Сонра һәр шакирдин мөвзусуна ујун илан өз истифадә олуначаг әдәбијјат һағында да онлары мөсләһәт верирәм. Мөвзу илэ алагодар онлары диаграмлар, схемалар чәкмәк ләзымдырса, бу һагда дә көстөрини верирәм. Шакирдлэр рефераты һазырлајар өз мәнә тәгдим едирлэр. Һәр шакирдин рефератына рәј верирәм. Онлар дүзәлишлэр апарыр. Сонра һәр шакирд синиф гаршысында мәрузә едир өз мәрузә музакирә олунур» (44. 1/1978, сәһ. 22). Реферат методунун да ишкарәдилмә әһәмијјәти олдугуну бундан даһа ајдын илал етмәјо еһтијач јохдур.

Диспут методу һағында. Елми муһабһисә мәнәсины верән диспут үмүттөнсүл мектептеринде чох заман тәрбијә методу кими, бу өз ја дикәр әхлағи көрүшлэр һағында шакирдлэрин (јухары синифләрдә) фикирлэрини өјрәтмэк, көрүшүн мәнә өз әһәмијјәтинин даһа кениш илэри етмәк мөгсәдилэ тәшкил едилир (бах: 131, ч. 1, сәһ. 745—746). Бунә инди дә мектепләрдә тәрбијә мәсәләлэриндә јер верилир. Лакин бурада биз диспутун тэлимни ахтарыш методлары сырасында дә истифадә едилмэсинин мөгсәдә мувафиг олмасына диггәти чәлб етмәк истардик. Диспут иһсәбән мөвдуз шәкилдә иһләдилән методдур. Буна мүәллим о заман мурачәт едир ки, шакирдләрдә бу өз ја башга елми мәсәлә һағында мүхтәлиф рәјләр әмәләт едир, бунә хусусилә әдәбијјат дәрәсләриндә, бу өз ја дикәр јазычынын персонажлары вердиклэри рол өз гүмәтини зиддијјәтчи чәһәтлэринин музакирәсин мөгсәдилә мејдан верилир. Мүәллим һадисә өз ја әһвалатларда зиддијјәтчи чәһәтлэри гејд едир, бу барадә әдәбијјатда мүхтәлиф фикирлэрин олдугуну көстөрүр өз бу мүнәсибәтлә шакирдлэр арасында дәрәдә өз ја дәрәдәкәнар вахтларда диспут тәшкил етмәклә онларын—шакирдлэрин өз фикирлэрини сөјләмәлэринә, ону сүбүт етмәк үчүн дәлилләр кәтирмәлэрини иһкан верир. Шүбһә јохдур ки, белә муһабһисәләрдә иһтирак едон шакирдлэр мүөјјән дәрәдәлә она һазырлашырлар. Чүнки онлар мүстәгил олараг фикир сөјләмәлидирлар. Онларын фикир һәгигәтә там мувафиг олмаса да шакирдлэрин мүстәгил фикир сөјләмәјә алышыдыр, тәгиди дүшүнмәјә өјрәдир. Диспутун тәтигинин кејфијјәти исә мүәллимини мәһарәтиндән, фонини тәдрис процессиндә диспут үчүн мүнәсиб мәсәләләр

галдырылмасындан, она лазымн хазырлыг апарылмасындан, диспутун мүтөшөккил кечирилмасындан асылдыр. Вахташыры тәшкил едилән тә'лим диспуту дәрсдә шакирдләрнн фәаллашдырылмасына көмәк едир ки, бу да тә'лимн мәгсәдләрннән биридир.

Көрүндүҗү киби, ән'әнәви тә'лим методларындан башга тә'лим процесинә чох јени, чох дәјәрлн тә'лим методлары дахил едилмиш вә республика мәктәбләрнннн бир гисминдә булар әтрафлы истифадә едилмәкдәдир. Ләкин буларын дәјәрлн олмасына бахмајараг һеч бирини универсаллашдырмага јол верилә билмәз. Әлвә мәктәбләрнндә тә'лим методларынын јайылмасында бөјүк хидмәтләрнн олан М. А. Прокофјев мұәллимләрнн III Үмумиттифаг гурултајында етдилн мәрузәдә һағлы олараг дејир: «Совет педагогн елми вә практика бөјүк тә'лим васитәләрн вә методларынын елә бөјүк хазинәснә мәликдир ки, оилары мәһарәтлә тәтбиг етдикдә лазым кәләң эффектн әлдә етмәк олар. Ләкин оиларын сырасында елә бир әчајиб вә һадир оланы јохдур ки, һајатын бүтүн һалларында, һәр һансы мұәллимнн әлиндә, истәшилән синниф үчүн, һәр бир фәил үзрә автоматик сурәтдә, сөзсүз там мұәәффәгијјәти тә'лимн етмәјә јарасын. Бу јохдур, ола да билмәз! Амма јени методларын бәзн мұәллимләрнн бизн фантастика әләминә чәкмәјә чалышырлар» (136, сәһ. 19). Һеч бир тә'лим методуну фәвғәләдә һесаб етмәк, (нә гәдәр фәјдалы олса белә) универсаллашдырмаг олмәз. Фәјда әвәзинә бу, аңаг тә'лим иһинә зәрәр вура биләр. Унутмаг олмәз ки, орта мәктәб мәзуиларынын бөјүк бир гисмн, (50 фәнзә гәдәрн) әјани вә ја гнјаби сурәтдә тәһсилләрннн али вә ја орта ихтисас мәктәбләрнндә давам етдириләр. Галанлары исе бу вә ја башга сәһәдә ишләмәклә һазырлыларынын артырмаг тәдбиринә чәлб олунурлар. Истәр али вә орта ихтисас мәктәбләрнндә, истәрсә дә ихтисас артырма курсларында лекснја вә семинар киби тә'лим методлары даһа чох ишләдирләр. Бу методларла охумагы өјрәнмәјн шакирдләр орта мәктәбләрннн соң синифләрнндә әлдә етмәлдирләр. Мәһз она көрә дә IX—X синифләрдә јени тә'лим методларындан олдуғча фәјдалы истифадә етмәклә бәрәбәр, лекснја вә семинар методларына кениш јер вермәк лазымдыр.

Нәһәјәт, јохлама вә нәзәрәт методлары һағгында. Булар күтләви олдуғундан, һәм дә әввәлдә бу бәрәдә

аз да олса јазылдыгы үчүн онун үзәрнндә дајанмага еһтијәч јохдур. Ону јада салмагла кифәјәтләнәк ки, шакирдләрнн билнк, бачарыг вә вәрдиншләрннн сәвијјәсинн һесаба алмаг вә буна нәзәрәт етмәк методлары тә'лим процесиндә өзләрннә мөхсүс јер тутур. Мұәллимләрдән кимә мә'лум дејилдир ки, тә'лим процесиннн кәјфијјәтиннн һесаба алмадан, шакирдләрнн тә'лим материалынын исеә мәнһисәдикләрннн билмәдән педагогнн процесн сәмәрәли тәшкил вә идәрә етмәк олмәз. Һәм дә мә'лумдур ки, шакирдләрнн билнк, бачарыг вә вәрдиншләрннн нәзәрә алмаг үчүн дә мұәјјән методлар системн тәтбиг едилнр. Булары да тә'лим методларынын тәснпфатына дахил етмәлијик. Мәктәб ишләрн тәчрүбәсиндә һесабалама вә нәзәрәт методларынын ашағыдакы мұхтәсәр снјаһысыны веририк:

1. Шифаһн соргу: фәрди вә фронтал олмаг үзрә;
2. Тәһрири контрол ишләрн, лабораторнја ишләрн, с'малатхана, мәктәбләрарасы тә'лим истәһсалат комбинатларында әмәк тапшырыглагы;

3. Машыла, машынысыз олараг шакирдләрнн билијиннн програмлашдырылмасы, јохлаимасы; нерфокарлар, сигнал карточкалары вә с. васитәсилә апарылан јохламалар;
4. Билијн һесабааламанын зачот формасы;
5. Јухарыда кестөрилән јохлама үсуллары васитәсилә синифдән-синифә кечирмә вә бурахылыш нмтаһанлары.

Ону да демәлијик ки, тә'лим процесиннн кәјфијјәтинн јохлама, өз-өзүнә мәгсәд дејил, ону јакшылашдырмаг, кернјә галан шакирдләрнн үзә чыхарыб оиларә әмәл јардым кестәрмәк мәгсәдлинн күдүр. Ләкин бурада әстиндә мәсәлә, һәр шейдән әввәл, «мұәллимләрнн вә шакирдләрнн әмәјиннн нәтичәләрннә гнјмәт верилмәсиндә формализмн арадан галдырмагдан» (9 сәһ. 80) ибарәтдир. Бу исе тә'лим процесиннн вәзијјәтинн объектив сурәтдә ишығландырмагла бәрәбәр, ону тәкмилләшдирмәк үчүн ән мұһүм амилләрдән бирн киби фәјда верәр.

ФӨНЛЭРАРАСЫ ЭЛАГЭНИ ТӨКМИЛЛЭШДИРМЭ ЖОЛЛАРЫ

Проблемин актуаллыгы вэ мөвгөжи хаггында. Тө-
лим-төрбижээни елмн-пээрни савијжээниин јүксэлдилмэ-
си вэзифээниин јеринэ јетирилмэсн хүүсуилэ төлим
проессинда фөнлэарасы элагэнин һајата кечирилмэси-
н тэлэб едир. Сон заманларда бу проблемэ хүүсуилэ
чох диггэт верилмэжэ башланмышдыр. Бу мөгсөллэ, өл-
кө мигжасында бир нечэ елмн конфранслар кечирилмнн
(1973-чү илдэ Алма-Ата шөһөриндэ, 1975-чи илдэ Москва
шөһөриндэ вэ с.), бир нечэ мөгалэлэр мөчмүсөн, чо-
лу мигдарда журнал вэ гээт мөгалэлэри нэшр едил-
мнн, фөнлэарасы элагэжэ һэр едилмнн дисертасија-
лар мүдафна едилмнн, мүэллимлэр конфрансында тез-
тез сөибөтлэр кетмишдир. Бу проблем, ССРИ Маариф
Назирлији нээдиндэ олан елмн-методик советин III Пу-
лумунда (1975, декабр) айрыча мүзакирэ мөвзусу ол-
мушдур вэ с. Инди да бу барадэ аһамјијэтэлн ишлэр кө-
рүлмэкдәдир.

Бүтүн булар, фөнлэарасы элагэнин бир сыра мү-
һүм чәһәтлэрини, шүбһәсиз ки, ишыгландырыш, проб-
лемн мүэллимлэр арасында күтәвләшдирмнш, онун
һәллиңә көмөк етмишдир. Лакин эввәлчәдән демәк ис-
тердик ки, проблем там һәчмдә һилә һолл едилмәмнш
нә бөйүк проблемн—тәһсилни кејифијјетини јүксәлтмәк
үчүн кеһиш мүэллимлэр күтләсн алиндә һәр јердә ла-
зымн дәрәжәдә истифадә олунмур. Сәбәби исе мүхтәлиф-
дир. Бәзиләри проблемни аһамјијјетини јахшы билмәр,
дикәрлэри билсәләр да ону јеринэ јетирмәкдә чәтиһлик
чәдкнкләриндән она мәһәл гөјмүр, үчүнчүләр «онсуз
да кечиһарик» дејә эләвә әмәк сөрф етирләр. Һәһә-
јәт, объектјив сәбәб кими програмларын јүклү олмасы
буна чо мәһе олур.

Елмләр арасында элагәлэрини олмасы, мәктәпләри-
миздә өјрәдилән фөнләр арасында элагэнин варлыгы
чоҳдан мәлумдур.

Мәлумдур ки, XIX әсрдә бир сыра мәһшүр педагог-
лар, о чүмләдән К. Д. Ушински (1823—1871) бу проб-
лемә хүүсн диггәт верирди. Схоластик тәрәздә кәдән
төлим ишлэрини тәһгид едәрәк о гејд едирди ки, белә
төлимн нәтичәсиндә шакирднн башында һәрч-мәрч-
лик әмәлә кәдир, өрәһилмнш анлајышлар, һәтта идеја-
лар «онун» башында елә чәпсыз шөкилдә дүзүлүр ки, елә
бил рәвәјәтә көрә «донуб гаалмыш гарангушлардыр»,
онларын бири о биринни јанында јыхылыб галыб, аһма
биринни о бириндән хәбәри јохдур; бунун кими да бир-
биринә чоҳ јахын, чоҳ һәмчине олан идејалар, әстиндә,
белә тутгун башда он илләртә галыр вә бир-биринн көр-
мүрдүр» (158, ч. 6, сәһ. 296).

Ушински төһкнлэ мәсләһәт көрүрдү ки, тәдрис сис-
темнндә системсизлијә гаршы, башга билнкләртә эла-
гәспизлијә гаршы мүбаризә анарылсын, системлә өјрәт-
мәк төһмн олунсун.

Фөһләрнн, о чүмләдән грамматиканын систематик
сурәтдә өрәһилмәз зәруријјәти идејасыны прәдл
сәклә о јазырды: «Әлбәтте, анчаг сәмәрәли, фәһниң өз
мәһијјәтиндән доған систем билнкләриниз үзәриндә би-
зим там һакимјијјәтиһиз төһмн едә биләр. Пәрәкәндә,
элагәсиз билнкләртә долдурдан баш елә бир амбара
бөһәјүр ки, орада һәр шеј гарма-гарышыг һалдадыр вә
онун сәһиби белә истадијјинн тана билмнр; билнклә де-
јил анчаг системлә јүкләнән баш исе елә бир дүкана
бөһәјүр ки, орада-һәр јешнқ үзәриндә шејин гнјәтиң
јазылмнш, аһма јешнкләр бошдур». Белә бир вәзпј-
јәтдән узаг олмәг үчүн Ушински көрүн нә мәсләһәт вер-
ир: «Һәгнги педагогика бу һәр икн ифратчылыгдан
гачарәг шакирдләр билнк верир вә ону топладыгча
да системә салыр. Билнк нә гәдәр чоҳ чешиндә топла-
нарсә, систем дә бир о гәдәр јүксәк олур вә һәһәјәт,
мәһтиги вә фәлсәфи мүддәаларын мүчәррәдлик дәрәжә-
синдәк чыхыр, шакирдләрнн башында белә дүһјәкөрү-
шүнүн әмәлә кәлмәсиндә, әлбәттә, фәһн мүэллимләрн-
ни һамасы иштирак едир...» (158, ч. 5, сәһ. 355).

Фөһлэарасы элагэнин аһамјијјетинә даир Ушински-
нин бу ачыг фикринин һеч бир нәһаһәт еһтијачы јох-
дур. Ајдын олур ки, мүхтәлиф мәһбәләрдән алынн бил-
нкләр арасында сых элагә јаратмәг, билнкләри сәмәрә-
ли системә салыр, онлары «мәһтиги вә фәлсәфи мүддәа-

лара» чатдырыр, шакирдлэрин башында «дунякерүшү жаранмасыны» т'мнин едир ва бу ниндэ бүгүн мүаллимлэрин иштиракы талэб олунур.

Лакин бу проседа Ушински, мүһүм ролу ана дилинин тэдريس үзэринэ гојур, она көрө ки, ана дилинин тэдريس үзэринэ: «шакирдлэрэ верилэн бүтүн билликлэри хүлэсэ етмэк, оилары мүнтэзмэ монтиги системэ салмаг вэзифэси дүшүр, чүнки догма дил, елэ бир мәнэви ли басыдыр ки, инсан шүүрүнүн һагиги мүлкннјјэти олмаг үчүн, бүтүн билликлэрин бојуна бичилнр» (158. ч. 5. сәһ. 356).

Бу барэдэ башга мәнбэлэрэ дә мүрачун етмэк оларды, лакин буна еһтијач јохдур. Көрүнүшү киин педагогика тарихиндэ бу проблем чохдан мөлүмдур. Прогрессив олан классик педагогиканын ролу ондан ибарет олмушдур ки, бу проблем дә прэлн сүрүб онун аһәмнјјэтинн чох ачыг ва ајдын шөрн етмишдир.

Лакин ону тәбиг етмәнни јолларыны ишлэјиб там шәкилдэ һазырлаја билмәмишдир. Чүнки, нә соснал шәрант, нә дә педагогика едмнинн өзүнүн сәвијјәси буһун үчүн лазым шәрант јарада билмәмишди.

Совет педагогикасы бу проблемни һалли илэ дә иштер тәбиин, истерсэ дә ичтнман һадисэлэр арасында диалектик эләгәнни мөвчуд олмасы һаггында марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә истиһад едәрэк мәшгүл олмага башлады. Беләтиклэ, мәктәб курслары арасында олан эләгэ аз-чох ишыгландырылмыш олду.

Биз бу проблемни совет педагогикасы вә мәктәбиндэ һалл олунмасы тарихи үзэриндэ дајанмаг истәмнрик, чүнки буһу ишыгландыран хүсуси ичмаллар мөвчуддур (бах: III, сәһ. 35—36 вә с.). Бу ичмаллардан мөлүм олдугу киин совет мәктәбинин инкишафынын мүхтәлиф мәрһәләләриндә фәилләрасы эләгэ мәктәбин гарниһында дуран әмәли вә нәзәри мәсәләлэрин һаллигә хидмәт етмишдир. Мәктәбләрнимиздә тәһсилни јеһи мазмунуна кечдикдән сонра исә сон илләрдә фәилләрасы эләгэ проблемни бүтүн варлығы илэ педагоги ичтнманнјјэтин гарниһына гојулмуш, бу сәһәдә мүзәјјән рол ојнамага һалл олмушдур. Лакин даһа дә тәкмилләшдирилмәјә еһтијачы вардыр. Бу дә чох ајдымдыр, она көрө ки тәлимни ијдәјә-нәзәри сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн бүтүн еһтијатда олан имканлар, о чүмләдән фәилләрасы эләгәнни тәкмилләшдирилмәси сәфәрбәр едилә

мәлидир. Фәилләрасы эләгәнни маһнјјәтинә данр әвәлчәдән гејд едәк ки, бу проблемни дә маһнјјәтинин шәрһ етмәкдә алимләр арасында јекдиллик јохдур, оиларын бу проблемә мүхтәлиф истиғмәктәли тәрифләр вермәси В. Н. Федорова јолдашын «мәктәбин тәбијјат елмләри үзрә олан фәилләр арасындагы гарниһылығы эләгәнни дидактик аһәмнјјәти» башлығы алтында мәгәләсиндә ишыгландырылыр (бах: III). Бу материалдан биз дә истиғад едәк!

...Фәилләрасы эләгә шакирдләрдә тәбиәт һадисәләринин гарниһылығы асыллығы һаггында материалст аһајышынын формалашдырылмасы вәситәсидир (В. П. Шуман).

Фәилләрасы эләгә—мүаллимлэ шакирдлэрин иш системидир. (П. Г. Кулагин).

Фәилләрасы эләгә тәһсил мазмунунун хүсуснјјәтириндән биридир. (К. П. Королева.)

Фәилләрасы эләгә—дидактик шәрантдир. (Чәркәсзәдә.)

Фәилләрасы эләгә—тәһсил мазмунунун хүсуси конструксиясыдыр (гурулушу). (Н. С. Антонов) вә с.

В. Н. Федорова јазыр ки, кестәрилән тәрифләрдән даһа чох мәғбул оланы Н. М. Чәркәсзәдәнин прәли сүрдүјү тәрифдир, чүнки: «фәилләрасы эләгәнни јеринә јетирилмәси һәғиғәтән елэ бир дидактик шәрантдир ки, бу эләгән әвәлчәдән дүшүнүлүш вә ардычыл шәкилдә һәм тәдрис материалынн мазмунуна (хүсусиә елми аһајышын, һануһун, нәзәријјәнин маһнјјәтинин ишыгландыранда), һәм дә мүхтәлиф тәлим методларына дахил етмәји тәләб едир». (III, сәһ. 7—8).

Башга тәрифләр һаггында данышмаға дәјмәз, чүнки, оиларла В. Н. Федорова өзү дә разы дејилдир, она көрө ки, о тәрифләрдә маһнјјәт еһтибарилә проблемни өзү һаггында дејил, онун истнчалары вә ја башга фәилләрә олан мүнәсибәти һаггында сәһбәт кедир.

Биз бурада иә Н. М. Чәркәсзәдә, нә дә онун тәрифини мәғбул һесаб едән В. Н. Федорова илэ дә разылаша биләрик, чүнки фәилләрасы эләгәнни «дидактика илэ бағламада һағлы һәрәкәт етмиш олсалар да буһу «дидактик шәрант» һесаб етмәјә, фикримизчә, һеч бир әсәс јохдур. Бизә дидактиканын принцип вә гәјдалары мөлүмдур, лакин «дидактик шәрант» категориясы тәлим нәзәријјәсиндә мөлүм дејилдир.

Н. М. Чаркөзөдөнийн тэктифинь бир чох башга алим-лэр дэ. о чүм.тэдэн А. В. Усова да шэрик олур. Фәил-лэрарасы элагэнийн тэбгиинийн, тэ'лим просесиндэ мұх-тэлиф фәиллэр арасында олан объектив элагаларийн, һәм-чинийн елм.лэр арасында мөвчүд олан элагэнийн ин'касы олдуғуну гејд едэрэк о јазыр: «Һазырда фәиллэрарасы элагэ тэ'лимийн елм.н-нээрер сәвијјәсини јүксәлтмөк, ша-кирдәлэрийн јарадычы габиліјјәтлэрийн инкишаф етдир-мөк, биліјини мәнимсәнилмәсини оптималлашдырмаг вә нәтичәдә бүтүн просес тәкмилләшдирмөк шәрәнти һе-сәб едилләр». (III. сәһ. 24).

Бу бәрәдә В. Н. Федорованын да мәгаләсиндә даны-шылып (бах: III. сәһ. 8). Бүтүн буиләр һәгигәтәһ фәил-лэрарасы элагэнийн әһәмјјәтіннә анддир. Лакин бу кеј-фијјәтләр һеч дә онун спесифик тәрәфлэрийн ачыыр, ону мүстәгил бир педагогик һадисә кимн шәрһ етмир. Дәрәдә чох башга педагогик һадисәләр дә фәиллэрарасы эла-гәјә анд едилән мә'на вә әһәмјјәтә маликдир. Педаго-жик әдәбијјатда фәиллэрарасы элагәјә верилән башга тәрһф билмирик. Һәтта «Педагогик енсиклопедия»да белә бу аилајыш нәзәрән гачырылмышдыр. Амма «Пе-дагогик дүгәт»дә (1960) буна дигәт јетирилмишдир. Лакин тәссүф ки, буна да фәиллэрарасы элагә там сәвијјәләндирилмир, «тә'лим программаларынын, елмләр системн вә дидактик мәсәдәләрнә шәртләшән гаршы-лыгы узлашмасы» адландырылып. (130. ч. I, сәһ. 681). Бурада проблемий бир гәдәр ишығландырылдығыны никар етмирик, лакин о чох мөһдүдүр, примитивдир, вә јарымчыгдыр. Ини анчаг «программаларин гаршылыгы узлашмасы» илә бағламаз, бу мүһүм дидактик һадисә-нийн әһәмјјәтінин јарытмаз гүјмәтләндирмөк оларды.

Сон заманларда пәшр олунан чох мәзмунлу мәгалә-ләрдә дә бу проблемин дүзкүн тәрһфинә раст кәлми-рик (бир һалда ки, бу мәгаләләрдә проблемин бир сы-ра мүһүм чәһәтләрн чох дәрһн иәрһ едилмишдир). Бу-рада, һәр шәјдән әввәл, Г. В. Воробьевүн мәгаләсини нәзәрдә тутуруг. Орада фәиллэрарасы элагә: «Һадисә-ләр группалар арасында гаунаујјун элагәләр јарадан, маддн әләмин вәйләтннә анд елмн мәнәзәрән ачан елм-ләр тәркибидир» вә ја «мұхтәлиф фәилләр үзрә билк-ләр мәзмунуну вә тә'лим-әмәк фәаліјјәтінин элагәсн-дир» дејә сәвијјәләндирилр. (112. сәһ. 5, 6.). Бу чүр тә'-рифә е'тираз етмөк чәтнндир, чүнки бурада проблемин

мүәјјән чәһәтләрн ишығландырылып. Лакин проблемин һансы дидактик категоријаја мәнсуб олмасына дәир мұәләһиф сөз демир. Сон заманлар бу проблемә дәир В. М. Коротов јолдашыи да чох мәзмунлу мәгаләсн дәрч едилмишдир. Фәиллэрарасы элагэнийн бир чох прин-сипиал чәһәтләрн бу мәгаләдә елмни тәләбләрнә мұва-фиг ишығландырылмышдыр. О јазыр: «Јеһн тәдрис программалары вә дәрсликләрийн тәбгиинә башланьлан үмүмн орта тәһсинийн мәзмунунун сабытләшдјји инди-ки вахта тә'лим-тәрбијә просесиндә фәиллэрарасы эла-гэнийн тәбги едилмәсини дүзкүн истиғамләлэрийн ахтар-маг, тә'лим вә тәрбијини кејфијјәтнн јүксәлтмөк, ша-кирдәләрн дүәлиектик-мәтериалист дүнјакөрүшүшүн формалашдырылмасы уғрунда мүбаризәнийн әһ актуал јолларындан бир һесаб едилләр» (122. 4/1976, сәһ. 119). Тәссүф ки, бу саббаллы мәгаләсиндә о да проблемә тәрһф вермәмишдир. Анчаг ону гејд едир ки, «фәилләр-арасы элагә проблемн үмүмтәһсил орта мәктәблэрийнн елә үмүмн мәсәдәләрн илә элагәдәдир ки, онлар тәд-рис етдјји фәндән асылы олмајараг һәр мүәтлимийн ишиндә мүһүм чәһәтдир, һәр шәјдән әввәл, бу—шакирд-лэрийн марксизм-ленинизм дүнјакөрүшүшүн формалаш-дырылмасы, политехникни тә'лимни вәзифәлэрийнн һәја-та кечирилмәси јолдуур (бах: Јеһн орада).

Бу дејиләләр дә чох доғрудур. Лакин гарнија јо-улан суала чаваб вермир. Дејилән бу мәсәдә мәктәбдә һәр бир тә'лим методунун да, һәр бир дидактика прин-сипинин да, һәр бир тә'лим фәининин да гаршысында дүрүр. Шүбһәсиз бу, һәм дә фәиллэрарасы элагэнийн да гаршысында јоулур. Лакин бу онун спесифик хүсусиј-јәтнн ачыыр. Фәиллэрарасы элагэний В. М. Коротов да дидактиканын әсәс проблемлэриндән бири һесаб едип. (бах: 122. 4/1976, сәһ. 121). Буна да е'тираз едән јохдур. Лакин бу проблемн конкретләндирмөк ләзимдир; бу проблем һансы дидактик категоријаја анддир?

Биз белә бир фикрә кәлирик ки, тәбгиги инди сон дәрәчәдә зәрурун олан, дидактик әһәмјјәтн үмүмәј тә-бул едилмәшн олан фәиллэрарасы элагэний дидактик принципләр категоријасына анд етмөк елмн бахым-дан мәсәдә динә мұвафиг олар. Әнәнәви тә'лим прин-сиплэрийн сырасында бууну олмамасы тәклифийнә е'ти-раз етмәјә әсәс вермир. Әввәлә она кәрә ки, тә'лим нә-зәрјјәсиндә алимлэрийн дидактик принциплэрийн сја-

ричи һалдыр ки, фәиләларасы элагәини тә'лим просе-
синдә тәтбиғи мәктәб һәҗәтиһа кениш сурәтдә даһил
едилмишдир. Бу барадә сәйсиз-һесабыз мисал кәтир-
мәк оларды. Ләкин бир нечәсини кәстәрмәккә кифәјәт-
ләнәчәјик. Азәрбајҗан ССР мәктәбләриниң әмәкдар мұ-
әллими, Ғырмазы Әмәк Бајрағы орденли 190 №-ли ор-
та мәктәбини (Бақы шәһәри) директоры, әмәкдар мұәл-
лим, Ленин ордени кавалери Соһа Тағыјева, бу пробле-
мин мәктәбдә тәтбиғинә даир етдиҗи мәрузәдә, мәктәб-
дә тә'лим-тәрбијә ишләриниң кејфијәти сәвијјәсини јәк-
сәлтмәк мәғсәдилә бир сыра башға тәдбирләрлә бир-
лиқдә фәиләларасы элагәнип дәрсләрдә тәтбиғиндән
бәһс едәрәк дејир: «Мәктәбимизни тәчрүбәси кәстәрип
ки, шакирдләр дәрин вә мейһам билкиләр вермәји тә'-
мин етмәк үчүн төкчә фәиләларасы элагәнип дејил, һәм
дә фәиләларасы элагәнип дидактик әһәмијјәти мұәллим-
ләр тәрәфиндән ачығ бир сурәтдә дәрк едилмишдир,
онлар бу элагәни дәрсләриндә кениш тәтбиғ етмәккә-
дирләр». Һәгигәтән, һәмин мәктәбин мұәллимләриниң
тәчрүбәси буну ачығ кәстәрип. Мәсәлән, тарих мұәлли-
ми Зәрифә Рәһманова тарих фәиниһини совет адамының
формалашмасында бејүк рол ојнадығыны гејд едәрәк
кәстәрип ки, фәини элагәдар олдуғу башға фәиләларни
тәдريسидән тәчрид етдиқдә буһа һәл олмағ чох чәтин-
дир. Фәиләларасы элагәниң әһәмијјәтини гејд етмәк
мәғсәдилә мұәллим көркәмли шаир Бәхтияр Ваһаб-
задеһни бу мәсәләјә һәср едилмиш шә'ринә мұрачәт
едир:

Чај чаја говушмаз сулар даншаса,
Улдузуң улдузла үнсәјјәти вар.
Келдә булдулар да гошалашмаса
Нә илдирым чахар, нә јәғиш јағар.

Өз ел-обасыны тәрк етдиңиздән
Төк-тайһа доланып бајуш бу күндә,
Колларын динбидә төк битдиңиздән
Бојну бүкүк олур бәһәшәниң дә.

Фәиләларасы вә фәиләларни элагәларни олмадығы
јерлә тәдريس образлы сурәтдә «бојну бүкүк» бәһәшә-
јә бәһәздән мұәллим өз тәчрүбәсиндән чохлу мисаллар
кәтирип гејд едир ки, тарих материалларыны элагә-
дар олдуғлары башға фәиләларни материаллары илә бағ-
ламадығда фәиниң тәдريس чох мүчәррәд вә марағсыз
146

кечир. Мұәллим һағлы оларағ гејд едир ки, нечә ола
биләр ки, IX сәһифдә ССРИ тарихи үзрә биринчи рус
ингилабы (буржуа-демократик ингилабы) һағтында сә-
һифдә сәһбат ачарқан буну јеһи тарих фәини үзрә өй-
дилмиш олан Ғәрби Авропа буржуа-демократик ин-
гилабы илә бағламајасан. Белә бир элагә јарадылма-
дығда биринчи рус ингилабының характериһи, һәрәкәт-
веричи гүвәләрини, онун үстүилүкәрини шакирдләр
баша салмағ мүмкүн дејил. Нецә ола биләр ки, Москва-
да декабр (1905) силәһлы үсәһнына һәср олунан дәр-
си 1917-чи илдәки силәһлы үсәһна бағламајасан, бу-
лары бир-бири илә мұајисә етмәјәсән вә с.

Мұәллимин бу барадә даһа дәрләри тәчрүбәси ондан
ибарәтдир ки, кечмиш дәрсләрдә өјрәтдиҗи материалы
мұәсир һәјәтә аңд олан материалла бағлајар. Бунуң
чагы мисалыны онда көрмәк олур ки, о, «мұәсир мәр-
һәләдә коммунист вә фәһлә партијалары» мөвзусуну
Л. И. Брежнев јолдашы партијаның XXV гурултайы-
нда сәјдидиҗи мәрузә илә мәһарәтлә сых бағлајар. Мұ-
әллим һағлы оларағ һәм дә ону гејд едир ки, тарих үз-
ра олан бир чох мөвзулар әдәбијјат тарихи илә бағла-
мадан кечмәк олмаз. Мәкәр 1905—1907-чи иләр ин-
гилабы илә элагәдар олан мөвзуну М. Горкиһиң «Аһа»
романы вә ја М. Ә. Сабирниң «Бейнәһиләл» шә'ри илә,
мәшһур совет драматургу Чәфәр Чәббарлыһиң «1905-
чи ил» ады драмасы илә бағламадан вә бу әсәрләр вә-
ситәсилә чарын әһмәткешләрә, учғарларда јашаған
халғларә тутдуғу диваны шәрһ етмәдән кечмәк олармы?

Фәиләларасы элагәниң јарадылмасында 190 №-ли
мәктәбин рус дили мұәллими М. С. Сыч да зәһки тәч-
рүбә топламышдыр. Фәиләларасы элагәниң тәтбиғ едил-
мәси тә'лим материалларының үмүмиләшдирилмәси вә
системләшдирилмәсиниң, шакирдләрдә дидактик ма-
териализм дүјәкөрүшүнүн формалашдырылмасының
мүһим вәситәләриндән бири олдуғуну гејд едәрәк о,
һәр дәрәдә бу принципни тәтбиғ етмәсиндән, хүсусилә
рус әдәбијјаты дәрсләриндә буһа кениш мејдан вер-
синдән бәһс едир. Мәсәлән, бејүк пролетар языхчысы
М. Горкиһиң һәјәт вә фәалијјәтиниң кечәркән «Вәтән-
дән узағларда» әсәриндән онун В. И. Ленинни мәсләһәти
илә Америкаҗа кетмәсиниң, орада тәрифләнән Амери-
ка демократијасында нәләр баш вердиҗини, һәр шәјиң
гулла сатылдығыны көрдүјүнү шәрһ етмәсиниң, Горки-

нин ораја кедиб гайтдыгдан сонра өз әсәриндә тәриффли Американын ич үзүнү ачдыгыны ушағларын нәзәринә чатдырар. Фадеевнин «Көч гвардия» романы кечмәжә башладыга мұәллим һитәричләрнин өлкәмизә һүчүм етмәсинин доғуран сәбәбләр барәсиндә, капитализм гурулушунун маһияәтин, әдәләтлән вә әдәләтсиз муһарибәләр һағгында ғыса да ола мұәјјән мәлумат верир...

Көрүндүјү кимн бу чүр әлағәдә шакирдләрә верилән материал програм тәләбләриндән кәнара чыхса да шакирдләрә чох мұһүм тәғбирләвн тәсир едир.

7-клас (Бақы) мәктәбдә дә фәйләрарасы әлағәнин тәғбирн үзрә зәикни тәчрүбә топланымшыдыр. «Фәйләрарасы әлағәнин тәғбирн тәчрүбәсиндән» адлы мәғаләсиндә мәктәбин кечмәш директору Фәридә Сәмәдова (һазырда 132 нөврәли мәктәбин директорудур) мұәллимләрнин тәчрүбәсинин шығландырағ јазырды: «Бу тәчрүбә һеч дә өзбашына ахылла әмәл кәлдәмәнин, мұәллим коллективинин планлы вә дүшүнүләмәш педагожи һийсинин нәтичәсиндир. Бу тәчрүбә доғфәләрлә мәктәбин педагожи шурасында, директорјаны мушавирәдә фәли комиссияларында музакирә едилиб, бу мұһүм дидактик мұддәанын тәғбирн јоллары һағгында сөһбәтләр ачылып, тәчрүбә мубадиләсән апарылып, һәтта нәтичәсән музакирә едилмәклә фәйләрарасы әлағәјә даир дәрәсләр тәшкил едилиб вә с. Сөвиндиринч һалдыр ки, бу тәдбирләр өз мүсбәт нәтичәсинин верди. Инди мұәллимләр арасында бу дидактик мұддәаны бир сыра мұәллимләр, о чүмләдән С. Мәдәтова (әдәбијјат), И. Григорјан (рус дили), К. Мәһдиәдә (ишкилис дили), Р. Чәһанкирова (биоложија) вә бир чох башгалары мөһәрәтлә тәғбир едирләр.

Мұәллим И. Григорјан јазыр: «Рус дили вә әдәбијјаты үзрә фәйләрарасы әлағә Азәрбајжан дили вә әдәбијјаты, тарих, ишчәсанәт вә с. илә апарылар. Ән сых әлағә бу индә шакирдләрнин ана дили дәрәсләриндә кедир, она көрә ки, рус дилинин тәдрис едәркән ону шакирдләрнин ана дили илә бағламағ зәрурәтин гаршија чыхыр. Програмлар белә дүзәлдилмишдир ки, грамматик мәлумат ана дили үзрә рус дилинә ишбәтән әввәл вериләр. Ана дили мұәллимләрнин илә әлағәм, ана дили үзрә програм материалыны биләмәјим бу ишдә мәнә чох көмәк едир».

И. Григорјан фәйләрарасы әлағәнин әдәбијјат тәдрисиндә даға кениш тәғбир едир. Шакирдләрнин мәһәви әләминн формалашдырмада әдәбијјатын мәлум ролуну гејд етмәклә о дејир: «Әдәби әсәрләрнин тәһлил индә шакирдләрнин мәсәләдә, партијјатлы принципнә арахалымағы мәсләһәт көрүрәм, онларда тәфәккүрүн тарихилик принципнә рияәт етмәјн өјрәдирәм ки, әдәби әсәрин тәһлил индә она тарихилик принципнә әсәсән јанашылар, әдәби һәһрәмәларын һарадан көтүрүлүјүнү билсинләрә».

Фәйләрарасы вә фондахили әлағәнин тәғбирн үзрә һәмш мәктәбин әдәбијјат мұәллим С. Мәдәтова да чох зәикни тәчрүбә топланымшыдыр. О јазыр: Орта мәктәбләрдә бүтүн фәйләрнин тәдрисиндә онларын гаршилығә әлағәләринн кәстәрмәк үчүн бөјүк имканлар вардыр. Буну тәсдиғ етмәк үчүн о, дәрәсләриндән чохлу мисаллар чәкир. Мәсәлән, VIII синефдә «Короглу» дастаны кечәркән, ону Азәрбајжан халғынын јәдәли гәсәкарлара гаршы мубаризәсән илә бағлајыр, бу мунасибәтлә Кичик Гағраз дағларында олан тарихи абидәләрдән сөһбәт ачыр, јәдәли дүшмәнләрә гарын мубаризә үчүн јарадылмыш гәлбәләрдән данышыр вә с.

Марағлы бурасындадыр ки, Мәдәтова имкан олдуғу тәғдирдә поезиянын риязәјјатла да әлағәләндирмәјә чалышыр. «Хорөв вә Ширин» поемасынын бир јериндә Низами Ширинин дили илә дејир:

«О кәс ки өмрүнү һәср етмиш елә,
Баш әјмәз һеч заман чәр-и-әсәмә».

Чәр-и-әсәмә», мәлум олдуғу үзрә, иррасеонал әдәби чәрн демәкдир. (№ 2—1,41, 1,414, 1,4142...) . Низами бунула тәһсилли адамларын јарамаз шаһларә баш әјмәдикләринн кәстәрир ки, буну шәһин дә мұәјјән мәһнадә әдәбијјатла риязәјјаты әлағәләндирмәк демәкдир. Бу вә бунлар кимн мисаллар чәкмәклә мұәллим белә бир нәтичәјә кәлир ки, «фәйләрарасы вә фондахили әлағә сәмәрәли тәғбир едилмәклә шакирдләрн дәрәслә фәаллашдылар, тәлим материалын онларын даға дәр индән мәнимсәмәләринә көмәк едир».

Һәмш мәктәбин мұәллим С. Мәмәдәдова да әдәбијјат дәрәсләри үзрә өз тәчрүбәсиндән сөһбәт ачарағ дәрәсләринн әлағәдәр мұхтәлиф фәйләрә бағладығынлан,

һәтта дәрән мусиги нә әләгәләндирмәжиндән бәһс едир
вә јазыр:

«Мәң дәрәләримни чоҳунда мусигидән истифада
едиб, ишғәсәәтин бу пөвү һаггында шакирдләрә мүү-
јән мә'лумат вермәјә чалынырам. Мәсәләң, VIII сииһф-
дә Низамни Кәңчәвинни «Хосров вә Ширин» поемасының
тәдриси заманы әсәрин гәһрәманларының да шаир ки-
ми мусигини дәрһидән дујан, ондан зәвғ алмагы бача-
ран олдуғларыны гејд едирәм. Соира Барбәд вә Никис-
а һаггында сәһбәт ачырам. Барбәд Хосров Пәрвинни
сарајында мәһнур мугәзини вә чалгычы олмушдур. Ни-
киса исә кәзәл мугәзини вә мәһнур чәңкчәләң иди».
Низаминниң бу әсәриндән ашағыдакы:

Битди Никисаның чәңкәл нәгмәси,
Барбәдин сәтары гәлдирди сәси.
Бир мәст ашығ кими сәза буруа әл,
Үшшәг нәрдәсиндә охуау гәзәл.—

мисралары—јада салан мүәллим мусиги әләтләриндән
сөз ачдыгча енидископу ишә салыб, уд, чәңк, тәһбур,
рүбат, барбәд, тар, саз, каноп, кәманча, түтәк, һеј,
тү-лүн вә с. мусиги әләтләринниң шәкилләрини нүмәјини
етдирир.

М. Фүзулиниң «Мәһни чәндән усадырды» гәзәлини
тәдрис едәркән Ч. Чәһанкировуң «Фүзули» кантатасы-
ны магнитофонда сәһләндирир вә с. Мүәллим ахырда
јазыр: «Тәчрүбә кәстәриң ки, фондахили вә фәһләрара-
сы әләгәләрдән бачарыгла истифада едилдикдә ша-
кирдләр материалы јакшы мәһнәсјәјр, ону узун мүд-
дәт јадла сахлајырлар» (баһ: 27. 2/1978. сәһ. 78—83).

Классик педагогиканың, хусусәнлә классик совет
педагогикасының мә'тәбәр мүддәәларына вә мәктәб
тәчрүбәләринә әсәсләһән мәктәб инспектору, педаго-
ги сләмәләр һәмизәди Н. Нә'мәтов (Гусар рајону)
һаггы оларағ јазыр: «Фәһләрарасы әләгә тә'лимдә чоҳ
вачиб рола ојнајыр. Бу әләгә дәрәни мәзмунуну зәңкил-
ләндирир, ону шакирдләрә даһа чоҳ ајдылашдырыр,
ичтиман һәјәт вә тәһиәт һаууларының дүрүстлүјү вә
объективлијини ачыб кәстәриң. Оларда диалектик ма-
териализм дүңјақөрүшүңи формалашмасына хидмәт
едир» (27. 1/1978. сәһ. 45).

О һәм дә һаггы оларағ мүәллимләри кәбәрлар едир
ки, фәһләрарасы әләгәни нечә кәлди тәһкил етмәк ол-

маз, бу ишдә мүүјән систем вә ардычыллыга риәјәт
олунмашдыр. Мисал үчүн о кәстәриң:

«Низамни Кәңчәвинниң «Искәндәрнамә» поемасының
Азәрбајҗан тарихи пәлә сәсләниң марағлы мәзмуну вар-
дыр. Мәйз буна көрә дә шакирдләр тарихи шәхсәјјәт
олан Искәндәри әсәрин гәһрәманы олан Искәндәр пәлә
ејишләшдирирләр. Буна јол вермәк олмаз. Ола көрә
ки, Низаминниң әсәриндә Искәндәр тарихи шәхсәјјәт
олан Искәндәрләң фәргән оларағ әдәләтлән бир һәк-
мәр кими тәсвир олунур. О, халғын вар-јохуну талән
едән, зүлмәкар шәһләрини әксинә оларағ, мәзлумлары
зүлмәдән азад едир, халғы гарәт едәләриң чәзәләнди-
рир, сәдә адамларын гејдисә гәлир, өзүнү халға хидмәт
етмәјә борчу билир» (Јенә орада. сәһ. 49).

Шүбһәсиз, бурада да әдәби гәһрәман Искәндәрлә
Македониялы Искәндәри мугәјисә едиб сонунчунуң пә-
гәдәр гәдәр вә таләнчы олдуғуну, Низаминниң һүмә-
нист фикирләриниң бәһрәси олан Искәндәриниң нечә пә-
гәдәр әдәләтлән (Низаминниң тәләб вә арзуларына көрә)
олдуғуну ајдылашдырыр. Тарихдән әдәләтлән шәһлә-
ри мисал чәкмәк чәтиндир. Ләкин Низамни, дөврүңи
шәһләриңә тәрбијә вермәјә чалыныр вә һүмәнист, хе-
јирхәл, һисәншөврәлик идеяларына да буна үјгүн
прәли сүрүрү.

Сәһбәт бурада һеч дә бәдин әсәрин шәхсәјјәтләри-
ниң синасыны тәһкил етмәкдән кетмир. Онда кәдир ки,
фәһләрарасы әләгәни јарадаңда елми керәклик уңуду-
масын, мугәјисәләр там диалектик материализм, һәмчи-
ниң тарихи материализм баһымында дүзкүн верил-
син. Фәһләр арасында мөвдүз олан әләгәләрини форм-
ал, диалектик мәһтәгә зилд шәкиллә аварышмасы,
шүбһәсиз, тә'лим иһниниң јанлың истиғамәтә доғру ју-
варландырыр.

Өз тәчрүбәсинә истиһад едиб бу барәдә фикирләри-
ни иһриң едән тарихи мүәллим Б. Әлишәдә (Баки, 176
№-ли мәктәб) јазыр: «Тә'лим методларыны тәһкил-
ләндирмәкдә курсларарасы әләгәни әһәмијјәтлән бөјүктүр.
Ајры-ајры мөвзулар вә курсларда алынғын билдикләр
арасында мәһтәгә әләгә јарадышмасы вә бу чоҳчәһәтлән
әләгәләрдән тә'лим процесиндә дүзкүн истифада еди-
ләсә тә'лим-тәрбијә процесиниң сәмәрәлијиниң јүксәл-
ди, мүһүм һадисәләр, процесләр вә һауунаүјгүлүглар
арасындакы сәбәб-нәтичә әләгәләри һаггында шакирд-

Тарих мұаллимдеринин башлыча везифалариндэн биринши башар тарихинин гаунаууеун процесес хаггында шакирдларда дариш ве долгуеу тасаввуеу жаратмак олдугуеу гејд еден мұаллим дејир: «Тачруба кестарир ки, айры-айры мактаб тарих курслары мујунде муарфалаларде элагеландириликде» гејд олунан везифа даха јакшы хајата кечир (53. 1/1978, сәһ, 28). Тачрубасинин шарһ етдикиден сонра элишзада һәм де ону гејд едир ки, «дәрсләрде курстарарасы элагенин јаранамасы тарихи һадиселарин элагали ве дариш мәнимсәнилмәсинә сәбәб олматга ејин заманда шакирдларде ахтарычылыг ве зегини фәаллыгын инкишафына сәбәб олур» (Јенз орада, сәһ. 31).

Фөйләләрарасы әләгә һәгиги һалда орада вә о фәһи үзрә тәтбиг әлуһна биләр ки, орада мұәллим тәкчә өзүһи тәдбир етдиги фәһини нәзәри вә практик чәһәтләриә дејил, еһи заманда оһун әләгәдәр әлдүгү фәһиләр дә, һеч әмәлзәс, мәктәп күрсү чәрчивәси дәирәсиндә бәләд әлсун. Фәрәһләндирчиги һалдыр ки, һинд мәктәптәләриндә әл миһнәтләр бәлә мұәллим чалышмағадыр. Сәһчәјјәв бир-һи миһсәл кәтпәрк.

152

1. Дәрсләрдә фәнләрарасы элагәни јаратмаг үчүн мұәллимләр бүтүн имканлардан истифадә едирми?

3. Гоншу фэнлэрнн бу проблемэ анд тэлэблэрннн мүүлнхлэр өз фэнлэрнндэ нэ чүр һесаба адыр?

5. Фанлэрарасы, элагэний тэтбиги тематик нлацлар-
да нээрде түтүлүбдүрмү?

7. Фэнлэрарасы элагэнни тэтбггндэ бурахылан нөгсэллэрин сәбәблэри нәдир:

б) фэнлэрарасы элагәни јаратмаг үчүн имканлардан истифадә едә билмәмәси;

Бу јохлама планыны тәртіб етмәк вә ону јеринә јетирмәкдән башга диггатадаһың нәһәт һәм аз онда чам

153

жүзлөндүрүшүшдүр. Ондарын бир гисми эмэли ишлэриндэ проблемини тэбигини диггэтин даһа да артырмышлар. Лакин айдун олмушдур ки, мүлалымлэрини хейли һиссэси проблемини һалдинэ мөһэл гоҗса да, лазымы һа, зырлыга малик олмадыгындан, о принципини тэбигини һалла ола билмир. Белэ олдулда физика, химја, биолокија, тарих, ичтиманјјат вэ с. фәндәр үзрә ачыг дәрәләр тәшкил етмәк зәрурати мејдана чыхмышдыр. Мәктәб буну да һәјата кечирмишдыр. Ачыг дәрәләр тәһлил едилдикдән сонра мүлалымләрә көмәк үчүн методик төвснјә һазырланыб онлара верилмишдыр.

Дәрс илиини сонунда (1973/74) ишә јекун вурулмуш, айдун олмушдур ки, проблемини тэбигини даир хейли иш көрүлмүш олса да төвснјәнин мүјјән һиссәси һәјата кечмәзини галмышдыр. Бундан сонра 1974/75-чи дәрс илинин әввәлиндә фәнн комиссијаларынын мушавирәси кечириләр вэ орәдә «Тәһли процесиндә фәнләрәрасы әләгәнин тәбиги, форма вэ пријомлары» тәкәррар музакирә едиләр. Бу мушавирә даһа чох мүлалыныи фәаллашмасына сәбәб олур, чохлары чыхыш едиб тәчрүбәләриндән сөһбәт ачыр, чәтинликләрдән, онун ғаршысыны алмаг јолларындан данышыр.

214 №-ли мәктәбин проблеми јеринә јетирмәк үчүн апармыш олдугу ишн белә мүфәссәл көстәрмәклә ону дәмәк истајирик ки, бу мүһүм принципдән мәктәб һәјатында кениш истифадә етмәк үчүн бир әмр вермәк вә јә мәсләһәт вермәк кифәјәт дејилдир. Бунун үчүн кеиш һазырлыг ишн апармагла јанашы проблемини әһәмијјәтин һәр бир мүлалымә дәрк етирмәк, онлары проблемини һәлти үчүн һазырламаг, онлара көмәк көстәрмәк вә ишләрини нәзәрәт етмәк, әлдә етдикләрини пәтичәләрә јекун вурмаг, прәлијә доғру онлары сөғг етмәк лазымдыр. Мәһз бу чүр ийини пәтичәсиндә 214 нөмрәли мәктәбдә фәнләрәрасы әләгәнин елми әсасларда мүкәмәт вә сәмәрәли тәбиг едән мүлалымләр јетинишмәләр ки, онларын тәчрүбәләрини диггәтәләјиндир. Бунлардан бәзиләрини тәчрүбәсинә нәзәр салг.

Биолокија мүлалыни Л. К. Кравченконун (Баки, 214 №-ли мәктәб) «Фәнләрәрасы әләгәјә даир» ады мәғаләсиндән көрүндүјү киин о, мәсәләјә механики, шаблонала, формал дејил, биолокија фәннини мүасир вәзијјәтини, прәли сүрүлән јени нәзәријјәләри, онлары доғуран сәбәбләрин дәрин тәһлил етмәклә јанашыр. Био-

локија елми сәһәсиндәки јеибликләрини гејд едәрәк бунларын она көрә мүмкүн олдуғу сәбәбләрини ондан нбарәт олдуғуну көстәрир ки, чансыз тәбнәт һағгында олаи физика, химја, һәм да рнјазнјјат вэ кибернетика елмләрини үзрә јеибликләр биолокија елминини, тәрәғгисинә көмәк етмишләр. Буну гејд етмәклә мүлалыи һәм да ону билдирир ки, сон илләрдә мејдана сүрүлмүш молекулјар биолокија вэ молекулјар кешетика синтетик елмләр сәһәсинә анд олмушлар. Бунларын сәчнјәви фәргн ондан нбарәтдир ки, бурада бир нечә елми билликләр иштирак едилр. Чәли тәбнәтин синтетик тәкамүл нәзәријјәси мејдана кәлмишдир. Елмин мүасир сәвијјәсинә мәһз бу чүр әтрафлы бәләд олдулда мүлалым фәнләрәрасы әләгәнин дүзүкүн тәбиг етмәјә һалла олур. Кравченко јазыр: биолокија илә чансыз тәбнәт һағгындакы елмләр «арасында олен әләгәләрини тәһлил етдикдә ачыг көрүрсән ки, биолокија курсунун биринчи јарысы—ботаника вэ зоолокија—ардычыл оларғ физика, чография вэ фәнләрәрасы әләгәдәдир. Мәһз бу әләгә организмнин харичи мүһити, фотосенәзлар, зоосенәзлар, биокенәсенәзлар кимн фундаментал елми-тәбнәт апајышларынын формалашмасына көмәк едилр. Анатомија, физиолокија вэ кикпјәна курслары физика вэ химја илә фәнләрәрасы әләгә јаратмаг үчүн бир сыра елә потенсиал имкәнлара маликдирләр ки, онларын вәситәсилә организмни дахили мүһити, агчнјәр вэ тохумаларда газ мүбадиләси, су вэ дузлар мүбадиләси, һүчәрәләрдә зүлалыи әмәлә кәлмәси, үзви маддәләрини һузулмасы вэ оксидләшмәси (туршумасы), бәдәндә үмүмн маддәләр вэ онларын мүбадиләси, әсәб процессләрини-физиологн гаунаујјәулуглары, көрмә вэ ешитмәнин физикн-биологн гаунаујјәулуглары кимн мүһүм елми апајышларыни формалашмасыны тәһли едилрләр.

Бүтүн бу мәсәләләрини шәрһиндә әләгәдәр гоишу фәнләрини, о чүмләли физика вэ кимјанын програм вә дәрәкликләрини бәләд олмасы мүлалымә чох көмәк едилр. Мүлалым фәннини тәдрисини тәкчә физика вэ кимја илә дејил, һәм да астрономја вэ космологија илә рнјазнјјат вэ тарихла, һәтта ана дили вэ харичи диләлә әләгәләндирмәси тәчрүбәсиндән бәһс едилр.

Ахырда мүлалым биолокија курсунун тәрбијәви вә әнфәләриндән, шакирдләрә «дәрәси мөвзусу архасында өлкәнин әмәк вә ичтиман һәјатыны» көрә билмәк бача-

рыгы ашыламасындан сөһбөт ачыр, бу мәгсәдләр үчүн екскурсияларын, лаборатор-практик мәшгәләләрнн, синифдәнхариш ишләрнн эһәмијјәтн вә тәшкилләндән дә-ңшараг дејир ки, «бүтүн биоложи фәйләрнн тәдрисн процесиндә шакирдләрн кәл тәсәрруфаты, микробиоложи, сәнаје, тәбәбәт, хариш мүнһити горумаг һаггында Сов. ИКП-нин XXV гурултајынын гәрарлары илә та-һны етмәк, биолокија илә коммунизм гуручулугу прак-тикасы арасында үзүн әләгә оладугуну дәрк едилмәсн-нә көмәк едәчәкдир».

Бүтүн булар ону көстәрир ки, фәйләрарасы әләгә принципннн тәтбигиндә Кравченко мәйдуд дидактик вәзифә дејил, тә'лимнн елә вәзифәсиннн һәллннн чалы-шыр ки, о даһа бөјүк проблемнн һәллннн—тә'лимлә һәјәт арасында, мәктәблә коммунизм гуручулугу ара-сында әләгә јаратмага кеннш јол ачсын.

214 №-ли мәктәбнн кимја мұәллимн А. Г. Кол-такова «Кимјанын башга фәйләрә әләгәсн» ады мә-рузәсиндә, физика, кимја, биолокија вә ријазиијјатын мұасир естәһсалатын елмн әсасларыны тәшкил еднб ону иккишаф етдирднјн, онун һәртәрәфли механикләш-дирилмәсн автоматлашдырылмасы вә електрикләшди-рилмәсн, јени енержи нөвләрнннн, хаммат вә матери-алларын әлдә едилмәсннә хидмәт етдикләрн һаггында олан һәгигәтләрә естинад едәрәк бәлә бир нәтијәгә ко-лир ки, «физика, кимја, биолокијанын гаршылығы әләгәләрн мұасир дидактиканын елә бир проблемндир» ки онун мұәсәна дәрәчәдә елмн эһәмијјәтн вадыр.

Классик педагокикаја вә шәхсн тәчрүбәсннә архала-нан А. Г. Колтакова һаглы оларәк гејд едир ки, «Фәй-ләрарасы әләгәннн дүзүкү тәшкилн тә'лим процесинн системә салыр, билгнн мәнимәсәнилмәсннн мөһкәмлән-дирнр, нәзәријјәләрн, фикрләрн, елмн алајышлары бирләшдирнр, шакирдләрә дәркетмә марагыны арты-рыр» (44. 1/1977, сәл. 28).

Нәтичәдә үмүмләшдирилмиш билкләр шакирдлә-рә имкан вернр ки, онлары јени вәзијјәтә кәтириб прак-тикаја тәтбиг етмәјн бачарсынлар. Бүтүн булар, шүб-һәснз, педагогн һәгигәтләрдир. Иш бурасындадыр ки, буларын мұәллимләр тәрәфиндән дәрнн дәрк едилмә-сн онлара бу һәгигәтләрн тәтбиг етмәкдә јени гүввә вернр.

О. кимја илә ичтиманјјатын әләгәләрн һаггында мәк-

тәбнн тәчрүбәснндән данышараг көстәрир ки, X синиф-дә диалектик материализм вә онун гауилары өрнән-ләркән ичтиманјјат мұәллимләрн шакирдләрнн кимја билкләрннә естинад едир. Кимјанын тәкрарында нәк кимја мұәллимләрн дөврн гаууну эһәмијјәтнн, тә-бәтнн үмүмн гауиларыны диалектик материалист-чәсннә дәрк етмәјн ајдылландыранда бу билклән ис-тифада едирләр (Јенә орада).

Колтакова јолдаш мисалларла өз фәиннннн биоло-кија илә дә әләгәдәр кечилмәснндән сөһбәт ачыр. Бу мұәллимнн дә тәчрүбәсн ачыг көстәрир ки, фәйләрара-сы әләгәнн тәкчә мұәллимнн истәјн әсасында јеринә јетирмәк олмәз. Булун үчүн тәкрәр едирнр, өз фәи-ннә мұкәммәл јүзләшмәклә бәрәбәр, гоншун фәйләр һаггында да мұәллимнн ләзым һазырлығынын олмасы шәртдир.

Бурада бир һәгигәтн дә хусуснә гејд етмәк истәр-дик. А. Г. Колтакованын тәчрүбәсн һәм дә ачыг көстә-рир ки, фәйләрарасы вә фәндахилн әләгә дидактик принцип олмәгла, билкләр арасында мөһкәм әләгә јә-ратмагла тәкчә онун мәнимәсәнилмәснн асанлашдыр-мә дејил, бир сыра башга дидактик вәзифәләрнн дә һәл-әдилмәсннн өзүнә мәгсәд гејур. Хусуснә ону көстәрир ки, бир фәндән алынән мә'лумат о бириндән алынән үчүн әсәс тәшкил едир вә әкинә. Шакирднн физика-дан алдыгы мә'лумат кимја үзрә алдыгына, ријазиијјат-дан алдыгы мә'лумат физикадан алдыгына, тарихдән алдыгы билкләр әдәбијјатја әсәс олур вә с.

Бә'зн мәктәбләрдә фәйләрарасы әләгәннн тәтбиги гарнысына һәтте мұрәккәб тәрбијәви вәзифә дә гејур-лар. Буна 14 №-ли (Бақы) мәктәбнн тәчрүбәсн јахшы мисал ола биләр. Мәктәбнн директору Л. Н. Никитенко Маариф Нәзирлијјннн Коллектијјасында верднјн мә'-луматда көстәрминдир ки, мәктәбннннз бир нечә илдир ки, гарнысына «шакирдләрә диалектик материализм дүнјәкөрүшүнү формалашдырмагы» јеринә јетирмәјн тәкмилләшдирмәк вәзифәсиннн гејүмүшдур. Бу, оладуга мұрәккәб, чохлапаны бир процесдир, шакирдләрә һәм елмләрин әсасларыны тә'лим етдикдә, һәм дә синиф-дәнкәнар тәдбирләр вәсәтәснә чиддн дүшүнүлмүш системдә елмн вә тәрбијәви тә'сир көстәрмәјн - тәләб едир. Бу проблем үзәрндә ишләмәклә мұәллимләр кол-лективн ону һәјәтә кечирмәк үчүн мұәјјән иш системн

жарада билди ва тезликкә «она инандыг ки, бу истигаметларда апардыгымыз ишләрни башлыча јолу фәиләрарасы элагәдән ибарәтир». Нәмин мәктәблин биолокија мөәллими С. А. Злотина «Биолокија дәрсләриндә фәиләрарасы элагәнин јарадылмасы» башлыгы атында мөгаләсәнидә бу проблемни һәлләндән, һәмчинин онуи шакирдләрәдә диалектик материализм дүнякөрүшү формалашдырмада истифадә едилмәсиндән сөнбәт ачыб дәјир:

Фәиләрарасы элагәнин һәјата кечирилмәсин хүсусин эһәмийјәт кәб едир. Буни һәјата кечирилмәсин дәрләрәдә әдә едилмәсин онлигин системләндирилмәсиндә мүнһүм рол ојнајыр. Бу эләгә шакирдләрәдә диалектик материализм дүнякөрүшүнүн формализмасына көмәк едир».

С. А. Золотина өз тәчрүбәсиндән бәһс едәрәк көстәрир ки, мәсәләни: «V сийифдә «Һүчәјрә», «мәдәнини һүчәјрәләрә кечмәсин» мөвзүларын кечәркән шакирдләрни диффузија вә осмос (мәјәләрни үзвләрәдә вә ја тохумалардан сүзүлүб кечмәсин) һадисәләрни илә таныш едирәм»—тәчрүбә васитәсәлә диффузија вә осмосу шакирдләрә ајдылашдырырам...

X сийифдә һүчәјрә бәһсини кечәркән онуи тохума мембранынын јарымкечиричи хәссәсинә малик олмасында даныштырам... Анатомија курсунда ағчнәр вә һүчәјрәләрә газ мұбадиәсинә башламаздан әввәл (физикадан өјрәниниш олдуглары-М. М.) диффузија вә онун әсас гануларынн шакирдләрни јадына салырам...

X сийифдә, «Һүчәјрәдә мәдәләр мұбадиәсин» бәһсини кечәркән мәдәнини вә ернежини сахланмасы гануларынн јадә салыр вә бу гануларын биолокијада тәтбиғини шөрһ едирәм. Злотина јолдаш бу барәдә мұхтәлиф сийифләрәдә биолокијанын физика вә кимја илә пә чүр эләгәләндириәсинә даир чохлу мигдарда фактар көстәрир вә бу әсәдә шакирдләрәдә диалектик материализм дүнякөрүшүнүн формализмасына көмәк етдијини гејд едир. Бу мөгаләдә көрүлән тәдбирләр сырасында о, «Дарвинн гәдәркн дөврәдә биолокијанын инкишафы» мөвзусуну кечәркән тәбиәтә материалист вә идеалист бахышлар, тәбиәтнн диалектик вә метафизик методларла шөрһ едилмәсин һағгында шакирдләрә мәълумат верир, тәбиәтнн инкишаф гануларынн, бу инкишаф һадисәләрини сәбәбләрини, гаршы-

лыглы эләгәләрини метафизикләрини өрт-басдыр етдикләрини шөрһ едир. VIII сийифдә «Мәдәләр мұбадиәсин» мөвзусуну кечәркән бир-биринә зидд, ләкин мәдәләр мұбадиәсин үчүн чох вачиб олан икн процесини—ассимилјасија вә диссимилјасија процесләринин маһијәтини ајдылашдырыр.

X сийифдә «Организмлә мүнит арасында гаршылыглы эләгә»дән бәһс едәркән эколокија елминин фактларындан истифадә едир. Кәмијјәти кәйфијјәтә кечмәси ганууи эколожи амилләрини—шыгы, истилк, һава вә с. организмә тәсирни өјрәниләркән һәјәти миәсләрдән истифадә едир вә с. (бах: 44, 2/1977, сәһ. 69—64).

Бүтүн бу вә булар кимн елми сүрәтдә әсәсләндирилән мәълуматын эләгәдәр шәкилдә шакирдләрә чатдырылмасы онларда диалектик-материализм дүнякөрүшү тәмәлнини формалашдырылмасына хидмәт етмәләри инкар едилмәдир.

Фәиләрарасы элагәнин мөһәрәтлә тәтбиғ едән республика мәкәб вә мұәллимләрини тәчрүбәсиндән даһа чох миәсаллар көстәрә биләрдик. Буна еһтијач јохдур, чүнки кәтирилән миәсалларда проблемни күтләви шәкилдә тәтбиғ олундуғу сүбүт едилир. Ләкин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, һәр јердә иш гәнаәтбәхш ичрә олунмагдыр. Тәәсүфф ки, мәктәбләримизни бир гисәндә проблемни һәллн бөјүк мәисәләләрә растлашыр. Она көрә јох ки, мұәллимләр бу проблемә мәнгул олмағ истәмирләр. Она көрә ки, бир чоху бу дидактик принципни эһәмийјәти вә маһијјәтинин һәлә дәриндән дәрк етмәзини, ону һәјата кечирмәк үчүн һәлә биллик вә тәчрүбә илә сипаһланмамышлар.

Мұәллимләр башга бир групу исә проблемни мәна вә эһәмийјәтинин баша дүшмүш олсалар да, тәлим процесиндә бу принцип онуи фәлсәфи, психоложи вә методик әсәсларын ајдын дәрк етмәдән аз-чох педагожи фәјдасын көрдүкләри үчүн һәјата кечирмәјә чалышыр, ләкин бундан имкан дахилдә олан гәдәр фәјдалана билмирләр, бәзән дә сөвһә јол верирләр. Бәлә мұәллимләрә көмәк етмәк педагогиканын вәзифәсидир.

Фәиләрарасы эләгә принципини әсәслары һағгында. Проблемни тәтбиғ етмәсини бир нечә елә принципал мәсәләләрни үзәриндә дајанак ки, онларын мұвәф-фәһијјәтлә һәлл едилмәсә керилјини арадан галдырыл-

масына көмөк етсин. Нэр шејдэн эввал, фэнлэтарасы алағанни һарада бу нэ заман тэтиг едилмэси мәсәлә- сина нэзэр салаг. Јухарыда фэнлэтарасы алағанни дида- тик принцип олмасыны гәбул етдик. Она көрә дө һәр бир башга тәлим принципни кимн, бу да комплекс сү- рәтдә тәлим-тәрбијә ишләрини тәшкилат формаларын- да—һәм дәрәдә, һәм да синуифаңхарич ишләрдә һәр бир фәнниң тәдрисидә тәтиг едилмәлиндир.

Бу һәнгәт инди мұаллимләр күтләсинә ајдын ол- мушдур. Мәсәлә, рус дили мұаллими Е. Г. Чәфәрова (Бақы, 12 №-ли мәктәб) һағлы оларат өз тәчрүбәсин- дән данишваркән гејд едир ки, «Фәнлэтарасы алағанни тәтигин мұаллимни фаалијәтиндә ајры бир бөлмә тәш- ки́л етми́р, оуң бүтүн ишини ајрымлаш үзвин һиссә- дир; дәрси планлаңдырмагдан башламын мәшгәлә тәшкил едәнәдәк, дәрнәк ишләрини гуранадәк... ғирмы- зым хәтлә оуң бүтүн фаалијәт системиндән кечир» (бах: 143. 2 1977, сәһ. 63).

Бу принципни һәјатә кечирилмәси, һәр шејдән эв- вал, тәдрис програмларында, тәдрис вәситәләриндә вә дәрә китабларында өз әксини тапмалыдыр. Совет класик педагогикасынын мәсәләти бәләдир. Н. К. Крупскаја- нын әдәбијатын тәдрис илә тарихин тәдрис арасын- лақы алағәјә данр ирәли сүрдүјү фикир бүтүн фәнләр арасында олан алағәләрә аңдир.

Әдәбијатын, дилләрин тәдрис илә тарих курсундан тәчрид едилмәси һалда өјрәдилмәсини имкан хари- чиндә олдуғуну гејд едан Н. К. Крупскаја јазырды ки, «әдәбијатын тарихи... бир тәрәфдән мұасирлијни, мұ- асир әдәбијатын даһа јахшы бешә дүнүләсинә, дикор тәрәфдән тарихин даһа јахшы бешә дүнүләсинә хид- мәт етмәлиндир. Бу ахырынчы вәзифә әдәбијат тарихи курсунун тарих курсу илә сых алағәләндрилмәсини тә- ләб едир. Бу алағә програмни гурулушунда нәзәрә алынмалыдыр» (бах: 46. сәһ. 275).

Тәтиг етмәкдә олдуғумуз јени програм вә дәрәлик- ләр бу истиғаматда ирәлијә доғру хејл һәрәкәт етмин, ләкин һалә мәсәлә там һалд едилмәминдир. Мәсәлә, мұаллимләр ишкәјәтәшнрләр ки, физикада «молеку- ляр-атом нәзәријәси VI синуифә өјрәдилдиңи һалда, VII синуифдә кимјә үзрә материал молекуляр-атом нәзәријә- сени илә алағәләндрилмәдән ишкәјдләрә тәғдим ол- нур». Һалә физика илә ријазиијат, физика илә кимјә,

кимјә илә биолокија, тарихлә, әдәбијат вә ичтиманіјат вә с. програмлары арасында ујғунсузлуғлар тәссүф ки, аз дејилдир. Јени програмлар нәзәрдән кечириләркән бу ујғунсузлуғларлар арадан галдырмасына үмид еди- рик. Буну һалд етмәкәк ишин ағырлығыны мұаллимләр- ни үзәринә атмаг дәмәкдир ки, бу да тәлим ишиндә елми тәһрифләрлә нәтичәлән биләр.

Педагогик әдәбијатдан көрүнүр ки, бәзи мұаллиф- ләр тәлим процесиндә бу проблемни (принсипни јерини мұәјјәләшдирмәк вә фәнлэтарасы алағанни нәвләрини бир-бириндән ајырмаг) һалд етмәк мәғсәдлә оңлары тәсниф етмәјә чалышырлар. Мұхталиф тәснифат нүм- унәләри дө В. Н. Фјодорова јолдашын јухарыда ады чә- килән мәғаләсиндә верилминдир. Фјодорова јазыр: Мұ- әллифләрдән бәзиләри фәнлэтарасы алағанни тәснифа- ты әсәсына заман амилнин гојур вә оңлары: эввал кә- ләңләр, јанашы кәдәңләр, сонра кәләңләр дејә үч гру- па бөлүрләр (М. Н. Скаткин вә б.). Бурада сөһбәт он- дан кедир ки, мәктәбдә өјрәнилән јени билнкләр баш- га фәнләр үзрә ја өзләриндән эввал өјрәнилән, ја јана- шы өјрәнилән, ја да өзләриндән сонра өјрәнилән билн- кләрлә алағәләндрилдир. Икинчиләр (мәсәлә, Н. М. Чәр- кәсәдә) бу тәснифатла әсәсән разылашыр, ләкин «сон- ра кәләңләр» аңлајышын «перспектив»лә әвәз етмәјәт- ләзим билдирләр ки, мәһијәт етибарлә булар ејни аңлајышдыр. Үчүнчүләр (мәсәлә, Н. М. Верзилн) јенә дө заман факторуну әсәс көтүрүрләр, ләкин буну синхрон вә гејри-синхрон (ја'ни ејни вахтда вә башга вахтларда) өјрәдиләк билнкләр арасында алағә јарат- магдан данишырлар. Әдәбијатда әсәсына мәнтиг амилн гојулан тәснифатдан да сөһбәт ачылар. Зәһин әмәлиј- јатдан асылы оларат: мұғайсәли, сәбәб-нәтичәли, индук- тив, дедуктив вә с. бир-биринә јахын олан билнкләрин алағәсиндән данишырлар (бах: III. сәһ. 7—8). Бизә бе- лә кәлир ки, фәнлэтарасы алағанни бу чүр тәснифат- лары мәсәләјә елми јанашманы хатырлатса да нә ел- мә, нә дө мәктәб ишләри практикасына мәһфәз верәр. Мұғайсә едилән һадисәләрин синхрон вә ја гејри-син- хрон олмасыны билмәк өјрәнәләрә көмәк едә билмәз. Оңлара фәнлэтарасы алағанни һарада, нәдән ибарәт вә нә илә алағәлар олдуғуну, нә кимн тәлим-тәрбијә вә- зифәләринә хидмәт етдијини билмәк ләзимдир.

Әдәбијатда һағлы оларат көстәрәлир ки, фәнләр-

арасы элаго кеиш бир суратдэ шакирдлэрдэ нэр шеј-
дэи эвэл «Маддэ, «Заман», «Нэрэкэт», «Фоза», «Ип-
кишаф», «Чанлы», «Табіэт», «Чэмнїјјэт», «Миллэт»,
«Дил», «Мошуслар гүввалэр», «Игиллаб», «Игтисади
гурулуш» вэ с. киш эн чох фундаментал елми ала-
јышларын формалашдырылмасы илэ элагодар тэтбиг
едилмэлндир (130, 4/1976, сөһ. 119). Булар иэ син-
хрон, иэ дэ гејри-синхрондур, иэ өјрәниллэр биллкләр-
дән эвэл, иэ дэ сонра калыр, иэ мүгајисэ едиләилләр-
дир, иэ дэ индуктивдир. Бүтүн бу сөзлөрлэ ону демөк
истәјирик ки, фәиләрарасы элаго кеиш бир дидактик
принсип олмалга һеч бир тәсиһат чәрчәмәсинә јерләш-
дырлэ билмәз. Сөз јох ки, гејд едилән фундаментал
анлајышларын формалашмасында нэр фәил, нэр дәрә,
нэр дәрәдәнклар мәшгәлэ, эввалә өз мөзмуну илэ, сон-
ра дэ фәиләрарасы элаго вәситәсилә иштирак едир. Бү-
түн булар, тоқрар едирик, һәм дэ ону көстәрир ки,
фәиләрарасы элаго дедикдә сөһбәт ачга өјрәдилән нә-
зәријјә, анлајышлар, фәктлар вэ с. арасында сәдәчә
элаго јаратмагдан кетмир. Бу, әлбәттә, вәчибдир вә
фикримизчә, тәлимдә бу принципн тәтбиг едилмәси-
нин илк мәрһаләсини тәшкил едир. Сөһбәт, хусусилә
бу элагаләрин јарадылмасы вәситәсилә шакирдләрдә,
јухарыда нүмунәлери илэ таныш олдуғумуз фундамен-
тал анлајышлар һаггында там вә һәртәрофли дүзкүн
көрүш формалашдырмагдан кедир. Бу исә һәмни прин-
ципн һәјатә кечирилмәсинин али мәрһаләси һесаб олу-
нур. Фәиләрарасы элағини бүтүн бу дидактик әсәслә-
рын билмәк мөзәлли үчүн зәруридир. Лакин о һәм
дә билмәлндир ки, бу дидактик принцип пради тәләб-
дырми, јохса о гаунаујгун елми зәһин үзәриндәи да-
јаныр? Опуи фәлсәфи, һәмчинин психоложи әсәсләри
нәдән ибарәтдир? Фәиләрарасы элағини фәлсәфи «көк-
ләрини» вә психоложи «будағларыны» билмәдән онуи
«мејвәләринини»дә маһијјәтини дәрк етмәк олмәз, ону
иһамлә тәтбиг етмәк дэ чәтин олар. Фәиләрарасы эла-
го һеч дэ пради тәләб дејил, мүхтәлиф истигмәтләрдә
инкишаф едән елмәр арасында мөвчуд олан табии-диа-
лектик элағә зәһиниңдә өзүнә көк тапыр. Мәлумдур
ки, Ф. Енкелс табиијјат елмәрини бир-бири илэ эла-
ғад инкишаф етдикләрини эвваләчәдән билрди. О
гејд едирди ки, «...әхәр кечән әсрин сонунәдәк табииј-
јат бәилыча оларағ јығма елм, тәмамланмыш шејләр

һаггында елм илсә, бизим әсримиздә о, маһијјәт е'ти-
барилә, иһамлајан елм, просесләр һаггында, табиијат
просесләрини бөјүк бир тамылга бирләшдирән елм
олмушдур» (I. ч. 21, сөһ. 303). Јүз ил буңдан эввал
вәзијјәт белә иди. Лакин иңди ХХ әсрдә, хусусилә елми-
техники игиллаб дөврүндә, табиијјат елмләрини һәдсиз
миғјасдә инкишаф етдикләри вәхтдә, онларын интег-
расијасы, она көрә дә бир-биринә јакыллашмасы көрүн-
мәиш дәрәчәдә күчәләнишдир. Белә бир вәзијјәт мә-
лум олдуғу үзрә она кәтириб чыхарды ки, физика, ким-
ја, биолокија киши фундаментал елмләрдән һәдсиз
физикимја, кимфизика, биокимја, биофизика, бионика,
астрофизика, астроботаника, космик биолокија вэ с.
киши «говушуг» елмәр мејдана чыхмышдыр. Мүасир
елмәрини интеграсијасы онларын хусусијјәтләриндән
бирдир. Она көрә дә, бу һәггәтдир ки, биллкләрини
интеграсијасына малик олан мүасир елмәрини инкишаф
хусусијјәтләри илэ шакирдләрини таныш олмалары,
чанлы вә чансыз табіәт һәдсәләрини, һәмчинин чә-
мијјәт һәдсәләрини үмуми элағләри һаггында ан-
лајышы онларын мөзмуну мәһимсәләри үчүн там
әтибарлы бир методдур (бах: 113. сөһ. 207).

Бүтүн елмәрини, хусусән табиијјат елмәрини рија-
зијјатлашмасы, физика, кимја вә биолокија саһәсидә
мүрәккәб нәзәријјәләрни мејдана чыхмасы (молекуляр-
кинетика, електрон вэ с.) бу елмәрини даһа чоһ «го-
һумлашдырды», онларын диалектик элағләрини күч-
ләндирди. Шакирдләр исә буңлары билмәдән елмә-
рини мүасир вәзијјәтләрини, даһа чоһ инкишаф пер-
спективләрини дәрк едә билмәзләр. Диалектик элағә,
мәлумдур ки, ичтиһан елмәр арасында, бир-бири илэ
сых элағәдә олан, ичтиһан һәдсәләри аראшдыран вә
ишығландыран фәлсәфә, тарих, игтисади чоғрафија,
әдәбијјат, иһмәсәиәт вэ с. арасында да мөвчуддур.

Мәһз елмәр арасында олан бу чүр элағә, фәиләр-
арасы элағини шәртләндирир. Бу исә она көрә зәрури-
дир ки, шакирдләрин өјрәндикләри һәдсә вә шејләр
һаггында олан анлајышларын һәртәрофли мәһимсәиһ-
ләси тәһмин олунсун.

И. К. Крупскаја һәдсә вә әшјанын өјрәнилмәси-
лә диалектик сурәтдә јанашмағ һаггында Ленинни көстә-
ришләрини фәиләрарасы элағини методоложи әсәси
һесаб едир.

и*

В. И. Ленин гејд едирди ки, эшјаны һәгиги шәкилдә билмәк үчүн, ону һәртәрәфли аһатә етмәк, бүтүн тәрәфләрини, бүтүн әләгәләрини иә васитә илә ифадә едилмәләрини өйрәнмәк ләзәмдир. Биз буна тамлығы һеч бир вахт һаил ола билмәјәчәјик, ләкин һәртәрәфлилик тәләби бизи сәләвләрдән вә кәјләшмәдән чәкиндирәчәкдир (2. бах ч. 42, сәһ. 290).

Фәилләрарасы принципин фәләсәфи вә методоложи әсасы, мүхтәсәр шәрһ етсәк дә, беләдир.

Фәилләрарасы әләганин тә'лим процесиндә сәмәрәли истифадә едилмәсә, һәм дә бу дидактик принципин психоложи әсасларә истинад етмәсини билмәји тәләб едир. Бу исә үмүмийјәтлә, билији мәнмәсәмә процесини әсасында дуран психоложи гаһуһауһуһулар вә хүсусән тәсәввүрләр вә аһлајышларын әссоснасијасы илә әләгәдәрдыр. Бу барәдә ирәли сүрүлән фикирләрә һәзәр салаг. Әссоснасија—ләтйичә, бирләшдирирәм, әләгәләндирирәм мәнасыны верән «ассоси» сөзүндән алынмышдыр. Психолокијадә, сәдәчә олараг, индивиди һаричи мүнвигдән, реал һәјәтдән сигнал системләри васитәсизлә алдыгы тәсәввүрләрини әләгәләри—әссоснасија адланыр. Әссоснасија һағында бу сәдә аһлајышы дәһилләшдириб токмилләшдирәрәк С. Л. Рубинштейн јазыр: «Әссоснасија ики тәсәввүрүн сәдәчә әләгәси дејил. Әссоснасијанын реал һисәсләри индивидиң әләмлә, объектив реаллығы гаршылығы әләгәсиндән ибарәтдир» (140. сәһ. 208). Мәһз бу гаршылығы әләгәсини зәмининдә шүүрдә алынән тәсәввүрләр арасында дә әләгә јараныр. Мә'лум олдуғу үзрә, чох заман тәсәввүрләрин үч нөв әләгәси олдуғу гејд едилир: тәсәввүрләр заман вә ја мөкан етибарилә бир-бирилә сәләшдирәкдә беләләри гоншулуғ әссоснасијасы, бир-биринә охшадыгда—охшарлығы әссоснасијасы, тәзәд тәшкил едәндә—зиддијәтли әссоснасија адланыр. Буһларын һәр бири тәсәввүрләрини әссоснасијасында ишләтир. Ләкин ән чох ишә јарајан илк икин һисәб олунур.

Мә'лум олдуғу үзрә, тәсәввүрләрини әссоснасијасынын физиоложи әсасыны бөјүк рус физиолож И. П. Павлов гојмушдыр. О јазыр ки, «ишәри әләгәләр, јә'ни ки, бизни ејин заманда баш верән адландырдығымыз әссоснасијалардыр. Шәрти әләгәни үмүмиләшдирмә, охшарлығы әссоснасијасы илә сәләшмәјә чаваб верир. Шәрти рефлексләрини (әссоснасијаларын) тәркиби вә тәһ-

лили—мәһијәт етибарилә бизни зәһни фәәлијәтимиңи әсас процесләриңдир» (бах: 131. ч. 1. сәһ. 135). И. П. Павловун нәзәријәсинә көрә, тәсәввүрләрини әссоснасијасы мүвәггәти әсәб әләгәләри мөһанизминдән, јә'ни баш бејин габыгында ики мәнтәгә арасында, әсәб ојанмаларынын контактыннан ибарәтдир (бах: 69. ч. 3. сәһ. 272). Беләликлә, Павлов билији мәнмәсәнилмәсини физиоложи мөһанизминин баш бејин габыгында мүрәккәб вә мүвәггәти әләгәләр системиниң әмәл кәлмәсиндән ибарәт олдуғуну көстөрүр. Мүвәггәти әсәб әләгәсини (шәрти рефлекс) о, психолокијадә әссоснасија адланан, объектив варлығыни әшја вә һадисәләрини бејинә биркә тә'сир иәтиәсиндә әмәл кәлән психи процесләрә ејинләшдирир. Павлов јазыр: «Бүтүн тә'лим мүвәггәти әләгәләрини әмәл кәлмәсиндән ибарәтдир—бу дә дүшүнчә, тәфәккүр, биләндир» (113-дән иштибас олунур, сәһ. 45).

Павловун нәзәријәләринә көрә, һәр чүр тә'лим, јәни әләгәләр әссоснасија јаратмаға бағдыр. Јеңи биләкләр әввәлләр верилән тә'лим вә әмәк фәәлијәтиңи процес иәтиәсиндә алынч артыг шүүрдә сахланан мә'луматла һәртәрәфли әләгәјә кирир вә сонра биләк дәрәсәсинә чатыр. Проблемини бу чәһәтнә вахтлалә совет психолож А. С. Выготски дә һәзәр салмышдыр. О гејд етмишдир ки, үмүмиләшдирмәнин һәр бир инкишаф дәрәсәси өзүндән әввәл әлә едилмиңи үмүмиләшдирмә дәрәсәләринә истинад едир. Үмүмиләшдирмәнин дәрәсәси өзүндән әввәлки дәрәчә әсасында мејдана чыхыр» (113-дән иштибас олунуб, сәһ. 46).

Бурадан, сәдәчә олараг белә бир нәтичә чыхыр ки, һәр һансы үмүмиләшдирмә биләкләртә сипаһланмағ нәтичәсиндә олдуғу киңи, һәр һансы јеңи биләкләр өзләриндән әввәл мәнмәсәнилмәни биләкләрә истинад едир, онларын ичә дејәрләр «көкләри үстүндә битир», онә көрә дә алынән биләкләртә алынмыш биләкләр арасында әләгә тә'лим процесиндә лабуддур.

Бурадан һәм дә белә бир нәтичә чыхыр ки, фәилләрарасы әләганин зәруријији тәфәккүрүн өз тәбигитинә даһил едилмишиңдир, али әсәб фәәлијәтимиңи—психолокија вә физиолокијанын объектив гаһуһулар тәрәфиндән ирәли сүрүлүшдир (бах: 113. сәһ. 47).

Психолож Ј. А. Самарин буһу педагожи баһымдан даһа ачыг бир сүрәтдә шәрһ едир. О јазыр: «Фәиллә-

арасы ассоснасијаларын мәнбәји әләгәдәр тә'лим фән-ләрн системинин дахилнндә јерләшпир. Һәр бир тә'лим фәннинин дахилнндә бир сыра башга тә'лим фәннинин рүшәји артыр јет түтур. Башга чүр десәк, формалашмагда олан биллик. Б. Г. Апанјевн дедији кимн, мұхталиф системләрнн элементләрнндән — мүрәккәб олан компонентләрдән ибарәтдир». Булу ајдылашдырмаг үчүн Самарнн мысаллар кәтирпир, о чүмәлдән кәстәрип кн, мәсәлән, тарих үзрә билик, спесифик тарихи фактлардан вә үмумиләшдирмәләрдән башга өзүндә чографија үзрә (хәритәни билмәк, бу вә ја башга өлкәннн чографи хүсусијәтләрнн билмәк), әдәбијјәт тарихи үзрә (әләгәдәр дөврләрнн мәдәнијјәти), сијаси-иғтисад, (тәсәрүфәт), инчәсәнәт (мәдәнијјәт) вә с. үзрә билкләр элементн јерләшдирпир. Бу элементләрдән бә'нләрн инкинаф едәрәк башга гошчу фәнләр системнн дахил олур, дикәрләрн даһа башга система дахил олмаг үчүн өз потенциалныкларынн мұһафизә едилб, сахлајырлар. «Мејдана кәлән бүтүн бу ассоснасија системләрн гаршылыгы алагда олараг бә'н билкләрнн тә'мәлини тәһкик едир, дикәрләрн үчүн кәләчәкдә тәмәл олачагларн ныканынн сахлајыр» (113. сәһ. 299, 300).

Бүтүн бу дејиләндәрдән ајдын нәтичә чыхарыла биләр. Ассоснасија шуурда билкләрнн, фикирләрнн сәләшмәси олмагла, башга сөзлә десәк, әсәб-психи һадисәләрнн ганунаујугу алағәси формасында, варлыгын әнја вә һадисәләрнн гаршылыгы алағәләрнннн шуурда интиқасы олмагла тә'лим-тәрбија процесиндә мүсәһна дәрәчәдә әһмијјәт кәсб едир. Билијин һәр чүр мәһимсәһилмәси, мәһијјәт етбәрилә, шакирднн әввәлки тәчрүбәсинә дахил олан тәсәввүр вә аңлајышларнн јәһн өјрәһилмәкдә оланларла алағәсиннн (ассоснасијасыннн) јарадылмасындан ибарәтдир. Мәһз она кәрә дә тә'лим процесиндә јәһн өјрәдилән билкләрнн, әввәлләрдә өјрәһиләнләрлә бағламаг, онларын арасында олан охшарлыгларн вә фәргләрн ајдылашдырмаг чох вәһиб чәһәтдир. Јәһн материалын әввәлләр өјрәһиләнләрә иһсәбәтән охшарлыгы ајдын олмаса онлар шакирднн һафизәсиндә гарынынг һалда гәләчаг вә гејрн-дәһиғ шакилдә мәһимсәһиләчәкдир. Јәһн тә'лим материалын мәһимсәһиләннн әһ мұһүм шартн ону һәртәрәфли банна салмагдан, онун мөвчуд әләғәләрннн вә мұһнаһәтләрннн ајдын шәрһ етмәкдән ибарәтдир (бах: 131. ч. I.

сәһ. 135). Әләвә олараг гејд етмәлијик кн, психологлар шакирднн «кечмиш тәчрүбәси» дедикдә әсәсән онларын әввәлләрдә өјрәһилнш олдугларн билкләри, «әләгә» дедикдә иә тәкчә фәнләрарасы алағәһн дејил. Һәм дә фәнндахилн алағәһн пәзәрдә сахлајырлар бүтүн булар тә'лим процесинә истиғамәт верән вә ону анаран гүнаә олан мұәддәмә ајдын олмалыдыр.

Даһа бир чәһәти гејд етмәк иһсәрди. Дејиләндәр ассоснасијанын тәкчә јухарыда кәстәрилән үч сәдә нөвүнә (гошчулуға, охшарлыға, әддијјәтә) анд дејил, һәм дә онун бөјүк тә'лим-тәрбија әһмијјәти олан, мұһүм кәһијјәт вә кәјфијјәт мәһнасы верән аңлајышлара: мәддә, һәрәкәт, снпһи мұбәрнзә, коммунистнн планет үзәриндә гәһлб кәләчәји вә с. илә алағәсинә аңлдир. өјрәдилән јәһн билкләрнн бүтүн фәнләр үзрә бу мұһүм «һәртәрәфли» аңлајышларла алағәләшдирлмәсиннн зәүрүһлији, тәһиләт вә чәһијјәт һадисәләрн арасында олан үмуми алағәләр һаггында марксизм-ленинизм бахынланынн шакирдләрә дәрк етдирмәк мәғсәдлә пәзәрдә түтүлүр. Бу аңлајышларнн һәртәрәфли әһәтә едилмәсиннн зәүрүһлији В. И. Ленин тәрәфнндән ирәли сүрүлмүш түр. О гејд едирди кн, һәртәрәфли әһәтә едилән бу алағәләр адамын аңлајышларында әкә едилмәлидир, булар иә әләһи дәрк етмәк үчүн јонтаһанмалы, еластик, мұтәһаррик, иһсәһи, гаршылыгы алағәдәр әддијјәтләр вәһдәтиндә олмалыдырлар (бах: 2. ч. сәһ. 131). Мәһз бу шәртлә фәнләрарасы алағә һәһиғи, тә'сирлн вә мәғсәдә јәһлү ола биләр вә шакирдләрдә идрәк фәаллијјәтинн активләшдирмәк, идрәк фәаллыгы мөвгејинн формалашдырмаг үчүн әһ дәрәһн јәһллардан бирн ола биләр.

ШАКИРДЛЭРИН МҮСТӨГИЛ ИШИ

Проблемин актуаллыгына даир. Шакирдлэрин дэрсдэ вэ дэрсдөнхөнэр вахтларда мустөгил ишлэрини тэнкил этмэнин актуаллыгы инкар едлэмээдир. Бу да ЕТИ вэ етсидэ төрөгүнүни тәһсил системинэ вердији тәләбләрлэ, дөврүи вэ мүасир дэрсин тәләблэри илэ алағадардыр. Әввәлләрдә дэ тәлим нәзәријјәсинини вэ практикасинини мүһүм проблемләриндән бири сәйилән шакирдлэрини мустөгил ишин, хуәсислэ 60-чы илләрдән етибарән педагожи нитиманјјәтин диггәт мәркәзиндә дурмага башлады, педагогика үзрә тәдигатын башлыча мөвзүлариндән бири олдү. Буну ондән көрмәк олүр ки, сон 20 ил әрзиндә бу проблемә чохлу тәдигат ишин һәрс едлмнин, һаггында һәдсиз гәзет вэ журнал моғаләлэри чап едлмнин, хејли диссертасија ишин мүдафиә олунмушдүр. Бу да тәсәдүфи дејилдир. Она көрә ки, тәлим просесиндә мустөгил ишин актуаллашдырылма-сыны тәләб едән јухарыда көстөрилән сәбәбләрдән баш-га, буну, һәм дэ тәлимни јени мазмуну илэ алағадар шакирдлэрини идрак вэ әмәли фааллыгыны күчләндирмәк гајгысына галмак, онлары һәм дэ шәхси тәһсил алмага һазырламак вәзифәлэри тәләб едир. Елэ јоллар ахтарыб һајата кечирмәк тәләб олунурду ки, онлардан истифада етмәклә кәңчләр һалә мәктәб партасы арха-сында отураккән әләмни елми мәнзәрәсинини гүрүлүш принциплэрини, биләкләри әлдә етмәк методларини, елми тәфәккүрүн арандырмак прнјомларынни вэ мәнти-гини, идракын гаунаујјугуларынни өјрәнсинләр. Мәһз бәлә бир шәрәнтдә мәктәбини мазмуну сүр'әтлә чәрәјән едән һајатда ишләјә билмәјә, кәләчәкдә дэ шәхси тәһ-сил алмага һазырланмыш ола биләр.

Мустөгил иш үзрә вәрдини газанмагын шакирдләр үчүн потенциал әһәмјјәтини һәгигиән бөјүкдүр. Мустө-гил ишин әһәмјјәтинә даир бир рәјә дэ нәзәр салаг. Бунун әһәмјјәти, П. И. Питкәснстинини дејдији ким,

«елм вә техниканын јени пәндијјәтлэринин мустәгил ола-раг мәһимсәмәк, даими олараг шәхси тәһсил алмаг тәләбатынын төрбијә едлмәсиндәдир» (133, сәһ. 4). Вә-зифәһиз совет адамларынын һәртәрәfli инкишафыны тәһсин етмәкдән ибарәтдир. Бу вәзифә ани олараг һаја-та кечирилдир, мүрәккәбдир. чох узун вахт тәләб едир. Онуи јеринә јетирилмәси бир сыра мүһүм тәдбирләр-дән, о чүмләдән тәһсил системиндән асылдыр. ЕТИ елэ бир вәзијјәт јаратымышдыр ки, бу күи истәһсалатын бу вә ја башга сәһәсиндә јарарлы һесаб едилән инди-вид, әкәр систематик тәкмилләшмәклә, нәзәри, әмәли вә техинки чәһәтләр үзрә шәхси тәһсиллә мәһгүл ол-маса сабаһ керијә гала биләр. Иш инди о јерә кәл-мишдир ки, мәлум олауту үзрә, ән мүкәммәл уинверси-тет тәһсини бәлә адама һајатда керн галмамагы тә-мин етмнр. Мәһз она көрә дэ орта, һәтта али тәһсил алыб һајата атылан кәңчлэрини гаршысында, курслар вә алағадар институтлар вәситәсилә тәкмилләшмәк, хуәсислә кениш сүрәтдә шәхси тәһсил алмаг вәзифәси гәүлүмушдүр. Бәлә бир вәзијјәт исә индивиддән тәк-милләшмәк мәсәдилә мустөгил олараг ишләјә билмәк бачарыгы вә вәрдини газанмаг, идрак фааллыгы мөв-гәјинә малик олмаг тәләб едир. Бәлә бачарыгы вә вәр-дишләрлә исә ону, һәр ишдән әввәл, мәктәб тәһсини сипалһандырылыдыр. Бу мүасибәтдә Л. Н. Брежнев јолдашын көстөрншин хуәсислә диггәти чәлб едир. Л. Н. Брежнев дејир: «Нисана ләзим олан биләкләрини һәм етибарилә кәсини нәкәлдә вә сүр'әтлә артыдыгы индики шәрәнтдә башлыча мәсәд артыг мүјјән гәдәр фактлары мәһимсәмәкдән ибарәт ола билмәз. Өз би-ликләринин мустәгил сүрәтдә артырмаг, елми вә снјәси информасијянын сүр'әтли ахыннндән баш ачмаг бача-рыгы ашыламаг вәчибдир. Бурада бизи бөјүк иш кәл-ләр. Әлбәтдә, бу иш етијатла, дунуңча илэ көрүмәли, мейјадна оланлары кәрәкәиз јерә дагитмага вә ја тәләсик гәрарлар гәбул етмәјә јол верилмәмәлидир» (6, ч. 5, сәһ. 584).

Көрүндүјү ким, һәмни педагожи проблем сон дәрә-чә мүһүм дидактик вә снјәси әһәмјјәт кәсб едир. Бурада сөһбәт јалынз дидактик нәзифәнин һәллиндән—шакирд-ләрдә «өз биләкләринин мустәгил сүрәтдә артырмаг» вәрдишлэри ашыламагдан дејил, һәм дэ јени, дејәрлик ки, снјәси вәзифәнин һәллиндән, совет кәңчлэрини «ел-

ни вә сийәси информәсиянын сүр'әтли ахыныннан баш ачмаг» (курсив бизимдир.—М. М.) бачарыгы илә сипаһландырмагдан кедир.

Шакирдләрини мүстәгил ийиләндән сөһбәт кедәркән, чохуна елә кәбир ки, бу јалныз дәрсин идрәк вәзифәләри илә әләгәдардыр. Бу чүр дүниүмәк сөһбәдир. Мүстәгил иш һаггында белә төсәвүрү, кечмиш тәлим системинин галыгы һесаб етмәк олар. Бизим үмүмтәһсил мәктәби исе әмәк, политехник мәктәб олдуғу үчүн бурада сөһбәт шакирдләрини һәм дә әмәк бачарыгы вә вәрдишләрини мүстәгил ијүләнимләриндән, емәлатхәһяларда, мәктәбјаны саһәләрдә, мәктәпләрарасы тәлим-истеһсалат комбинатларында әмәли ишләрини мүстәгил јерини јетирмәкдән, ән јени машыналары мүстәгил өјрәнмәләриндән вә бүтүн бунларын иәттиһсиндә гаршыда дуран вәзифәләрини мүстәгил һәлл етмәләриндән, характерини мүйүм әләмәтлән оларг мүстәгилләјә дәриндән ијүләнимләриндән кедир. Мәһз она көрә дә бу проблем илди хуәсен ақуаллыг кәсб едир, онун һәм нәзәри, һәм дә әмәли олараг һәлл едилмәсини сүр'әтләндирмәк гаршыда дурур.

Лакин, тәәсүф ки, мүстәгил ишләрини тәшкили проблем, бу барад хейл әдәбијјат олмасына бахмәјараг, нәзәри чәһәтдән ләик инкишаф едир вә мәктәб тәчрүбәсиндә һәлә ки, зәиф тәтбиғ олунур.

Биз 41. II. Питкаестинин белә бир фикри илә шарик ки, һәмни нөгәсанлар, һәр шәјдән әввәл, шакирдин, билјин тәкратетмә вә јарадычы фәалијјәти аңлајылларынын ишығландырылмасында мүхтәлиф илд фикирләрини олмасы. мүстәгил ишләр һаггында олар нәзәријјәнин елми чәһәтдән зәиф ишләнгәнсә илә әләгәдардыр. «Бу вахтядәк мүстәгил ишләр проблеминин характерик әләмәтләри вә бу ишләрини мүхтәлиф пәвләринини әһәмјјәти дидәктәләр тәрәфиндән ләзими сәвјјәдә өјрәнилбә ашкар едилмәминдир. Оларын шәрһетмә принципиләри кифәјәт дәрәчәдә ајдынлашдырылмаминдир, мүхтәлиф јашлар үчүн шакирдләрин идрәк фәалијјәтинин психологик хуәсенјүдәтләри кифәјәт дәрәчәдә нәзәр алынмыр» (133. сәһ. 5).

Бунларын бә'зиләриндә II. II. Питкаестинин китабында елми чәһәтдән әсәсләндирылмыш чаһаблар вардыр. Лакин мәктәбдә мүстәгил ишләрини тәшкили саһә

синдә олар нөгәсанлары тәкчә буларла изаһ етмәк әләмәз. Мүәллимлар бу ишдә һәм нәзәри, һәм дә әмәли сәвјјә дашыјан дикор сәбәбләрә көрә дә чәтпиләкләр чәкирләр. Мүәллимләрә индивидини мүстәгил ишләјә билмәсинин фәләсфи, методологик әсәсләры кифәјәт дәрәчәдә белли дејилдир, бу исе совет адамы сәвјјәсинин чох мүйүм әләмәти олмағла онун ичтимәи-сийәси фәалијјәтинин истигамәтләндир, шәхснјјәтинин формалашдырмаға тәсир едир. Бу әләмәтдән хәбәрдар олар мүәллимлар исе проблемини һәллине даһа да чидди кириширләр. Програм вә дәрә китабларынын јүклү олмасы вә материалы шакирдләрә мүстәгил ишләр вәснәтсизлә чәтдырмағ үчүн вахтыл азлыгы чох заман мүәллимләри бу проблемини кениш тәтбиғилдән бојун гачырмаға вадар едир, олар материалы сәдәчә шәрһ етмәклә кифәјәтләндирләр. Биз һәлә дәрәкликтәрини бу мәсәдә мұвафиг олмадығыны демириск. Шүбһәсиз, јени програмларын тәкмиләшдирилмәсә мүстәгил иш формасынын тәтбиғини мұәјјән дәрәчәдә јүкүлләшдирдир. Лакин проблемини һәлли үчүн бу әсәс јол дејилдир.

Проблемини там һәлл едилмәси, мүәсир тәләбләр замининдә мүстәгил ишләрини тәшкили нәзәријјәсинин кәләчәк инкишафына әсәсли сүрәтдә ишләмәјин, мәктәб практикасында буун кениш тәтбиғи үчүн мүәллимләрини, хуәсен кәчә мүәллимләрини һәмни нәзәријјә илә сипаһландырылмасыны тәләб едир. Бу да асан иш дејилдир. Онун мұвәфәғијјәтәгә һәлә едилмәси дәрин тәдқиғат ишн аңармағы тәләб едир. Биз бурадаг проблемни там һәлл етмәјини гаршымыза мәсәдә қојмурут. Бу истигамәтдә идрәк сүрүлдән бә'зи нәзәри мұтаһизәләри көздән кечирмәклә, олар һаггында фикримиз билдирмәклә вә республика мәктәбләринини бу саһәдә мөвчүд габагчил тәчрүбәсини, гиәмәи дә олса, ишығландырмаға кифәјәтләнчәјәјик.

Проблемини тарихина даир. Проблем јени дејилдир. Онун мұәјјән мејдана чыхма вә инкишаф етмә тарихи вардыр. Буну әтрафлы шәрһ етмәк фикриндә дејиләк, чүнки бу барад чох јазылмышдыр (181, 123, 144, вә с.).

Бу проблемлә кечминдә бир чох көркәмли педагогун марағландығыны, аһа проблемини әсәс етбиләрдә һәллинин совет педагогикасы вә совет мәктәби үзәрини дүшдүјүнү охучулара хатырлатмағ мәсәдидә бир пәчә

сөз лөчәк истәрдиң. Һәлә XVII әсрдә бөјүк дидакт J. A. Коменски (1592—1670) дөврүнүн латын мәктәбләриндә олан тә'лим гәјдәләре әлејһинә чыкын едәрәк тә'лим ишләринин елә тәшкил етмәји мәгсәдә мұвафиг һесаб едирди ки, орада охуанлар аз охутеулар, охуанлар исе чох охусулар.

Бу, демократик класик педагогика үчүн онун јаранмага башладыгы дөврдә бөјүк бир кәшфдән ибарәт иди. Бу барәдә көркәмли алман педагогу А. Дистервер (1790—1868) XIX әсрин биринчи јарысында алман мәктәбләринин кечлији догматизм вә әталәт әлејһинә кәскини чыхыш едир вә мұәллимләре белә мәсләһәт көрүрдү: «Шакирди әли, дилә вә башы илә ишләтмәјә вадар ет. Ону материалы һизм етмәјә тәһрик ејлә, она елә адәт етдир ки, о, иинә башга чүр јанашмасын, белә һәрәкәт етмәдикә өзүңү парәһат һисс етсин, бу чүр һәрәкәт етмәји о, өзүңү дахили тәләбаты кимн һисс етсин» (80, сәһ. 176).

Тә'лим просесиндә мұстәғил ишһи әһәмийјәти һағында XIX әсрин көркәмли рус педагоглары да јазмышлар. Мәсәләң, Н. Г. Чернышевски (1828—1889) ачыг гејд едирди: «...Әкәр бизим ушагларымыз һағыгәтән тәһсилни адам олмаг истәјирләрсә, онда онлар тәһсил мұстәғил мәшғәләләрин вәситәсизлә алмалыдылар» (161, ч. 15, сәһ. 91).

Тә'лим просесиндә шакирдләрин мұстәғил ишләмәси проблемни XIX әсрин мұтәрәгги педагогика чәрәјанында рус педагогикасынын атасы К. Д. Ушински тәрәфиндән хуәсәлә әтрафлы ишләнимшидр. О заман Русијаның дәвләт мәктәбләриндә һөкм сүрән дәрә гәјдәсыни К. Д. Ушински мәһасыз һесаб едирди. она көрә ки, бу мәктәбләрдә шакирдләр «күндә 6 саат олмагә бүтүн һәфтәни, башларында фикир, әлләриндә мәшғәлә олмадан дәрәдә отуруп, анчаг синифдә интизамлы олмага чалышардылар» (158, ч. 2, сәһ. 215). Мә'лум олдугу үзрә К. Д. Ушински тә'лимни ушаг әмәјһини әсас пөвү һесаб едирди. Мұәллим вә шакирдләрин әмәјһини исе о, елә тәшкил етмәји төвсиф едирди ки, орада «ушаглар, имкан дахилиндә мұстәғил ишләсинләр, мұәллим исе бу мұстәғил ишә рәһбәрлик едиб материал версин» (158, ч. 2, сәһ. 348). Јаңи хуәсијјәтләринә рияјәт етмәк шәрһилә «Ушагларә өјрәнмәји өјрәдин» кәламынын

мәһиз К. Д. Ушинскија мәхсус олмасы кимә мә'лум дејилди?

О, белә бир мұддәја мөһкәм инанмында ки, өзүңү тә'лим әмәјһиндә мұстәғиллик көстәрән шакирд бөјүк һәјәт әмәјһиндә дә мұстәғиллик көстәрәчәк, бунуңда да о хөшбәхтлик әлдә едәчәкидр. Бүтүн булар көстәрип ки, һәлә XIX әсрдә рус педагогикасы тә'лимдә шакирдләрин мұстәғил ишләмәләринин әһәмийјәтиндән чох јазырды. Лакин бу дөврдә архасында мұртәчә педагоглар дуран дәвләт педагогикасы һеч бир мұтәрәгги фикрин, о чүмләдән шакирдләрин мұстәғил иш һағында идеяны мәктәбләре бурахмырды.

Мұтәрәгги педагогиканың хидмәти ондан ибарәт олды ки, тә'лимдә шакирдләрин мұстәғил иш һағында идеяны прәли сүрдү, онун әһәмийјәтинин көстәрди. Лакин бир тәрәфдән бу нәзәријјәни һәлә мөһдуд олмасы, о бирн тәрәфдән, мәктәбләрдә буна даир тәчрүбәһини дәмәк олар ки, јохлуғу, үчүңчү тәрәфдән мәктәбләрдә әзбәрчилијини һөкм сүрмәсәи вә мұртәчә педагогларын мәнәчилији проблемни һәртәрәфли ишләтмәсәни имкан вермәди.

Бу проблемни дә кенши миғјасда арашдырғалмасы вә ишһағландырғалмасы вәзифәсә совет педагогикасы вә мәктәбһини үзәринә дүшдү. Бу исе мәктәбһи јеһи вәзифәсини—тәшәббүскар, һәртәрәфли ишһаф етһини совет вәтәндәһи јетишдирымәк вәзифәсини—јеринә јетирымәк тәләбатындан прәли кәлирди. Мәктәб тәһсилһини тарихиндә ялқ дәрә оларәк бу проблем дә кәңч нәслини тәрбијәсә ишһилә рәһбәр тәшкилатларын танышыгы кимн росһи характер дашымага башлады. Проблемә мөһдуд—анчаг дидактика бахымындан јанашан Гәрби Европа вә ишһабыдан әввәлки рус педагогикасындан фәрғли оларәк Совет педагогикасы. әввәлдән она тәкчә дидактика планында дејил, һәм дә соснал вәзифәләр планында кәңчәһини мұстәғил дүшүмәсәи гәбилијјәтләринин ишһишафы, һәм зәһни, һәм физики чәһәтдән фәалијјәт көстәрмәсәи, јеһи соснализм чәмийјәтинин монафеји наһийнә, мұстәғил дүшүмәи вә мұстәғил фәалијјәт көстәрән шәхәијјәтләр јетишдирымәк планында јанашамага башлады. Бунда да, бүтүлүкдә, мұһүм рол совет педагогик фикринин баһисә В. Н. Ленин мәхсусдур. Комсомолун III гурултайында сөјләдији тарихи нитһиндә В. Н. Ленин кәңчәләрә мәсләһәт көрүрдү ки, биләји

[illegible]

шакирдләрнің мүстәғил ишнин иززәрн чәһәтдән ишләмәк өз мәктәпләрдә тә'лим процесиндә тәтбиғ етмәк үчүн һәм элмә-методоложи, һәм дә әсас методик көстәрнш олды. Бу зәминдә совет педагожи фикринин корифеи Н. К. Крупская мүстәғил ишн мәктәб тәүрүсинә дахил етмәк үчүн дәрәжн көстәрнннләр верди. В. И. Ленинни көстәрншләрнин тәбиги етмәк мәғсәдлән Н. К. Крупская һалә 1922-чи илдә язырди: Орта мәктәпләрнин јухары синифләриндә шакирдләрә материал үзәриндә ишләмәкдә имкан дахиллиндә; олдурча чох мүстәғиллик вермәк ләзимидр» ки, оилар материал үзәриндә чох дүшүнсүнләр, сечдикләри билек сәһәннә оилардә хуусун марағ әмәлә кәлсин (92, ч. 3, сәһ. 44). Тәкчә јухары синифләрдә дејил, һәм дә илк синифләрдә шакирдләрнин мүстәғил ишнин тәшкил етмәжә о, хуусун диггәт јетирирди өз тәкидлә мәсәләһәт көүрүд ки, тә'лим материалы үзәриндә мүстәғил чалишмағи шакирдләрә өјрәтсинләр, бу ишә оилардә марағ ојатсынлар өз ишкешаф етдирсинләр. 1932-чи илдә Крупская гејд едирди: «Иүәллим әшәк ушғағи мүстәғил оларағ китаб охумағи, ләзим олан мә'луматғи арајыш верән мәһбәдән тапмағи, китабханада ишләжә билмәји өјрәтмәсә јухары синифләрдә мүстәғил ишләмәк үчүн ошу чох пие һазырламыш олачағдыр» (92, ч. 3, сәһ. 569). Шүбһәсиз, мүстәғил иш һағгында о заманлар совет педагожи әдәбијатында башға гејдләрә дә раст кәлмәк олдурд.

фөргләнән хусуси мұлаһизәмиз вардыр. Индија гәдәр мұәллим вә аһилләр арасында бу проблем һаггында ән чоҳ јауылап әсәр Б. П. Јесиповун монографиясыдыр (81). Орада үмүмдидактик аспектда проблемин һәм маһијәти, һәм әһәмијјәти, һәм дә онун дәрсдә тәтбиғ олунан нәвләри, ону тәтбиғ етмәнин методлары вә с. иһиғландырылмышдыр. О јазыр: «Шакирдләрин тә'лим просесинә даһил едилән мустәғил иһи, елә бир иһидир ки, мұәллимнин билаваситә иһтирак олмадан, ләкин онун таһшырығы илә вә буну үчүн ајрылмыш хусуси вахтта иһра олунур: белә ки өз сә'јләрини көстәрмәклә зәһини вә физики (вә ја һәр иһис бирлиқкә) фәаллијјәтләринин иһтичәләрини бу вә ја банға формада иһфадә едәрәк шакирдләр шүүрлу сурәтдә таһшырығыда ғаришја гојулан мәсәдә иһил олмаға чалыһылар» (81. сәһ. 15).

Шакирдләрин мустәғил иһинин әһәмијјәтинин гејд едәрәк о, сонра дејир: «Шакирдләрин мустәғил иһи, һәм билли, бачарығы вә вәрдишләр системоһа јүјәләһмәклә, һәм дә зәһини вә физики әмәклә ғабиллијјәтләри һикшиаф етдирмәклә тә'лимин кејфијјәтинин јүксәлтмәјә көмәк едир. Тә'лим просесин дүзкүн гојулдурда онун бүтүн мәрһаләләриндә шакирдләрин фәаллығ көстәрмәләри тәләб олунур. Фәаллығы јүксәк дәрәҗәсн илә тә'лим-тәрбија мәсәдләри үчүн тәшкил едилән мустәғил иһи вәсиптәснлә әлдә едилир» (81. сәһ. 33).

Һағлы оларағ гејд олунур ки, бу проблем һаггында Б. И. Јесиповун јазмыш олдуғу әсәрләр шакирдләрин мустәғил иһи һаггында олан иһзәријјәтини гејдлән әһикпәләндирир (бах: 133. сәһ. 39). Бунула бәрәбәр Б. П. Јесиповун бу иһзәријјәсиндә зәһф чәһәтләр олдуғу да гејд олунур. 1969-чу илдә бу проблемә даир Н. Г. Дәјриниң дә монографиясы чапдан чыхды (78). Тарих фәһининин тәдриси сәһәсиндә узунмүддәтли тәдғигат иһтичәсн олан бу әсәрдә мұәллиф белә бир пәтичәјә кәлир: «Мустәғил фәаллијјәт одур ки, ону шакирд кәһардан көмәк алмадан, өз биллијјә, тәфәккүрүнә, бачарығына, һәјәтин тәчрүбәснә, иһаһына әсәсләнарағ кәһра едир; шакирдләри билликләрлә снләһландырыр; ону һикшиаф етдирир вә тәрбија едир, коммунизм чәмијјәтинин ғуручусу вә вәтәндашына зәрури олан мустәғиллик кејфијјәтинин онда формалашдырыр; мустәғил фәаллијјәт, иһрак просесинин кејфијјәти, шакирд шәх-

сијјәтинин әләмәти, тә'лимин тәшкилат формасындан иһбарәтдир» (78. сәһ. 418).

Бу тәрифин бир сыра чәһәти диғгәтәләјигдир. Белә ки, шакирдләрин мустәғил фәаллијјәтинин мұәллиф һағлы оларағ јарадычылығын тәзәһүр әдләндирер, Б. П. Јесипов кимн иһрак просесинин кејфијјәти һесаб едир. Бу тәрифдә кејфијјәтин бир әләмәти кимн мустәғиллик тәрбија олунур. Н. Г. Дәјри һәм дә гејд едир ки, мустәғил фәаллијјәт «коммунизм чәмијјәтинин ғуручусу вә вәтәндашыны формалашдырыр». Тә'лим просесиндә мустәғил иһин тәкчә тә'лим үчүн дејил, ејин заманда, шәхсијјәтин мустәғиллијјинин формалашдырмағ, шакирд-ин иһрак фәаллијјәтинин һикшиаф етдирмәк, онун иһадәсини мөһкәмләндирмәк, таһшырығлары гејдә јәтирәкән ғаришја чыхан чәтинликләри јох едә билмәк вә с. үчүн бөјүк әһәмијјәти олдуғу иһкарәдилмәздир. Ләкин бүтүн буһлар нә гәдәр фәјдалы ола да, шәхсијјәтин мустәғиллијјинин, онун фәал һәјәт мәвҗејинин формалашдырмағ үчүн кифајәт һесаб едилә билмәз. Буһлар үчүн мустәғил иһдән банға да бир чоҳ аһилләр тәләб олунур.

Шәхсијјәтин формалашдырылмасы һаггында совет философлары, нәдағлары вә психолоғлары аз јазмамышлар. О чүмләдән проф. Н. Қазымов бу бәрәдә нәшр етдирдиңи мәғаләләринин бириндә шәхсијјәтин формалашдырылмасында мұһым рој ойнајан аһилләр үзәриндә дәјәһир вә һағлы оларағ јазыр ки, «шәхсијјәт чох-мүрәккәб мөһанизмдир. Бу мөһанизм фәрдин сијјәсн вә әхлагн көрүшләринин, физикн вә естетик кејфијјәтләринин, дүһјақөрүшүнү, тәфәккүр вә иһад кејфијјәтләринин, марағ вә сә'јләринин, ғабиллијјәтләринин, онун характеринин, сәңијјәләндирән диғәр кејфијјәтләринин өзүндә чәһәләндирир» (29. 10/1978. сәһ. 11—12).

Биз бурада шәхсијјәтин формалашдырылмасы һаггында сәһбәт ачмағ фикриндә дејиллик. Ләкин ону дәмәк иһтијарин ки, бу гәдәр мүрәккәб кејфијјәтләринин мөчмүјүнү өзүндә бирләндирән, иһфадә едән шәхсијјәти, коммунизм ғуручусуну тәкчә мустәғил иһләр вәсиптәснлә формалашдырмағ мүмкүндирү?

Бу, нәбәта еһтијаж олмајан бир һәғгәтдир. Н. Г. Дәјри өзү дә иһкар етмнр ки, шәхсијјәтин мустәғиллијјә белә «мұхтәлиф јоғларла формалашыр...» (78. сәһ. 39).

Беләликлә, биз һәр иһи мұәллифин мустәғил иһин

тэтбигинин һәм бөйүк тә'лим, һәм дә тәрбиәви ролу олмасы һаггында фикирләреннә шәрһк чыхырыг, ләкин онларын мүстәгил ишә һәддән артыг гүжәт вермәләрин, мүстәгил ишин, шәхсәнйәтн бүтүнләүдә формалашдырмасы фикрн илә разылашыа билширди. Буныи кимн һәм дә Н. Г. Дәйриннн мүстәгил ишн «шәкирд шәхсәнйәтнин әләмәтн» адаландырмасы фикрнн дә шәрһк чыха билмирик (бах: 78 сәһ. 418). Шакирдларнн тә'лим фәалийәтннә дахил едилән мүстәгил иш, һәлә шакирд шәхсәнйәтнин әләмәтн ола билмәз, чүнки бу, һәлә фәалийәт процесиндә, гисәнн дә тә'лим фәалийәтнндә формаланмагддыр. Бүтүн булар ону көстәрир ки, һәм Б. П. Јесиповун, һәм дә Н. Г. Дәйриннн бу тә'рифләри јанлын һесаб едилмәсәләр дә онларын дәггиләшдирилмәжә вә тамамландырмага елтпжасы вардыр. Сон заманлар мә'лум олдуру кимн бу проблемә даир бир сыра башга монографийалар да мејдана чыхмышдыр. Онларын сырасында П. Н. Питкаснстннн монографийасы хуеуслә гејд едилмәәлидр. О, әсәрнндә проблемнн мәһијәтннә даир мүхтәлиф фикирләри тәһлил едир, Б. П. Јесиповун нәзәрнјәсннә һаглы олараг јүксәк гүжәт вермәклә бәрәбәр, гејд едир ки, онун дә көрүнүшдә «зәиф чәһәтләр» вардыр.

Питкаснстнннн фикрннчә бу зәиф чәһәтләр: әввәлә, ондан ибарәтдр ки, Б. П. Јесиповун нәзәрнјәснндә «мүстәгил ишнн мәһијәтн шәрһ едикәркән онун мүһүм әләмәтн—шакирдннн идрәк фәалийәтнн гурулушунда онун мүстәгил фәалийәтнннн дахилн процесуал вә сәмәрәән (тамамлајычы), ајрылмаз әләмәтн олан шакирднн јарадычылығы кифәјәт дәрәжәдә тәһсил едилмир. Икннчн зәиф чәһәтн ондан ибарәтдр ки, консепсийанын шәрһнндә, мүстәгил фәалийәтннн һәр нөвүдә олан процесуал вә мәһијәтн-мәзунн чәһәтләриннн дә вәһдәтн мәсәләсн өз әксннн кифәјәт дәрәжәдә тәһ билмәмишдыр». Кифәјәт дәрәжәдә һесаба алынмајан бу моментләр: «Тә'лим практикәсында мүстәгил ишләрин мүхтәлиф нөвләрннн истифадә едәркән формализм доғуар» (133. сәһ. 39). Биз бу тәһгид гејлә мүбаһисә етмәк истәмйрик, ләкин белә бир чәһәтн дә унутмаг олмәз ки, бир тә'рифдә бүтүн булары әкс етдирмәк чәтнндир, чүнки булар тә'рифн баша дүшмәјн хејл чәтннләшдирә биләр. П. Н. Питкаснстннн өз тә'рифннә нәзәр салаг. О јазыр: «Мүстәгил ишнн шакирдләринн мүјәјән фәалийәтн

гаршыда гојулан мәгсәдә мүвафиг олараг тәшкил вә ичра етмәк вәситән һесаб етмәк ләзымыдр» (133. сәһ. 42). Нәзәрдә тутулан аңлајыша вәриән бу тә'риф гыса вә сәдә олса дә, онунла разылашмаг чәтнндир. Бурада бир сыра мүһүм чәһәт әкс едилмир, бунесүз ишә мүстәгил иш аңлајышыны шәрһ етмәк олмәз. Әввәлә, П. Н. Питкаснстнн мүәллиминн (вә башгаларыннн) мүстәгил ишә мүнасибәтннн хатырлатыр. Буну унутмаг олмәз. Икннчнн, заман мәсәләсн хатырладылыр. Буну дә дүзкүн һесаб етмәк олмәз, чүнки һәр бир фәалийәт, хуеусән дәрәжә, вахтла өлчүдүр. Үчүнчүсү, мүстәгил ишн, ону тәшкил етмәк формасы вә ја иш методу дејил, шакирдләри идрәк фәалийәтннә чәлб етмәк вәситән һесаб едир. Бунунла дә разылашмаг олмәз. Белә олдуғда, бу аңлајышнн мәһијәтн шәрһ едилмәмиш галыр. Кимә мә'лум дејилдир ки, педагогнн процесдә «вәситә» дејидкә биз, проблемнн мүнафәғијәтлә һәлә етмәк үчүн фәалийәт көстәрннн сәрәнчәминда онлары нәзәрдә тутуруг. Бурада ишә тәдрис китаблары вә арајыш вәрән әдәбијјат, лабораторија вә с'мәлатханалар, мүстәгил фәалийәт үчүн әләт вә хаммал, дидактик материаллар вә сәһрә вәситә ола биләр. Фәалийәтнн ичрасы ишә бу вәситәләрдән башга өзүнә иш формасы вә методлар тәләб едир. Биз мүстәгил ишн метод адаландырмага дә разы дејиләк. Ону тәшкилат формасы һесаб едән фикирлә тәкрар едирик, разылашырыг. Мүстәгил ишн һәггитәтн тә'лимнн тәшкилат формасыдыр. Бу форма дәрәдә шәрһи олараг десәк, башга микроформаларла бирләшиб, макротәшкилат формасынн—дәрсн әмәлә кәтирир. Дәрсәнканнар вахтлардә ишә мүстәгил иш тәкбашына апарылыр.

Мүстәгил ишдән сәйбәт кедәндә тапшырыгын һәмминн дә нәзәрдә сахламаг ләзымыдр.

Бу јахыларда һәмнн проблемә даир А. О. Нилсонуи дә монографийасы нәшр олунмушдур (118). Мүәллиф әсәрннн әсәс ет'бары илә Естонија ССР мәктәбләриндә шакирдләринн мүстәгил ишләриннн тә'лим процесиндә вә «Нннчн дәфтерләриннн» истифадә едилмәсиндә ролуну ишыгландырмага һәср етмишдир. Бунә охшар башга тәдгигатлардан фәргли олараг, мүәллиф һәмнн проблемнн классик вә ишгиләбән әвәткн рус педагогикәсында, һәм дә совет педагогикәсында ишкншафы тарихннн шәрһ етмәжә чалышмышдыр. Әсәрдә

һәм дә мустәғил ишә аңд иазәриҗәһини һәм ССРИ-дә, соснализм бирләҗи өлкәләриндә, һәм дә капиталист өлкәләриндә мусар вәзиҗәтәһини ишығландырыр.

Мустәғил ишин маһиҗәти үзәриндә даҗанараг о җазыр: «Шакирдләрини мустәғил ишин тәлим фәалиҗәтәһини елә бир пөвдүр ки, орада мўәллимини рәһбәрләҗи алтында шакирдләр, зәрури, зәһни вә (вә җа) физики сә'ләр көстәрмәклә фәрди, группа вә җа фронтал сурәтдә тәдрис тапшырығларыны ичра едирләр» (123. сәһ. 78). Бу барәдә башга мўәллифләрлә разылашмаҗараг Нилсон гәсдән тәриҗиндә «җарадычылыг характеринә» јер вермир, буну онуңла изаһ едир ки, һәр чүр тапшырығи јеринә јетирдикдә шакирдләр бу вә җа башга шәкилдә сәмәрәлилик вә җарадычылыг ифадә едирләр. Бурада, әлбәттә, мўәллиф гиәмән һағлыдыр. Лакин ону там һағлы сәймаға әсас јохдур. Сәһбәт тапшырығи јеринә јетиркән шакирдләрини фәаллыг дәрәҗәсиндә кетмәклидир, шакирд канардан көмәк көрмәдән мәнз көркип, зәһни вә физики әмәк сәрф етмәклә тапшырығи јеринә јетирәндә җарадычылыг көстәрир. Мәнз бәлә мустәғил иш шакирдләрлә характерини мўһүм әләмәтләрини формалашдырмаға имкан верә биләр. Бунуңла бәрәбәр, ким билмир ки, мустәғил иш дејәк ки, мәтнини сурәтнин чыхармаг, тигләр үзрә мәсәлә вә мисаллар һәлл етмәк, мўәјјән гајдалара көрә грамматика үзрә чатышмалар апармаг вә с. кини репродуктив характер дә дашыҗа биләр.

Әләвә етмәклиҗик ки, Азәрбајҗан дилиндә нәшр олуңаң педагожи әдәбијатда да мустәғил ишә тәриф вермәк чәһдләри олмушдур. Мәсәлән, проф. Н. Қазымов јазыр: «Мўәллимини тапшырығины, биләваситә көмәк олмадан, әгли вә әмәли фәалиҗәт көстәрәрәк шакирдин сәрбәст јеринә јетирмәси мустәғил ишидир» (45. сәһ. 61).

Бу тәриф дә јығчамдыр, «мустәғил иш» мәфһумун әсас амылләрини, демәк олар ки, әһәтә едир, она көрә дә һәгигәтдән узаг дејилдир. Лакин бурада бә'зи амылләрини (мәсәлән, вахт амылларини) көстәрипмәмәси тәрифини бир гәдәр тәхминләшдирилмәси зәрурәтини ирәли сүрүр (биз һәлә ону демирник ки, «мустәғиллик» — «сәрбәстликлә» сәчијәләндирилир).

Мустәғил ишә досент М. Исмиханов да вә әсәриндә тәриф верир. О јазыр: «Тәлимдә мустәғил иш гаршыҗа

гојулмуш тәлим вәзифәсини шакирдини мўәјјән сә'ј вә мустәғиллик көстәрәрәк өз гүввәси илә һәлл етмәси бачарығында тәзаһур едән тәлим фәалиҗәтәһини бир пөвдүр (42. сәһ. 22). Бу тәрифдә дә мўәјјән мә'на вар. Лакин ону маһиҗәтинә хәләл көтирмәдән бир гәдәр мәтнинчә ихтисар етсәк бәлә чыхыр ки, «мустәғил иш мустәғиллик көстәрмәклә тәзаһур едән тәлим фәалиҗәтәһини бир пөвдүр». Көрүңдүјү кими, мәчһүлү, мәчһүләлә шәрһ етмәк тәшәббүс едилир. Мустәғил иш дидактикада нә адлана биләр суалына чаваб вермәјә чатышан М. Исмиханов ону «Шакирдләрини тәлим фәалиҗәтәһини бир пөв» — сонра икә принципни һесаб етмәји мәгсәдә мұвафиг сәјыр. О јазыр: «Мустәғиллик башлыча принцип кими дидактикада өзүнә лаҗигли јер тутмадыр». Бу принципә икә мұәллиф бәлә бир тәриф верәрәк гејд едир ки, бу принцип «Тәлимдә мўәллимини рәһбәр ролу илә шакирдләрини фәаллыг вә мустәғиллиҗини узлашдырылмасы принцип» кими ифадә етмәк мәгсәдә мұвафигдир. Бунуңла да разылашмаг чох чәтindir. Мә'лумдур ки, дидактик принципләрини маһиҗәти еләдир ки, онларын һәр бири тәлимни биләваситә бүтүн просесиндә, о чүмләдән мустәғил ишин өзүндә дә ифадә олунур. Мустәғил иш икә шакирдин бүтүн тәлим фәалиҗәтәһини сәчијәләндирмир. Шакирдин тәлим фәалиҗәтәһини бир гиәми мустәғил олмајан ишлә әләгәдардыр. Буна о заман нә ад верәк?

Мустәғил ишин — «тәлим фәалиҗәти» демәклә дә сәчијәләндирмәк олмаз, чүнкү мустәғил олмајан тәлим ишин дә тәлим фәалиҗәтидир.

Бүтүн дејиләләри нәзәрә алмағла биз бәлә бир итичәјә кәлирик: мустәғил ишин маһиҗәтәһини ајдымланыдырмаг үчүн тәриф верәркән көстәрипән пөгәһанлары арадан гадырмаг лазымдыр.

Беләликлә, шакирдләрини тәлим просесинә дахил едилән мустәғил ишн деңдикдә, елә бир иш нәзәрә тутулур ки, орада ишин һачын вә дидактик вәзифәләри, фәалиҗи хүсусијәти, шакирдләрини имканлары, лазым кәлән шәрәнтини варлығыны һесаба алмағла мўәллим тәрәфиндән мўәјјәнләшдирилмиш тапшырыг канардан көмәк олмадан, шакирдләр тәрәфиндән мўәјјән вахт ичәрисиндә ичра олунур. Бир гәдәр узун олмасына бахмаҗараг биз буну она көрә мұһасиб һесаб едирик ки,

бурада мүстәгил иш мәфһумунун, мүәллимнн билмәси ләзым кәлән, бүтүн чәһәтләри әкс етдирир.

Фикримизчә, мүстәгил иш нә «тәлимни бир нөвү», нә «метод», нә дә «тәлим принципи» демәк јеринә дүшәр; ону биз тәлимни бир микротәшкилат формасы кими сәһијјәләндиририк. Дәрә заманы тәбиг едилән дә бу, онун—дәрсин һиссәси, дәрсдән кәнарда икә тәлимни мүстәгил тәшкилат формасы кими истифадә едилр.

Һәмјә мәлумдур ки, шакирдләрин мүстәгил ишин, аңчаг дәрсин чәрчәси арасында сыхшыдырылыб гала билмәз. О, дәрсдән кәнарда дә мүхтәлиф шәкилләрдә вә мүхтәлиф дидактик вәзифәләри һәлл етмәк үчүн тәбиг едилә биләр. Бу да онун перспектив үчүн бөјүк әһәмјјәтини көстәрир.

Биз мүстәгил ишин нөвләри һаггында данышмаг истәмирик. Бу барадә аз јазылмамышдыр. Аңчаг ону тәјд етмәклә кифәјәтләмәк истәјирик ки, шакирдләрин гәлим процесинә дахил едилән мүстәгил ишләр һәм өјрәдичи, репродуктив, һәм дә јарадычы олур. Буналарын һәр биринин өз јери, өз вәзифәси вә өзүнәмәхус әһәмјјәти вар. Буналары бири-биринә гаршы гәјмаг нә тәлим, нә дә тәрбијә үчүн хәјир верәр.

«Шакирдләрин мүстәгил ишин» аңлајышынын әсасында, үмүмијјәтлә: «мүстәгиллик», «фордн мүстәгил фәалјјәти» дурур. Ахырынчылар мәлум олдуғу үзрә, социал-фәлсәфи характер дашыыр. Бу проблем психологја илә дә бағлыдыр, о хусусилә «тәфәккүрүн мүстәгиллији» бахымында психологја тәрәфиндән дә араншыдыр. Мәһз она көрә дә проблемни маһијјәтини, онун рол вә әһәмјјәтини ајдын дәрк етмәк үчүн һәм онун психологји әсаслары илә, һәм дә «шәхсијјәтин мүстәгиллији» зәмининдә фәлсәфи әсаслары илә таныш олмаг мәгсәдә мүвафигдир. Исбәтә етијјачы олмајан бир һәңгәтдир ки, мүстәгил ишин, хусусилә тәфәккүрүн мүстәгиллијини психологји әсасларыны билмәдән, шәхсијјәтин мүстәгиллијини фәлсәфи, социал-сијаси мәнасыны, әһәмјјәтини вә маһијјәтини билмәдән (бир һалда ки, шакирдләрин мүстәгил ишини пәтичәләри мәһз бу истиғамәтә јөнәдиләр), мүәллим проблемни тәбигиндә бөјүк һаһијјәтләр газана билмәз. О, әлбәттә, мүстәгил ишн тәлим процесинә дахил едә биләр, ләкин бу, перспективсиз олачагдыр, мүәллим икә елә бил гаран-

лында компассыз һәрәкәт етмәли олачагдыр. Мәһз она көрә дә, јери кәзмишкән, мүхтәсәр дә олса, мүстәгил ишин, тәфәккүр мүстәгиллијини фәлсәфи маһијјәти әсаслары үзриндә дајанмағы мәгсәдә мүвафиг һесаб едилр.

Охучулары әвәлчәдән хәбәрдар етмәк истәрдик ки, биз бу аңлајышлары бурада јенидән тәдгиг етмәк фикриндә дејилдик. Биз аңчаг мәлум олан мүддәә вә материалла истинадән һәмни аңлајышлары мүәллимләр үчүн ишығландырмаға чалышацағыз.

Шакирдләрин мүстәгил ишини психологји әсасларына дәир. Сон заманлар бир нечә совет психолог «шәхсијјәтин мүстәгиллији»ни, характерни аламәти олмаг етибарилә, хусусилә онун кординал мәсәләсини, шакирдләрин идрәк фәаллығыны вә фәаллијјәтини психологји әсасыны тәшкил едән «тәфәккүрүн мүстәгиллији»ни өзләри үчүн тәдгигат мөвзусу сәһмишләр. Тәлим ишләрини тәкмилләшдирмәк бахымында белә бир елми тәшәббус аңчаг тәдгирә ләјигдир. Чүнки бу сәһадәки тәдгигат нәтичәләри, һәр шәјдән әвәл, шакирдләрин мүстәгил ишләрини психологји әсасы кими истифадә едилә биләр. Бурада, әвәллә, тәфәккүрүн мүстәгиллијини маһијјәти ишығланыр, бунусуз икә һәзрдә тутулан проблемни маһијјәтини дәрк етмәк олмаз, икинчиси, шакирдләрин мүхтәлиф јаш гуруларында мүстәгиллијини дәрәсән шәрһ олунур, бунусуз дә практикада шакирдләрин мүстәгил ишини тәшкил етмәк олмаз. Һәр шәјдән әвәл, «мүстәгиллик» фонеменини совет психологлары тәрәфиндән нечә ишығландырмаасы илә таныш олаг. Онлардан бәзиләри бу фонемени елми сәһијјәси һаггында психолог вә дидактикларын мәлуматыны тәһлил едир (бах: 139, 67) вә бу гәһәтә кәлирләр ки, бу барадә фикир иштилафы мөвчуддур. Онларын фикринчә, бу да һәмни фонемени чох чәһәтлн оламасыны көстәрир ки, бунун да нәтичәсиндә о, мүхтәлиф бахымдан ишығландырылар.

Л. О. Роставетскаја јазыр ки, мүстәгиллик өзүнүн тәзәһүр етмәси вә функсијалары етибарилә шәхсијјәтин интеграл хәссәси кими көрүнүр: бәзи һалларда мүстәгиллик тапшырығын фәрд олараг јеринә јетпирләмәси кими көрүнүр, башгаларында—зәһни фәаллијјәт јүрләнмәнин нәтичәси кими, үчүнчүдә—јарадычы фәаллијјәт шәрәити кими, идрәк ахтарышы гәбиллијјәти ки-

ми, дөрдүнчүлөрдө прада во характерни инкишаф савијјасинин мүзјөн көстөричисп кимн көрүнүр во с.» (139, сөһ. 88—89).

О, наглы оларак һәм да ону гејд едир ки, һәмни фонемени верилән тәрифләрни чоһунда «мүстәғиллијин маһијјәти, һәр шейдән әввал, шәхсијјәтин зелиһи фәалијјәти, характер во габиллијјәтин пради әләмәтләри һә шәрһ едиләр» (139, сөһ. 89). Әлава едәк ки, зелиһи фәалијјәт чүмләсиндән тәфәккүр бурада даһа чоһ ирәли чыһыр, она көрә ки, бөјүк проблемни һәлл—тәһлим процесиндә шәкирләрни идрәк фәаллыгы во мүстәғиллијинни жүкәәдиләмәс һә сых әләгәдәр.

Ләкин мүстәғиллиик фонеменин верилән мүхтәлиф тәрифләр сырасында С. Л. Рубинштейнни вердији тәриф даһа там во мүнасиб һесаб едиләр. О, һәлә 1946-чы һәлә шәхсијјәтин бу әләмәтинин сәвијјәләндирәрәк, јазмышдыр: «Адамни пради фәалијјәтинин һәк мәрһәләсинин әләә кәлмәсини сәвијјәләндирән тәшәббүсдән соһра, сәрбәстлији прадонни чоһ мүһүм хәссәсән кимн гејд етмәк ләзымдыр. Мүстәғиллијин бирһана әксин, башғасынни прадәсн һә разыһашмаг, јүһкүлүкәә һәһмагдыр. Тәһлинә мәрузлуғ, пегативизм во тәрәлијини тәһлиһи көстәрир ки, прадонни һәһгин мүстәғиллијин, онун шүүрлу сүрәтә мотивләндирәлијини во әсәсләндирилдығыны тәләб едир. Башғасынни тәһлири алтыһа дүшмәмәк во тәһлинә һаһыһмамаг өзбашыһалығ дејил, өзүһәмәхүс мүстәғил прадонни һәһгин тәһлирүдүр, чүһки, һә чүр һәрәкәт етмәһини объектив әсәсларыны адам өзү һәһәрәдән кечирир» (141, сөһ. 525). Белә әјдиһи тәрифә баһмајараг «мүстәғиллиик» фонеменин психологлар јеһидән тәриф вермәә чалыһырлар. Мәсәлән, аһыһи һидиһә чәкдиһимиз Л. О. Роставетскаја јазыр: «Мүстәғиллиик фонеменин «шәхсијјәтин өз-өзүнү тәһлим етмәсинини елә јолудүр ки, о, иһтиһан-фајдалы вәзифәләрини һәһлиһә јөнәлдирән һиһ бәчарыһыны жүкәәк сәвијјәдә инкиһаф етдиријәһи тәһлин едир, бүтүн һәһјәти гүвәһәләри сәһәрбәр едир во мәркәзләндирир» (139, сөһ. 271). Нәһәрәдә тутдугүмүз фонемени аһлајыһыны баша дүшмәһи еһәһи мүрәккәбләндирән бу тәрифдә фонемени чоһ үмүһи шәһилдә «өз-өзүнү тәһлим етмә јолу», вәзифәләри һәһлә етмәк үһүи «һәһјәти гүвәһәләри сәһәрбәр етмәк во мәркәзләндирмәк» кимн сәвијјәләндириләр. Бу тәрифини һөгәһәһи, зәһһимизчә, һәм да онладыр ки, мүстә-

ғиллијин бир әләмәти олар «өз-өзүнү тәһлим етмәк» истисна едиләрәсә, мүәллиф фонеменин пради чәһәтинин көстәриһи, она көрә да мүстәғиллијин мүәллиф көстәри башға әләмәтләри пради олмаг әвәһинә, «өз-өзүнү тәһлим етмәк» вәһитәсилә дејил, башғасынни вәһәр етмәсн иһтиһәсиндә да әләә кәлә биләр. Мәһз она көрә да шәхсијјәтин мүстәғиллиик фонеменин верилән бу тәриф да әјдын дејилдир. Бу фонеменин тәрифини һә гәдәр дәјәрли олса да (сөз јох ки, вәһиһдир) проблемни һәһлә етмәһи. Проблемни, хүсусән мүәһлиһи үһүи һәһлиһи, тәфәккүр мүстәғиллијинни еһәһи-психологһи маһијјәтинин аһмагдан, шәкирләрни дәрәдә мүстәғилли иһһини тәһһил етмәк үһүи буһдан истифадә јолуну иһәһ етмәкдән аһыһдыр. Тәсәдүфи дејилдир ки, тәфәккүрүнү мүстәғиллијини проблемни, психологлар тәрифиндән, бир гәдә оларак, гаршыја гојуһмуһи вәзифәләрини һәһлиһи процесиндә шәхсијјәтин јарадыһы аһтарыһалығ фәалијјәти һәлә әләгәдәр аһаһдыһылар. Бәс, психологлар тәфәккүрүнү мүстәғиллијинни иһә баша дүһүрләр? Мајдүмдүр ки, бу мәсәләдә да онлары һәһәһи мүхтәлифдир. Ләкин онлары һәр бири тәфәккүрүнү мүстәғиллијини аһлајыһыны даһа јаһыһа баша дүһмәк үһүи мүзјәһи тәһлифләр ирәли сүрүр.

Мәсәлән, проф. Ә. С. Бајрамов өзүнүн докторлуғ диссертәсијасында јазыр: «Тәфәккүрүнү мүстәғиллијини зәһһимизчә, тарихән јетиһиһи шәхсијјәтин елә габиллијјәтидир ки, о, һәһһи өзү сүәл, проблем гоја биләр, һәм да гаршыја гојуһмуһи вәзифәһи һәһлә етмәк үһүи өзүһәмәхүс хүсусән, чоһ заман ориһинаһ јол таһмаһи бәчарыһи, вәһлығы өјрәһмәк үһүи јеһи јол во пријомлар таһыр» (67, сөһ. 4). О да, башға психологлар кимн, шәхсијјәтин характерини әләмәти олар мүстәғиллијини, тәфәккүрлә бағлајыр во һаһлы оларак јазыр ки, «тәфәккүрүнү мүстәғиллијини тәһһидиләкә үһүн сүрәтә әләгәдәрдыр. Фәалијјәт јолуну дүзүһлүһүнү во онун иһтиһәләрини тәһһидиһи оларак јохламадан мәсәләһини онһи мал вәһһантда һәһлиһи таһмаг оһмәз...» (67, сөһ. 10). Бурада мүстәғиллииклә тәһһидиләк аһлајыһыларыһи әләгәһәһи даһи Бајрамовун фикрини һәк чүр баша дүһмәк олар. Әвәһәлә, белә күмән етмәк олар ки, о, «тәһһидиләк» аһлајыһы вәһитәсилә «мүстәғиллиик» аһлајыһыны тәһһилләшдирир, бирһиһини иһиһиһини компәһити кимн гәләмә верир. Белә олсајды биз мүәллифлә

там шорик олардыг. Лакин тәссүф ки, о бир гәдәр сонра «тәнгиди тәфәккүрү» «мүстәгил тәфәккүрлә» еңин ләвһәжә гојур во олу тәфәккүрүн ајрыча әләмәти кимн сәчпјләндирир ки, бунула разыдашага әсас тапымырыг. Бајрамов јазыр: «Тәфәккүрүн тәнгидилијин, мүстәгиллијин, кимн, тарихон јетишмисн («тарихон» сөзүнү артыг һесаб едирик—М. М.) шәхснјјәтнин вәзифәсинн һәлл етмәк үчүн ичтиман јол ахтармага јөнәлдилән зәһин габилјјәтләр (67. сәһ. 10). Көрүндүјү үзәр, буналарын һәр икисинә верилән тәриф дә демәк олар ки, ејиндир.

Биз бурада тәфәккүрүн «мүстәгиллик» во «тәнгидилик» ајлајышларына јени изәлат вермәк фикриндә дејиллик. Буналарын һәр икисинин тәфәккүрүн әләмәтләрин олмасы әјдиридир. Лакин нә чүр? Фикримизчә, «тәнгидилик» тәфәккүрдә бәзән ајрыча јер тутса да әсәсин мүстәгиллијин чәрчәвәсн арасында ифадә олуиур, мүстәгиллијин компоненти кимн ишә јарајыр.

Тәфәккүрүн мүстәгиллијин, шакирдләринн мүстәгил ишләринин психолојин әсәсинн тәшкил етмәклә практикада әглин чох кениш хәссәсәдир вә тәнгидилик дә дахил олмәг үзәр әглин бир сыра башга хәссәләринн дә өзүндә әкс етдиридир. Әглин тәнгидилик хәссәсинн иштиракы олмәдән тәфәккүрүн мүстәгил фәәлијјәтн, мүстәгил идрак процесн, шакирдләринн мүстәгил ишн мүмкүн ола билмәз. Әглин тәнгиди хәссәсн, мүстәгиллик фәәлијјәтнндә она көрә зәруридир ки, шәхснјјәт өзү өзүнә гнјмәт-верә билсин, фәәлијјәтнин нәтичәләринн көтүр-тој едиб мүгајисә етсин, сәһвләрин, нөгсәнләры ачсын, мәсәләшн һәлл етмәк үчүн сечилмиш јолун доғрулуғуну јәгин етсин. Белә олмәзсә, мүстәгиллијә тәфәккүрүн там, доғлун хәссәсн демәк чәтиндир. Бүтүн буналарла бәрәбәр, тәфәккүрүн тәнгидилијинин шакирдләрдә ајрыча оларәг ифадә олунмасына да инаһырыг. Мәсәлән, синифдә чох заман елә шакирдләр олур ки, јолдашларынын сәһнинн дүзкүн гејд едир, лакин мәсәләнн бүтүлүклә һәлл етмәкдә чәтинлик чәкир. Демәли, онун тәнгиди тәфәккүрү, бүтүлүкдә тәфәккүрүн мүстәгиллијинә исибәтән сүр'әтлә икнишаф етмишидир. Тәкчә әглин тәнгидилијин дејил, бир сыра башга психолојин габилјјәтләр дә тәфәккүрүн мүстәгиллијин фәәлијјәтн дәирәсинә дахил едиридир. Онларнн сырасында, һәр шейдән әввәл ирадәнн гејд етмәк ләзимдир. (бахмајараг ки, психологлар «мүстәгиллијин» «ирадәннн мүһүм хүсү-

снјјәтн һесаб едирләр» 1141, сәһ. 525). Бунула бәрәбәр мәлумдур ки, тәфәккүрүн мүстәгиллијинн, һәм дә шакирдләринн мүстәгил ишнинн, сабит ирадн фәәлијјәт олмәдән тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир.

Шакирдләринн мүстәгил ишн һәмшә һәр һансы вәриантда олса белә мүјјән чәтинликләрлә гаршылашыр. Буналары јох етмәк ләзимдир. Ирадн кејфијјәтләринн әнф олан шакирд мәлумдур ки, бунун еһәсәсидән кәлә билмир, онлар чәтинликлә растлашан кимн мүәллимә вә ја јолдашларына мурачнәт едирләр. Беләликлә, ирадн фәәлијјәт вә мүјјән мәһнадә тәфәккүр мүстәгиллијинн компонентинә чеврилир. Биз бу сәһбәтн узада биләрдик. Јәгин ки, буна еһтијәч јохдур.

Лакин бүтүн буналар нәзәрдән кеңирдијимиз проблемн һәллиндә о гәдәр дә мүһүм рол ојнамыр. Мүһүм рол ојнајан психологларын бу мүзәкирдән во арандырмадан чыхардылары нәтичәләрдир. Шакирдләринн мүстәгил ишнинн тәшкил едәркән һансы психолојин мүдәәләрә истинад етмәлијик? Бу баһымдан бир сыра психологун, о чүмләдән Ә. С. Бајрамовун әсәрин (67) диггәтәләјигдир. Ушәгдә «өјрәнмә» процесн мәктәб тә'лиминдән чох әввәл башланыр дејән Л. С. Виготскинин ирәли сүрдүјү фикрә әсәсләнараг А. Бајрамов тәфәккүрүн мүстәгиллијин вә тәнгидилијинн бағча јашлы ушағлар үзәриндә өјрәнмишн вә гисмән белә бир нәтичәјә кәлмишидир: әввәлә—«ушағларда мүстәгил характертн фәәлијјәтә мејл даһа тез тәәһүр етмәјә башлајыр» (67. сәһ. 45), «тәфәккүрүн мүстәгиллијин вә тәнгидилијин бағча јашларында иттигн икнишафы, билик, бачары вә тәчрүбәннн онда топланмасы илә шәртләнир» (Јенә орада), «артыг үч јашында ушағлар мүјјән нәтичәләр чыхармағы вә мүһакимә јүрүтмәјн бачары», бу хүсусилә 5—6 јашлы ушағларда ачыг көрүнүр. «Мәһз бу јашда онлары нәдисәләринн сәбәбијјәт әләгәләри марағтандырыр ки, бу да бир гәјдә оларәг, ушағин чох суаллар вермәсиндә өзүнү кәстәрир» (67. сәһ. 44). Доғрудур, Бајрамовун чыхардығы бу нәтичәләр о гәдәр дә јени дејилдир, лакин о буналары өз тәдғигаты нәтичәсиндә әсәсләндирмиш вә кеңишләндирмишидир. Бајрамовун кичик мәктәбјашлы ушағларынн мүстәгиллик дәрәжәсинә даир ирәли сүрдүјү нәтичәләр ишә јешидир. О, көркәмли совет психологлары илә баһәм белә бир нәтичәјә кәлмишидир ки,

малашмасынн ганунаугулулу коллектив идрак фа-
лијјэти шэрантннда эмэлэ кэлэр» (139. ссн. 18). Мараклы
бурасыдыр ки, о, шакирдлэринн рэјлэринн эсасэн бу
нотнчэјэ кэлнр. Оуну тэднгнатында мүалымлэринн рэјн
эјрэннлдкдэ нсэ акс нэтичэ алынмышдыр. Она көрө
дэ, Роставетскаја језыр: «Мүалымлэр бөјүк аксоријјэт-
лэ фэрди фаалијјэт нэтичэлэринн шакирдлэринн тэфэк-
күр мүстэглнлнјннн ннкншаф васнтосн һесаб еднрлэр,
шакирдлэринн өзлэрин нсэ, фаалијјэтинн коллектив нөвү-
нү үстүн тутурлар, хүсуснлэ елэ коллектив ннлэрин ки,
орада шакирдлэринн тэшббүслэриннн ннкншафына, он-
ларын шэкснјјэтиннн өзүнү тэсднг едэн (диспут, прак-
тнкн нш вэ с.) тэднбрлэрэ јол вернлснн» (139. ссн. 215).

Мүалымнн, көрүнүр ки, көзлэмдэн алдыгы бу
нэтичэлэр ону експернментнн нэтичэлэриннн дагнглэшдыр-
мэјэ вадар еднр. Габагычыл мүалымлэринн рэјннэ нстн-
над едэрэк јазыр ки, шакирдлэринн тэфэккүр мүстэглн-
лнјннн ннкншаф етднрмэк, һабелэ онларын мүстэглн
ннлэјэ бнлмэлэриннн јашымылашдырмаг магсэднлэ ша-
кирдлэринн «тэпым фаалијјэтиннн коллектив вэ ја фэр-
ди јолла тэшкнлн мәсэлэлэни, алтернатнв сурэтдэ ја-
нашмагла: ја коллективлэ, ја фэрди олараг дејэ һалт
етмэк лазым дејнлдр, јолу, бу нкн фаалијјэт нөвлэринн
ннннн оптнмал алагэлэлдрннннмэснндэ ахтармаг зэрурн-
др» (139. ссн. 215—216).

Бнз мүстэглн ннннн бнлаवासнлэ нчрачылары олан
шакирдлэринн бу мүнаснбэтлэ рэјлэриннн һесаба алма-
нын элэјнннэ дејнлнк. Лакнн бу рэјлэрэ эсасэн елмн
нэтичэлэрэ кэлмэк чэтннн олар, чүнкн бу рэјлэр субъек-
тнвнзм нлэ гарншыла бнлэр. Дәрсдэ шакирдлэринн кол-
лектнв ннн лазымдыр вэ эслнндэ бу кеннш јер тутур
(диспутларда, лабораторнја, практикн вэ с. ннлэрдэ).
Бу формада апарнлан мүстэглн ннлэр заманы шакирд-
лэринн гаршылыгы јардымы, бнр-бнрннэ нзэрэт гөј-
малары вэ с. шакирдлэрдэ мүнәхнмэлэр јүрүтмәкдэ,
үмүмнлэшдырмәкдэ апармагдэ, тәнгдн фнкнрлэр нрәлн
сүрмәкдэ, башга фнкнрдэ оланларын мәнннгн дәл-
нллэрин нлэ вэ с. таныш олмагдэ бу чох вачнбндр.
Лакнн унутмаг олмаз ки, мүстэглн ннннн фэрди шәкнл-
дэ апарылмасыннн үстүнлүкләрн һагында мүалымлэр
нн рэјлэринн эсаслар, чүнкн онлар, програмла һәрәкәт
етмәлн, нәјн шакирдлэрэ өјрәтмәлэриннн (нә гәдәр вә
һансы мүддәтә өјрәтмәлн) мүөјјәнлэшдырмәлндрләр.

Коллектив ннлэ һәр шакирднн өјрәнмә дәрәчәсннн
мүөјјәнлэшдырмәк һәммншэ асан олар. Коллектив сур-
этдэ апарнлан мүстэглн ннннн чох дәјәртлн формасын-
дан бнрн диспутларын тәшкнлндр. Лакнн һәр бнр
дәрснн өзүнәмәхүсэ дндактнк вәзнфәсн, програмы вар-
дыр. Бурада диспута мейдан вермәк олар. она көрө јох
ки, бу, шакирдлэринн хошуна кәлнр. Шүбһәснз буру да
нзәрә алмаг лазымдыр, амма эсасән диспут тәшкнл
етмәннн зэрурнлнјнн нзәрә алынмалыдыр. Бүтүн бун-
ларла бәрәбәр зэрурн вә фәјдалы һесаб еднлән һәр
јердә шакирдлэринн коллектив сурәтдә мүстэглн ннннн
тәшкнл етмәк фәјдалыдыр. Педагожн процесдә мүстэглн
нннн, тәфәкүр мүстэглнлнјннн ннкншаф еднрмәк үчүн
эсас јерн шакирдлэринн фәрдан мүстэглн чалышмалары
тутмалыдыр. Унутмајаг ки, мүстэглн ннш тәрнф верәр-
кән дә һәр шакирднн кәнардан көмәк көрмәдән ннн
мүстэглн нчра етмәснндән данышмышдыг. Бунсуз шәк-
снјјэтинн мүнүм хәссәсн олан мүстэглнлнјн формалаш-
дырмаг олмаз.

Шәкснјјэтинн мүстэглнлнјннн фәлсәфн маһнјјәтн
һагында. Шакирдлэринн мүстэглн ннлэринннн актуал-
лыгы, тәкрар еднрнк, о заман ајдын көрүнүр ки, шәк-
снјјэтинн мүстэглнлнјннн маһнјјәтн, онун фәлсәфн, сн-
јасн вэ әхлагн чәһәтлэрин ачыг шәрһ олунсун. Шакирд-
лэринн мүстэглн нннн мәлүм олдугу үзрә, һеч олмазса
нкн вәзнфә данншыр: а) јакын вәзнфәсн—дндактнк, н-
дрәк фаалијјэтиннә хнлмәт етмәкднр; б) перспектнв вәзн-
фәсн—характернн хәссәсн олан мүстэглнлнјнн форма-
лашдырмаг, даһа доғрусу формалашдырмага көмәк ет-
мәкднр. Шакирдлэринн мүстэглн ннннн тәшкнл едән
мүалым, әкәр бунлары, јәтнн һәр шейдән әввәл, мүстә-
глнлнјнн фәлсәфн, снјасн вэ әхлагн маһнјјәтннн бнлмә-
сә һәгнн магсәдлэрә нәлн ола бнлмәз (бнр һалда ки,
мүстәглнлнјннн тәмәлн мәктәбдә формалашыр). Шәксн-
јәтнн мүстәглнлнјнннн нчтнман һәјәтдә ојнадыгы бејүк
ролу В. И. Ленин чох ајдын гәјд етмншндр. О јазырды:
«Тәм—мүстәглнлнјә јнјәләнмәдән кәчләр нә јакын со-
снәлнст олар, нә дә сәснәлнзмнн нрәтн апарә бнләрләр
(2. ч. 30. ссн. 226).

Шәкснјјәтнн мүстәглнлнјннн маһнјјәтн маркснзм-
леннннзм класснкләрин тәрәфнндән эсаслы сурәтдә шәрһ
еднлмншндр. Бу нсә фәрднн нчтнман вәзнјјәтн, онун

чэмнїјэтдә азадлыгы во чэмнїјэт гаршысында мәс'ули-
јәти илә әлагәдардыр.

Шәхсијјәтәни мүстәғилләрни проблемәни шәри етмәк, һәр шәјдән әввәл, фәлсәфәдә мәхсүсдур вә совет фило-софлары марксизм-ленинизм позитивни замининдә оуни-нигәландирмәк үчүн чох сәј кәстәрирләр (бах: 95, 96 вә с.). Һәр шәјдән әввәл, јада салмаг истәрдики ки, марксизм-ленинизм фәлсәфәсиндә «шәхсијјәтәни мүста-ғилләрни», «шәхсијјәтәни азадлығы» алаяғышына ујғун-дур. Буну онда көрмәк олур ки, Спинозанын фәлсәфәси һағында һекәлни көрүшүнү тәғид едәркән В. И. Ленин јазмышдыр: «Спинозанын системиндә азад, мүстәғил шүүрү субъект јохдур «өз-өзүнә дәрк едән азад вә сә-бәб субъект» чатыр, ләкин Спинозада субстансиянын атрибуту тәфәккурдур» (2, ч. 29, сәл. 149—150).

Көрүүдүзү киими, субъектин «мүстөгиллик» өз «азад-
лыг» атайлаштарыны В. И. Ленин еңилдандирди; буя-
лары «шөхсөңжөтүн аздыгы» киими аддаңдырмакта,
«шөхсөңжөтүн мүстөгиллигинин» чөмүңжөтдө сөясси өнө-
мүңжөтүн геңд едир. Өлөвө оларак оңу да деңк
«шөхсөңжөтүн мүстөгиллиги» тарихи һадисе киими дө сө-
чүңлөтөңдөр. Ф. Еңкелени мөлүм һејасыны һөзөр салаң.
О азир: «Һејвалат әләмһиндә әйртәлн илк һисәләр да
өһөмүңжөтәлн һилтәрдә һејвалтар киими азад дејилдөлөр;
ләкин мәдәнијәт јөтүндә һөр бир адым аздығыа доғ-
ру атылн адым олдү» (1. ч. 20. сһ. 116).

Кимə mə'lum deyildir ki, içtiman gürüdlülər tarixində insanları azaqlığı və müstəğallığı öz xarakterlərinə görə, bir içtiman-siyas gürüdlün başçası ilə əbəz edildiyi zaman dərinləşmiş kinkinləş etmişdir. Fələsfədə «azaqlıq» anlayışını naqlı olaraqlar bir tərəfdən, bəyüq insan kütlələrinin həyatında, onun ümumi-tarixi planında azaqlıqla və zəruirijət əlaqəsi kimi nəzərə alınıq, kinkini tərəfdən, subyektiv-əqlaqlıq asnekdə, indiyidən dəxlini fəallıjətə kimi başa düşülv.

М. Г. Мысливченконун гејд етдијн кыян, биринчи аспект «азаддык» формулу эи чох сјјасаттэ элагодардыра, кичини аспектэ о педагогика вэ психологика нтэ багдыдыр вэ «нсананы: жардычылыгынын тарбиясинин, өз-өзүнү тарбия этмэсинин вэ өзүнү тэкмилдэндирмэсинин азаддыгына, онун шэхси вэ ичтман манафејини элагэлэндирилмэсина нсанан дахили вэ хари-

чи хэјат фэалијјэтиһини диалектикасы кими нэзэри вэ
эмэли проблемлэриһи хэлһинэ хидмэт едир» (120. сэл.
128).

Ону да гејд етмэк лазымдыр ки, шәхсијјетин мүстәгиллији ва азадлыгы онун фааллыгы нәддә сәчијјәләндириләр. Пассив, фәалијјәтсиз адам чәһијјәтин бәјүк вә ја кичик коллективиндә нә азад һесаб олунә биләр, нә дә мүстәгил. Адамын «мүстәгиллији» анлајышмәна, һәм дә онун «фааллыгы» анлајышы дахилдир. Чох заман «мүстәгиллик» анлајышы «фәаллыгга» биркә ишләдиләр.

Шәхсијјәтин азадлығынын позитив истиғамәтәнин гәјд едәрәк К. Маркс язырды ки, адам мәһфи гүвәһини тә'сирин алтында бу вә бәшиг һәрәкәтәдн әл чәкән заманә дејил, «мүсбәт гүвәһини тә'сирин нәтиҗисиндә өз һагиги мәһлијини ифадә едәндә азад олур» (1. ч. 2. сәһ. 145), јә'ни фәаллыг көстәрәндә о сәрбәст олур. В. И. Ленин гәјд едирди ки, һәр бир тарихи вәзифә «адамлардан өзбәрләнмиш шуғарларын сәдәчә тәкрар олунмасыны дејил... мүзјән дәрәчәдә тәшәббус, агыл кәскинлији, иңад етмәк һабиллјјәти, орнжнәлд тарихи вәзифә үзәриндә мүстәғил чалышмагы тәләб едир» (3. ч. 19. сәһ. 87). Ленинә көрә ғарында дуран һәр һансы вәзифәнин һәлли адамлардан фәаллыг, мүстәғиллик тәләб едир. Һәггәтдә ися һәр һансы вәзифәнин һәлли јалныз мүстәғил дүшүнә билмәјөн вә мүстәғил чалыша билмәјән адамларә һүсусиәтә чәтин көрүнә биләр.

Беләтнклә, шәхсijјәтин азалдыгы вә мустәғиллji, онун фааллыгы жүксәк олур, беләтнклә, чәмijјәт гарнысында да онун мәсь’улиjјәти артыр» (138. сһ. 225). Бүтүн бу деjләндәрдән белә бир нәтичә чыхыр ки, шәхсijјәтин мустәғиллji, тәлим дә дахил олмагла ичтиман һајатда фаал иштрак етмәк процесинда, jәни актив ичтиман фаалijјәт процесинда формалашыр. Шәхсijјәтин мустәғиллjiнин инкишафы, jәни онун мустәғил: гәрар гәбул етмәк габилиjјәти, амали оларак гәбул етди-ни гәрари, һәр һанысы бир вәзифәни дахил олдугу соснал группун мәнәфәјина үйгүн һәлл етәсини, ejни заманда һәмин групп гаршысында онун мәсь’улиjјәтини көстәрир. Мәһз һајатын гаршыја гојдугу вәзифәләрни мустәғил һәлл етмәклә шәхсijјәтин мәсь’улиjјәти, онун мустәғил-лиjјәтин үзви бир функсијасы олмагла инкишаф едир (6ах: 138. сһ. 223–224). Бүтүн буларга төкчә бир гејд

артырмаг олар. Шәхсннјјәтнн мәс'улијјәт һисси, онун да-хилн активлијн шәрантиндә, онун јарадычы вә ја идә-редичи-ичраедичи фәалијјәти шәрантиндә, маһијјәт е'тибарилә, онун мүстәғиллијинин ана хәтти һесаб едиләр.

Шәхсннјјәтнн һисмән, бүтүнлүкдә мүстәғиллијинин формалашмасы үчүн зәури олан амилләр һағғында ирәли сүрүлән фикирләрлә разылашмамаг чәтнндир. Н. Е. Крјажев һағлы олараг јазыр: сәснализм чәмннјјә-тиндә шәхсннјјәти формалашдыран башлыча амил «азад әмәкдир, јени ичтнман мүнәсибәтләр јаратмагда фәал иштирак етмәкдир, елм вә мәдәнијјәтнн нәмәтләр-риндән истифадә етмәк, чәмннјјәти идарә етмәкдә билә-васитә иштирак етмәк»дир (96. сәһ. 109—110).

Бәләликлә, биз шакирдләрнн мүстәғил ишләрннн маһијјәти, мүстәғиллик фәмәениннн психолокија вә фәлсәфә бахымындан маһијјәтннн, онун снјаси вә әхлаг-ни инчәликләрннн ишығландырмаға чалышдыг. Бу нмал гыса да олса, мүәллимләр үчүн көрәкдир. Чүнки мүәллимләр мәктәб практикасында дидактик мәгсәд үчүн шакирдләрнн мүстәғил ишинн тәшкил едәчәк вә онун вәситәсилә бөјүк һәјәт үчүн онларнн мүстәғилли-јиннн тәмәлини гәјәчағлар.

Мәктәб тәчрүбәсиндән нмуналәр. Хүсусән сон ил-ләрдә шакирдләрнн тә'лим просесиндә мүстәғил ишләр-ннн тәшкиллиә даир республика мәктәбләрнн зәнкин тәчрүбә топламынлар. Инди аз вә ја чоғ, кәшиш әлчүдә вә ја мәһдуд динрәдә бу форманы тәтбиг етмәјән мәктәб вә мүәллимнн тәсәввүрә кәтирмәк олмаз. Јени програмын тәләбннә уғун олараг һәр бир мүәллим һәр бир дәрсдә буна мүнәјјән јер вернр. Ләкин иш бурә-сындадыр ки, мүәллимләрнн бир һисмн буну јарадычы шәкилдә, јә'ни һәм мүхтәлиф нөвләрдә, мүхтәлиф чә-тинликләрлә әлағадар тапшырылар вермәклә, шакирдләр-ннн јаш хүсуснјјәтләрннн, һазырлығ сәвијјәләрннн вә с. нәзәрә алмағла тәтбиг едир, дикәр һисмн, тәсәсуф ки, онун мә'на вә әһәмнјјәтннн кнфәјәт дәрәждә дәрк етмәдијиндән, методик чәһәтдән һәлә керн галдығын-дан вә с. бу форманы мәһдуд шәкилдә, бә'зән дә формал шәкилдә ннләдириләр. Икннчнләр һағғында мисал көстәрмәннн мә'насы јохдур. Бирннчнләрдән сәвијјәви нмуналәр көстәрмәјә чалышаг. Хошбәхтликдән тә'ли-минн бу мүнһүм мнкрәтәшкнлат формасыннн тәтбиги,

тәкчә орта вә јухары снннфләрдә дәјил, ибтидан снннф-ләрдән башлајыр. Ибтидан снннф мүәллими Н. Вәлн-јевә (Нахчыван, 5 нөмрәли мәктәб) јолдаш тә'лимнн илк күнләрнндән е'тибарән шакирдләрдә тәшәббүска-рыг, јарадычылығ гәбилијјәтләрннн икнншаф етдирмәк мәгсәдилә мүстәғил ишләмәк вәрдинн јаратмасы тәчрү-бәсиндән бәһс едир вә јазыр: мүстәғил ишләрнн снннф-дә «дүзкүн тәшкнли тә'лим мәшғәләләрннн сәмәрәли апарылмасы үчүн мүнһүм шәртләрдән бнридир. Мүстә-ғил ишләр шакирдләрнн јазылы вә шнфәли иштнннн икнншафы, тәдрис материалыннн мәннмәсәнилмәси, бил-лик вә вәрдишләрнн мөйкәмәләнмәси вә јохланылмасы-нын ән мүнһүм вәситәләрнндәндир. Мүстәғил ишләр, еј-ни заманда, бөјүк тәрбнјјәдичи әһәмнјјәтә мәликдир. Тә'лим просесиндә мүстәғиллик шакирдләрә әмәкдә чә-тинликләрнн арадан галдырмаг үчүн мәгсәдә јөнәлдици бачарыглар вернр. Онларнн јарадычы гүввәсинн оја-дыр, тәшәббүскарылығыны артырар, днғгәтннн, ирәдәси-нн тәрбнјә едир. Мәтннн охунушунда шакирдләрнн мүстәғил чалышмаларына кәшиш јер вермәси тәчрүбә-синдән бәһс едәрәк о әләвә едир: «Тәчрүбә көстәрнр ки, дәрсдә мүстәғил әјрәдилән билнкләр јахшы дәрк едилдијиндән шакирдләрнн јадында галыр. һәмни бил-ликләрнн гавранылмасы просесиндә онлар максимум фәаллашыр. Мүстәғил әјрәдилән билнкләр шакирдләр-нн марағыны күчләндирнр. Онларнн һәртәрәфли ик-кншафына тә'сир көстәрнр» (40. 3/1978. сәһ. 37, 39).

Н. Вәлнјеванын јазысында днғгәти чәлб едән чәһәт, һәр шейдән әввәл одур ки, ибтидан тә'лим просесиндә бәлә шакирдләрнн мүстәғил ишә сөғг етмәјнн педагожи әһәмнјјәти артыг мүәллимләр тәрәфиндән дәрк олунду-ғу, бу бөјүк методик ишин тәкчә дидактик мә'насы дә-јил, һәм дә ушағларнн үмүмнјјәтлә икнншафында мүс-бәт рәл ојнадығы ајдын олмушдур.

Сәсналист Әмәјн Гәйрәманы Мәһәр Гулијевнн тәч-рүбәсинә нәзәр салаг. М. Гулијев тә'лим просесиндә шакирднн ахтарынлар апармалы олдуғундан, мугәјисә-ләр етмәли, охуудуғу материалы үмүмиләндирмәли, спе-снфик хүсуснјјәтләрнн, әсас мәфнүмлары гәјри-әсас апләјышлардан ајырмағы бачармалы олдуғундан мүс-тәғил иш апармалы олуб, бу иш формасы сәһәсиндә ләзым вәрдишләр әлдә етмәсиннн зәруријјәтннн вә бу-на һәмншә кәшиш јер вәрдијинн гәјд едәрәк јазыр:

13*

«Мүстәгил иш һәм билеклә тәчрүбәни алағәләндирмәжә көмәк едир, һәм дә шакирдларини мұшәһидәчилик габил-
лијәтларини артырыр, тәфәккүрүнү инкишаф етдирир,
билик, бачарығ вә вәрдиләшәрини мөһкәмләндирир. Тәч-
рүбәдә јәғни етмишәм ки, мүстәгил иш вәситәсилә әлдә
едилән билек мүәллимин шәрһиндән алынән билејә
нисбәтән даһа кејфијәтлн олур. Мүстәгил иш шакир-
дин орта мәктәбн бирдикләән сонра да өз билејини ар-
тырмаға габил олачағыны јетишдирир». Кимја тәдри-
синдә шакирдларини фәаллығыны тәмин етмәк мәғсәд-
ләлә мүхтәлиф нөв мүстәгил иш формаларындән ке-
ниш истифадә едән М. Гулијев практикни мошғәләләрә,
лаборатор ишләринә, экспериментлә мәсәләләр һәлли-
нә, јохлама јазы ишләринә, кимјадән илә вермәжә,
дәрслик үзәриндә иш апармаға, реферат ишләринә вә с.
чох јер верир. Хүсусилә о шакирдләрдә јарадычылығ
габиллијәтларини инкишаф етдирирәк мәғсәдләлә тәдҗи-
гат үсүлундән кениш истифадә едир (бах: 29. 4/1977.
сәһ. 52—55).

Фәннин хүсусијәтләриндән, еләчә дә мүәллимин ели
методикли һазырлығындән, ләзым вәсәитин варлы-
ғындән асылы оларәк мүстәгил иш формасынын нөвлә-
ри олдуғча чохдур. Тәшәббускар физика мүәллими Гә-
зизфәр Мәммәдовун (Бақы, 125 №-ли мәктәб) тәчрү-
бәси илә таныш олағ. Әввәлә, дәрсин мәрһәләләри һағ-
ғында о јазыр: «Программа елә мөвзулар вардыр
ки, онлар биләвәситә кечмиш дәрслә әләғәдәдирир. Бу
мөвзулары тәдрис едәркән вахта гһаәт етмәк мәғсәди-
лә кечмиш дәрси шакирдләрдән сорушмурам. Јени дәр-
си изаһ едәркән шакирд коллективни гаршысында елә
проблемли суаллар гојурам ки, бу суаллара чаваб вер-
мәклә онлар, һәм кечмиш дәрси тәкрар едир, һәм дә
јени дәрсин «астанасына» кәлтирләр. Ләкин бу гәјданын
өзүндә дә бир сыра чәтинләкләр ортаја чыхыр. Белә
ки, дәрсә һазыр кәлмәјон шакирдләр пассив галырлар.
Бу чәтинлији арадан галдырмағ үчүн фәал олмајанлар-
ла фәрди иш апарырам...» (57. 4/1979. сәһ. 7).

Мүстәгил иш тәшкил етмәк мәғсәдилә Г. Мәммәдов
техникни тәлим вәситәләриндән кениш истифадә едир.
Мәсәлән, тәкрарә һәср едилмиш дәрсләрдә о, мүстәгил
иш үчүн диафильм лентинә мөвзуларә анд суаллар вә
мувафиг чаваблар јазыр, проектор вәситәсилә һәмин
суаллары экран үзәриндә проексијалајыр. Шакирдләр

о суаллар үзәриндә дүшүнүр вә онлара чаваб һазырла-
јырлар. Чавабларын дүзкүн олуб-олмағасыны јохла-
мағ үчүн мүәллим II кадры экранда проексијалајыр.
Шакирдлар јаздығлары чавабларла экранда јазылән
чавабы мұғәјисә етмәклә чавабын дүзкүнлүјүнү мұә-
јиләшдирирләр. Сәһләринин характерини вә ја чаваб-
ларынин дүзкүнлүјүнү билтирләр. Бу үсүлүн әһәмијә-
ти ондадыр ки, бүтүн шакирдләри фәаллашдырыр. Су-
аллара чаваб јазә билмәјонлар исә II кадрда кестә-
рилән чаваблары өјрәнирләр. (бах: Јенә орада, сәһ. 7—8).
Бурада диггәтн хүсусилә чәлб едән олур ки, мүстәгил
иш мүхтәлиф јоллар үзәр тәтбиғ едән мүәллим һәм
дә мұасир техникни тәлим вәситәләрини бу мәғсәдлә
ишә салыр. Бу исә ишин кејфијәтнин хејли јүксәдилә.

Кимја мүәллимин Нәсиб Әлијевин (Кировабзд, 6 №-
ли мәктәб) тәчрүбәсинин изләүк. О, бир чох јени ма-
териалы өзү изаһ етмир. О материалу мүстәгил јолла
өјрәнмәји шакирдләрә тапшырыр. Мәсәлән, IX снинфдә
«Азот» мөвзусуну кечәркән снинфә Д. И. Менделеевин
дөври системиндән истифадә етмәклә ашағыдакы суал-
ларын чавабыны вермәји шакирдләрә тапшырыр:

1. Елементларин дөври системиндә азотун, јери нәзәр алынмағла, онун сыра нөмрәсини, күтләсини, нүвә-
синин јүкүнү, онун бүтүн электронларынын вә электрон-
ларынын валентлик тәбғәсинин сәјмини тапмағ;
2. Азотун атом вә молекул схемини тәртиб етмәк;
3. Дөври систем вә азотун јерини ашағыда сағда вә
солда дуран элементларин јери илә мұғәјисә етмәклә
азотун кимјәви хассәләри һағғында мұлаһизәләр һа-
зырламағ вә с.

Шакирдләр чаваблары һазырламағ үчүн дәрә кита-
бы үзәриндә мүстәгил ишләјир вә чаваблар верирләр.
Әслиндә буну сәләчә мүстәгил иш һесаб етмәк олмаз.
Бурада да шакирдләр јарадычылығла, јәни мәлүмат
јени бир мәибәдән, мүәллимин өзүндән дејил, китаб-
дан өјрәнмәк бачарығы газанмағ јолу илә һәрәкәт
едирләр. Доғрудур, һағғында сәһбәт кедән дәрә буну-
ла битмәжә биләр. Шакирдләр азотун бүтүн кимјәви
хассәләрини мүстәгил өјрәнмәкдә чәтинлик чәкә биләр-
ләр. Белә олдуғда мүәллим мөвзунун өјрәнилмәсини
үмүмләшдирирән заман кәм-кәсирни арадан галдырыр вә
шакирдләр тәм системлә билек вермәји тәмин едир.
(бах: 25. сәһ. 38).

Олава едәк ки, шакирдләрн дәрс китабы үзәриндә мүстәгил ишләтмәк бир тәрәфдән сада иш нөвү кимн көрүнсә дә, о бирн тәрәфдән чох бөйүк перспективн вардыр. Унуда билмәрн ки, каләчәкдә мүстәгил олараг мүхтәлиф мәнбәләрни өйрәнмәк бачарыгынын тәмәли мәһз дәрәслик үзәриндә чалышмагдан гојулуур.

Ријазийјат мүәллимн Қамил Әлишовун да (Бақы, 53 нөмрәли мәктәб) тәчрүбәси чох марәғлидыр. Мәсәләнин әһәмијјәти һағында о, јазыр: «Елми-техникн ингилаб вә сәсиал тәрәғи өлкәмиздә мүәллимн дә вәзифәләринн мүәјјид едир. Биз, өз билликләринн мүстәгил олараг артырмағы, тамамламағы, дүшүнмәји, үмүмләшдирмәләр апармағы вә нәтичәләр чыхармағы, јарадычы ишләмәји шакирдләрә өйрәтмәлијик. Буңларсыз шакирдләрдә мүстәгил биллик әлдә етмәк, мүстәгил ишләмәк бачарығына јијәләнмәк вәрдишн ашыламағ олмаз. Бүтүн буңлар исә биздән тәләб едир ки, имкан дахилиндә, чохдан мо'лум олан педагоғи мүддәаыны—ушағлара «өйрәнмәји өйрәтмәк» тәләбиннн һәјата кеңирләмәсинә наил олаг. Буна исә мүстәгил ишн онлара өйрәтмәкдән башламағ лазымдыр».

К. Әлишов мәктәбләрдә «өйрәтмәнн», «өйрәнмә» илә там әвәз етмәннн гејри-мүмкүнлүјүнү, буна имкан вә еһтијачын да олмадығы һағындакы һәғигәти дүзкүн гејд едир вә көстәрйр ки, «өйрәтмә» методларыны «өйрәнмә» методлары илә әвәз етмәк дејил, узлашдырмағла наиллјјәт газанмағ олар. Бу мәсәддә о, тәчрүбәјә архаланарағ һәмнн узлашманн 3 нөвүнү һәјата кеңирмәји мәғсадумағиғ һесаб едир:

1. Мүәллим бүтүн материалы шәрһ едир, шакирдләр исә мүстәгил ишләмәккә ону өйрәннрләр.

2. Материалын бир-һиссәсинн—чәтин һиссәсинн мүәллим өзү шәрһ едир, диқар һиссәсинн исә мүәллимнн тә'лиматы үзрә шакирдләрни өвләрни өйрәннр.

3. Мүәллим шакирдләрни гаршысында вәзифә гојур, вәзифәни јеринә јетирмәк һағында тә'лимат вернр, мәктәблнләр исә мүәллимнн рәһбәрлјјн алтында мүстәгил оларағ ишн баша вурурлар.

Бу иш нөвләрнндән һәр һансы бириннн сечилмәси өйрәннлән материалн мәзунундан, онун мүрәккәблик дәрәчәсиндән, шакирдләрни һазырлығ сәвијјәси, мүстәгил биллик әлдә етмәк габилијјәтинн сәвијјәсиндән асылдыр (57. 1/1977, сәһ. 42—43). К. Әлишовун бу тәч-

рүбәсиннн өйрәдичн ишнн чох јакшы бир нүмунәси олдуғуну әјрыча гејд етмәк истәрдиқ. Рус дили вә әдәбијјаты мүәллимн Т. Р. Қашыјева (Бақы, 31 №-ли мәктәб) шакирдләрдә идрәк фәалијјәтинн активләшдирмәк мәғсадилә ишчәсәнәт вә әдәбијјатдан истифадә етмәккә мүстәгил ишн тәшкил етмәкдән сөһбәт ачан мәғаләсиндә јазыр: «Дәрәдән дәрәс шакирдләрдә әғлини јеткилләшмәси, дәрннләнмәси, дәрк етмәјә һазыр олмалары тәзәһүр едир... Мүхтәлиф мејл, марағ вә габилијјәт сәһиб олан шакирдләринн һәр бири бир сәнәт сәһибн олмаға һазырлашыр. Буна исә онларын һәр бири үчүн тәфәккүр габилијјәтиннн инкишафы лазымдыр». Бу мәсәддә мүстәгил ишләринн әһәмијјәтинн гејд едән мүәллим ишчәсәнәт вә әдәбијјатдан бу истиғамәттә истифадә етдијн барәдә гејд едир ки, «шакирдләринн идрәк фәалијјәтинн активләшдирмәк үчүн әдәбијјат дәрәләриндә мүхтәлиф иш нөвүләдн: өйрәннлән сәсрин мүхтәлиф тәһлил формасындан, шакирдләрдән бириннн о бири шакирднн чавабына рә'ј вермәсиндән, охунмуш мәтн үзрә сөһбәт-диалог апармагдан, аннотасија тәртиб етмәкдән, әдәби әсәрләрә әсәсән јаранчыгы филмләрә тамајпа етдиқдән сонра сөһбәт апармагдан вә с. истифадә едирәм. Бүтүн белә пријомлар шакирдләрдә мушаһидәчилји долғунлашдырыр, тәғиди јанашманы, башғасынын иттиғнә диггәтлә гулаг асмағы инкишаф етдирир... Бу да онлардә мүстәгил дүшүнмәнн тәкмилишдирнр» (143. 11/1972, сәһ. 64—65).

Проблемнн һаллн үчүн бүтүн бу пријомлардан кеңиш өлчүдә истифадә етмәк тә'лим просесиннн тәкмилишдирилмәсинә көмәк едир. Бу мәсәддә мүстәгил дүшүнмәк, мүстәгил ишләмәк вәрдишләринн шакирдләрә мөһкәм бир сүрәттә ашылајыр. Шакирдләринн мүстәгил ишннн тәшкил етмәк сәһәсиндә 148 нөмрәли орта мәктәбин (Бақы, Ленин рајону) зәнкнн тәчрүбәси топланланмышдыр; бу барәдә мәктәбин мүәллим коллективн Мәриф Нәзирлијиннн коллекијасында атрафлы мә'лумат вермишләр (мај, 1976-чы ил). Мәзмунлу информәсијасында мәктәбин директору Г. И. Јурјева јолдаш әввәлә, ону гејд едир ки, мәктәб мүнтәзәм сүрәттә мүхтәлиф вә актуал проблемләринн һаллн илә мәшғулдур. Кечән илләрдә мәктәб: «Тә'лимнн һәјатла алағиси», «Тә'лимлә тәрбијјәтинн вәһдәти», «Шакирдләринн идрәк фәалијјәтиннн фәаллашдырылмәси», «Техникн тә'лим вәситә-

ларинин тәтбиги» ва с. проблемләр үзәриндә чалышмышлар. Дәрс мұасирләшдирмәк, кејфийәтләр етмәк, ону елмн әсасларда тәшкил етмәк кимн вәзифәләри әсас мәгсәд гојмәглә һәмнин мәктәбдә 7 һлдир ки, педагожи коллективни јарадычы фәалијјәтнинн мәркәзинә шакирдләринн дәрсдә мұстәгил ишини тәшкил етмәк проблемни гојумушдур. Бу проблемни һәлһиндә онларә чохдан тәтбиг етмәкдә олдуғлары кабинет системн көмәк едир. Гејд етмәк ләзымдыр ки, мәктәбин педагожи коллективн мәс'улијјәтлә вә проблемни әһәмијјәтнинн дәрк етмәклә онун үзәриндә ишләјир, һәлијјәт әлдә етмәк үчүн әлағадар һеч бир иши нәзәрән гачырмыр. Мәктәбин педагожи коллективн бөјүк алман педагогу А. Дистервегинн: «Пис мұәллим биллији шәрһ едир, јакшы мұәллим исе ону талмағы өјрәдир» мүддәасыны бөјүк һәрфләрдә јазыб мұәллимләр отағынын көркәмлә јериндә гојмушдур. Бу сөзләр коллективнн шұары олмушдур. Чүнки бу сөзләр, мұәллимләри елдә тәлим формалары вә методлары нлә ишләмәјә тәһрик едир ки, бунлар шакирдләри ахтарыша, дүшүнмәјә, мүгајисә вә үмумиләшдирмәләр алармаға, өз фикринн нфадә етмәјә, әгли нәтичәләр чыхармаға тәһрик едир. Ишә планлә јанашмағлә, мәктәб мұәллимләрин фәнләр үзрә методик комиссијаларында проблемни һәлл едилмәси јолларыны, мұстәгил ишләринн нөвләрини, онларны һәр фәни үзрә јеринн вә дәјиринн, о'чүмләдән :«Репродуктивн типли мұстәгил ишләри», «Идраки-ахтарыш типли мұстәгил ишләри», «Јарадычылығ типли мұстәгил ишләри» мұзакирә едир. Һәр бир фәни метод комиссијасы фәнинн һәр мөвзусуна даһа чох мұвафиг олан мұстәгил ишләр системи ишләјиб һазырлајир. Мәсалән, «IV синифдә сифәт мөвзусуну кечәркән даһа чох јарајан мұстәгил ишләр системи», «Ботаника дәрсләриндә тәчрүбачилик үзрә мұстәгил ишләр системи» вә с.

Мәктәб һәр фәни үзрә проблемни һәлһинн әмәли оларәг көстәрмәк үчүн ачығ нумунә дәрсләрин тәшкил едир. Проблемни һәлһи үзрә габағчыл тәчрүбәни јаймағ үчүн елмн-практики конфранслар тәшкил едилир, мұәллимләрин мә'луматы диләһилләб мұзакирә едилир, габағчыл тәчрүбә һагында мә'лумат «габағчыл тәчрүбә лөһһәсиндә» әкс едилир. Габағчыл тәчрүбәни чох кениш мұзакирәси мәктәбин педагожи шурасында кечирилыр вә с.

Габағчыл мұәллимләрин тәчрүбәсиндән данышаркан Г. П. Јурјева әввәлчә Азәрбајҗан ССР әмәкдар мәктәб мұәллини Владимир Јаковлевич Фәдјашкинни (физика мұәллини) тәчрүбәси үзәриндә ајрыча оларәг дајаныр вә көстәрир ки, бу мұәллим дәрсдә бүтүн шакирдләрин дигтәгинн сәфәрбәр етмәк, онларын бүтүн даһили гүвәләринн һәрәкәтә кәтирмәк үчүн иадир бачарыға малиқдир. Бу да онун ишинин нәтичәләриндә өзүнү көстәрир: дәрсиндә керн галаңлар јохдур, синифдә шакирдләринн һәмисы фәаллығ көстәрир, онун фәнинн шакирдләринн һәмисы севир, фәинә лагејд баһан јохдур. О, һәр шакирд үчүн тапшырығ мұәјјәмләшдирир әә онларын ичрасында асылы оларәг тапшырығы тәдричән мұрәккәбләшдирир... Бүтүн дәрсләринн, бүтүн синифдәхәрч ишләринн Владимир Јаковлевич кениш өлчүдә мұстәгил иш баһымыдан тәшкил едир, бу мәгсәдлә дә физика үзрә рајонун сәнәјә мұәссисәләринн техникки мә'луматларына анд 30 мәсәлә дүзәлтмишдир. Онлары мұстәгил иш тәриғилә шакирдләрә верир. Бу исе рајонумузуң фабрик вә заводларыны итеһеһәл планшы, онларын әсас көстәричиләринн әкс едән рәғәмләрдир. Бу иши о, шәһи јубилеј мұнасибәтилә—рајонумуза В. И. Ленинни адынын верилмәсинин 50 илһинн (1975) бәјрам етмәк мұнасибәтилә һазырламышдыр. Һазырламыш мәсәләләри шакирдләрә вермәклә мұәллим өз дәрсләринн һәм дә бөјүк тәрбијә инстигамәти верир. Чүнки онун мәсәләләриндә олан һәндәрычы рәғәмләр шакирдләри һәлдән артығ севиндирир, өз рајонуна, онун адамларына гаршы онларда ифтихар һисси ојадыр.

Көрүндүју кими, мұстәгил ишин јүксәк бачарығ, мәһәрәт рунһида тәшкили, һәм дәрсләринн кејфийәтли кечирилмәсинә, һәм дә тәрбијә ишләринин тәкмилиләшдирилмәсинә хидмәт едир (бах: 29, 2/1977. сәһ. 38—43).

Өзүнчү габағчыл тәчрүбәси һагында данышан Т. Н. Захарова В. И. Ленинни мәктәбдә «биә әзәрччилик ләзым дејил» мәшһур фикринн хатырладарәг гејд едир ки, «В. И. Ленинни бу фикри мәним ишинин әсасыны тәшкил едир. Мән јени иш методлары тәтбиг етмәјә сәј көстәрир, дәрсин бүтүн мәһәләләриндә шакирдләрин мұстәгил ишинин тәшкилинә дигтәт јетирир, дидактик материалларын сечилмәсинә, мәктәблиләрин әсас материалы иккинчә дәрәҗәли материалдан ајра

билмэк бачарыгына ийелэнмэсине, онларый мәнтиги тәфәккүрләренин инкишафына чалышырам. Шакирдләр-
рин дәрнн вә әсаслы билек әлдә етмәләрине һанл олмәг
үчүн о, шакирдләрнн мүстәгил ишинн тәшкилнн өи
плана чәкир, мәктәблнләрдә фикри әмәлиятлары вә
практикн ишләрн сәмәрәли пријомларла апармаг вәр-
дишләрн ашылајыр. Тәчрүбәдә дәнә-дәнә јәгин етмиш-
дир кн, шакирдин, фикри фәалијәтнн мүхтәлиф нөвлә-
риндән истифадә етмәси, башга сөвлә дсәк, онун мү-
шәһидә әсасында, үмүмләшдирмә, мүгајисә, тәһлил
апармасы јадгагалманн мүвәффејијәтлн һәллн илә
ишчәләтир. Захарованын тәчрүбәсиндә характерик чә-
һәт һәм дә ондан ибарәтдир кн, о, шакирдләрнн мүстә-
гил ишинн јарадычы характерлн ишләрн дахил едил-
мәсинә даһа чиддн диггәт јетирир. О, јазыр: «Јарады-
чы ишләр мүстәгил ишләр системиндә әһмијјәтлн пил-
ләдир. Шакирдләр јарадычы ишләрн мәһмунн јәтлә, бә-
јүк һәвәслә јазыр вә белә ишләр емоционал зәңкиһли-
нн, ајдынлыгы, шәрһнн чанлылығы илә фәргләнир. Белә
ишләрдә шакирд хуәсуслә өз «дәстихәттинн», өз «фәр-
дилијинн» тәзаһиү етдирир. «Јарадычы ишләр» дедик-
дә Захарова, биринчи нөвбәдә, сәрбәст мөвзудә јазы-
лан ишләрнн нәзәрдә тутур. Н. К. Крупскајанын:
«Ишнә үчүн мөвзү сон дәрәчә конкрет олмалыдыр»
дејә ирәлн сүрдүјү төвсијәнн хатырладараг мүәллим
мөвзунун һәмншә конкрет, ајдын, шакирдләрә јахын ол-
масына чалыныр, мүчәррәдлнхән гачыр вә дејир кн,
«шакирдләрнн тәфәккүрүнн инкишаф етдирмәјин ән
јахын формаларындан биринн онларын әәкилләр үзә
иннә јазмаларында көрүрәм. Бу заман шакирдләрдә
мүшәһидәчилик, мәнтиги тәфәккүр, фикри мүстәгил
ифадә етмәк бачарыгы инкишаф едир, мәктәблнләр ес-
тетик зәһг алырлар» (бах: 143. сәһ. 71—79).

Јенә һәмнн мәктәбнн биолокија мүәллими Л. М. Афо-
нина ботаника дәрсләриндә шакирдләрнн мүстәгил иш-
ләрннн тәшкилннә дәир өз тәчрүбәсиндән сөнбәт ачараг
дејир: Шакирдләрнн мүстәгил ишинн тәшкил едәркән
онә өзбанына ахылә јанаһмаг олмәз. Бунун үчүн әв-
вәлә мүстәгил ишләрнн һәмнннн вә чотнлык дәрәчәлә-
ринн мүәјјәләшдирмәк лазымдыр. Буну мүәјјәләш-
дирмәк үчүн икә һансы критериләрнн әсәс олдуғу
ајдынлашдырылмалыдыр? Мүстәгил ишн тәтбиг едәндә

шакирдләр һансы пилләләрә ирәлн апарылмалыдыр?

Зәңкин тәчрүбәсинә истинад едән Афонина мүстә-
гил ишләрнн сон дәрәчәдә мүхтәлиф нөвләрдә олдуғу-
ну, һәтта шакирдләрнн башгасыннн итгннн динләдик-
дә дә, ојунда дә мүстәгиллик ифадә етмәләрннн әһ-
мијјәтинн гејд едир. Башгасыннн итгнн дә, нечә дејәр-
ләп, билек алмаг үчүн бир мәһбәдир. Кимә мәлүм де-
јилдир кн, синифдә отуранларын һаньсы динләдикләр-
риндән ејин дәрәчәдә истифадә едә билнрләр. Мүәл-
лим, ишин бу чәһәтинн дә унутмаг олмәз.—фикринн
ирәлн сүрүр. Биолокија дәрсләриндә тәшкил етдијн иш
тәчрүбәсиннн шәрһинә кечәрәк дејир: «Мүәсир дөврдә
биолокија дәрсләрннн чанлы объект, һербари, коллек-
сија материалларындан вә хуәсуслә тәлимнн мүхтәлиф
техникн вәситәләриндән истифадә етмәдән, о чүмләдән
микроскопла ишләмәдән тәдрисдә мүвәффејијәт әлдә
етмәк олмәз. Дәрә просесиндә шакирдләр биткн вә һей-
ванлар үзәриндә мүстәгил тәчрүбә, мүшәһидә вә експе-
риментләр апармагла тәдгигатчылыг ишләрн көрмәјә
алыныр, әмәлн бачарыға, вәрдиншә ијјәләнирләр, фәһн
өјрәнмәјә олан марағлары кетдикчә артыр». Буылар
нәзәрә алараг о, дәрән елә тәшкил едир кн, шакирд-
ләр һәмншә һазыр билек алмаға адәт етмәсинләр, он-
лар билек вә бачарығлары өз иманкалары дахилнндә
әлдә етмәјә чалышынарлар вә она һанл олсунар. Шүб-
һәсиз, дәрсләрнн белә тәшкилн шакирдләрнн мүстәгил
сурәтдә ишләмәк вә мөһкәм билек алмаг руһунда тәр-
бијә едилмәләринә хејлн көмәк едир.

Мүәллим мәғаләсиннн сонунда јазыр: «Узун илә-
рин тәчрүбәсн көстәрир кн, ботаника үзрә тәшкил еди-
лән мүстәгил ишләр шакирдләрнн дәрәдә алығлары
нәзәри билекләрнн мөһкәмләндирилмәсиндә, әмәлн бач-
арығ вә вәрдиншә ијјәләнмәләриндә мүһүм рол ојна-
јыр» (бах: 44. 3/1977. сәһ. 50—55). 148 нөмрәли мәктәбнн
бир сыра башга мүәллимләрннн дә габагчыл тәчрүбә-
си фәрәһлә гејд едилмәјә јәјингдир. Бу мәктәбнн тәчрү-
бәсиннн инығландырылмасы үзәриндә бир гәдәр кеннш
өлчүдә дајанмағымьз тәсадүфи дејилдир. Бу мәктәб
һәлә 1968-чи йлдә өз тәчрүбәсиннн үмүмләшдирәрәк
«Дәрәдә шакирдләрнн мүстәгил ишләрннн тәшкилн»
адлы китабына нәшр етдирмишдир. Һәмнн китабчада
мәктәбнн саһиғ директору (инди фәрди тоғаудчу)

С. Б. Миловенова мұәллим И. В. Кузнецова илэ бир-ликдэ һәмнин мәктәбин мүстәғил ишин тәшкиллине даир тәчрүбәсини әтрафлы ишығаландырар. Нәзәрдән кечир-дигиһиз проблемини һалли үзрә белә мазмунлу тәчрүбә топламыш олан мәктәпләр аз дејилдир. Биз јухарыда ады чәкиләи Бозалғанлы мәктәбини, Бақынн 44, 174, 80, 125, 94 нөмрәли вә диқар мәктәпләринни, Сумгајат шәһәриндә 12, 23, 11 15, Шәкидә 19 нөмрәли вә с. мәк-тәпләрин ишләриндән дә бу чүр кеһиш сөһбәт ача би-ләрдик. Мәсәлән, мүстәғил ишин тәшкил едилмәсәи сә-һәсиндә 94 №-ли (Бақы) мәктәбин дә тәчрүбәсинә мүх-тәсәр нәзәр салаг. Мәктәбин саһиб директору Н. М. Әли-јевә јолдаш һалә 1977-чи илдә јазырды: «5 илдир ки, коллективимиз бу проблем үзәриндә чалышыр... Бизн белә бир мәсәлә даһа чох дүшүндүрүдү: тәлим просе-сини нечә гураг ки, јүксәк мүвәфғәјијәт газанаг, ша-кирдләрин идрак фәалјјәтинин инкишафына, оларны мүстәғиллијинин кеһишләндирилмәсинә пәил олаг». Бу мәғсәдлә мәктәбин педагожи коллективни мүасир педа-гожи проблемләрин, о чүмләдән: «Идрак фәалјјәти-нин инкишафы», «Проблемли тәлим», «Тәлимни диф-ференциаллашдырылмасы вә фәрдиләндирилмәси», «Мүстәғил ишләрин тәшкили»нин мәктәбдә тәтбиғини мүзакирәјә гојур. Дәрсләрдә вә дәрсдәнкәнар вахтлар-дә шакирдләрин мүстәғил ишләринин тәшкилинә нәзәр-рәт вә рәһбәрлији күчләндирмәк мәктәбин иш планы-нын јеринә јетирилмәсиндә мәркәзи јери тутур. Мәктәб она пәил олмаға чалышыр ки, һәр бир мүәллим бирин-чи синифдән башлајараг өз шакирдләринә «өјрәнмәји өјрәтсин», оларда мәһитги дүшүнмә габилјјәти формалашдырсын, оларни диггәти, һафизәси, прадәси ин-кишаф етдирилсин, ушағларда мунтазәм сурәтдә би-ликләре јијәләһмәјә чан атмаг вәрдишләри јарадыл-сын.

Мүхтәлиф педагожи тәдбирләр сырәсиндә мәктәб она чалышыр ки, шакирдләрин тәдрис програмында нәзәрдә тутулмуш мүстәғил ишләр мунтазәм сурәтдә јер-инә јетирилсин, методбирләшмә јығынчағларында, пе-дагожи шура ичләсләриндә, һәр ил мәктәб үзрә кечир-лән елми-практик конференсларда вә с. шакирдләрин мүстәғил ишләринин тәшкили, бу сәһәдә әлдә едилән пәилјјәтләр, гаршја чыхан чәтиһликләр, олары ара-дан галдырма јоллары мүзакирә едилсин. Булары

гејд етмәклә бәрәбәр Н. М. Әлијева јазыр: «Ифтихар һисси илэ гејд етмәлијик ки, «Шакирдләрин мүстәғил ишинин тәшкили» мөвзусу үзрә мүәллимләримизни иш тәчрүбәси үмумиләшдирилиб Ленин рајонунда вә Бақы шәһәриндә јайланышыр. Педагожи коллективимизни үзләриндән В. С. Петрохова вә В. А. Сухенкоғу бү-түн рајон мүәллимләри үчүн ачыг дәрсләри тәшкил едилмишир». Мағаләсинин сонунда исе о дејур: «Үму-мијјәтлә, шакирдләрин мәктәбдә вә евдә мүстәғил иш-инин тәшкили мәсәләләри, тәлимчә дифференциал јанан-на, буһларда алағадар дәрсләр үзрә апардығымыз арашдырмалар вә тәдқиғатлар педагожи коллектив-имизни фәалјјәтинин асасыни тәшкил едир. Елә она кәрә дә тәлим-тәрбијә ишиндә мәктәб шакирдләринин газандығы көстәричиләр илдән-илә јахшылашыр» (бах: 29. 2/1977. сәһ. 44—48).

Һәмни мәктәбин бағачыл мүәллимләринин мүстәғил ишинин тәшкилинә даир топламыш олдуглары тәчрүбә-дән чох даныша биләрдик. Мүбалиғәсиз дәмәк олар ки, шакирдләрин мүстәғил ишләринин тәшкилинә даир то-планмыш тәчрүбәдән арды-арасы кәсипләдән данышмаг вә јазмаг оларды. Лакин бу, һеч дә өз-өзүнә мәғсәд де-јилдир. Мәғсәд одур ки, әһәмијјәти чохдан бәлли олан мүстәғил ишә даир топламыш бу бағачыла педагожи тәчрүбәдән тәлим-тәрбијә просесинин тәхмилләнди-рилмәси һәмнинә нә киһи үмумиләшдирмәләр апарә би-ләрик вә нә киһи әмәли вә нәзәри нәтичәләр чыхара биләрик?

Мәлум педагожи мүддәалары һесаба алмагла вә ба-ғачыл мүәллимләрини бу бәрәдә топламыш олдуглары тәчрүбәјә вә ирәли сүрдүкләри гүмәтһи фикрләрә ар-халаһмагла бу суала мүхтәсәр дә олса чаваб вермәјә чалышаг.

Чыхарылан бәзи нәтичәләр һағгында. Јухарыда гејд етдик ки, шакирдләрин мүстәғил ишн аз вә ја чох кеһиш вә ја мәйдул даирдә мәктәбләримиздә тәтбиғ едилмәкдәдир. Лакин белә бир вәзијјәт дүһән үчүн ја-рајырдыса, бу күн үчүн, хусусилә сабаһ үчүн бизн һеч дә тәһмин едә билмәз. Тәлим-тәрбијә просесинин му-асир тәләбаты, һәмчинин тәлимни јеһи мазмуну мүстә-ғил иш формасынын бүтүн мәктәпләрдә вә бүтүн синифләрдә, аз вә мәйдул дејил, кеһиш бир өлчүдә тәт-биғ едилмәсини тәләб едир. Әкәр мүстәғил иш, тәлим-

тәрбијә ишнинин бир микроформасы кими гәүл едилеб онун макроформасы олан дәрсин үзүн вә ајрылмаз бир һиссәс һесаб едилрәсә (буна исә кәрәк шүбһә галмасин), о заман тәлим-тәрбијә просесини ишәнки бүтүлүкдә, һәм дә онун ајры-ајры мәрһәләләрин мүстәгил ишин тәтбиғи олмадан тәсәввур едилә билмәз. Бу һеч дә о демәк дејилдир ки, тәлимни бүтүн мәрһәләләрин анчаг мүстәгил ишин тәтбиғи илә чәрәјан етмәлидир. Јох, белә олсајды, бу анчаг тәһрифади ибарәт оларды. Мүәллимни чалыс сөзү, шәрһи, истиғамәт вермәк үчүн мүхтәлиф пријомлар, өјрәтмәси вә с. мүстәгил ишлә әвәз едилмиш, әкәсинә, мүстәгил ишин даһа сәмәрәли олмасы үчүн истифадә олунур. Мүстәгил ишин хусуси чәкисини тәлим-тәрбијә просесиндә артырмаг һеч дә ону универсәлләшдирмаг, макроформаны, микроформа илә әвәз етмәк дејилдир. Габагычл мүәллимләрнин өзләри онун хусуси чәкисини артырмағы күүнү иш актуал педагожи вәзифәләриндән бири һесаб етмәклә бәрәбәр «өјрәтмә»ни, «өјрәзмә» илә әвәз етмәнин әлејһинәдирләр. Шакирдләрнин өз биликләринин мүстәгил сурәтдә артырмаг, мүстәгил олараг итичәләр чыхармаг, мүсгил фикир јүрүтмәк, јарадычылыгга мүстәгил мәшғул олмаг бачарығы әлдә етмәләринә наил олмадан онларда, үмумијјәтлә, мүстәгиллик кејфијјәтләри јаратмағын имкаи харичиндә олдуғуну гејд едән ријәзијјат мүәллими К. Әлишов јазыр: «Биз өз ролумузу тәкчә «өјрәтмә» илә мәһдудлашдырмыр, һабелә «өјрәзмә»ни тәшкил етмәјә чалышырым... Лакин «өјрәтмә»ни тамамилә «өјрәзмә» илә әвәз етмәк олмәз. «Сөһбәт» «өјрәтмә» илә «өјрәзмә»нин вәһдәтиндән—шакирдләрнин мүстәгил идрәк фәәлијјәти илә мүәллим шәрһинин узлашдырлмасындан кетмәлидир. Биз өз тәҷрүбәмиздә белә бир вәһдәт, белә бир узлашманы тәмнин етмәјә чәһд едик» (57. 1/1977. сәһ. 42). Мүстәгил ишин әһәмијјәтиндән јазан кимия мүәллими О. А. Сечина (Баки, 149 №-ли мәктәб) дејир ки, мүстәгил иш чох фәјдалыдыр вә булуи фәјдасы, ишин нөвләри мүхтәлиф олдуғыч даһа да артыг олур. Сәрбәст ишин педагожи әһәмијјәти үзәриндә дајанараг көстәрир ки: «Бурада ушаг өз әмәјини итичәсинин көрүр. Нәтичә фәрәһләндиричи оланда исә әввәлләр она намә'лум олан зирвәләри дәрәк етмәјә бир әддим атмыш олур. Билијә олан белә мејл мүстәгиллијә зәмин јаратмаг демәкдир» (44. 2/1977,

сәһ. 20). 90 №-ли мәктәбин директору П. Мурадова (Баки) јазыр: «Мүәллимләрнимиз мүстәгил ишләрин еффеқтлијини артырылмасына хусуси диғәт јетирәрәк шакирдләрә һәр фәһини спесифик мәзмунуна кәрә мүстәгил тапшырыглар верир вә онлары һәмши тапшырыгларын јарадычы сурәтдә һәлләннә һазырлајырлар». Бу исә мәктәбдә тәлимни сәвијјәсини хејли јүксәлдир. (29. 9/1976. сәһ. 51).

12 №-ли мәктәбин рус дили мүәллими Ә. Чәфәрова јазыр: «Шакирдләрнин мүстәгил ишин, билији мәнимсәмә просесиндә шакирдләри фәәлләшдирмәнин әһ ваһи јолу кимү танымышдыр. Шакирдләрнин мүстәгил тәфәккүрүнү фәәлләшдирән метод вә пријомлар аз дејилдир. Мүхтәлиф чалышмалары ичрә етмәк, пәјлама материаллары илә, дәрәкликлә ишләмәк, мүхтәлиф јазы нөвләрини өјрәзмәк, шәкилләр үзәриндә ишләмәк, өјрәнилән мәтнин планыны тутмаг, перфокарт, синал карточкасы, мүшаһидә етмәк, сәрбәст мүсәһибә, техник вәситәләрдән истифадә етмәк вә с. шакирдләрдә јарадычы фикир ојатмаға көмәк едән мүстәгил иш нөвләриндәндир». Мүстәгил ишләрин кениш тәтбиғи јүксәк кејфијјәт әлдә етмәк үчүн мөһкәм зәмин јарадыр (бах: 143. 2/1977, сәһ. 63). В. И. Ленинни кәһчләрин билијә мүстәгил јүрәләймәләри һағында төвснјәсини хатырладараг рус дили вә әдәбијјаты мүәллими Н. Ф. Бондаренко (Баки, 94 №-ли мәктәб) Маариф Назирлијини коллектијасында вердији мә'луматда бу форманын һәртәрәфли тәтбиғинә даир сөһбәт ачыб әввәла ону көстәрир ки, мүстәгил иш дәрсин бүтүн мәрһәләләриндә: һәм сә верилән тапшырыгларын јохланмасында, һәм јени материалын шәрһиндә, һәм дә онун мөһкәмләндирилмәсиндә истифадә етмәк ләзымдыр. «Лакин әкәр бу иш јалныз дәрәслә мәһдудлашдырылыб галсајды, о заман ләзым дәрәчәдә јүксәк кејфијјәт верә билмәзди». Она кәрә дә мүстәгил иш формасыны о, һәм дәрнәк ишләриндә, һәм факултатив мәшғәләләр просесиндә, һәм дә конкурсларын, диспутларын, конфрансларын, әдәбијјат үзрә кеңирилән мүсәһирәләрин, олимпиадаларын вә с. тәшкили заманы истифадә едир (бах: 29. 2/1977, сәһ. 46—47). Бу исә онун шакирдләриндә јүксәк идрәк фәәлијјәтинин формәлләшдырилмасыны тәмнин етмәк үчүн кениш јоллар ачыр.

Тәкчә шәһәр мәктәбләри мүәллимләри арасында де-

жил, көнд мөктөблэри мұәллимлэринини габагчылары арасында да мүстәгил ишини кенинлэндирilmәси фикри әсасландырылмыш сүрәтдә ирәли сүрүлүр.

Саатлы району, Агароһимли кәнд орта мәктәбинин рижаніяят мұғаллими Оғтай Мәмәдөв јазыр: «Үмүмий-тәјә апардығымыз мұһаниндәләр өз иш тәҗрүбәмдән белә гәнаәтә кәлһимән ки, кәркин фикри фәалијјә-шакирдләрдә мустәғиллијји, мұһакимә јүрүтмәк, иәтичә чыхармаг кими гәбиллијјәтләри никншаф етдирир, шакирдләр чәтиһликләрдән мустәғил чыхармаг бачардығлар үчүн севинирләр, тәһиниғләр оһлары јенијјә чәтиһликләрини һәлһинә һәвәсләндирир. Шакирдләр әввәләр өјрәндикләрини хәтирләјәр, тәкрар едир, мөһкәмләндирир, дигәтәли өз фәал олурулар» (29. 7/1977. сәһ. 29). Мәһз оһа кәрә дә о, гејд едир ки, мустәғил иши кешшәләндирмәјә уһуда биләмәки. Рус дили дәрсләриндә мустәғил ишләрин бөјүк әһәмийјәтләрин сөһбәт ачан мұғаллими Т. Н. Сәфәрили гејд едир ки, әкәр тәһим-тәрбијә ишләрини оптималлашдырдымасы принсипи бу күн мәктәбләримиздә мұһим тәдбир һесаб едилирсә, буһу тәһим просесиндә мустәғил иши тәтбиг етмәдән тәсәввүрә кәтирмәк олмаз.

Рус дили дэрсэлэриндэ мүстэгийл ишлэрин мүхтэлэф шэкилдэ истифадэ едилмэлэсини көстөрөн мүээлим онун хукусылэ иини жазыларында, мүстэгийл суртэдэ синифф дүкөннэр оху илэ мэшгул олмагада көрүр вэ гејд едир ки, биз унагалары она өрөтмэлэйик ки, охуудуглары китабдан М. Шакинжар деминикэн «мүэллэфини орада жаздыгы жахынн өз варса, ону көтүрсүңнэр, мээмуңлу мэтін мөһнэсиздэн, өлдэ мэтін, дүз олмајан мөтидэн, бир сөзлэ жахынны шэсдэн, һөгиги фикри сахта фикирдэн сечэ билеңилэр» (бах: 143. 3/1976. col. 79—89). Тэкчэ китаблардан дејил, һајатын өзүндэн, мэктэб, практика-сындаң доган мөһүм рајлэрин, фикирлэри вэ таклиф-лэри никаредилмэз дэрэчэдэ ону мэгсэдэ мүвағиб һесаб едир. Мүстэгийл иш, тэлим просесинэ кеңиш бир суртэдэ дахил едилмэлэидир, «өјрөтмэ» илэ «өјрөңмэ»ини уз-лашдырмалыдыр, дэрсин һэр мэрһалэсини, һэр синифф, һэр финнин тэлимини, һэм синифф дахилинда, һэм дэ синиффдэнхэрич ишлэрдэ сэмэрэли шэкилдэ вэ һэмин-ни ашмадан дахил едилмэлэидир. Чыхарачағымыз кинчи-чи етигичэ, тэлим просесиндэ мүстэгийл кишин ардычыл гурулмасындан, шакирдлэрин һэм јаш, һэм дэ фэрди

хүүсийг тэдлэрийн, онларын назырлыг сөвийгснийн вэ ик-
каларын, фэнийн хүүсийг тэдлэрийн вэ с. нэзэрэ алма-
магта тэшил эдилмэснийн мэгсдэ мүүафиг хесаб эт-
мэгдэн ибарэтдир. Лухарыда адынь чөдкүймиз мүүл-
лин К. Әлинов «өйрөтмэ» илэ «өйрөтмэ» үзэлшдырмаг
төүрүбсидонд кешш сөһөб ачаар, буну үү мэрһалэ-
да һајата кечирмэјэ чалышыр. Бү мэрһалэлэрдэн бү вэ
ја дикэрийн сечэркөн о өйрөдлөхөк тэдире материал-
нын хүүсийг тэди асаланяр (бах: 57. 1/1977. сөһ. 43).
Бү барада вэ төүрүбсидон сөһөб салан башга бир
мүүллин—Этимад Мәммад гызы (Нахчыван, 2 №-
л мэктөб) јазыр: «Мэктобимизин үзүинлик төүрүбсө
артыг чоһад сүбүт едир ки, шакирдэри там мүстөгил
илмөзгө һазырламаг үчүн онлары бү зирвөјэ пиллэ-
пиллэ галдырмаг тэлэб олунур. Бү бахымдан онлары
јарым мүстөгил чалышмалар үзүринд илмөзгөк мүс-
төснә әһәмијјат кәб едир...» (27. 4/1977. сөһ. 27).

Етимад Мәммәд гызы бу токлинды чох багладыр. Оңа көрө ки, шакирдләр вәрдиш етмәдән ишини мүстәгил ичрасы киши чотилилјә салмаг педагожи чәһәтдән јарарлы нәтичәләр вермәз, онларда өз гүввәсинә инам һиссән тәрбијә едә билмәз. Бу барода тәдричилик өз ардычылыгга һәрәкәт етмәккә аңчаг шакирдләр мүстәгил дүшүнүб, мүстәгил һәрәкәт етмәјә, мүстәгил фәалијәт көстөрмәјә алышдырмаг, гаринларында кетдикчә даһа асаң дејил, даһа чотин чалышмалар гојмаг онлары јарадычы мүстәгил әмәјә алышдырмаг олар. Чыхарацагымыз, даһа доғрусу јада салацагымыз бир нәтичә дә тәлим просессини һәр сәһисиндә оладуғу киши, мүстәгил ишини сәмәрәли тәшкिलләндә; мүзәллини өзүндән, онун һазырлыгындан, ирдәи кәјфијәтләриндән, раст кәлдәји чәтинликләргә галиб кәлмәк үчүн она сипа кәрә билмәк гәбилијәттиндән асылдыр. Кәссик педагогикадан бизә мәлүм олан «Харәтери характер вәситәсилә формалашдырмаг олар» (К. Д. Ушински) кәләмын инди билмәјән јәгин ки, танылмаз. Бу исе мөзәллимләрин өзүндә дә чох јакшы мәлүмдур. Етимад Мәммәд гызы мүстәгил ишини тәшкил, ону тәлим-тәрбијә мәгәсәдинә тәрәф јөнәлтәрин цәк нәибдә мөзәллини мәнһарәттиндән асылы оладуғуну бағлы олараг белә гејд едир: «Шакирдләр мүстәгиллијә о заман хуәсин һиссә көстөриләр ки, онлар мөзәллини өзүндә дә мөјәјән мүстәгиллик һиссә етмиш олсунлар. Бәли, елә мө-

олтимлар вар ки, онлар дәрслијин чәрчәвәсіндән бир аддым белә кәнара чыхмаға чәсарәт етмирләр. Дәрсликдә нә варса јалынз онларын үзәриндә иш апармағла мәһдудлашырлар. Бу исә психоложи бахымдан ушағларда мүстәғиллијин инкишафына мәһфи тәсир кәстәрир. Мән дәфәләрлә мүшаһидә етмишәм ки, мүәллим шакирдләрә әләвә билликләр верәндә, онлары дәрсликләрдән фәргли чалышмалар үзәриндә ишләдәндә дәрс даһа марағлы кечир, ушағлар мүстәғил ишләмәжә даһа бөјүк һәвәс кәстәрирләр. Мәһз буну нәзәрә алағар, һәлә сәдијин сәһәт сәһәсиндә кәпч олсам да јарадычы ишләмәжә хүсуси дигәтә јетирирәм» (27. 4/1977. сәһ. 27). Бу барәдә дә сәјсәз һесабысы мисаллар кәстәрмәк оларды. Јакин биз тәкчә үч мүәллимни тәчрүбәсинә нәзәр салағ. Онлар һәһики өз дәрсләрн үзәрә мүстәғил ишн кәшиш тәтбиг етмәжә габилдирләр, һәтта бу ишн мүәјјән методикасына да ишләјиб өз һәмкарларына мәсләһәтләр вермәјн бачарырлар. Рус дили мүәллимни Л. Г. Манафов (Ордуһад) бу барәдә өз тәчрүбәсиндән сөһбәт ачарағ јазыр: «Мүстәғил ишн тәкчә тәһсил дил, һәм дә бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. О шакирдләрдә фәаллығ, тәшәббуһскарлығ јарадыр, чәтинликләри арадан галдырмағ үчүн һнадлылығ, әмәксевәрлик, билликләрини практикаға тәтбиг етмәк бачарығлары јетшидирмәжә кәмәк едир».

Шакирдләрин мүстәғил ишләрини методик чәһәтдән јахшы тәшкил етмәк үчүн о ашағыдакы гајдалара ријәт едир:

а) шакирдләрин биллијидә олан хүсурлары вахтын да ашкара чыхарыб онлары јох етмәк;

б) һәр бир мүстәғил ишн шакирдләрин әввәдләр алмыш олдуғлары билли, бачарығ вә вәрдишләр үзәриндә гурмағ;

в) шакирдләрин һазырлығна вә габилијјәтләринә әсәсән тәлим материалын тәғдим етмәји дифференциаллашдырмағ;

г) мүстәғил ишләрн тәдрисчән мүрәккәбләшдирмәк вә бунула да шакирдләрин зәһни габилијјәтләрини инкишаф етдирмәк;

ғ) шакирдләрин һазырлығна мүвафиг олмағдан өтрү мүстәғил иш үчүн ујғун материал вә тапшырығ вермәк;

д) мүстәғил ишн дәрсин бүтүн мәһәләләриндә тәшкил етмәк.

О гејд едир: «Бүтүн бунлар дәрслә шакирдләрин фәаллығны артырар, дәрсин һәр дәһиғәсиндән сәмәрәли истифада етмәжә имкан верир» (143. 11/1979. сәһ. 68, 69). Мүстәғил ишләрин тәшкилинә даир јухарыда таныш олдуғумуз мүәллим Бондаренко тәчрүбәсинә истинадән бир сыра дигәтләјиғ мәсләһәтләрн ирәли сүрүр:

1. Мүстәғил ишнн елә нөвләрини тәтбиг етмәк ләзимдыр ки, шакирдләрин зәһни фәаллығны вә јарадычы тәшәббуһскарлығларыны инкишаф етдирмәжә хидмәт етсин;

2. Мүстәғил ишләр шакирдләрин һазырлығларына мүвафиг, алмыш олдуғлары билли вә һәјәти тәчрүбәләринә истинадән јеринә јетирилмәли олсун;

3. Мүстәғил ишләрин мәзмун вә нөвләрини сечәркән чәтинликләрини артмасына ардычылыға ријәт едилсин;

4. Мүстәғил ишләрин тәшкилинә һәм синфин үмүми һазырлығна, һәм дә ајры-ајры шакирдләрин хүсусијјәтинә дигәт јетирилсин;

5. Мүстәғил ишләрин нөвләрини мүхтәлифләшдирмәклә бәрәбәр, онларын сырасына јениликләр әләвә едилсин;

6. Һәр бир мүстәғил иш, бөјүклүјјүндән вә кичиклијјүндән асылы олмајарағ јохланысын, гүмәтләшдирилсин, әкәр бу вә ја башға иш чох јахшы ичра олунубса, јенидән јахшы шәкилдә јаздырыб нүмунә кими сахлансын, сонра истифада едилсин.

Бүтүн бу тәклифләрлә разылашмамағ олмаз. Рус дили вә әдәбијјәти дәрсләриндә онун тәтбиг етдији мүстәғил иш нөвләрн һәһигәтән чох мүхтәлиф олур. Бондаренко вә онун јолдашлары шакирдләрн мүстәғил ишнн ичрасына һазырлашдыраркән: онларн гаршысында «ајдын вә конкрет мәғсәд гојур, дәһиғ кәстәришләр верир, нә кими јоллардан вә һансы ардычылығла истифада етмәк ләзим кәлдијини билдирләр. Һәм дә ишнн ичраса нәтичәсиндә шакирдин нәја һанл олмасыны үмүми шәкилдә мүәјјәнләшдириләр» (29. 2/1977. сәһ. 48).

Бу чүр мүтәшәккил һалда кечирилән мүстәғил ишләрин нә кими јүксәк кејфијјәтлә нәтичәләр верәчәји

ајдындыр. Рус дили дәрсләриндә шакирдләрини мүстәгил ишләри үзәрә топламыш олдугу тәчрүбәдән сөһбәт салан әмәкдәр мүәллимә Р. А. Аванесова (Степанакерт, 2 №-ли мәктәб) јазыр: «Мүстәгил иш дедикдә биз шакирдләрини елә идрак фәәлијјәтинин нәзәрә алырыг ки, орада шакирдләр билдик, бачарыг вә вәрдишләрә өзләри јиңләнир, олар дил һадисәләрини мүшаһидә едир, мүгајисә едир, тәһлил едир, нәтичәләр чыхара билирләр». Мүстәгил ишләрини тәшкилиндә Аванесова ашағыдакы принципнал чәһәтләрә истинад едир:

1. Мүстәгил иш шакирдләрдә тәфәккүрүн иһкишафы ишә сых бағлансын;

2. Мүстәгил иш шакирдләрини гаршысына мүәјјән зәһини вәзифәләр гәјсун, елә вәзифәләр ки, оларны һәлли шакирдләрдән мүәјјән ирадә кејфијјәтләр тәләб етсин;

3. Чәтинликләрини тәдричән артырылмасы принципни тәتبиг едилсин;

4. Чалышмаларын мүхтәлифлијни принципинә риәјәт едилсин;

5. Мүстәгил иш шакирдләрини јиңләниш олдуглары билдик, бачарыг вә вәрдишләрини әсаслансын;

6. Мүстәгил иш дәрсини бүтүн мәрһәләләриндә апарылсын;

7. Мүстәгил иш дәрсини һәјәтлә әләгәләндирилмәсинә истинад етсин;

8. Мүстәгил ишин тәшкил етдикдә әдәбијјат үзәрә мәтнән истифадә едилсин;

9. Мүстәгил ишдә өлкәшүнәслыг материалларындан истифадә едилсин.

Бу тәләбләрини һәр биринә даир кениш изаһатлар верән Аванесова ахырда јазыр: «Шакирдләрини фәәлијјәтинин дәрсдә фәәләшдирмаг мәһз, о заман мүмкүн ола биләр ки, оларын гаршысында мүәјјән идрак вәзифәси гәјулсун, елә вәзифә ки, олардан дүшүнмәк, билликләрини мүстәгил тәتبиг етмәк бачарыгы тәләб етсин» (144. 10/1979. сәһ. 56—70).

Јухарыда гәјд олуан тәләбләрини сөз јох ки, бәзиләри педагожи коллективә чохдан бәллидир. Ола бахмајараг, мүәллимләрин өзләринини мүстәгил иш үчүн тәләбләр мүәјјәнләшдирмәләри иһкаредилмәз бу педагожи һәңгәтә даһа дәриндән бәләд олуб она бел бағламаларын кәстәрир. Бу үч мүәллимин мәсләһәт-

ләриндә мүштәрәк олан мәддәләр аз дејил, ләкин фәрqlәр дә вардыр. Бу да ону кәстәрир ки, бу үч рус дили вә әдәбијјат мүәллимини һәр бирини өз «дәсти-хәти», өзүнүн јаратдыгы тәчрүбә, өзүнүн тәрәғғи јолу вардыр. Диггәтәләјиг чәһәт һәм дә ондан иһәрәтир ки, мүстәгил ишләрини тәшкилинә верилән бу тәләбләрини чоху һеч дә әввәлдән бәлли олан тәләбләрини садәчә тәкряры дејил, оларын идрак фәәлијјәти мөвгәјини формалашдырмаг бахымындан јенидән ишләниб тәкмилләшдирилмәсинин иһадәсиндир. Бу иһә педагогика елыннн зәһкиһләшдирән јеһи фактлардыр. Зәһкин мәктәб тәчрүбәсиндә өзүнү кәстәрир вә һеч дә кизли олмајан бир иһә нәтичәни бурада јенидән гәјд етмәји ләзим билдик. Мәсәлә чыхардығымыз нәтичәләрини һеч дә чохдан бәлли олмасында дејилдир, ондадыр ки, буналарын педагожи әләмә бәлли олмасына бахмајараг, һәјәтә чох ләик тәتبиг едилдир, нәзәрән чох тез гачыр. Нәтичәдә бир сыра мүәллимин дәрсиндә шакирдләрини потенциал имканлары кифәјәт дәрәчәдә истифадә олунамур, шакирдләр дәрсләриндән керп галыр, фәәллыг кәстәрмәјә алышмырлар. Мә'лум педагожи һәңгәтдир ки, тәлим ишиндә чәтинликләртә үз-үзә кәлән вә оларны арадан галдырмаға сәј кәстәрмәјән шакирдләр тәкчә тәлим ишиндә дејил, һәттә бөјүк һәјәтә атыланда да һәмншә фәјдалы вә кәркин зәһмәт нәтичәсиндә әлдә едилән наһилјјәтләрә һәсрәт галачаг, өзүнү «бәдбәхт» һесаб едәчәкдир. Мәсәлә чыхарылан бу бир иһә нәтичәнини (буналары артырмаг да оларды) чохдан педагожи иһтиһажјјәтә мә'лум олмасында дејилдир. Ондадыр ки, мә'лум олан бу педагожи мүддәәтарла оларын һәјәтә кечирилмәси арасында олан дистансја чох узундур. Педагожи һәңгәтләри билмәк, ону тәتبиг етмәк үчүн автоматик сурәтдә јоллар ачмыр. Буни үчүн, јухарыда дејилдји кимп, мүәллимни бу иһә һазыр вә габил олмасы ләзимдыр. Мәсәдиниз мүстәгил ишини тәшкилинә анд мәсәләләртә мүәллимләри бир даһа тәһныш етмәк, бу проблемни бир чох мүәллим тәрәфиндән кениш вә мәһарәтлә тәбигини кәстәрмәк, бүтүн мүәллимләри бу проблемни јеринә јетирилмәси үчүн кәркин вә сәмәрәли әмәјә дәвәт етмәкдир.

ТЭЛИМ ПРОСЕСИНИН ТИПЛЭРИ ҲАГГЫНДА

Талим просесинин типлэри (нөвлэри дэ дежилэр) маълум олдуғу үзрә, педагогика тарихиндә ичтимаи-иштисадн дөврлэрин тәләблэриндән асылы олараг дәјишмнн, тәдричән тәкмилләшдиримәкдәдир. Вахтнлә орта эсрләрдә истәр Гәрб, истәрсә дэ Шәрг өлкәләриндә, дини көрүшлэрин һаким идеоложи мөвгә тутдуғу, тәлимнн дэ килсә вә әвәсидләрдә руһанилэрин сәрәичамнн да олдуғу заман доғматик тәлим типн һөкм сүрүрдү. Шакирдләрә билнл вә бачарығ өйрәтмәк, оиларын шурлу мәннәмәләринә дејил, етиғада, чубуг вә фәләгә күчүнә әзбәрчиллјә истиһад едирдн. Өйрәдилән «билкләрин» бөјүк бир гисмн дини еһкамлары әзбәрләмәкдән ибарәт олдуғу үчүн доғматик тәлим типн о заманлар мәғсәдәмүвафиг һесаб едилнрди.

Феодализмнн, она нисбәтән мутәрәггн дөвр олан капитализм илә әвәс едилмәјә башламасы, истәһсалатын, елмнн, мәдәнијјәтин сүрәтлә тәрәггн јолуна дүшмәси, оиларла әлағәдар тәһсилнн орта эсрләрә нисбәтән күтләвиләшмәси, дини тәһсилнн өз јеринн тәдричән дүјүвн тәһсилә тәһвил вермәјә башламасы илә әлағәдар доғматик тәлим типн дэ өз јеринн тәдричән мутәрәггн тәлим типн олан **изаһлы-репродуктив** тәлим типнә тәһвил вермәли олмушдур.

Педагогика тарихиндә, заманәсинн бөјүк бир тәрәггиси һесаб едилән бу һәрәкатда, о чүмләдән изаһлы-репродуктив тәлим типинн тәрәггисиндә прогрессив педагогика елмннн корифейлэри Ј. А. Коменскиинн, А. Диистервегин, К. Д. Ушинскиинн вә б. диггәтәләјиг роилары олдуғуну ајрыча гејд етмәк ләзимдир. Ләкин белә бир мутәрәггн тәлим типинн мејдана чыхмасы, һеч дэ онун автоматик сурәтдә о заманкы мәктәб һәјәтиндә јайылмасынн шәртләндирмәди. Әкәр дөврүнүн узаг көрән габагчыл мүәллимлэри бу тәлим типиндән аз-чох истиһадә едирдиләрсә, мүәллимлэрин бөјүк әксә-

ријјәти, мәсәлән, чар Русијасынн дәвләт мәктәблэриндә доғматик тәлим типиндән, әзбәрчилик системиндән әл чәкә билмирдиләр. Совет мәктәблэри, јарандығы илк күндән етибарән, гаршысына гојулан али мәғсәдләрә әлағәдар, тәлимнн чар Русијасынн дәвләт мәктәблэриндә әзбәрчилик јолу илә верилән системнә гаршы гәтн етиразынн билдирмәклә, көйнә мәктәбләрдә јахшы һәр нә вәрсә көтүрмәк ләзимдир—дејән В. И. Ленинн прәли сүрдүјү төвсијәјә истиһад едарәк мутәрәггн педагогларын интилабдан әввәлн мәктәбләрдә истиһадә етдиклэри тәлимнн изаһлы-репродуктив типинн тәتبиг етмәјә башладылар. Буржуа методик јеһилкләриннн заһирән алдадычы тәлим типлэриннн тәсирн алтында ијирмичн иллэрин ахырларында бир нечә мәктәбдә бу саһадә бәзн тәһрифләрә (бригада-лаборатор методунун вә с. тәбиги) јол верилсә дэ изаһлы-репродуктив тәлим типинн тәتبиги давам етдирилди. Отузунчу иллэрин әввәллэриндән етибарән, УНКС (6) П Маркәзи Комитәсинн үчүмтәһсил мәктәблэри һаггында гебул етдијн 1931-чи ил сентјабр, 1932-чи ил август тарихли гәрарлары илә әлағәдар һәмнн тәлим нөвү мәктәблэринмиздә дәрнн көк салмаға башлады вә илән илә тәкмилләшмәклә инди дэ кениш тәتبиг едилмәкдәдир. Бу тәлим типинн маһијјәти һәр бир мүәллимә јахшы маълум олдуғу үчүн биз бу барадә чох данышмағ истәмирик. Тәккә ону демәк истәрдик ки, бурада, информәсија, әјанилик вә репродуктив (биһар) методларын тәتبиги вәситәсилә фәһнәр үзрә билнји шакирдләрә мүәллим верир, шакирдләр илә мухтәлиф өйрәнмә методлары вәситәсилә ону дәрк едир, мүстәһил чалышма вә тәқрарлар вәситәсилә билнји јадда сахлајыр, бачарығ вә вәрдишләр әлдә едир, билнји тәتبиг етмәјә чәһд едирләр.

Тәлимнн бу нөвү, тәқрар едирик, мәктәблэринмиздә, хусусилә илк вә орта синифләрдә чох кениш инләдилр, демәк олар ки, тәлимнн прәлидә көрәчәјимиз үзрә, бүтүн башға муәсир типлэринн тәتبиги үчүн тәмәл тәшкил едир. Ону да әләвә етмәлијик ки, вахтнлә, јени програмлара кечмәздән әввәл, бу тәлим нөвү мәктәбин јухары синифлэриндә дэ күтләви шәкилдә истиһадә олунурду, демәлијик ки, инди дэ бу синифләрдә аз тәتبиг олунур. Ләкин јени програмларын тәләблэри бахымындан изаһлы-репродуктив тәлим нөвү артығ

кифајет ҳесаб едиле билмир, шакирдларини идрак фа-
лијјатини, ярадачыи габилитетларини дөврүн, јени
программаларини тәләбләрн бахымында никшиф етди-
рмәк мәсәдидә јени тәлим нөвләрн илә әвәз едилмәк
дејил, тамамландырылмалы олды. Сон илләрдә өлкә-
минини мәктәпләриндә, о чүмләдән Азәрбајҹан мәктәб-
ләриндә ашағыда гејд олуған јени тәлим типләрн меј-
дана чыхмыш вә күтләви олараг ызылты-репродуктив
тәлим нөвү илә бирликтә тәтбиғ едилмәкдәдир:

1. Программалашдырылмыш тәлим;
2. Алгоритмләшдирилмыш тәлим;
3. Проблемли тәлим;
4. Дифференциал вә ја фәрдиләшдирилмыш тәлим

Бунларын үзәриндә дајанаг вә бу тәлим нөвләрн
үзрә мәктәбләрининини топламыш олдуглары тәчрүбәни
мүхтәсәр дә оласа пәзәрлән кечирәк.

Программалашдырылмыш тәлим һағында. Мәктәблә-
ринини практикасында тәтбиғи кешишләнмәктә олан
јени тәлим типләриндән бири программалашдырылмыш
тәлимдир. Буну һағында илк тәчрүбә 1926—1927-чи
илләрдә АБШ-да психолог Прессн тәрәфиндән гејул-
мушдур. Лакин о заман ону тәчрүбәси јайылмады.
50-чи илләрнн әввәлләриндә јенә дә АБШ-да психолог
Б. Скиннер бу тәчрүбәни јенидән ирәли сүрдү, тәлим
проектинин идарә едилмәсини јакшылашдырмағ үчүн
ону өјрәнмә процесн һағында експериментал психоло-
кјанын чыхартдығы иштиәкләрә әсасән тәклиф етди
(бах: 131, ч. 3. сәһ. 518). Скиннерә көрә, программалашды-
рылмыш тәлимнн мәсәдн әввәлчәдән мүәјјиләшди-
рилмыш реаксиялар алмагдан ибарәтдир. Данышыг
реаксиялары: суаллара дүзкүн чаваблар вермәк, мәт-
ин охумағ, мәсәлә вә мисал һәлл етмәк вә с. реаксияла-
р алмағ үчүн шакирдләрә тәсир етмәк лазымдыр.
Она көрә дә тәлим процесн тәһсил алаша көстәрилән
тәсирлә онун ифадә етдији реаксиялар арасында асо-
снатив олағаларн јаранмасы кими сәчијјәләннр. Тә-
лим процесинин белә сәчијјәләндирилмәсиндә, ону ида-
рә етмәк үчүн тәсир вә реаксияларын идарә олунмасы
кифајет һесаб олуур. Реаксияларын формалашдырыл-
масын асанлашдырмағ мәсәдидә Скиннер тәлим ма-
териалыны—мәвулары —«үсүрләрә», —«аддымларә»,
—«һиссәләрә» бөлүр. Тәлим материалы шакирдләрә ја
хүсуси машинала, ја да программалашдырылмыш тәдрис
васантн—дәрс китаблары илә верилнр.

Программалашдырылмыш тәлимнн бу јолу гәнаәт-
бәхш һесаб едилмәдн, она көрә ки, әнәзнән тәлим тип-
нини әсас пәгсанасын, шакирдләрн дахили, зейни фә-
алијјәтинин, пис идарәетчәвин ләғв етмнр. Мәвулару ки,
шакирднн дүзкүн чавабы, һәлә һәмнн чавабын дүзкүн
аплајышын нәтичәси вә ја механики јаддашын мәсуауу
олдугуну бир-бириндән ајырмаға имкан вермнр (бах:
јенә орада сәһ. 519, 521). Скиннерн тәклифинә әсасән
тәртиб едилән программалашдырылмыш тәлим програмы
«хәтти систем» адаландырылнр, чүнки бурада бүтүн ша-
кирдләр үчүн бир вә ејни өјрәнмә материалы верилнр.
Мәһз бу сәбәбдән АБШ-да программалашдырылмыш тә-
лимнн башға нөвү мејдана чыхды ки, буна да «шахәли
систем» ады вердилләр. Хәтти системдән фәргли оларағ
бурада чаваб шакирд тәрәфиндән дүзәдилмнр. Мүәл-
лим өзү суала 3—4 чаваб јазыб һазырлајыр, онлардан
бири дөғиғ, галаны гејри-дөғиғ вә ја јанлыш олуур. Ша-
кирд чаваблардан бирынн сечмәлидир. Шахәли програм-
малашдырмада «һиссәләр» даһа бөјүк олуур. АБШ-да
ирәли сүрүлүш бу программалашдырылмыш тәлим нөв-
ләринн нәзәри әсасын мәшһур психолог Торндајкын
биһевиаризм психолокјасы тәшкил едир. Буна әсасән
исә адама верилән тәлим шүур зәмининдә дејил, шир-
никләшдирмә—реаксия—мәһкәмләндирмә схемн илә
һејванлара верилән өјрәтмә јолу илә кетмәлидир.
(бах: јенә орада, I. сәһ. 253). Америка психолог вә пе-
дагогларынн ирәли сүрдүкләрнн программалашдырылмыш
тәлимнн нәзәри әсаслары етибарлы дејил, чүнки бура-
да тәлимнн ағырлығ мәркәзи «аддымларла» едилән һә-
рәкәтин сон нәтичәләрнә кәширилнр (ичра етди-етмә-
дн, чаваб верди-вермәдн) шакирднн зейни фәалијјәти-
нин сәчијјәси нәзәрә алынмнр, она көрә дә программалаш-
дырылмыш тәлим нәзәријјәси јоксуллашмнр, јарарсыз
олуур. СССР-да программалашдырылмыш тәлим педагожи
ичтимајнјјәтин дигитини 60-чы илләрн әввәлләриндән
өзүнә чәлб етмәјә башлады. Скиннер вә Краудернн сис-
темләрн кәскин тәғид едилди. Чидди сурәтдә јени
јоллар ахтарышына башланды. Программалашдырылмыш
тәлимнн совет системи үзәриндә, ону психоло-
жи вә педагожи әсаслары үзәриндә көркәмли психо-
логлардан Л. Н. Леонтејев, П. Ј. Галперн, Н. Ф. Талы-
зина вә б. педагоглардан Н. Огородников, Т. А. Илина
вә б. тәдғигат ишн апардылар. Нәтичәдә, бу нөв тә-

линин жеңи програмлашдырылмыш совет т'алим типин формалашдырылды ки, бу да АБШ-нын програмлашдырылмыш т'алим типинден асаслы сур'атда ф'ергленир. Н. Ф. Тализнина жазыр: Совет «програмлашдырылмыш т'алим системинде, американ системинден ф'ергли оларак шакирдл'арин дахили психи ф'еалијјатл'арин асас халга кими к'ет'у'р'у'л'у'р, онун к'е'м'е'ј'и и'ле билик ве бачарыларын 'е'р'р'енилм'е'си процесин и'д'ар'е едилир. Билик х'ам и'ш'е' адамнын м'у'е'ј'е'ни ф'еалијјатинин м'е'н'е'с'у'л'у'д'у'р. Шакирдл'арин ф'еалијјатинден башга ону 'е'р'р'еним'к' процесинин и'д'ар'е етм'е'к 'у'ч'у'н башга јол јохдур» (131. ч. 3, col. 522). Элаве ед'е'к ки, ССРИ-де програмлашдырылмыш т'алим, АБШ-да олду'гу кими, э'н'е'н'е'ви т'алим типинин эв'е'з етм'е'ј'и гаршысына м'е'г'е'с'д'е' г'о'ј'м'у'р. Бу анчар ола элаве олмагла, д'ер'е'с, онун г'о'ј'у'л'у'ш'у' ве к'е'д'и'ш'и'не м'у'е'ј'е'ни ве к'ер'е'кли је'ш'и'лик к'е'т'и'р'м'е'ј'е, шакирдл'арин д'ер'е'с'д'е' и'д'ар'ак ф'еалијјатинин да'а с'е'м'е'р'е'ли и'д'ар'е етм'е'ј'е, онларын м'у'с'т'е'г'ил и'ш'л'е'ринин да'а с'е'м'е'р'е'ли т'е'ш'кил етм'е'ј'е ј'е'н'е'л'дил'ир.

Програмлашдырылмыш т'алим м'е'ф'и'му' алтында, АБШ-да м'у'е'ј'е'ни програмла верил'е'н е'ле т'алим типин н'е'з'е'р'д'е' т'у'т'у'л'у'р ки, бу, шакирдл'ар'е, м'у'е'л'лимин бил'а'в'ас'и'т'е' и'ш'ти'рак'ы олмадан, м'у'с'т'е'г'ил оларак програмлашдырылмыш д'ер'с'ликл'арин ве ја 'е'р'р'е'д'ичи машыларын в'ас'и'т'е'с'и и'ле верил'ир. ССРИ-де х'азырлаинмыш програмлашдырылмыш т'алим типин и'е'с' анчар м'у'е'л'лимин р'е'ф'б'ер'лијјин алтында х'а'ј'ата к'е'ч'и'рил'ир. 'Е'р'р'е'д'ичи машындардан, програмлашдырылмыш д'ер'с'ликл'ерден м'е'н'е'с' м'у'е'л'лимин бил'а'в'ас'и'т'е' р'е'ф'б'ер'лијјин алтында и'с'ти'ф'а'д'е' олунур. Бел'е'ликл'е, АБШ-да програмлашдырылмыш т'алим м'у'е'л'лимин машылаа ве ја д'ер'с'ликл'е эв'е'з етм'е'ј'и гаршыја г'о'ј'ду'гу х'алда, ССРИ-де бу, и'с'ти'ф'а'д'е' едилм'е'к'д'е' олар т'алим н'е'в'л'е'рин'е' элаве оларак м'у'е'л'лимин с'е'р'е'н'ч'а'м'а'на верил'ир.

Програмлашдырылмыш т'алимин э'н'е'н'е'ви т'алим н'е'в'у'с'ид'е'н ф'ер'ги ашагыдакылардан и'б'ар'е'т'д'ир:

1. Елми м'е'л'ум'ат'ы, ј'е'ни биликл'арин шакирдл'ар'е ч'а'д'ы'рылм'асы м'е'н'б'е'л'е'рин'е' к'ер'е:

а) э'н'е'н'е'ви т'алимде шакирдл'ар'е т'ог'д'им олунан биликл'ар'е'ни, елми м'е'л'ум'ат'ларын м'е'н'б'е'ј'инин м'у'е'л'ли'м, д'ер'с'ли'к, д'ер'с' в'ос'а'н'т'и, башга к'и'та'б'лар (илк м'е'н'б'е'л'е'р), т'е'б'и'и ве и'ч'т'и'ман, и'г'т'и'с'а'д'и м'у'н'и'т (элаве м'е'н'б'е'л'е'р) т'е'ш'кил едил'ир.

б) програмлашдырылмыш т'алимде билик м'е'н'б'е'л'е'рин 'е'р'р'е'д'ичи машындар ве програмлашдырылмыш д'ер'с'ликл'ерд'ир. 'Е'р'р'е'д'ичи машындар м'у'х'т'е'лиф гурулушда олмагла эв'л'е'рин'е' м'а'х'с'ус «к'и'та'б'х'ана'чы'г'лар» сах'ла'ј'ыр ки, м'у'х'т'е'лиф елми м'е'л'ум'ат'лар'е' орадан алмаг' олар. Бу'н'лар елми биликл'ар'е'ни ја ш'е'р'ф ед'е'н м'е'л'и'л'е'рде оху'д'у'л'у'р, ја да л'е'н'т'е' жазылдыгындан е'ш'ид'ил'ир.

Програмлашдырылмыш д'ер'с'ликл'е'р и'е'с' адн д'ер'с'ликл'ерден ону'и'ла ф'ер'гленир ки, бу д'ер'с'ликл'ерде мат'ери'ал «'у'с'у'р'л'е'р'е'», «а'д'д'ы'м'лар»-а б'е'л'е'н'у'р, бу'н'лардан да м'е'л'ум'ат'ын м'а'з'м'у'ну и'ле б'е'р'а'б'ар х'амин м'е'л'ум'ат'ы 'е'р'р'еним'инин ј'олу к'е'с'ти'рил'ир.

2. Материалы—биликл'арин шакирдл'ар'е т'ог'д'им едилм'е'с'ин'е' к'ер'е: а) э'н'е'н'е'ви т'алимде мат'ери'ал шакирдл'ар'е м'е'в'зулар ве ја онларын и'н'с'с'е'л'е'рин 'у'з'е'р'е' верил'ир;

б) програмлашдырылмыш т'алимде мат'ери'ал де'ј'илд'и' ки м'и'н «'у'с'у'р'л'е'р'е'», «а'д'д'ы'м'лар»-ла ч'а'д'ы'рыл'ыр.

3. Шакирдл'арин м'у'с'т'е'г'ил и'ш' системин'е' к'ер'е:

а) э'н'е'н'е'ви т'алимде мат'ери'алы 'е'р'р'еним'к' ве м'е'н'к'е'м-л'анд'ирм'а'к' м'е'г'е'с'а'д'и и'ле м'у'с'т'е'г'ил и'ш' ј'е'ни м'е'в'зу ве ја онун битм'и'ш и'н'с'с'е'с'и х'а'г'гында м'е'л'ум'ат' вердикд'и' сонра башлан'ыр;

б) програмлашдырылмыш т'алимде шакирдл'арин м'у'с'т'е'г'ил и'ш'и'н «а'д'д'ы'м'лар» 'у'з'е'р'е' м'е'л'ум'ат'ла элагаланд'ир'ил'ир. Бел'е'ликл'е, дем'а'к олар ки, шакирдл'арин м'у'с'т'е'г'ил и'ш'и'н д'ер'сини эв'е'л'инден ахырына к'и'мн давам едил'ир. Бу тип т'алимин 'у'с'т'у'н'л'у'кл'еринден бири м'е'н'е'с' б'уд'ур. Бу'ра-да шакирд мат'ери'алы м'у'с'т'е'г'ил 'е'р'р'енир, ч'алышм'алары да м'у'с'т'е'г'ил ј'е'р'ин'е' ј'е'т'и'рил'ир. Б'у'т'у'н бу'н'лар шакирдл'арин м'у'с'т'е'г'ил и'ш'л'е'ринин, бу и'ш'л'арин м'у'х'т'е'лиф и'в'е'л'енин, ј'аш ве ф'е'н'ипин х'у'с'у'с'и'ј'е'т'л'еринден асылы оларак асаслы сур'атда 'е'р'р'еним'е'ни т'алаб едил'ир. Шакирдл'арин м'у'с'т'е'г'ил и'ш'л'е'рин'е' да'а х'а'ш'ы р'е'ф'б'ер'ли'к етм'е'к 'у'ч'у'н э'н' с'е'м'е'р'е'ли ј'олларын м'у'е'ј'е'н'л'е'ш'д'ир'илм'е'с'и т'алаб олунур ки, м'у'е'л'лимин р'е'ф'б'ер'ли'к р'олу з'о'н'ф'л'е'с'ини. У'н'у'д'а билм'е'р'ик ки, шакирдл'арин и'д'ар'ак ве т'е'ф'а'к'к'у'р ф'е'а'л'и'ј'е'т'л'арини э'н'е'м'и'ј'е'т'ли х'е'ч'мде м'е'н'е'с' онларын м'у'с'т'е'г'ил и'ш'л'аринин д'у'з'к'у'н т'е'ш'килде ј'е'р'ин'е' ј'е'т'и'рил'ир.

4. Т'алимин ф'е'р'дил'е'ш'д'ир'илм'е'с'ин'е' к'ер'е:

а) э'н'е'н'е'ви т'алимде ф'е'р'дил'е'ш'д'ир'илм'е'с'инин 'у'с'у'р'л'арини т'е'алим процесинде о зам'ан эв'у'на ј'ер т'у'т'ур ки, м'у'е'л'ли'м м'у'х'т'е'лиф ч'ет'ни'лик с'е'в'и'ј'е'с'инде тапшыг'ылар д'у'з'е'л-

дир вә өзүнүн рә'ийидә оңлары шакирдләре пәлҗаыр гүввәтләрә даһа чәтинниңи, зәифләре исә садәләрини верир. Буча јол вермәк олар, лакин унда билмәрик ки, синиф-дәрс системиндә програма там бир һәмдә билмәк һәр бир шакирддән тәләб олунур. Фәргләринч һансы һәмдә дејил, нә дәрәчәдә, һансы сәввијјәдә олду-ғуну билмәк дә олар ки, бу да анчаг габилијјәтләри илә мөјјәйләшир:

б) програмлашдырылмыш тә'лимдә фәрдиләшдирмә дәрсин әввәлиндән ахырчадәк тә'лим процесинин ајрылмаз һиссәси киңи һәјата кечирилр. Материал ејни һәмдә вә ејни чәтинликдә бүтүн шакирдләре тәғдим олунур. Оңларын һәр бири о материалы өјрәнмәјә борч-лудур. Белә гәјдада һәр шакирд мүстәғил олараг ишләмәк мәчбуријјәтиндә галыр, оңун зейни габилијјәт-ләриниң иңкишафы үчүн әлverişли зәмин јараныр. Шакирд өзүнчә мејл вә идрак марагына үјгүн иңкишаф едир. Бу исә програмлашдырылмыш тә'лимч һәм үс-түңлүјү, һәм дә нөгсаныдыр. Нөгсаны ондадыр ки, белә гәјдада дәрс апардыгда синиф шакирдләри илә фронт-тал иш апармаг чәтинләшир, зәиф шакирдләре һазыр-лалыларын вәситәсилә көмәк етмәк иңканы олмур. Үс-түңлүјү исә ајдындыр, һәр шакирд мүстәғил олараг чалышмага адәт едир.

5. Шакирдләрин идрак фәалијјәти үзәриндә оңлар-ын билик, бацарыг вә вәришләрлә силаһланмалары процеси үзәриндә нәзәрәтә көрә:

а) ән'әнәви тә'лимдә бу, мә'лум олдуғу үзрә, сорғу (фәрди, фронтал вә ја һәр икисиниң әләғәләндирилмәси) јолу илә, нәзарәт јазы, лаборатар вә әмәк ишләр, заңот, шифаһи вә јазылы һесабатлар вәситәсилә мөј-јән едилр. Шакирдләрин билијини һесаба алмағын бу системиниң нөгсанлары чоҳдан мә'лумдур. Әввәла, чоҳ вахт апарыр, чоҳ әмәк сәрф етмәк ләзәм кәлр. Икин-чиси верилән мә'луматы шакирдләрин һәмисыныи баша дүшүб-дүшмәмсн, тапшырығы дүзкүн олараг јеринә јетириб-јетирә билмәмәси мүәллимә чоҳ заман ајдын олмур. Башга сөзлә, бурада мүәллимлә шакирд ара-сында там әләғә јаратмаг чәтин олур. «Дүзүнә әләғә»: «мүәллим-шакирд» јахшы јеринә јетирилсә дә «әкс әлә-ғә»—«шакирд—мүәллим», «шакирд—шакирд» (ја'ни шакирдин өзүнчә өзүнчә јохламасы) гејри-гәнаәтбәхш

јеринә јетирилр. Бунсуз исә тә'лим процесиниң тәсһһ етмәк, ону даһа сәмәрәли идарә етмәк чәтинләшир;

б) програмлашдырылмыш тә'лимдә исә мүәллимлә ша-кирд арасында һәм «дүзүнә», һәм дә «тәрсинә» «әләғә» јараныр. Әввәла, һәр шакирд верилән мә'луматы нә чүр баша дүшдүјүнә даир мүәллимә сигнал верир (әкс әләғә), буңун нәтичәсиндә мүәллим аз мүддәт әрзиндә бүтүн синиф шакирдләриниң ону нә дәрәчәдә баша дүш-дүкләрини, өјрәнмәкдә олдуғлары елһи информәсија-ны нә чүр дәрк етдикләрини билр. Икинчиси, һәр ша-кирд өзүнчә јохламада материалы дүз вә ја јанлыш баша дүшдүјүнү јағли едир. «Әкс әләғә»нин бу чүр икн јолла јеринә јетирилмәсн програмлашдырылмыш тә'-лимниң башлыча хүсусијјәтләриндән биридир.

Јери кәлмишкәң дејәк ки, програмлашдырылмыш тә'лимдә «әкс әләғә» мүхтәлиф јолларла һәјата кеч-ирилр. Ән әлverişли јол автоматлашдырылмыш синиф-ләрин тәшкилиди ки, бурада хүсуси гурғуларын көмәји илә шакирдләр әввәла, өзләрини јохлајыр, өјрәнмиш вә ја дүз ичра етмиш олдуғларына ишәлидгән сонра мү-әллимә хабәр верирләр, мүәллим исә идарәстмә мәркә-зиндән 2—3 дәғигәдә бүтүн синифиң идрак фәалијјәтинә јекуң вурур, бүтүн шакирдләрин мә'луматы нә дәрәчә-дә мәнимсәдилрини мөјјәйләшдирир. Белә синиф олм-дыгда исә перфокартар, хабәрдарлыг (сигнал) карт-лары вә с. ишләдилр.

6. Шакирдләрин зейни фәалијјәтинин нәтичәларн һағгында верикләри чавабал формасы—һәр шакир-дин билијинә верилән гијмәтләрин үмумиләшдирилмә-синә көрә:

а) ән'әнәви тә'лимдә бу чоҳдан мә'лумдур;

б) програмлашдырылмыш тә'лимдә башга гәјда ишлә-дилр. Бурада һәр шакирдин өзү өјрәнмәтиң «аддым»-лар үзрә дүзкүн чавабы мөјјәйләшдириб мүәллимә хә-бәр верир. Мүәллим һәр дәрсдә, һатта һә р«аддыма» үз-рә шакирдләрин һәр бириндән мә'лумат алыб онлара гијмәт верир вә дәрсин ахырында һәмни гијмәтләрин е'лан едир.

Тәчрүбә вә әдәбијјатдан мә'лум олан бүтүн буңлар ону көстәрир ки, програмлашдырылмыш тә'лим, тә'лим типләриниң зәиңкиләшдирир. Бу јеңи тә'лим типи ол-магла фәјдалыдыр. Буна бахмајараг, програмлашды-рылмыш тә'лимниң нөгсанларыны да кизләтмәк олмәз.

Буу исэ проф. Н. Огородников этрафлы шэрһ етмишдир. Бу барэда јухарыда гисмэи сөһбөт кетди. Дејилэнлэрэ ону эләвэ едэк ки, програмлашдырылмыш тәлим шакирдлэрин коллектив суратда тәлим ишини мөһдудлашдырыр, бу исэ шакирдлэрин биринини о бирисиндэн јолдашлыг көмөји, гаршылыгы көмөк алмасына мане олур. Бу тәлим типинде, ејини заманда, тәлимни тәрбијәви ролу да эңифләјир, мұаллимни шакирд шәхсннјәтинни формалашмасына тәсир едөн чаплы сөзүнүн ролу мөһдудлашар. Тәлим процесинде шакирдләр эмосионал дүјүг вәситәсилә гаврамадан, демәк олар ки, мөһрум олурлар. Она көрә да, мұаллимни ифадәли, емосионал интири вәситәсилә шакирдләрә тәгдим олунмалы бир чох биләкләр системни, мәсәлән, поезијаны бу јолла шакирдләрә чәтирмаг јатхы нәтичә вермәз (бах: 29. 11/1972, сәһ. 85—90). Мәһз бу вә булар кимн нөгсанларыны нәзәрә алмагла бу тәлим типинни әлејинә оланлар да вардыр. Оларны фикринчә, «програмлашдырылмыш тәлим» әглин еластиклик, тәфәккүрүн јарадычылыг характери кимн кејфијјәтлэрин јетишидрә билмәднјн үчүн јарытмаздыр» (бах: 157. 51/1972).

Белә фикирләрә разылашмаг чәтиндир. Мұәллиф дүзкүн көстәдр ки, «биз топламыш вә јијәләнмиш олдуғумуз методлар хәзинәсиндән дәрәдә истифада етмәлијик». Ләкин һеч кәс сүбүт едә билмәз ки, һәмнин «методлар хәзинәсиндә» олан методларын һәр бири тәкбашына әглин бүтүн кејфијјәтлэринни јетишидрәјә гәбиләдр. Оиларын һәр бири, мәлүм олдуғу кимн, о бирини тамамлајыр, әңкинләшдирир. Програмлашдырылмыш тәлим методикасы, јухарыда көрдүјүмүз кимн, дәрәдә шакирдлэрин мүстәғил ишләринни тәшкил етмәкдә, дәрән јатхы идәрә етмәкдә, әкс әләгәнин јаранмасында, тәлимни фәрдиләшдирмәкдә, һәр шакирди гәбилијјәти чәрчивәсиндә кәркин ишә сөвг етмәкдә вә с. ән әлверишлиндир. Мәһз бу чүр үстүлүкләринни нәзәрә алыб онун нөгсанларындан гөрхмаг әсәсыздыр. Бу нөгсанларын чоху ән әләви тәлим методикасы илә програмлашдырылмыш тәлим методикасынын әләгәләндрилмәси јолу илә арадан чыхыр. Јада салаг: мұһазирә үсулуонун нөгсаны аздрыр? Илбукки, биз ону «методлар хәзинәсиндән» чыхармырғ. Програмлашдырылмыш тәлим типинни мәктәбләриндә истифада едилмәси тәчрүбәси онун «тәлим типлэри хәзинәсинә» дахил

едилмәсинин там фәјдалы олдуғуну ачыг көстәрмәк-дәдр.

Програмлашдырылмыш тәлим типн үзрә топланмыш тәчрүбәјә даир. Програмлашдырылмыш тәлим типн, даһа доғрусу, онун үнсүрлэри республика мәктәбләриндә 60-чы иллэрин ахырларындан тәтбиг едилмәјә башламышдыр. Бу барәдә Сумгајыт шәһәри 12 нөмрәли мәктәбдә ишләрән әмәкдар ријазнјјат мұәллими Ј. Бүнјадовун 1969-чу илдән бәрн апармагда олдуғу јарадычы тәчрүбә хүсүсилә диггәтәләјигдир. Бу јени тәлим нөвүнүн пионерләриндән бири кимн танымыш Ј. Бүнјадов тәкчә республикада дејил, һәтта өмкәдә белә мәктәбин јухары синиф шакирдлэринин иштиракы илә орижинал «АӨНГ-36» маркалы, 36 шакирди әһәтә едә билән «Автоматик өјрәдичи—нәзәрәтедичи гурғу» һазырлајыб ријазнјјат кабинетиндә гурашдырымыш вә беләликлә «автоматлашдырылмыш синиф» әмәлә кәтирмишдыр. «Програмлашдырма вә автоматлашдырма» адлы мәғәләсиндә илк тәчрүбәлэринни шәрһ едәрәк Ј. Бүнјадов јарды: «Дәрәдә шакирдлэрин сәрбәст ишләмәсинә кениш иккан јаратмаг, нәзәрәти күчләндирмәк, тәдрисни кејфијјәтинни јүксәлтмәк (әләвә едәк ки, дәрәдә әкс әләгәни тәлимн етмәк вә тәлимни фәрдиләшдирмәк) үчүн мәктәбининин физика-ријазнјјат мұәллимләри програмлашдырылмыш тәлим элементләриндән истифада едирләр. Бу мәғәдәлә һазырланмыш вә ријазнјјат кабинетиндә гурулмуш өјрәдичи вә јохлајычы машынар вәситәси илә истәр програмлашдырылмыш тәлим, истәрсә да ән әләви тәлим методларын илә кечилән ријазнјјат дәрәсләриндә шакирдлэрин мүстәғил ишләрн үзәриндә нәзәрәти бир нөв автоматлашдырмаға наил олмушлар». Тәдрисни бу тәлим элементлэринин тәтбиги јолу илә апарылмасындан даһыншыгдан сонра Ј. Бүнјадов гејд едир ки, кечилән дәрәсләр (о чүмәлдән ријазнјјат үзәрә) даһа јатхы нәтичәләр вермишдир. Ј. Бүнјадовун бағачыл тәчрүбәси назирлијин коллекијасында мұзакирә едиләиб бәјәшилмыш вә республиканын мәктәбләриндә онун јайылмасы мәсләһәт көрүлмүшдүр. Онун бу тәчрүбәси республиканын бир чох шәһәр вә кәнд мәктәбләрнә јайылмышдыр (бах: 47, әһ. 167—168). Әләвә етмәлијәм ки. Ј. Бүнјадовун бу тәчрүбәси илдән илә әңкинләшдирилмиш, сон илләрә о програмлашдырылмыш тәлимни техники

васитэлэр комплексн илэ биржэ тэтбиг етмэжэ башламышдыр. Бу мээсэлэжэ даир, мүэллим Ш. Тапыверди-
жевля барабар жаздыгы могааладо о жени тэчүрүбэсини
шөрф етмөк үчүн ики дэрсин кедшинин тэсвир едир.
Охучуја айдан олмаг үчүн онлары бурада вермэжи ла-
зым билirik.

«Х синифдэ рижизият дэрсин ев тапшырыгларынын
жохламасы илэ башланыр. Шакирдлэр экранда евд
верилмниш мисаллары во һэр бир мисалын дөрд чава-
быны көрүрлэр. Бу чавабалардан бири доғру, галан
үчү исэ шакирдлэрини јол верэ билэчөклэри гејри-
дэгиг во сөһв чавабалардыр. Һэр бир мисал үчүн верилэн
чаваблар кодларла көстөрилir. Шакирдлэр евдә һэлл
етдиклэри мисаллар үчүн алдыгылары чаваблары экран-
да верилмниш чавабларла тутушдурур во алдыгылары
чаваба ујғун кодлары гаршыларындакы пултларла да-
хил едирлэр. Мүэллим исэ «мүэллим пулт»ндан ша-
кирдлэрдән кимин ев тапшырыгларындан һансыны
дүз во һансыны сөһв һэлл етдијини во сөһвин нөдән
ирэти кәлдијини мүәјјәләшдирир, бу илэжэ алагадар
суаллар верир. Ев тапшырыгларынын јеринэ јетирил-
мәсини јохламагын белэ тәшкили өврдәдичи характер
дашыјыр. Белэ ки, шакирд һэлл етдији во ја һэлл едә
билмәдији мээсэлэ во јахүд мисалын дүзкүн һэллини
экранда көрө билir. Бу, кодоскоп васитәсилә јеринэ
јетирилir. Соира мүэллим шакирдән евдә мисалы нә
үчүн һэлл едә билмәдијини сорушур. Бу, шакирди ев
тапшырыгларынын һэллини синифдә арашдыраркән
диггәтлн олмага, һэр бир суал әтрафында шүрүлу ола-
раг дүшүмәжэ алышдырыр. Беләликлә, шакирдлэрини
һамысы ев тапшырыгларынын бүтүн суалларына чаваб
верә билir. Ев тапшырыглары јохланылыб сөһвлэр
тәһлил едилдикдән соира экранда ев тапшырыгларына
охшар во јени дэрсин өврдәликмәсинә көмөк едән тапшы-
рыглар көрүнүр. Бу чалышмаларын шакирдлэр тәрә-
финдән 5—6 дөгигәдә һэлл едилмәси тәләб олунур. Мү-
сәтгил иш јеринэ јетирилөб, изаһына башланалыр. Мү-
эллим јени тип тәһликлэрини һәлли јолларына анд нү-
мүнә үчүн бир нечә мисалы һәллини экранда кодоскоп
васитәсилә көстөрir. Бу заман мүэллимни изаһаты
магнитофон лентинә дә јазылыр. Дэрсин белэ тәшкили
шакирдләрә имкан верир ки, дәрәдән соира истәдиклә-

ри тәһликлэрини һәлли јолуну көрсүн во мүэллимни
изаһыны магнитофон васитәсилә динләсинә.

Дэрслэрини кедшини дидактик вәзифәләрә көрә мүхтә-
лиф олур. Башга бир мисалда мүәллипләр јазырлар:
Јени дәрәдә алагадар шакирдләрә 15 дөгигәлик мүсәт-
гил иш верилir. Бу иш, үч вариантдан ибарәт олуб
һәр бириндә 5 тәһлијини һәлл едилмәси тәләб едилir.
Булардан үчү бүтүн шакирдләрә анд олур, сон ики
тәһлик исэ тапшырыгы вахтындан әвәл јеринэ јети-
рәклэр үчүн мүәјјәләшдирилir. Шакирдлэр ишләдик-
лэри заман мүэллим етиһажы олан шакирдләрә мөс-
ләһәтлэр вермәклә мәшғүл олур. Шакирдлэр тәһлик-
лэри һәлл етдикчә тапдыгы суалы экранда верилән
чавабларла тутушдурур во ујғун чаваба анд коду гар-
шыдакы пулта дахил едир. Вахт (15 дөгигә) битдикдән
соира мүэллим шакирдлэрдән тапшырыгы кимин нечә
јеринэ јетирдијини мүәјјәләшдирир...

Тәһликлэрини һәллиндә шакирдлэрини бурахдыгылары
сөһвлэри тәһлил етдикдән соира кодоскопдакы ленти
ирәти һәрәкәт етидрәк мүсәтгил иш үчүн верилән
тәһликлэрини һәллини экранда нүмајиш етидирир. Бу за-
ман шакирдлэр ишлэрини нәтичәлэрини экранда нү-
мајиш етидириләнләрә тутушдурур во нәдә сөһв етдик-
лэрини во јахүд нә үчүн һәлл едә билмәдиклэрини мүә-
јјәләшдирирлэр. Дэрсин гуртармасына 3 дөгигә галы-
мыш дәрәдәки фәалијәтлэринә верилмниш гүјмәтләр
е'лан едир во ева тапшырыг верир... (бах: 29. 1/1977, сәһ.
26—30).

Көрүндүјү кимн, бурада Ј. Бунјадов во онун ша-
кирдлэри програмлашдырылмыш тәһлим үнсүрлэрини
мәһарәтлә тәтбиг етмәклә ону һәм ән'әнәви тәһлимлә,
һәм дә техники тәһлим васитәлэрини ишләтмәклә сых
бағламага наил олур. Һәм дә көрүнүр ки, тәкчә әкс
әлагәсин истифадә етмәклә кифајәтләнимир. Һәм тәһлим
фәрдиләшдирирмәји, һәм дә интенсионлашдирирмәји тәһлим
едир, шакирдлэрини мүсәтгил ишлэринә кениш мейдан
верир.

Рижизият, физика во кимја фәилэринини мәнз бу
чүр тәдрис нәтичәсиндә, демәк олар ки, 12 нөмрәли
мәктәбдә һәмин фәиләр үзрә ики ил синифдә галма
һаллары чоҳдан ләғв едилмниш, мәктәби битирәнлэрини
бөјүк бир гисми али-техники мәктәбләрә дахил олуб

орада мұвәффәғијәтлә охујур, галаны исе Сумгајыт шәһәриндә олан истеһсалатда ишә чәлб олунур.

Хүсусилә диггәтәләјиг олан икинчи бир мисал кәтирак. Програмлашдырылмыш тәлимни элементләриндән кениш истифадә едәләрән бири дә эмәкдар физика мұәллимн Әлиммәмәд Ағајевдир (Ләнкәран рајону, Болады кәнди). Бу мәсәдлә о да, 30 шакирд јери олан автоматлашдырылмыш синиф ишләјиб һазырламышдыр ки, кәнд мұәллимни бу тәшәббүсү чох фәрәһләндиринчидир. Ә. Ағајевни бу тәшәббүсү дә һазирләјин коллективасында мұзакирә едлпиб бәјәнләмишдир. Өз тәчрүбәси һағындакы һесабат мә'рузәсиндә о, бөјүк инамла дейр: «Әпәнәви тәлимни һүсүрларыны арадан галдырмақ, шакирдләрин идрак фәалијәтини иккишәф етдирмәк үчүн програмлашдырылмыш тәлимни әһәмијәти сон дәрәчәдә бөјүкдур. Бу һөв тәлим, һәр шәјдән әввәл, бир јениликдир. Бунун вәсиәси илә шакирдләрә верилән билик, бачары вә әрдишләрин һәчми чох бөјүк олур. Дәрәдә шакирдләрә өјрәнмә үчүн мүнәзәм оларақ истиғамәт верилпир, онларын ишинә тәлим просесиндә јахындан нәзәрәт етмәк мүмкүн олур. Бу чүр үстүлүкләрә малик олан тәлим мәктәбиндә физика дәрсләриндә өјрәдичи-нәзәрәтедичи вә јохлајычы машындардан истифадә етмәк јолу илә һәјәтә кеңилпир... Тәлим просесиндә мұәллимни ролу тәһсил алаңлар тәрәфиндән билпик алма просесини идарә етмәкдән ибарәтдир. Идарә олунан объектдән (шакирдләрдән) идарә едәлә (мұәллимә) доғру әкс әләғини олмасы һәмни идарәетмәнин кејфијәтини јүксәлдән ән вачиб амилләрдән биридир». Ағајев сонра һәмни тәчрүбәнин ашағыдакы мүсбәт нәтичәләрини кәстәрир:

1. Шакирдләрин тәшәббүсү вә идрак фәалијәти кеңишләнпир;
2. Шакирдләр мустәғил ишләмәјә алышыр;
3. Шакирдләрин бүтүн диггәти тәдрис просесинә чәлб олунур;
4. Дәрсләр марағлы, интенсив вә сақит кечир;
5. Мұәллим вахт итирмәдән синифдә зәиф охујан шакирдләрә даһа чох кәмәк етмәк имканы газаныр;
6. Бүтүн синфин ишинә ејни заманда нәзәрәт етмәклә шакирдләрин һәр биринин бурахдығы сәһвләри

мұәјјәнләшдирпб онлары арадан галдырмақ үчүн ләзыми сигналлар верә билпир;

7. Тьса мүддәтлә бүтүн шакирдләрин билијинә гүјмәт верә билпир вә с.

Фәрәһли һалдыр ки, Ә. Ағајев өз тәчрүбәси һағында дәфәләрлә—III Үмумиттифақ педагожи мұһазирәләрдә (1972-чи ил), республика педагожи мұһазирәләриндә (1972-чи, 1979-чу илләр) вә с. мә'рузә етмиш вә тәлтнф олунмушдур. Мәһз бу чүр тәшәббүслә ишләјән кәнд мұәллимнини охутдуғу шакирдләр арасында икки ил ејни синифдә галаңлар олмур, онлар әсасән «4» вә «5» гүјмәтләрә охујурлар. 1979-чу илдә Болады кәнд мәктәбинин битирән 192 нәфәр мә'зунун әксәријјәти чај плантасијаларында, тәрәвәзчилиқ саһәсиндә һәвәслә фәјдалы ишә чәлб олунуб кәнд әмәкчиләринин чәркәсинә рошулумушдур. 23 нәфәри исе али мәктәбләрдә, хүсусилә техникни али мәктәбләрдә, о чүмләдән 9 нәфәри Москва, Ленинград вә әлкәминин диқәр шәһәрләринин али мәктәбләринә гәбул едилмишдир. Әләвә едәк ки, о 9 нәфәрдән 7-си илк икки имтаһандан—физика вә ризәзијјат имтаһанындан јүксәк гүјмәт аларақ сонрақы имтаһанлары вермәдән али мәктәбә гәбул едилмишдир (бах: 47, сәһ. 90—91). Бурада да Ә. Ағајевин тәдрис етдији физика дәрсләринин бөјүк рол ојнадығы шүбһәсиндир. Биз бу барәдә даһа чох мисал кәтирә биләрпк. Ләкин кәстәрипән бу мисалларда ону ајдыңлашдырырыг ки, програмлашдырылмыш тәлим типп республиканын мәктәбләринә дахил олур, илдән илә кеңишләпир. Инди мәктәбләримиздә јүзләрлә мұәллим бу тәлим һөвүдән истифадә етмәкләдир. Ләкин ону да гејд етмәк ләзымдыр ки, бу типдә тәлимни иштишары мұәјјән чәтипликләрә раст кәлпир. Бунун үчүн өјрәдичи, нәзәрәтедичи, јохлајычы машындарын кифәјәт иғиләрда олмамасы чәтипликләр јарадыр. Бу ишә чинди фикир верилмәклидир. Тәәсүф ки, һәләлик бу ишә кәмәк едән «Огонјок-1» маркалы машындан башга машын алынмыр. Бу мәсәдлә хүсуси дәрслик, фәйләр үзрә програмлашдырылмыш тапшырығлар чап едилмәклидир. Бу да чох аздыр. Мұәллимләр һәләлик буну өзләри тәртиб едирләр.

Бу тәлим типпини кетдикчә кеңишләнәчәјинин рәһни ондадыр ки, табәғчыл мұәллимләр, хүсусилә кәчп-

ләр програмлашдырылмыш тә'лимә даһа чох рәгбәт бәсләйрләр.

Мүәллим Г. Григорijan елми-практик конферендакы мә'рузәсиндә бу тә'лимниң үстүнлүкләриндән, һәмчһиниң чәтинликләриндән сөйбәт ачараг дейир: Бу, «шүбһәсиз, дидактикада перспектив тә'лим тишидир. Ләкин програмлашдырылмыш машһн вә материалларһн олмаса, һабелә психологһн вә методик характерли бир сыра дикәр чидли проблемләрини һәлл едилмәмәси үзүндә бу, һәләтик мәктәбләрини чохунда өзүнә јер тута билмир. Програмлашдырылмыш тә'лимниң шакирдләрдә мүстәгиллик вә тәһсүбүсчәлиг вәрдишләриниң формалашдырылмасындакы ролу нәзәрә алынарса, о заман програмлашдырылмыш дәрәсликләрини, јахуад һеч олмәсә, «тәдрис програмларының ажры-ажры бөлмәләри, мөвзулары үзрә програмлашдырылмыш ишләрини һазырланмасы зәруриликни гарһиңа чыхыр...» (бах: 47, сәһ. 92). Биолокија мүәллимә О. П. Зубова (Баки, 210 нөмрәли мәктәб) програмлашдырылмыш тә'лим элементләриндән истифадә етмәси тәчрүбәсиндән данышарак рејд едир ки, биолокија програмларының елһини тәләбләринә үјгүн тәкмилләшдирилмәси вәчиб мәсәлә киһи гарһида дурур. «Бурада програмлашдырылмыш тә'лим элементләриниң тәдрис процесиндә тәтбиги мәсәләси өзүнә кеһиш јер тапыр... Әһнәвни тә'лим мүәллимә һәр бир синифда һәддиһдән чох олан шакирдләрин билги мәһһимәсәә процесинә нәзарәт етмәјә имкан вермир. Програмлашдырылмыш тә'лим исе буну һәлл едир... Ләкин програмлашдырылмыш тә'лим әһнәвни тә'лимә гарһы гојмаг олмәд. Буларһн һәр пкиси мөһкәм гарһиһыгһи алағәдә олмәдир. Буна кәрә дә мүәллим програмлашдырылмыш тә'лим элементләриндән, әһнәвни тә'лимниң үстүн чәһәтләриндән истифадә етмәјә бачармалы вә педагогһн процесә күңүн тәләбләри сәвијјәсиндә рәйбәрлик етмәјә билмәдир» (44, 2/1977, сәһ. 66—67). Бу һағлы фикирдир, онунла разылашмамаг чәтиндир. Програмлашдырылмыш тә'лим типһини мәктәбләриниңдә, сәдә шәкилдә олса дә, тәтбигиһнә даир ишығландырылан бу нүмунәләр тә'лим нөвүнүн артыг мөһкәм јер тутдугуну көстәрир.

Тә'лимниң алгоритмләшдирилмәси һағғында. Алгоритмләшдирмә мәктәб һәјәтиңа јеһи бир мәсәлә дейлидир. Онун инди актуаллашдырылмасы һәјәтиһызын

һәр сәһәсинә дахил олан электрон-һесаблајычы машһнларһн тәтбиги илә әлағәдәр тә'лимниң бу нөвүнү мәктәбләриниңдә мәһз тәһзим етмәк, вәчиб олдуғу јердә ондан истифадә етмәји гәјдаја салмаг мәғсәдһини күдүр. «Алгоритм» термини өзбәк рижәзијјатчысы Ә.Хәрәзмий (IX әср) ады илә бағлыдыр. Вахтһлә латынча јазылмыш «algoritmi» сөзүндән әмәлә кәлиһишдир. Авропада әввәлләр Ә.Хәрәзмий әсәриндә олнуғ сәј системниң бу адла пфадә едирилләр. Инди исе «алгоритмни» пфадә етдији мәғһум чох кеһишләнмиш, тәкчә рижәзијјат сәһәсиндә дейил, башга фәһләрһн дә системниңдә ишләһишләр. Алгоритмә мүхтәлиф тәрифләр верирләр. Проф. Б. Әһмәдов «Алгоритм вә дил тә'лимниңдә онун јери» адлы мәғәләсиндә алгоритмә тәриф верән алимләрин фикриһн шәрик олдуғуну билдирәрәк јазыр: «Алгоритм мүәјјән бир группа бирләһән мәсәләләрини һәлл үчүн һәјәтә кеһириләчәк, јеринә јетириләчәк ишләрини, ичра олуначаг әмәлләрини дүзкүн ишчә вермәсиндән өтрү зәрури, ардычыл көстәришләр, командалар системниңдән ибарәтдир» (27, 2/1979, сәһ. 12). Әһмәдов алгоритмә тәриф вермәкдән әләвә ону дил дәрәсләриндә истифадә етмәјини јолуну конкрет мисалларла көстәрир (Јенә орада, сәһ. 14—17). Тәсәсүф едиләчәк чәһәт ондан ибарәтдир ки, о алгоритмләрини дил дәрәсләриндә ишләһәси үчүн блок-схемләрдән нә чүр истифадә олундуғуну вә ја блок-схемләрини дил дәрәсләриндә нә чүр шәкәлә дүшдүју үзәриндә дајанмыр, дил мүәллимләринә бу јеһи тә'лим нөвүнү даһа кеһиш шәрп етмәк үчүн ала дил програмларының мүхтәлиф мөвзуларына даир кифәјәт гәдәр мисаллар көстәрир. Онун, башга алимләриниң фикри илә шәрик олуб алгоритмләшдирмәјә вердији үмүһи тәриф, шүбһәсиз мәғбулдур. Ләкин ону бир гәдәр сәләләшдирмәк дә олар. «Алгоритм һәр һәһси ичра олунасы ејиш типли һәрәкәтләрини, ишләрини ичрасы гәјдасының тәсвиридир»—десәк, сәлиб етмәрик.

Дейлидији киһи, алгоритм о гәдәр кеһиш алајышдыр ки, о, тәкчә фәһләрһн тәдрисиндә дейил, һесаблајычы машһнларһн иш ичрасында, һәттә мәһһәтдә белә тәтбиг едилир (бах: 56). Мәсәләни, телефонла истәһилән јерә зәһк вурмаг гәјдасының тәсвири, исти күп вурул адама илк јардым көстәрилмәси гәјдасының тәсвири вә с. алгоритм адландырыла биләр. Тә'лим про-

сесиндө шакирдләрә мұәллимин бу вә ја башға ишин гадасыны көстөрмәдән, «ичра етә» демәси, шакирдләрн чотинлијә салар. Тәлим өзифәсини, тапшырыглары јеринә јетирмәјн тәшкил етмәк, бу мәгсәдлә шакирдләрә ичра үчүн дүзүкүн истиғамәт вермәк алгоритмларин тәбиги зәурәтнин мејдана гоймушдур. Һәр фәннин тәдрисиндә аз вә ја чох алгоритмлар истифадә олунур. Хүсусилә ријазийәтдә бу, даһа чох ишләдилр. Мәсәлән, чох рәғмән әдәлләрин топланмасы, чыхылмасы, вурүмасы вә бөлүнмәси гаддаларынын тәсвири, булар кими ани вә онлук кәсрләрнин дәрә әмәлијјатыны көстөрән гаддаларын тәсвири, тәшкилләрнин һәлли, әдәлләрнин икнин дәрәчәдән көкүнү топланмә вә с. гаддаларынын тәсвири алгоритмдир. Булар кими дә кимә вә физика үзрә лабораторија тәҷүбәләринин тәшкил гаддаларынын үмуми тәсвири јенә дә алгоритм һесаб едилр.

Алгоритм, дејилдијн кими, дил дәрәләриндә дә тәбиг едилр. Мәсәлән, чүмләнин грамматик тәһлил, дүргү инараһәринин дүзүк јерләшдирилмәсән вә с. јенә дә алгоритмсыз олмәз. Ләкин алгоритмларин тәлимдә кешин тәбиги һеч дә онун универсәлләшдырмәсинин, јәһин һәр билдјин вә ја бачарыгын алгоритмлар һасиләсизлә һерләмәсинин мүмкүн олдуғуну көстөрмилр. Елз биләкләр варыр ки, оилары аичаг алгоритмлә вермәк вә алгоритмлә өјрәтмәк мәсәләһәтир, ләкин елз биләкләр вә ја чалышмалар дә вардыр ки, орада алгоритм тәбиг етмәк олмәз. Тәлимни алгоритмләшдирмәк оиа көрә фәјдали һесаб едилр ки, шакирдләр бунун һасиләсизлә өз тәфәккүр вә әмәли һәрәкәтләрнин тәһмин елиб оилары идарә етмәјә алышырлар. Ләкин һәдән артыг алгоритмләшдирмәјә ујмаг тәлим процессини зәифләдәр, шакирдләрн јарадычы һабилјјәтләринин икшиһафини тәһкир, тәлимдә формализм әмәлә кәтирә биләр вә с. Мәиз оиа көрә дә тәлимни алгоритмләшдирмәк үчүн ону башға тәлим тилләр илә, хүсусән програмлашдырманын тәлимлә әләғәләшдирмәк ләзимдир. Мәктәбләримизин топланмын олдуғу тәҷүбәјә нәзәр салат. Республика үзрә елми-практики конференда өз тәҷүбәсиндән сәһбә ачан ријазийәт мұәллими Фирдин Ибраһимов (Шәки, Балтаһи кәнди) гејд едилр ки, «Алгоритмләшмә тәлим процессини тәхминләшдирмәси үчүн кешин иккаһлар ачыр, програмлашдырмә

мын тәлимни тәбигиә шәрәнт јарадыр, бүтүн шакирдләрин фәаллыгын тәһин едилр. Мәиз булары нәзәрә алараг мәктәбимизин мұәллимләрн ријазийәт дәрәләриндә алгоритмләшмәдән истифадәјә хүсусән фикр верирләр. Биз шакирдләрә һәрбәрәлик, һәрбәрәсизлик системләринин һәллиндә, функцијаларын тәһлилиндә, лагориһмләшдирмә ифадәләриндә: мұхтәлиф тип мәсәләләрин һәллиндә, әлчмә әмәлијјатларынын јеринә јетирилмәсиндә бундан кешин истифадә етмәјн өјрәдирик» (һах: 47. сәһ. 93). О һәм дә «Ырәдәһини хәтти тәһлијин һәлли», «Хәтти тәһликләр системинин чәбри топланма үсүлу илә һәлли» вә с. 10 мөвзуну алгоритмләшдирмә, бир чох башға мөвзүларын дә үзәриндә бу истиғамәтлә чалышыр. О һәм дә оиа сәј едилр ки, шакирдләр алгоритмларин гүрүлмәсинин үмуми принципләринин биләниләр, тәлим идарә олунан процесс чевирмәк үчүн истанһәл мәсәләнин алгоритмнин дүзәлтмәјн бачарсылар. О, шакирдләрә сәрбәст иш верәркән группаларә ајрылмыш карточкалардан истифадә едилр. Бу карточкаларда дә блок-схемләр үзрә иш өз әксини тапыр. Белз блок-схемләр нәә шакирдн оиа таныш олмајан суал үзәриндә фикрләшмәјә мәчбур едилр. Блок-схем нәә шакирдн јадлаһиндә һәкк олунур. Беләликлә, блок-схем олмәсә дә чәбри мисәлләрин һәллинин баша чыгдырлар (һах: 58). Башға бир мисәл кәтирәк. Кәчинн Вејәзлов (Исмајыллы р-ну, Ханкәд мәктәби) дил дәрәләриндә алгоритмләшдирмәдән истифадәјә дәир топланмын олдуғу тәҷүбәдән әтрафлы (һах: 27. 2/1978, сәһ. 60—27) јазараг көстәр ки, бир дил мұәллими кими «Мәи икшиһәфәтирчн тәлимни башлыча тәләбләриндән бирини тәлим процессиндә алгоритмләрлә ишләмә методунда көрүрәм, буну фәјдали вә еффеһти һесаб едилрәм» (јенә орада, сәһ. 61).

Дејилдијн кими, алгоритм—бир типли олан мәсәләләрин һәлл едилдијн гаддалар системидир. Шүһәсиә, бу мәсәләнин диггәтлә тәдиг олунмасына бөјүк еһтијач вар. Алгоритмләшдирмәнин тәлим методлары, формалары вә тилләрн һәһинәсиә даһил едилмәси мүасир тәлимни бөјүк һабилјјәтидир.

Проблемә тәлим һаггында. Бу һәррәдә педагожи мөтбуатда чох јанлышлы, һәтә дәирли монографиялар, (һах: 109, 107, 64, 108, 126), журнал вә гәзет мә-

гагәләри нәшр едилмишдир. Проблемли тә'лим сон ил-
ләрдә хусусилә кениш јајылмыш вә актуаллашмыш-
дыр. Јухарида нәзәрдән кечирдијимиз изаһлы-репро-
дуктив тә'лим типли, дејилдији киими, нә гәдәр вачиб вә
кәрәкли олса белә, мүасир програмларың тәләбләринә
бүтөвлүкдә чаваб верә билмир. Материални аичаг бу
јолла шакирдләре чатдырылмасы онлардан идрак фә-
алијјәтинин күчләндирилмәсинә аз көмәк етмәклә бә-
рабәр, башлыча олараг, јадлаша әсәсләндиғындан мәк-
тәбликәрин бир тиеминдә билијин формал мәнимсәнил-
мәсинә сәбәб олур. Мәһз она кәрә дә башга елә тә'-
лим нөвләринин тәтбиғинә еһтијаж һисс олунур ки, о
шакирдләрдә мүстәғил тәфәккүр фәалијјәтинин инки-
шафыны тә'мин едә билсин. Нәһки билликләрнин јени-
дән ифадә едә билмәз, һәм дә билмәдәкләрнин мүстә-
ғил өјрәнмәјә, дәрсдә гаршыја гојулан тә'лим мәсәлә-
ләринин мүстәғил олараг һал едә билмәзә көмәк етсин.
Бу мәсәлә ирәли сүрүлән јени тә'лим типинин бири
дә проблемли тә'лимдир. Проблемли тә'лим педаго-
гикада јени бир ихтира һесаб етирләр. Габагчыл мұ-
әллимләр изаһлы-репродуктив тә'лим нөвү илә дәрс
апардыгда чох заман проблемли тә'лимидә ел элемент-
ләриндән истифадә едир, шакирдләри јени һәгигәтләри
ачмаг үчүн дүшүндүрүрләр. Лакин инди проблемли
тә'лим мүстәғил тә'лим тили олараг мәктәб һәјәтина
дахил едилмишдир. Она кәрә ки, шакирдләр өјрәндик-
ләри әсәс елми алајышлары, мүддәалары, һәгигәтләри
унутмамаг үчүн бир тәрәфдән өз јадлашларына архә-
лаисынар, о бири тәрәфдән мүәллимни көмәји вә рәһ-
бәрлији илә мүстәғил чалышыб дүшүнәсиләр, тәфәккүр
вә идрак фәалијјәтинә истинад етсінләр. Чүнки инди
јени програмлар елә билликләр дә өјрәтмәји нәзәрдә
тутур ки, мүәллимни изаһы заманы шакирдләр ону
асаныгла тәсәввүр едә билмәзләр. Онлар һәмни билли-
кләри јалныз фикрән тәсәввүр едә вә гавраја биләзләр.
В. И. Ленин јазмышдыр: «Тәсәввүр һәрәкәти бүтүн-
лүкдә гавраја билмир, мәсәлә 1 сәһијдә 300.000 км.
сүрәтли һәрәкәти гавраја билмир, тәфәккүр исе гавра-
јыр вә гаврамалыдыр» (4. ч. 38. сәһ. 232). Јени физика
програмына дахил еднлән инсбилли, молекуллар-кине-
тик, электрон. вә с. нәзәријәләр, биологикада кенләр
нәзәријәсинин, һабелә бу чүр нәзәријәләр һагындакы

алајышлары шакирдләр биләсәтә һисс вә ја сәдәчә
тәсәввүр етмәк јолу илә дејил, аичаг фикрән гавраја
биләзләр. Бу исе елә тә'лим нөвү тәтбиғ етмәји тәләб
едир ки, о һәр бир шакирдин тәфәккүр фәалијјәтинин
кениш инкишафына јол ачсын. Идрак процесиндә инса-
нни мушаһидәсизлә бәрәбәр фикри фәалијјәти бөјүк
әһәмијјәт кәсб едир. В. И. Ленинни «Чалыс сәјрдән
абстракт тәфәккүрә...» (бах: 4 ч. 38, сәһ. 171) дејә ирәли
сүрдүју мүддәә бу чәһәтдән дә чох сәһијивидир. Бура-
дан ајдын олур ки, инсанын идрак фәалијјәти һиссәр-
дән, гаврајыш вә тәсәввүрләрдән башлајыб тәфәккүр-
лә тәкмилләшир, сонра практикада сынгадан кечирил-
мәклә тамамланыр. Мәһиһур психолог Ч. С. Костјук јә-
зыр: «Тәфәккүр инсана һадисә вә әшјаны сәјр етмәклә
онларын мәһијјәтинин дәрк етмәзә, гаунаујугунлуг, ала-
гә вә мүнасибәтләринин ајдынашдырмаға вә буыларын
сәјсәсиндә тәбнәт вә чәмијјәт һадисәләринин баша дүш-
мәјә вә онлары идарә етмәзә, онлары инсанын тәләбә-
ты вә мәнафеји хидмәтинә вермәзә, инсанын өз давра-
нышларыны даһа јакшы тәғзим етмәзә ыкман верир»
(90. ч II, сәһ. 899). Тә'лим процесиндә шакирдләрин и-
драк фәалијјәти, мәһз һисс вә мәһтиғи идрак формалары-
на әсәсләныр. Педагожи процесдә шакирдләрин и-
драк фәалијјәтинин күчләндирымәк она кәрә вачибдир ки,
мүәллимни вердији биллик әсәсиндә мүстәғил олараг
мүһакимәләр, үмумиләшдирмәләр вә мүғайисәләр, әгли
нәтичәләр чыхармаг јолу илә шакирд өјрәнмәләс елми
һәгигәтләри санки өзү јенидән кәһф едир. Нәтичәдә
тә'лим процес кәркәни олса да, шакирдләрин өзүнә чәлб
едир, онларда мараг ојадыр, чүнки онлар мәһз белә
процесдә өз әгли гүввә вә ыкманларыны ајдын һисс
едирләр. Шакирдләрин үмумтәһсил һазырлыг сәвијјә-
синин бир сыра мәктәбдә ашағы олмасынын мүһүм сә-
бәбләриндән бири ондан ибарәтдир ки, мүәллимләр
дәрсләрдә өз шакирдләринин фикри кәркәчилиғинә наһл
ола билмирләр. Шакирдләрин идрак фәалијјәтинин
күчләндирилмәсә исе, һәр сәјрдән әввәл, онларын тә-
фәккүр фәалијјәтинин күчләндирилмәсә демәкдир. Бу-
на исе мүхтәлиф јолларла наһл олмаг мүмкүндүр.
Һәтта мүәллимни дәрсдә шакирдләре «нә үчүн», «нә-
дән өтрү» киими вердији сәдә суаллар белә вачиб мәг-
сәд күдүр, унағлары дүшүнмәзә, тәфәккүр фәалијјәти-
нә алышмаға сәғг едир. Психологлар шакирдләрдә тә-

факкүр фәалијјәтнини һәмнишә тәләбат, фикир, мотив, идрак вә ја халис практик марағ вә и. а. сәјәсиндә баш вердијини сөјләмәкдә һағлылар. Ондар һағлы оларағ идна едирләр ки, тәфәккүр она еһтијач олдуғу тәғдирдә фәалијјәт көстәрир. Беләликлә, тәлим процесини тәкмилләшдирилмәси, шакирдләрдә ахтармағ, тапмағ, анламағ, үмүмләшдирмәләр апармағ үчүн дүшүнмәји, тәфәккүр фәалијјәтинә мејдан вермәји тәләб едир. Һәмни тәләбин өдәнилмәсинә хидмәт едән јоллар чоғдур. Шакирдләрнин зәһни фәалијјәтләрини күчәндирилмәси, онлардә ахтарыш тәләбаты вә мүстәғил ишләмәк мејли вә бачарығы јарадылмасынын јени јолларында бирн дә мәһз проблемли тәлимдир. Тәлим процесин елә тәшкил олунмалыдыр ки, шакирд мұәллимин ирәли сүрдүјү јени материалы асаилыгла, әмәк сәрф етмәдән, көркәнилјә дүшмәдән дејил, чидди диггәт вермәклә мұәјјән фикир көркәнилјә мәнимсәми олсун. Асаилыгла дәрк едилән билик, чоҳдан мәлумдур ки, шакирдләрн аз марағландырыр.

Проблемли тәлимни маһијјәти һағгында педагоғи әдәбијјатда мұхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлүр. Бу барәдә дә, тәсәсүф ки, һәлә үмүми рәј јоғдур. Мәсәлән, Ф. Бајков јазыр: «Ғысача дејәчәк олсағ, синифләрдә проблемли тәлим мұәллимлә шакирд арасында јаранан данми, дүз вә әкс әләғә нәтичәсиндә ардычыл сурәтдә тәшкил олунан вә һәлл едилән проблемли вәзијәт системини өзүндә бирләшдирән фәал педагоғи процес кими сәңијјәләндирилә биләр» (122, 12/1971. сәһ. 113). Бурада бир «мәчһул» башға бир «мәчһуләлә изаһ едилјиндән проблемли тәлимни маһијјәти ачылмыр. М. Н. Скәткин јазыр: «Проблемли тәлим—мәктәб програмларында нәзәрдә тутулан әсәс билик вә бачарығларын өјрәнилмәсн әсасында мұәјјән системдә әмәли вә нәзәри сәңијјә дашыјан проблемли мәсәләләрнин һәлл едилмәсн процесинә шакирдләрн систематик сурәтдә дахил етмәкдәр» (бах: 157. 11/1973). Ајдын олмур ки, шакирдләр «проблемли мәсәләнин һәллишә» нә мәғсәдлә дахил едиллрләр? Проблеми ачмағ үчүнмү, јоһса, мұәллим тәрәғиндән проблемни ачылмасыны ешитмәк үчүн?

Н. К. Бабански јазыр: «Проблемли тәлим шакирдләр гаршысында ардычыл вә мәғсәдјәнлү идрак вәзи-

фәләри гојмағдыр, белә ки, мұәллимин рәһбәрлији алтында бу вәзифәләри јеринә јетирмәклә онлар фәал бир сурәтдә јени билји мәнимсәјирләр» (66. сәһ. 49). Белә чыхыр ки, проблемли тәлимни—гаршыларына гојулмуш идрак вәзифәләрини мұәллимин рәһбәрлији алтында шакирдләрнин өзләри јеринә јетирлрләр. Бу, әлбәттә, мүмкүндүр вә проблемли тәлимдә јер тутур. Лакин проблемли тәлимдә, јухарыда дејилдији кими, елә идрак вәзифәләри дә гаршыја гојулур ки, ону ачағ мұәллим ачмалыдыр. М. Н. Маһмутов јазыр: «Проблемли вәзијјәт сисиләсн јаратмағ вә шакирдләрнин тәлим проблемләрини мүстәғил оларағ һәлл етмәк фәалијјәтини идарә етмәк проблемли тәлим процесини маһијјәтини тәшкил едир» (109. сәһ. 289). Мәсәлә јенә дә ајдын олмур. Әввәлә, бурада да «мәчһул», «мәчһул»лә ачмағ чәһди көрүнүр. Иккинчиси, бурадан да белә нәтичә чыхыр ки, проблемли тәлим, шакирдләрнин гаршыја гојулан тәлим проблемләрини мүстәғил һәлл етмәләри, мұәллимләрини исә ону идарә етмәләридир. Процесн мұәллимин идарә етмәсинә сөз јоғдур. Лакин проблемли тәлимдә, тәкрар едирик, чоҳ заман проблем мұәллимин өзү тәрәғиндән ишығландырылыр. Маһмутовун проблемли тәлимә вердији јени тәриғ тамамилә башға сәңијјә дашыјыр. Мұәллимләр үчүн јаздығы чоҳ дәјәрли јени әсәриндә о проблемли тәлимни ону ишкншаф етидрән тәлимлә бағлајарағ јазыр: «Ишкншаф етидрән тәлим, јәһни үмүми вә хусуси ишкншафы тәһмин едән тәлим, ачағ ону һесаб етмәк олар ки, орада мұәллим, тәфәккүрү ишкншаф гаунаујәулугларыны билмәјә истиһад едәрәк, хусуси педагоғи вәситәләрлә, елмин әсәсларыны өјрәнмә процесиндә өз шакирдләрнини тәфәккүр габилијјәтләрини вә идрак тәләбатыны формалашдырмағ үчүн мәғсәдјәнлү иш апарыр. Белә тәлим, фикримизчә, проблемлидир» (110. сәһ. 16). Тәсәсүф ки, бурада да мәсәлә һәлл едилмәмиш галыр. Истәр-истәмәз бир тәриғлә әләғәдәр да суал доғур. Мәкәр башға тәлим типләрини «ишкншаф етидрән тәлим» һесаб етмәк олмәзыр? Мәкәр «ишкншаф етидрмә» тәкчә тәлим типиндән асылдыр? Бәс тәлим методларынын онун мәзмунуну бу барәдә рәлулу кизләтмәк олармы? Көрүндүјү кими, проблемли тәлимни сәңијјәләндирмәкдә һәлә јекдиллик јоғдур. Аз-чоҳ һәғигәтә јахыны бу-дур ки, проблемли тәлим проблемли вәзијјәтләр јарат-

магла алагадардыр. Проблемли вәзипјәтнн өзүнә кәлдик-
дә исә мәшһур совет психологу С. Л. Рубинштейнн дедији-
нә көрә: «Фикри процессн башлангыч моментн проблемли
нн вәзипјәтдән ибарәтдир. Адамда һәји исә анламаг та-
лабаты әмәлә кәлдикдә о, дүшүнмәјә башлајыр. Тәфәк-
күр адәтән проблемдән вә ја суалдан, тәвчүбдән, һей-
рәтләnmәкдән, тәзаддан башланыр. Бу проблемли вә-
зипјәт вәситәсизлә шахсијәт тәфәккүр процесинә чәлб
едилһр; о һәһшиһәр һәр һансы бир мәсәләнин һәлһнә
истигамәтләндирилһр» (141. сәһ. 347). Проблемли тәлим
проблемли вәзипјәтләр јаратмагла, јә'нн шакирдләрдә
нә исә анламаг, һәји исә өјрәнмәк талабаты әмәлә кә-
тирмәк јолу илә чәрәјән едир. Проблемли тәлим әс-
линдә проблемли шәрһ методу илә һәјата кечирилһр.
Лакин ахтарыш методларындан да бу мәсәдәлә исти-
фадә етмәк мүмкүндүр. Проблемли тәлим һаггында бу
үчүмин мә'лумат вә мұләһизәләр мұхтәсәр нәзәр сал-
дыгдан сонра республика мәктәпләриндә бу тәлимни
тәтбигинә даир топланмыш тәчрүбәјә даир бир нечә
сәһвијәви мисал кәтирмәк истәрәк. Чүнки бунсуз мә-
сәләнин маһијәтнин јахшы дәрк етмәк чәтиндир. Азәр-
бајҗан мәктәпләриндә проблемли тәлим 60-чы илләрнин
ахырларындан тәтбиг едилмәјә башламышдыр. Инди
исә елә бир мәктәб тәсәввүр етмәк олмаз ки, орада
проблемли тәлим вә ја проблемли вәзипјәт һаггында
сөһбәт ачмасынлар, ону аз вә ја чох дәрәчәдә һәјата
кечирмәјә чалышмасынлар. Һәлә тәчрүбәннн илк иллә-
риндә кәич физикә мұәллимин А. Гафаров (Баки, 190
нөмрәли мәктәб) јазырды: проблемли тәлимни тәтбиги
«шакирдләрдә дәрсә мараг ојадыр, онлары һәјәчан-
ландырыр, онларда елә бир фәаллыг ојадыр ки, һәтта
синфи идарә етмәк чәтинләшир». Х синифдә «фотоэф-
фект һадисәси» мөвзусунда апардығы дәрси мисал кәс-
тәрәк о, сөзүнә давам едиб дејир: «Шакирдләр гар-
шысында, онлар үчүн зиддијәт тәшкил едән, бир нечә
тәчрүбә јојулур. Тәчрүбәләрнн нәтичәсиндә әсәсән фә-
тоэффектнн биринчи гауну ишығын далға нәзәрнјә-
синә көрә изәл едилһрсә, II вә III гауну бу нәзәрнјә-
синн зиддиә чыхыр. Белә ки, ишығын дуализм нәзәрнјә-
јәсн там «чылаплагы» илә шакирдләрнн көзләри
өпүндә чапланыр. Онлар ишыға кәһ далға, кәһ да
һиссәчкәләрнн ахыны кимн хәсә вернрләр. Шакирдләр
бурада нә исә бир ујғунсузлуғ һисс едирләр. Истәр-ис-

тәмәз мұәллимин динләмәк арзусу јараныр. Бу исә квант
нәзәрнјәсинн өјрәннләмәси үчүн талабат доғурур. Һа-
дисәсинн белә бир зиддијәтли шәкилдә јојулушу бөјүк
бир проблемә чеврилди. Демәли, артыг дәрсдә про-
блемли вәзипјәт јарадылды. Шакирдләрнн илди јалһыз
бирчә мәсәлә дүшүндүрүр: мұәллимин динләмәк, ондан
көмәк алмаг. Демәли, шакирднн даһилл әләминдә өј-
рәнмәк үчүн еһтијаҗ һиссә-талабат јаранмышдыр. Бу
исә шакирднн зәһнини ишләдир, диггәтнин сәфәрбар-
лијә алыр вә һадисәсинн маһијәтнин өјрәнмәк үчүн
онун сә'јини артырыр.. Шакирдләрнн идрәк фәаллијә-
тинн инкишаф етдирнр». (30, 12/1970). Мұәллимин
М. А. Јемпјанова (Баки, 90 №-ли мәктәб) «Чография-
ја дәрсләриндә проблемли тәлим» мөвзусунда етдиги
мә'рузәдә һаггы олараг гејд едир ки, мәктәб тәһсини
гаршысында шакирдләрнн зәһни гүввәләринн инкишаф
етдирмәк мұһүм проблемләрдән бири кимн дурмушдур.
Бунун үчүн мұхтәлиф ишләр көрмәк, о чүмләдән про-
блемли вәзипјәт јаратмаг мұһүм педагогик тәдбирдир..»
Лакин һәр суал дәрсдә проблемли вәзипјәт јаратыыр.
Проблемли вәзипјәтн мәһз о суал јарада билһр ки, ша-
кирдләр әввәлләрдә өјрәндикләри билликләр истиндә
едәрәк она чаваб верә билмәсинләр. Мәсәлән V синифдә
«Вулканлар вә гејзәр» мөвзусуну кечәркән «әкәр ли-
тосфердә чатлама әмәлә кәлсә вә тәзјиг азалас мағна-
да нә һадисә ола биләр?» суалына шакирдләр әввәлләр
алмыш олдуғлары билликләрә әсәсән чаваб верә бил-
ләрләр, Башга бир мөвзуда мәсәлән, «Һаванын үст гатла-
рында истилик» мөвзусуну кечәркән «Јајда дағлара
чыхан туристләр нә үчүн өзләри илә хизәк көтүрүрләр?»
суалына ушағлар «җар вәр, чүнки оралар јајда сојуғ
олур» дејә асанлыгла чаваб вернрләр. Лакин «нә үчүн
сојуғ олур?» суалына чаваб верә билмирләр вә буран-
дан да проблемли вәзипјәт јараныр: шакирдләр бөјүк
марагла јәни билги өјрәнмәјә һәвәс көстәрирләр.» Да-
һа бир мұәллимин тәчрүбәсинә нәзәр салаг. 18 №-ли
мәктәбин (Баки) рус дили вә әдәбијјәти мұәллимин
Л. М. Лүтвәлибәјова јазыр: Методика елми илди мұә-
ллимләрнн диггәтнин дәрән елә методларла апармаға
јөнәлдир ки, орада мұәллимин шакирдләрнн мұстағил
зәһни фәаллијәтләрнн активләшдирмәји күчләндир-
билсин. Она көрә дә биз мұәллимләр «шакирдләрдән
нә чүр тәлим фәаллијәтн тәләб олундуғуну, дәрсдә онун

на чүр һајата кечирилмәсини билмәлијик ва онларын тә'лим фәаллијатини нөвүнү әввәлчәдән нәзәрә алма-
лыгы» (143, 3/1976—сәһ. 83). Рус әдәбијатынын тәдри-
си үзрә IX—X сииһифләрдә проблемли тә'лимни тәтби-
ги; проблемли вәзипјәт јаратмаш ишиндә Лутвәлибәјова
зәккин тәчрүбә топламышдыр. Бу тәчрүбәнин топлам-
масы јолларындан бәһс едән мүәллим гејд едир ки,
«Јени дәрсә һазырлашдыр мән шакирдләрни гаршы-
сында нә кими проблемләр тојмагы мөјјәләшдир-
рәм, һатта дәрсин һәр мәрһәләси үчүн: јени биликләр
шәрһ едәркән, сорғу просесиндә, мусәһибә апараркән,
мүһәзирә вә ја нәгд едәркән, јени билги мөһкәмлә-
дирәркән, һәр мәрһәләнин өзүнә мүнәсиб проблем ирә-
ли сүрүр, евә верилән тапшырыгыи шакирдләр тәрә-
финдән нә чүр јеринә јетириләчәји һаггында дүшүнү-
рәм» (Јенә орада).

Рус әдәбијаты дәрсләриндә онун проблемли вәзип-
јәтләр јаратмасы һаггындагы тәчрүбәси дә чох марә-
лыдыр. М. Горкинин «Апа» романыны кечәркән мүәл-
лимни дәрсә јаратдыгы вәзипјәтә нәзәр салаг. Евә ве-
рилмиш тапшырыглары јохладыгдан сонра шакирдләрә
мүрачәптә дејир: «Беләликлә, биз ону ајдылашдыр-
дыг ки, Пеләкеја Ниловна фәал сурәтдә иигилаби һә-
рәката гошулур. Ийди Нилвананы иигилабчы олмаға
нә чүр кәлиб чыхдыгыны ајдылашдырмайыг». Онун
бу суалы, шүбһәси, ади суал дејил, проблемлидир.
Чүнки шакирдләр билдикләрни (Ниловна иигилабчы
олду) илә өјрәнәчәкләрни (нә үчүн иигилаби һәрәката
гошулду) арасында артыг зиддијәт јаранмышдыр. Бу
зиддијәти ачмаг лазымдыр. Мүәллим гисмән ахтарыш
вә ја евристик методла ишә давам едир, ардычыл су-
аллар верир, шакирдләрни көһнә биликләрини, о чүм-
ләдән СССР тарихиндән өјрәнмиш олдуғлары бил-
икләрини дә сәфәрбәр едир, өзү дә әләвләр едир, аддым-
бааддым ирәлијә кетмәктә проблемни ачыр. Мәһз белә
јарядычы шәкилдә дәрс апаран мүәллимни шакирдләр
јүксәк наилијәтләр газаныр. Проблемли тә'лим
тәтбиғ едәркән, дејилдији кими, чох заман проблемли
шәрһ методу ишләдилр вә проблемни дә мүәллимни
өзү ачыр. Лакин елә мөзүләр дә ола билр ки, про-
blemли вәзипјәти—гисмән-ахтарыш вә ја евристик мето-
дуи тәтбиғи илә гаршыја чыхан тә'лим зиддијәтнин
көһнә дәрсләрә әсасән шакирдләр мүәллимлә бирлик-

дә арадан галдырыр, јени билик әлдә едирләр. Бу ба-
рәдә өз тәчрүбәсиндән бәһс едән ријазипјәт мүәллим
О. Мәмһәдов (Сабирабад рајону) һәндәсә үзрә VII
сииһифдә «Трапесиянын саһәси» мөвзусуну (теоремини)
кечәркән проблемли вәзипјәт јаратдыгыны вә әввалләр
кечһлмиш олан теоремләрә истиһад едәрәк шакирдләр-
рин өзләринә истиҗа чыхартдырдыгыни гејд едәрәк
дејир: «Дүзбучағлынын, паралелограмын, үчбучағын
саһәсини һесабланма гадјасыны—бу барәдә әләғадәр
дүстурлары билән шакирдләр гаршысында јени вәзип-
јәт—трапесиянын саһәсини һесабламаја анд дүстуру
билмәк лазым кәлдикдә чәтинлик јараныр. Чәтинлији
ачмаг үчүн фикирләширләр. Мүәллимни јардымы су-
алы онлара көмәк едир. Јухарыда гејд олупан фиғур-
ларын саһәләринә даир дүстурларын һәр бириндә фи-
гуруи отурачагы вә һүндүрлүҗү иштирак етдијини, тра-
песиянын ики үчбучаға бөлүнү билмәсини, үчбучағын
саһәсини һесаблама гадјасыны јада-салдыгдан сонра
трапесиянын да саһәсини һесаблама гадјасыны ачмаг
асанлашыр» (57, 1/1977, сәһ. 45—46).

Бүтүн буларға бәрәбәр ону да демәлијик ки,
проблемли тә'лим универсаллашдырмаг, ону һәр
сииһифдә, һәр фәһн үзрә, һәр дәрсдә тәтбиғ етмәјә ча-
лышмаг тә'лим просесинә ачмаг зәрәр верә билр. Тәс-
суф ки, белә тәшәббүсләр вардыр. «Дәрсдә проблем»
башлыгы алтында дәрч олунмуш бир мәғаләдә мүәл-
лим (А. Муравјов) проблемли тә'лимни әһмијјәтнин
дүзкүн гејд етмәклә көзләһилмәдән белә бир нәтиҗә
кәләрәк дејир: «Һәр дәрсдә тә'лим проблемни јаратмаг
лазымдыр» Бәли. Башға чүр олса, о дәрсин фәјда-
сы јохдур» (157, 27, IV/1972). Проблемли тә'лим о зам-
ан тәтбиғ едилмәлидир ки, о иши һаддән артыг кәр-
киләшдирмәсин, узатмасын, тә'лимни динамиклијини
позмасын, шакирдләрдә ахтарычылыг талабаты ојат-
сын. һағлы олараг гејд едилр ки, мәктәб програмла-
рынын ачмаг бир гисмини, өзү дә кичик гисмини тә'лим
едәркән проблемли тә'лимни тәтбиғ етмәк олар. Әләвә
едак ки, проблемли тә'лимни тәтбиғи һеч дә һәр заман
мүәллимни истәјиндән асылы дејилдир. А. М. Матјүш-
кин һағлы олараг јазыр ки, проблемли вәзипјәт, һәр
шөјдән әввәл, тә'лим тапшырыгы олмајыб шакирдин
психи вәзипјәти илә сәчипјәләһнр, тә'лим тапшырыгыны
јеринә јетирәркән мејдана чыхыр (бах: 107, сәһ. 100).

Бүтүн буилары уунда билмәрик. Көрүндүүү ким, республика мектептеринде проблемли тәлим кениш өлчүдө дахил едилер вә өзүнүн илк мүсбәт нәтижәләрини вермәкдәдир. Диггәтәләлјг чәһәтләрдән бири дә будур ки, проблемли тәлимни ајры-ајры фәһләр үзрә тәтбиғини күтләвиләшдирмәк мөгсәдлә ана дилиндә, кичик һәһмли дә олса, әләгәдәр педагожи (хүсуси методика үзрә) әдәбијјат да нәшр олунмаға башланмышдыр. Нөгсанларына бахмәјар бәлә әдәбијјатни нәшр олунмасы республикада педагожи фикрин иккишафы бахымындан ирәлнјә доғру атылан адым кимн гүнмәтләндирилер. Тәәссуф едиләчәк чәһәт ондан нбарәтдир ки, проблемли тәлимни ақтуаллығына даир мејдана чыхан илк мұвафиг педагожи әдәбијјата әсаславыдгыларындан бу китабларда проблемли тәлимә даир дүзүкн фикирләрә јанашы елә мүһәһсәли фикирләрә дә јол верилншдир ки, әмәли ишләриндә мүәллимләрни чыхылмаз вәзпјјәтдә доғру, чүһкн онлар бир вә ејнн мәфһум һағгында зиддпјјәтлн фикирләрә раст кәлр, һансынын доғру, һансынын јанлыш олдуғуну мүәјјәләшдирә билмнрләр. Мәсәлән, кәһч алим А. Нурушов әсәриндә рпјјәзпјјат мүәллимләрннә проблемли тәлимни тәтбпғинә даир дәјәрлн мәлумат вермәклә бәрәбәр, проблемли вәзпјјат айлдышынын гејрн-дәгпг шәрһиннә јол верпр. О јазыр: «Проблемли снтүаспја—һәлли ахтарыш тәләб едән дәрк олунмуш чәтпнлнқдр. Чәтпнлнқ јалпыз дәрк едилән олдуғда, јәһн шақпдр ону һәлл етмәк үчүн гәбул едә билдпкдә проблемли снтүаспја јараныр» (50, сәһ. 6). Проблемли снтүаспјаја әдәбијјатда чох тәриф верилншдир. Проблемли вәзпјјәтн тәлимн просесиндә спеспфпк бир шәрәнт һесаб етмәклә мүәллиф гејд едир ки, «бу шәрәнтдә снпф проблемли суалларын һәлли илә мәшғул олур» (50, сәһ. 7). Бәлә чыхыр ки, вәзпјјат јараныр, шақпдрләр дә (шүбһәснз мүәллимин рәһбәрлпји илә) ону һәлл едпрләр. Нәзәрдә сахламағ лазымдыр ки, проблемли вәзпјјәтн јаранмасында суал иштпрак едә биләр, ләкпн онун мәһпјјәтн јухарыда шәрһ олудуғу кпмн, һеч дә суалларда дејил, шақпдрләрин өјрәнмшн олдуғлары билпкләрә өјрәнәчкәләри билпкләр арасында јаранан зиддпјјәтдәдир. Нурушов буна «чәтпнлнқ» дејпр. Етпраз етпнрпк. Ләкпн бу «чәтпнлнқләр» чох заман шақпдрләрин дејпл, мүәллимләрнн вәснәтәсплә ачылыр. Проблемли тәлимни

һәјата кечприлмәсп үчүн истпфадә олунан методлары Нурушов дүз кәстәрп. Бурада әсәсән үч методдан истпфадә олунур: 1. Проблемли шәрһ методу—проблемн гаршыја гөјнмәк да, ону ачмағ да мүәллимин өз үзәрннә дүшүр. 2. Еврпстпк вә ја һисмән ахтарыш методу—мүәллимлә шақпдрләрин бпркә ахтарышы нәтижәспндә мүәллимин гаршыја гөјдүғу проблем ајдынылашыр. 3. Тәдгпгәт методудур ки, мүәллимин ирәли сүрдүғу вәзпфәни шақпдрләр мустәгпл јеринә јетпнрпрләр.

Проблемли тәлимни мәһпјјәтинә даир јухарыда гыса да олса ишығландырылан мүһәһсәләр, һәмчпннн мектепләрннннзпнн бу тәлим типпннн тәтбпғинә даир топланыш олдуғлары тәрүбәһнн нәзәрдән кечпрдпкдән сөһра бу тәлим типпнн сәһпјјәләндпрмәк бир гәдәр асанлашыр. Бәлә һесаб едпркн ки, проблемли тәлим, шақпдрләрә јөнн билпк вермәк үчүн, тәлим просесиндә проблемли вәзпјјәтләр јарадыб ону мүәллимин мәһәртлә ачмасы вә ачдырмасы системннн ифадә едән тәлимдир. Проблемли вәзпјјәтнн ачылмасынын исә үч һәлдә олдуғуну јухарыда көрдүк.

Бәлә бир тәрифин мұһәһсәтлпјјннн онда көрүрүк ки, бурада һәм бу тәлим типпннн гаршысына гөјдүғу мөгсәд, һәм дә онун спеспфпк һәлли јолу вә һәлл едәнләр кәстәрплпр.

Дпфференсәл тәлим вә ја фәрдпләшдпрымш тәлим һағгында. Бу, о гәдәр дә сәдә мөгсәлә дејплдир. Дәрсдә шақпдрләрин гаршысына мұәјјән идрәк вәзпфәсп гөјдүғда мүәллим онун бүтүн шақпдрләр тәрәффпндән дәрк едплмәспнн күдүр. Ләкпн снпфдә олан шақпдрләрин һәр бпри бу вәзпфәспн ејнн сәвпјјәдә јеринә јетпнрмәјә гәбпл дејплдир. Зәпф охујан шақпдрләр она чалышырлар ки, һөгсанларынын ләғв едпб керпјјә гәлмәспнлар, гүввәли охујан шақпдрләр исә сүрәтлә ирәлмәмәјә гәбпл олсалар да керпјә гәлалары кәзләмәк мәчбурпјјәтнндә олсулар. Бүтүн ишн һазырдығы орта сәвпјјәдә олан ушағларын үзәрнндә мәркәзләшдпрмәк һеч дә һәмнпнә јакыны нәтпгәч вернпр. Бурадан да «дпфференсәл тәлим» вә ја «тәлимн фәрдпләшдпрмәк» идејасы доғур, она еһтпјәч һисс едплр. Доғрудур, бәзпнләрн дпдактпканын «шақпдрләрин фәрди хүсуспјјәтләриннн нәзәр алмағ» прпнсппнн истпняд едәрәк тәлимн фәрдпләшдпрмәһннн јерспз олдуғуну сүбүт етмәјә чалышырлар. Ләкпн буһунла разылашмағ чәтпн-

дир. Башгалары һаггы оларак көстөрирләр ки, тә'лимнн фәрдиләшдирмәк шакирдләрә фәрди янашмагы ләв етмир, ону кенишләндирү вә һәр шакирднн инкишафы үчүн мұвафиг шәрәит яратмагы нәзәрә тутур. Бу проблемнн һәл едилмәсн әтрафында тәкчә бизнм өлкәмиздә дејил, капиталист өлкәләриндә дә чохдан сөйбәт кедир. АБШ-да бу мәсәлдә тестләринн һәлләсн әсәсән шакирдләрин «эңифләр» вә «гүвәллиләр» дејә синифләр вә ја мәктәпләрә бөлүрләр. Һәр синифдә вә ја мәктәбдә шакирдләрин сәвијәсинә мұвафиг програм тәтбиг едирләр. Һәким буржуа синифинн мәсәдләринә үгүн үјдүрүлмүш олан бу јол совет педагогикасы тәрәфиндән гәт'и рәд едилир. АБШ-да даһа башга јоллар тәтбиг едирләр, о чүмләдән, фәннләрин мәктәпләрдә шакирдләринн өзләриннн сечмәсн јолу илә өјрәдирләр. Шакирд әкәр һуманитар елмләрин чох севирсә, онлары өјрәшпир. Ушагаларнн үмүмн инкишафынн зәрәринә олан бу јол дә јарытмаздыр. Сон заманларда АБШ-да кечирилән експериментә әсәсән даһа бир јолла кетмәк тәклиф олунур. «Бу тә'лим системиндә шакирдләринн габилјјәтләрин нәзәрә алынур вә материалнн систематик изаһы (синифдә олан—М. М.) һәр бир шакирднн габилјјәтинә үгүнләшдырылар; һәтта ади мәктәпләрдә белә, мәсәлән, ријазинјјат елә тәдрис олунур ки, мұхтәлиф ушагалар мұхтәлиф чәтинликдә олан чалышмалары јеринә јетириләр... Бәзиләри там әдәдләрин чыкылмасынн кечир, диқәртләрин онлуг сәј системи илә мәшгул олур, үчүнчүләр кәсләрнн үзәриндә олан әмәлијјәти өјрәтирләр...» вә с. (бах: 121. сәһ. 21, 17).

Илк бахышда адама елә кәлир ки, бу чүр тә'лим типиндә елә бир пис чәһәт јохдур. Әслиндә икә, јухарыда дејиләднн кимн, АБШ-да ушагаларнн габилјјәтинн тәјин етмәк үчүн тест методуну тәтбиг етмәклә шакирдләр арасында синиф фәрг тојмаға даһа чох мејл көстөрирләр, «ағларын» бир мәктәбдә, «ғараларын» башгасында охумасынн «елмн сүрәтдә әсәсләндирмаға чалышырлар. Тә'лимнн фәрдиләшдирмәк проблеминн һәл етмәк үчүн совет мәктәбин вә педагогикасы башга јолла кедир. Тә'лимнн фәрдиләшдирмәк вә ја дифференциаллашдырмаг һеч дә синифдә һәр шакирдлә хүсуси програм вәситәсизлә мәшгул олмагы тәләб етмир, әкиснә, елә пријомларнн тәтбигинн тәләб едир ки, орда һәр шакирд өз хүсусијјәт вә габилјјәтләринә әсәсән

дәркәтмә фәалнјјәтиндә ләнкимәснн, имкан даһилиндә прәлијә кәдә билсин, синифдә һәм кернјә галайларла иш апарылсын, һәм дә прәлидә кәдәләр нәзәрән гачмасын, һәм дә синифдә бирликдә ишләмәк тәләбн позулмасын. Бу чүр тә'лим нөвү тәшкил етмәк чәтиндир. Ләкин вачибдир вә мүмкүндүр. Бу проблем, бу тә'лим типн һаггында сон заманлар чох данышылса дә классик совет педагогикасы бу барәдә чохдан ләзымн көстөрнш вермишдир. Н. К. Крупскаја јазырды: «Евә тапшырыг верәрәк бәрәбәрләшдирмәјә јол вермәк ләзым дејилдир. Тапшырыглары фәрдиләшдирмәк, шакирднн кәм-кәсирларынн һесабә алмаг, онун билн вә вәрдишләриннн мәчмүјүнү билмәк ләзымдыр. Даһа гүвәлли охујан шакирдә елә тапшырыглар вермәк ләзымдыр ки, бу тапшырыглар ону прәли чәкмәк дејил, анчәг билнкләрнн дәрннләшдирсин, билнкләрннн кејфнјјәтинн јакшылашдырсн» (92. ч. 3, сәһ. 515). Габагычл мұәллимләр бу көстөрншдән чохдан истифадә едирләр. Бу барәдә зонкин тәчрүбә газанан мұәллим А. А. Кирсанов (Газан шәһәрн, 1 №-ли мәктәб) јазыр: «Бүтүн синиф гаршисында бир вә ејин идрәк вәзифәсн тојулур. Һәминн вәзифәсинн һәллн үчүн ләзым кәлән бачарыг вә вәрдишләр ушагаларнн сәвијәсиндән асылы оларәг фәрдиләшдирилр. Шакирдләрин бир гисмн үчүн вәзифәсинн јеринә јетирилмәсннн мәсәд вә ичрә гаддаларынн шәрһ етмәк кифәрт һесаб олундугу һәллә, о бирн гисмн үчүн тапшырыглары мәнгити вә гурулуш чәһәтдән бир-бирн илә баглы олан мұхтәлиф кичик мәрһәләләрә белмәк мәсәдә даһа мұвафиг олур» (148. 5/1963, сәһ. 28). Тә'лимнн фәрдиләшдирмәк дәрсинн бүтүн мәрһәләләриндә һеч дә ејин јолла тә'лимн едилә билмәз. Әкәр дәрс шакирдләрин ев тапшырыгларынн јохланмасы илә башланырса вә бу мәсәддә синиф ев тапшырыгларынн бәнзәр чалышмалар верилтрсә, чалышмалары фәрдиләшдирмәк ләзым кәлир; орда һәм орта дәрәчәли, һәм јүксәк дәрәчәли чәтинликлә бәрәбәр, һәм дә нисбәтән асан чалышма тәтбиг едилә билр. Чох гүвәлли охујан шакирдләр үчүн асан чалышманын фәјдасы олмадыгы кимн, зәңф охујан шакирдләрә дә чәтин чалышма вермәјин мә'насы јохдур. Ләкин мұхтәлиф чәтинликләрдә верилән чалышмаларын һаьмасы програм тәләбннә үгүн олмалыдыр. Бурада анчәг «максимум» вә «минимум» һәчмдә чалышма вермәк мүмкүндүр.

Шакирдләрнин һамасы үчүн «минимум» чалышмалары јеринә јетирмәк мәчбурн олдугу һалда, «максимум» чалышмалар даһа чох гүвәли охујан шакирдләрә мәсләһәт көрүлә биләр. Јеһи материалн ишәрн заманы фәрдиләшдирмәһи үнүтмәк олмәз. Бу мәгсәдлә зәһф охујан шакирдләр үзәриндә көз гөјмәк, онларын баша дүшмәләринн билмәк үчүн тез-тез онлара мүрачнәт еднб сорунмаг, ләзим кәлдикдә изаһы тәкрар етмәк, јеһи чәһин материалны һиссәләрә ајырмаг, әләвә мисаллар чәкмәк, гүвәли охујан шакирдләрә тәкрар етдирмәк вә с. ләзимдир. Тәлим материалны мейкәмләндирән заман да шакирдләрә фәрғли чалышмалар вермәк мәсләһәтдир. Евә тапшырыг верәндә иә һәр шакирд үчүн мәчбурн олән тапшырыгдан башга, гүвәли охујан шакирдләрә, һәмчннин бу вә ја башга гадјаны зәһф мәннәмәһиш олән шакирдләрә дә әләвә тапшырыг вермәк мәгсәдә мүвафғидир. Беләликлә, тәлимн дифференсәлләшдирмагы вә фәрдиләшдирмәһи мәгсәди ондан ибарәтдир ки, керидә галан шакирдләрә көрә ирәндә кәдәләринн инкишафы ләһкидилмәһи вә әкәһнә, ирәндә кәдәләрә көрә керидә галанлар нәзәрдән гачмасын. Догрудур, тәлимнн бу нөвүчү тәтбиг едәнләринн һамасы ејһи дәјәрли наһилјјәтлә сәһијјәләһмиз, ләкин һамасынн дүзкүн јол сәһијјинн инкар етмәјә әсәс јохдур. Бу барәдә чох мисал кәтирә билдрәк. Аһчаг аһагыдакылары кәстәрмәклә кифајәтләһрик. Мүәллим Л. Г. Манәфов фәрди тәлимнн тәтбигиндән сәһбәт ачараг јазыр: «Шакирдләрдә тәлим процесиндә фәаллыг ојадан ириомалардан бирн онлара фәрди тапшырыглар вермәкдән ибарәтдир...

Тәлим процесинн фәрдиләшдирмәһи маһијјәти ондан ибарәтдир ки, дәрәдә бир вә ејһи идрәк вәзифәһи гарһија гөјүлдүгдә она наһл олмага чалышмаг ләзимдир ки, снншдә шакирдләрнин һамасы онун өһдәһиндән кәһһи. Рус дили дәрәһриндә тәлимнн дифференсәлләшдирмәһи материалн мәннәмәһиш процесини аһаһлашдырыр, шакирдләрн фәаллашдырыр, рус дилинә онларын марагыны јүкәһлдир вә там мүвәфғәһијјәт әлдә етмәк үчүн кәһһи инкаһлар ачыр. Тәһрүбә кәстәһрик ки, шнш дифференсәлләшдирмәһи дәрһиһи бүтүн мәһһәләһриндә тәтбиг етмәк олара» (143, 11/1979, сәһ. 69).

Кәһбәчәр рајону Башлыбел кәнд мәктәһинн рнја-

зһијјат мүәллимн Н. Гәһимов јазыр ки, мән өз тәһрүбәмә истинәд едәрәк дејә биләрәм ки, тәлимн фәрдиләшдирмәһи дүзкүн, мәгсәдәһпүлә вә мүтәәкһил аһарында бөјүк мүвәфғәһијјәтләр әлдә еднлр, кернја галан шакирдләр тәдричән ирәһиләмәјә наһл олурлар. Тәһрүбәһиндән чох мисаллар кәтирән мүәллим, бунун фәјдалы олдугуну сүбүт етмәјә чалышыр вә ону тәтбиг етмәһи һәмкарларына мәсләһәт көрүр (бах: 29, 9/1977, сәһ. 35—37). Бу барәдә мүфәссәл олараг рус дили мүәллимн Н. М. Рзагулузадәһинн (Баһы, 114 №-һи мәктәб) тәһрүбәһи үзәриндә дајанаг. О јазыр: һазырда тәлим процесинн дифференсәлләшдирмаг вә фәрдиләшдирмәк јоллары үзәриндә һәм педагогн етһи, һәм дә педагогн коллективләр чох чалышмагдадылар. Мәктәбһиһин рус дили мүәллимләрн, јеһи програмлара кәһмәк мүнаһибәтнлә шакирдләрнин идрәк фәаллијјәтинн активләшдирмәк үчүн ирәһи сүрүлдән методик проблемәлардан (тәлим тнпләриндән—М. М.) тәлимн фәрдиләшдирмәк вә дифференсәлләшдирмаг проблемннн үзәриндә иһиләмәһи сәһһиһиләр. Тәлим кәјфијјәтинн јүкәһлтмәк үчүн һәр шакирдинн иһканы вә габиллијјәти сәһијјәһиндә ирәһиләмәһинн биз әһ вачнб тәдбирләрдән бирн һесаб едһрик. «Бунун үчүн дәрәс һазырлашаркөн аһагыдакылары нәзәрдә саһламаг ләзимдир: Кимә вә нә барәдә суаллар вермәк, кимә фәрди тапшырыглар вермәк, зәһф охујан шакирдләрә нәдә вә нә чүр көмәк етмәк, гүвәли охујан шакирдләрә нә кнмн суаллар вә тапшырыглар вермәк ки, онларын һәр бирн тәлим процесиндә мәнгул олсун, иһилән нә өһләри јәһһиһи, нә дә баһгаларына мане олсунлар, там кәркнһилк иһәрәтншдә иһиләһиһиләр, иһкән даһилнлә даһа чох мүтәһгәһиләк вә тәһһббүс ифадә етснһиләр».

Шакирдләрнин фәрди габиллијјәтләринн дәрһидән өјрәһмәјә тәһрик етднһинн гөјд едәрәк мүәллим дејыр: «Мән зәһф охујан шакирдләр үчүн елә тапшырыглар һазырлајырам ки, онларын зәһһи габиллијјәтләринн даһи инкишаф етдирснн, нисбәтән јүһкүл тапшырыглар үзәриндә онларын үмүтәһһил һазырлыгтарынын сәһијјәһинн чох аһагы сәһмасын, онлары чәһһилкләһи јох етмәјә иһриһкәһлдирснн». Шакирдләрн дифференсәлләшдирмаг дедикдә, мүәллим бунун онлары мәктәбә һазырламагдаһи, онларын тәлимә олән мүнаһибәтләринн

дәки фәргләрден, габилитјәтләрн арасындакы фәргләрден, шакирднн психн хуәснјјәтләрн илә алағадар әсәб системннн хәссәләрнндән вә с. ибарәт олдугуну дејир. Шакирдләрнн «габилитјәтләрн» дедикдә исә үмүмнј-јәтлә, ону нәзәрдә сахламағла бәрәбәр, һәм дә ајры-ајры фәһләрн, о чүмләдән икинчн дилн өјрәймәјә данр габилитјәтн дә нәзәрә алмағ лазым кәлднннн гејд едир. Дифференсналлашдырмада о, шакирдләрә верилән гнј-мәтләрн әсәб көүрмәннн јайлыш олдугуну гејд едәрәк дејир кн, шакирдләр арасында сәј кәстәрән вә сәј кәстәрмәјәнләрә ејнн гнјмәт вермәк олмәз. Чох марағлыдыр кн, мұәллим фәрдиләшдирмәннн нүмајнш етдирмәк үчүн һәтта бир мәшғәләннн мұхтәсәр планынн, онун нә чүр чәрәјән етмәсннн дә мәғаләсннә әләвә едир. Биз дә ону бурада мұхтәсәр вермәјнн лазым билнрнк. Н. Рзағулузадә ону нарахат едән бир мәсәләнн—нечә етмәк кн, шакирдләрнн дәрәдә әмәјн даһа мәнсулдар вә дәрснн мұаснр тәләбләрннә чаваб верән олсун—мәсәләснннн гејд едәрәк бу мәсәләдә мәшғәләнн нә чүр гурдугуну шәрһ едир:

Дәрснн әввәлн. һәр шакирднн гаршысында ишчн материалы топланмыш говлуг, дәфтер, грамматикаја данр мә'лумат верән лүғәтләр, сннпфдәнхарнч охунун күндәлнјн, әкс-әләғә вәснпәтләрн (перфокарт, снғнал картн, алгоритм гејдләрнн вә с.) вардыр. Шакирд дәрәс охумаға һазырдыр...

Јени мөвзуну өјрәймәјә башлананәдәк. Тә'лим просәсннн елә башламағ лазым кәлнр кн, һәр шакирднн әмәјн мәнсулдар олсун. Дифференснал тә'лнмнн тәтбнғн зәрурәтн дә бурадан доғур. һазырлығлары орта сәвнјјәдә олан шакирдләрә кечмнш дәрснн тәкарнынн апарыр, онлары јени бнлнјн ајдын дәрәк етмәјә һазырлајыр. Гүвәлн шакирдләрә исә дәрслнк вә ја башға материалә истннад едән јени бнлнјн өјрәймәк үзәрнндә чалышмағ тапшырылыр...

Јени материалы өјрәймәк. Мұәллнм дәрсн шәрһ едир, шакирдләр днғгәтлә гулағ асыр. Ләкнн ола бнлснн кн, һәрәсн ону бир чүр баша дүшүр: бәзнләрн там баша дүшүр, икинчнләр гнсмән баша дүшүр, үчүнчүләр исә һеч баша дүшмүрләр. Бурада фәрдиләшдирмәк јардым едир... Зәнф охујанлара суаллар вернр, нәјн баша дүшмәднкләрннн өјрәннр, јени бнлнјн јенндән тәкарн едир, јени мнсаллар кәтнрнр. Онлара мұхтәлнф шәклндә су-

аллар вернр, һамысыннн материалы дәрк етмәсн тә'мнн еднлнр...

Јени материалын мөһкәмләнднрнлмәсн. Мәшғәләннн бу мәрһәләснндә үч әсәб фнкснја јерннә јетнрнлнр: јеннчә өјрәннлмнш материал тәкарн еднлнр, бнлнкләр тәкмнлләшднрнлнр, бачарығ вә вәрдшләр јарадылыр. Она чалышмағ лазым кәлнр кн, јени материалы шакирдләрнн һамысы дәрәдә өјрәнснләр. һазырлығлы шакирдләр јени бнлнкләри дәрннләшдирмәклә алағадар ишләр көрүр. Бнлнкләрн орта сәвнјјәдә оланлар јени бнлнклә әввәлләр өјрәнднкләрннн алағәләндрнрләр вә беләннклә, јени материалы даһа јахшы баша дүшмәјә чалышырлар. Зәнф охујанларла мұәлнм даһа чох мәнсул олур, онлары хуәсннә бнлнјн практикаја тәтбнғн үзәрнндә ишләднр...

Евә тапшырығ вермәк. Евә верилән тапшырығ да фәрдиләшднрнлнр. һамы үчүн нчрасы мәнбурн олан тапшырығдан башға, һазырлығлы шакирдләрә әләвә тапшырығларын дә вернлмәсн тәчрүбә еднлнр...

Мәғаләсннн сонунда тәчрүбәсннә архаланан мұәлнм јазыр: «Дифференсналлашдырылмыш тә'лнм сннпфдә олан шакирдләрнн һамысыннн ејнн сәвнјјәдә бнлнк алмасынн тә'мнн етмәсә дә, зәнф охујан шакирдләрнн дә програмы әсәсән мәннмәсмәләрннн, шакирдләрнн бнлнк сәвнјјәләрн арасында олан фәрғн хәјлн азәлтмаға нмкан вернр» (бах: 143. 2/1978, сәһ. 75—79).

Мәктәб тәчрүбәснн дифференснал тә'лнмнн мәктәбләрнннә кеннш дахыл еднлмәснннн анчағ бөүк бир пәнлнјјәт олдугуну кәстәрнр. Ајдын олур кн, бу тә'лнм тнпн илә мәшғәлә тәшкнл етднкдә ишн елә гурмағ нәзәрдә тутулур кн, һәр шакирд өз гүвәсннә көрә ишләснн, ејнн заманда дндактнк вәзнфә дә бүтүн шакирдләр тәрәфннндән јерннә јетнрнлмнш олсун.

VII ФАСИЛ

ДӘРСИН ТӘКМИЛЛӘШДИРИЛМӘСН ЈОЛЛАРЫ

Сон илләрдә дәрсин тәкмилләшдирилмәсн мәсәләләрини ишыгландырмаг мәғәзилә рус дилиндә бир сыра гүмәтлн әсәрләр нәшр едилмишир. Тәсәүф ки, республиканын педагожи журнал вә мәчмүүләриндә буна даир чап олунмуш бир нечә мәғаләләр, бу проблемә һәср едилмиш елми-практик конференция материаллары (1971) истиһса едиләрсә, һәмниг проблемә анд Азәрбајҗан дилиндә самбаллы бир әсәр һәлә јохдур. Мүәллимләримиз иһә дәрсин күнүн тәләбләри сәвијјәсинә үјүгүн тәкмилләшдирилмәсинә анд истиғмәт верән әдәбијјата чидди еһтијаж һисә етмәкдәдирләр. Бу фәсилдә мәғәдимиң гисмән дә оһсә бу еһтијажы өдәмәја чалышмагдыр.

Проблемин актуаллыгы һаггында. Мәлумдур ки, үмүмтәһсил мәктәпләриндә дәрсә јалныз тәлимни дејил, һәм да тәрбијә иһинин әсәс тәһкилат формасыдыр. Педагожи процесдә дәрсин рол вә әһәмијјәтиндән даһышаркән М. Н. Скаткин гејд едир ки, «дәрс педагожи процесин бу вә ја дикәр дәрсчәдә битиш бир парчасы, јахуд һүчәрәсиндир. Күнәш бир даһла суда әкс олундугу кими тәлимни бүтүн чәһәтләри дә дәрсдә әкс олунур. Бүтүнлүклә олмаса да, педагогиканын хејли һисәсин дәрсдә чәмләннр» (146, сәһ. 149). Һаглы сөздүр, лакин зәһф дејилмишир. Дәрс ғат-ғат јүкәк гүмәтә лајигдир. Дәрсн педагожи процесин «һүчәрәсн» јох, «өзәји», һалләдичи, баһтыча һисәсн һесаб етмәк олар. Онда педагогиканын «хејли һисәсн» дејил, шакирдләрн тәлим вә тәрбијәсини мәзмунидан, формаларындан, принсин вә методларындан вә с. бәйс олупан әсәс һисәсләри чәмләннр». Мүәллимләр монографияларда дидактикаја анд әсәрләрдә, педагогикаја анд дәрсликләрдә дәрс һаггында бүтөн фәсилләр јазырлар. Үмуми дидактик аспекта вә ја хуәсн методикаларә һәср олупан әсәрләрдә дә дәрсә анд кениш јанылар верилнр.

Бу да тәсәдүфи дејил, зәруридир, чүнки тәлим процесини тәкмилләшдирилмәсин вәзиғәсн, о чәмләдән муәсир дөврүн тәләбләри баһымындан дәрсин сәмәрәлијини артырмаг һәм әләғәдәр алимләр, һәм дә мүәллимләр, һәм дидактика вә хуәсн методикалар, һәм дә педагожи психологиканын гаршысында гәтјјәтлә дурмагдадыр. Һәр шәјдән әввәл вә хуәснлә она көрә ки, шакирдләрдә идрак фәаллыгы мөғгәјини формаландырмаг әсиндә тәлим процесиндә, илк нөвбәдә, дәрсдә вә дәрс вәситәснлә тәлим едилнр. Әкәр јухарыдан бәри ишыгландырылан проблемләрини— тәлим методларынын, тәлим типләрини, фәалларасы әләғәјини һәр бирини идрак фәаллыгынын тәмин етмәкдә вә иһкишаф етдирымәкдә роллары вәрсә (буна да артыг шүбһә едилмишр), булар әсәсән дәрсдә вә дәрсләр вәситәснлә һәјата кечирилнр. Идрак фәаллыгынын формаланшысында бөјүк ролу олан мүстәғил иһләмәк вәрдиңи дә дәрсдән баһшайыр.

Мәһз бүтүн бу сәбәбләрдән дәрсин тәлим-тәрбијәнин әсәс тәһкилат формасы олмаг етибарилә ардыарасы кәспләмәдән тәкмилләшдирилмәсн тәхирәсалымаз тәләбдир.

Сөз јох ки, совет мәктәпләриндә дәрсин тәкмилләшдирилмәсин әввәләрәк да дидактиканын актуал мәсәләләриндән бири һесаб олунурду. Лакин бу проблем 50-чи илләрдә, тәлимни јени мәзмунига кечмәклә әләғәдәр, хуәснлә 60-чы илләрдә даһа бөјүк актуаллыг кәсб етмишир. Гејд етмәк ләзымдыр ки, бу истиғмәтдә һәм һәзәри, һәм дә әмәли чәһәтдән мүәјјән параллелниш бәш вермиширләр. Совет мәктәпләриндә, хуәснлә Лиеһетек вилајәти, Ленинград, Москва, Ростов вилајәти, Татарыстан мәктәпләриндә вә с. тоһланмын вә үмумиләшдирилмиш ғабагчыл педагожи тәчрүбә, ејин заманда, дәрс олунмуш јени педагожи тәдғигатлар буна чох көмәк етмишир. Бу педагожи һәрәкәтин идеясијасын вә елми әсәсини иһә Сов.ИКП XXII, XXIV, XXV вә XXVI гуруптајларынын өлкәдә халг маарифини кәләчәк иһкишаф истиғмәтләрини мүәјјән едән ғаррлары, Сов.ИКП МК вә ССРП Назырлар Советини мәктәб һаггындакы көвәртиниләри, елми-техники иһгиләб дөврүндә бу сәһидә вәзифәләриниң конкрет сурәтдә мүәјјән едән ғаррлар тәһкил етмишир.

Фәрәһли һалдыр ки, ғабагчыл мәктәбләр вә мүәллимләр дәрсин муәсир тәләбләрә үјүгүн тәкмилләш-

дирилмәсінә даир зәңкии тәчрүбә топламилар. һәмни тәчрүбәни һәр тәрәфли өйрәнмәк вә җазмаг ләзимдир. Буниңла барабар, тәсәсүф ки, бир сыра мәктәб вә мұәллимләрни тәчрүбәсиндә сәмәрәли тәшкил олунмуш, ләзимни тәлим-тәрбия иәтиҗәсин вермәҗән дәрәсләрни тәтбиғи һәлә дә давам едир. Елә буна көрә дә елми-техникни ийгилаб вә сәснал тәрәғгинни тәләбләриндә, иш-кишаф етмиш сәснализм чәмијјәтнини тәләбләриндә уғун олараг дәрәни тәкмиләшдирилмәсән сәһәсиндә ишн күчләндирмәк чәдиди иради тәләбәтә дејил, тәхирәсә-лимдәз җаңунағуғун тәләбәтә чеврилур.

Бурада мәсәлә јалғыз ондан ибарәт дејилдир ки, бәһс олунан проблемни аичаг нәзәри чәһәтдән һазырла-јаг. Мәсәлә һәм дә ондан ибарәтдир ки, бүтүн мәктәб-ләри вә мұәллимләрни дәрәсн кејфијјәтнини јүк-сәлтмәк ишинә чәлб етмәјә һәл олаг. Бу, о гәдәр дә асан иш дејилдир. Лакин вә гәдәр чәтин ола дә мәк-тәбләрни педагоғи коллективләринин, халғ маарифи органдаринин, педагоғ, методист вә психолоғ алимләр-нин биркә, көрқини вә сәмәрәли фәаллијјәти иәтиҗәсиндә һәл олунандир. Биз дәрәсн һамаја мә’лум олан чә-һәтләрн—оғун тиңләри, гурулушу вә с. үзәриндә чох дајанмаг фикриндә дејиләк, оғун елә чәһәтләрн үзә-риндә атрафли дајаначағи ки, онларни сәмәрәли тәт-биғи һәмни дәрәсн мүәсир дәрә һесаб етмәјә әсәс версин, ишкән дахилдә, мұәллимләрн: «Мүәсир дәрә нечә олмағидир?», «О нечә тәшкил олунур вә кеңирлир?» суалларини ајдылашдырмаға көмәк етсин.

Сөз јох ки, «мүәсир дәрә» көјдән дүшмүр. һәр һан-сы бир мүәсир һадисә кеңминин буна бәнзәр һадисә-ләринин мүтәрәғғи чәһәтләрини, «расонал тохумла-рини» бу вә ја дикор дәрәдәдә өзүндә бирләшдирији киими, мүәсир дәрә дә ән’әнәи дәрәсн «расонал тоху-маларини» ишкар етмүр. Мүәсир дәрә дә ән’әнәи дәрә киими дидактик вәзифәни дәғиғ мұәјјәләшдирмәјә ча-лышыр, буниңла әлағадар олараг өзү үчүн мұәјјән гу-рулуша малик мұнасиб тиң сечир, еләчә дә ев таишы-рығи верир вә с.

Лакин мүәсир дәрә буниңла битмүр. О ән’әнәи дәр-сә ишбәтәи һәм мәзһүн, һәм вәзифәләр, һәм метод вә пријом, һәм дә вәситаләрдә чох-чох зәңкиндир, тәшкили вә кеңирләмәсән чәһәтдән хејди мүрәккабдир: о мұәл-лимдән јалғыз мұкәммал һаҗ рәғи, педагоғи мәһарәт

дејил, һәм дә көрқини, јарадычы иш тәләб едир. Ша-кирдләр дә фәаллијјәт көстәрмәк мәчбуријјәтиндә га-тырлар. О, ирәлидә көрәчәјимиз киими, тәлимни мұтә-ләф ивәләринә кеңиш мејдан вермәсәлә дә ән’әнәи дәрәдән фәргәләнир. Ән’әнәи дәрәдә, мә’лумдур ки, ивәл-ли-репродуктив тәлим формасы әсәс јер тутур. Јәни јеңи билги мұәллим шәрһ едирди, шакирдләр дә суал-лара чаваб верирдиләр. Мүәсир дәрәдә иш бундан бәниғә програмлашдырылмығ тәлим, тәлимни алгоритм-ш-дирилмәсн, проблемли тәлим, дифференциал тәлим (тә-лимни фәрдиләшдирилмәсн) киими тәлим тиңләри тәт-биғ едилир. Мүәсир дәрә, һәм дә онуңла сәчијјәләнир ки, онда дәрәни һәр үч мәғсәд програмчыи һәр бир кон-крет мәвзусу үзәр: тәһсил, тәрбия, шакирдләрни иш-кишафы планлашдырылыр вә һәјәтә кеңирлир. Мүәсир дәрә даһа сонра онуңла сәчијјәләнир ки, ади тәлим кабинетләрн, чһәз вә ојан вәситаләрдән башға, һәм дә тәлимни мүәсир техникни вәситаләри кеңиш планда тәт-биғ едилир. Мүәсир дәрәдә бир гәјдә олараг, мәшғәл-ләр кабинет системни үзәр кеңирлир вә с.

Тәсәсүф ки, әдәбијјәтдә бә’зән мүәсир дәрәни һү-дудуну, шакирдләрни јаш хуәсәвијјәтләрн вә ишкәп-ларини нәзәр әлмадан, һәдләри артығ кеңишләндирмәк тәһәббүсүнә ракт кәлмәк олур. Мәсәлән, проф. Н. Са-дыхов вә дос. Н. Казымов мәғаләләриндә ријазәт тә-лиминдә мүәсир дәрә проблемни «тәри тохунағар јазырлар ки, «мүәсир дәрә, тәлимни ән әдвершилә ме-тодлариндан истифадә етмәклә дәрәдә проблемли си-туәсија јаратмағы вә јеңи материал ишкән дахилдә шакирдләрн «кәшфи» киими өјрәтмәји гаршија гојур» (40, 3/1980. сәһ. 20). Белә бир мұбәһисәли фикирлә ша-рик олмағ чәтиндир. Белә чыхыр ки, һәр дәрәдә про-блемли вәзијјәт јарадыламындир, һәр дәрәдә јеңи билги шакирдләр «кәшфи» етдирилмәлидир. Бу, ишкәки һа-ғида сәһбәт ачылан ишбидан, һәтта орта вә јухары синифләрдә дә мүмкүн олмаз. Доғрудур, I—III синиф-ләрдә шакирдләрн тәдриҗән мұстәғил дүшүнмәјә, мұ-ғажисә вә мұһәкимә апармаға алындырыб иәтиҗәләр чыхармаға өјрәтмәк ләзимдир, лакин мұәллимни ча-лы сөзү өјрәтмәсн даһа кеңиш јер тутур вә бу дә һеч дә дәрәс јухарыда сәјимән тәләбләрә чаваб вериди-лә мүәсирликдән мәһрум етмүр.

Педагоғи елимләр доктору Ј. Каримов дәрәс вери-лән мүәсир тәләбләрдән сәһбәт ачараг јазыр: «Һәр бир

дәрс елз гурулмалыдыр ки, онун айры-айры һиссэләри вә онларын бирләшмәсн дидактик мәгсәдләрә, өйрәнлән материалларын снффнн хусусијјәтиңә, ушагларын јашына үзгүн олсун, әввәлкн дәрсләрә әсаслансын вә сонракы дәрсләр үчүн һазырлыг ролуну ојнасын» (40. 1/1976, сәһ. 4). Буһунла разылашмамаг олмәз. Мүәсир дәрс совет педагогикасынын ән мүһүм напнлјјәти кнмн гнјмәтләндирилә биләр.

Дәрснн типләри вә гурулушуна даир. Дәрсләринн тәснффаты чоһдан дидактикларын мүзакнрә мөвзуларындан бнрн олмушдур. Бу мәгсәдлә мұәллімләринн бнр гнсмн (мәсәлән, С. В. Иванов) башлыча олараг тәлнм процесннн мәрһәләләринн әсәс көтүрүрләр. Онларын фнкнрннчә, дәрсләр бу мәрһәләләрә көрә ашагыдакы типләрә бөлүнмәлндир: кнрншн дәрсләри, тәдрнс материаллары илз илк танышлыг дәрсләри, аңлајыш јаратмаг үчүн вернлән дәрсләр вә с. Бәләнкнлә, дәрсләр 8-ә гәдәр типләрә бөлүнүр (78. сәһ. 26). Днкәд мұәллімләр нсә бурада башлыча олараг тәлнм методларыны әсәс көтүрүрләр. Мәсәлән, Н. Н. Казансев дәрсләри 7 типә бөлүр: мүхтәлиф нөвдә мөһәләләри бирләндирән дәрс, мүнәзирә дәрсн, мұсәлиһә дәрсн вә с. (бах: 78. 128). Бурада нә бнрннчнләри, нә дә кнкннчнләри һаглы һесаб етмәк олар, чүнкн тәснффаты аңчаг дәрснн һарнчн әләмәтләриннә көрә апарырлар.

Үчүнчү гнсм мұәллімләр—демәк олар ки, онлар чоһлуғ тәшкнл едирләр, дәрсләринн тәснффатында башлыча олараг дидактик вәзифәләри әсәс көтүрүрләр. Бу тәкннфн ирәлн сүрән мәшһүр дидакт Б. П. Јесннов олмушдур. Онун әсәслн мұәлнннәләриннә көрә дәрснн типләри ашагыдакылардан нбарәтдир:

1. Комбннә еднлмннн вә ја мүрәккәб дәрсләр;
2. Шакирдләри јенн материалларла таныш едән дәрсләр;
3. Бнлнкләри мөһкәмләндирән дәрсләр;
4. Бнлнкләринн үмүмнләндирнлмәсн вә системәләндирнлмәсн мәгсәднә вернлән дәрсләр;
5. Бачарыг вә вәрдншләрнн јарадылмасы вә мөһкәмләндирнлмәсн илз әләгәдәр апарылмннн дәрсләр;
6. Бнлнкләринн јохланылмасы мәгсәднә вернлән дәрсләр (128. сәһ. 341).

Бәлә бнр тәснффатын әлзјдарлары олмасына баһмајараг (бах: 80. сәһ. 201, 202), бу, әксәр мұәллімләр, хусусилә педагогкнка үзрә дәрснлк мұәллімләри тәрәфнндән тәбул еднлмншдир. Б. П. Јеснновун ирәлн сүрдүју тәснффат она көрә даһа сәмәрәли вә әмәли чәһәтдән фәјдалы һесаб еднлнр ки, үмүмн характернк мұәлнннәләрә әсасланмагла нстнфалә олунур, гаршысыла мұәјјән тәлнм мәгсәдн гојан мұәлннмләринн дәрс тннн сечмәкдә әмәјннн јункүлләшднрнр. Бу тннолокнјаја бнзнн јалнз бнр гәјдмнз вар.

Бнзә елз кәлнр ки, дәрс типләриннн һәддән артыг хырдатанмасы, чәтнн ки, мәгсәдә мұвәфнғ олсун, фнкнрннчә, бнлнјнн мөһкәмләндирнлмәсннн, системәләндирнлмәсннн вә дәрсләринн үмүмнләшдирнлмәсннн айры-айры типләр кнмн көстәрмәјә һеч елтијач јохдур, бәлә ки, буһлардан бнрнннн һәјјәтә кнчнрнлмәсн днкарнннн дә һәјјәтә кечнрнлмәсннә көмәк еднр. Даһа конкрет десәк, бнлнкләринн үмүмнләшдирнлмәсн онларын системләшдирнлмәсннә дә көмәк еднр. Сонунчү нсә бнр дәрсдә баша кәлнрнр. Елз бу баһымдан дәрсләри ашагыдакы алты типә ајырмагы мәгсәдә мұвәфнғ һесаб еднрнк:

1. Јенн бнлнкләр өјрәдән дәрсләр;
2. Јенн бачарыг вә вәрдншләр јарадан дәрсләр;
3. Бнлнк, бачарыг вә вәрдншләрнн мөһкәмләндирнлмәсн вә тәтбнғннн өјрәдән дәрсләр;
4. Бнлнкләринн үмүмнләшдирнлмәсн вә системләшдирнлмәсннн тәмнн едән дәрсләр;
5. Јохлама дәрсләри;
6. Мүрәккәб (комбннә еднлмннн) дәрсләр.

Бәлә бнр тәкннфлә орнжнналлыг ндннәснндә дејннлнк. Бу да Б. П. Јеснновун тннолокнјасына ошајыр. Сон заманларда В. В. Ошншук да дәрсләринн тәснффатына даир тәкннфн ирәлн сүрүр (бах: 127. сәһ. 7). Тәкнн елнн әдәләт наһннә демәк ләзымдыр ки, бурада да нш Јеснновун ирәлн сүрдүју тәкннф чәрчнвәсндән конара чымыр. Бнз о фнкнрн тәрәфдарыјыг ки, өләриннн дидактик вәзифәләриннә көрә дәрс типләри бнр-бнрнндән һеч дә тәдрнд олунмүр. Елз бнр дәрс тннн јохдур ки, (мүрәккәб дәрсләр һаггында демирнк) о јалнз бнр дидактик ннфәфјә һәср еднлмәклә гәлснн. Тннләрнн һәр бнрн әсәс дидактик вәзифәјә хндмәт етмәклә бәрәбәр, бнр нә ја нкн башга дидактик вәзифәјә дә хндмәт еднр. Мәсәлән, јенн бнлнк верән дәрс, бу

ва ја дикур бачарыг эмэлэ кәтирмәҗә даир нүмунә көс-
тәрир. Лакин бачарыг вә вәрдишләр системини жаратмаг
үчүн хусуси дәрсләр лазымдыр.

Бир мәсәләни дә гејд еләк. Дидактлар дәрси ти-
плярини ајырдыгда әншәви тәлим типн олан изаһлы-
репродуктив нәзәрдә сахламышлар. Лакин програм-
лашдырылмыш, проблемли вә с. тәлим типләрн вә ја
онларын элементләрн тәтбиг едилдиҗи һалда дәрсин тәс-
нифатында буһу нәзәрдән гачырмаг олмаз. Дәрсин тип-
ләрн јенә дә дидактик вәзифәләрә әсасән мүәјјәнләшсә
дә бу јени тәлим типләрини һесаба алмаг зәруридыр.

Дәрсин гурулушунун мүәјјәнләшдирилмәсинә кәл-
дикдә бу, ишбәтән мүрәккәб мәсәләдир. Мүәллимни
дәрси тәшкил елиб апармасында әлвә етдиҗи пәилјјәт-
ләр хејли дәрәчәдә мәнз онун методикн чәһәтдән дү-
күн мүјјәнләшдирилмәсиндән асылыдыр. Һәмја мә-
лүмдүр ки, дәрсин гурулушу, дәрсин типинә, онун мәз-
мунуна вә әсас дидактик мәғсәдинә үзгүн мүәјјән еди-
лир. Дәрсин гурулушу аңлаышына күч әләмәтишә:
тәркиб (дәрс һансы элементләрдән, јахуд мәрһаләләр-
дән тәшкил олунур), ардычыллыг (бу элементләр һан-
сы ардычыллыгга мәрһаләләрә дахил едилир), әләғә
(өз араларында онлар бир-бирилә нечә әләғәлидир)
дахил едилмәсин фикри илә дә разылашмамаг олмаз. Ла-
кин гејд етмәк лазымдыр ки, һәр бир дәрс типини гу-
рулушунда апарычы элемент, јахуд мәрһалә әсас ди-
дактик мәғсәдин һәлтедилдиҗи мәрһаләдир. Һәр бир дәрс
типини гурулушунда тәкрар олунан мәрһаләләр дә
вардыр. Дејәк ки, шакирдләрн өјрәнмәчкәләрн јени би-
ликләрн актуаллашдырылмасы—јада салынамасы, он-
ларын мотивләшдирилмәси—әһәмјјәтнин баша салмаг,
ев тапшырыгларын вермәк вә с.

Бурада биз хусусилә мүрәккәб дәрсин гурулушу үз-
риндә дајанмаг истәрдики. Мәлүм олдуғу кимн, онун
әншәви гурулушу 4 мәрһаләдә әкс олунур: 1. Ев тап-
шырыгларынн јохланылмасы: 2. Јени биликләр һаг-
гында мәлүмат, јахуд јени бачарыг вә вәрдишләрн ја-
радылмасы: 3. Јени биликләрн, јахуд бачарыг вә вәр-
дишләрн мөһкәмләндирилмәси: 4. Ев тапшырыгларын
верилмәси. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, бу тип,
тәкчә 30—40-чы илләрдә дејил, Совет мәктәби тарихи-
нин сонрақы дөврүндә дә, хусусилә нбтидан вә орта си-
нифләрдә күтләви шәкил алараг галмагда давам едир.

Бу, биринчиси, програмын ардычыллыгы, мүәллимни
—демәк олар ки, һәр бир дәрсдә шакирдләрә јени би-
ликләр вермәли олмасы илә; икинчиси, бир сыра ди-
дактик вәзифәләрн, дејәк ки, билдиҗи верилмәсин вә
мөһкәмләндирилмәсин вә с. мәсәләләрн һәл едилмәси
илә әләғәдәр мүәллимләрнн сәј көстәрмәси илә бағ-
лыдыр. Габагчыл мүәллимләрнн тәчрүбәсиндә дәрсин
бу типини тутдуғу јер јухары синифләрдә әһәмјјәтлн
дәрәчәдә ашағы дүшүр. Бурада јени биликләр һаггында
сәдәчә мәлүмат верән дәрсдән даһа чох проблем
мүзакирәсинә һәср олунан дәрсләрә—семинар-дәрсләрә,
мүстәғил ахтарын мәшғәләләрн кимн дәрсләрә вә с.
дахил кениш јер верилир. Нечә олса да мүрәккәб дәр-
син гүсүрларынн кизләдә билмәри. Бу гүсүрлар нечә
һәр һалда ондан ибарәтдир ки, бир чох мүәллимләрнн, ху-
сусилә тәчрүбәси мүәллимләрнн практикасында мүрәк-
кәб дәрсләрнн мүһүм мәрһаләләрн—ев тапшырыгларын
нн јохланылмасы, јени биликләр һаггында мәлүматлар
верилмәсин, бу биликләрн мөһкәмләндирилмәсин вә ев
тапшырыгларынн верилмәсин о дәрәчәдә сабитләшир
ки, ахырада шаблон чеврилир. Бу тип дәрсләрнн би-
ринчи мәрһаләси тәчрүбәси мүәллимләрнн практика-
сында һәддән артыг узалдыр, дәрс вахтынын јарысы-
нн, бәзән нечә бөүк бир һиссәсини тутур. Елә буна көрә
дә дәрсин галан 3 мәрһаләсини мүәллим 10—15 дәғи-
гәдә апармаг мәбсүр олур. Бу нечә шакирдләрнн ид-
рак фәаллыгынын ашағы дүшмәсинә кәтириб чыхарыр.

50-чи илләрдә РСФСР-ин Липетск вилајәтинин мәк-
тәб мүәллимләрнн мүрәккәб дәрсләрнн кејфијјәтинн јах-
шылашдырмаг үзриндә чох ишләнишләр. Бурада он-
ларын хидмәти бундан ибарәтдир ки, мүәллимләр әввәл-
киләрдән истифадә етмәдән «дидактикаја мүрәккәб
дәрсин бир вариантыны да кәтирдиләр. Белә ки, бил-
кләрнн јохланылмасы вә онлар верилән гүмјәт бир-бир-
ләрн илә үзви сүрәтдә бағланыр» (бах: 115, сәһ. 156).
Бу вариантда дәрси ев тапшырыгларынн јохламандан
башламаг нечә дә вахиб һесаб олунмур. Чох вахт дәрси
јени материалын изаһындан башлајыр, верилән јени би-
ликләрнн мөһкәмләндирилмәсинн кечилән көһнә дәрс
үзрә тапшырыгларнн јохланылмасы илә әләғәләндирил-
ләр. Тәчрүбәдә сүбүт едилмишдир ки, әввәлчәдән алын-
мыш биликләрнн ашкара чыхарылмасы вә тәкмиләш-
дирилмәсин јени материалын фәал сүрәтдә мәнһәмәшил-

мәси вә мөһкәмләндирилмәси илә бирләшдириләндә мурәккәб дәрсин сәмәрәсин әһәмийјәтлн дәрәчәдә артыр.

Беләликлә, бурада мурәккәб дәрсдән иттинә едилми, тәкмилләшдириләрәк мәктәпләрдә, ху́су́силә ашагы вә орта синифләрдә тәтбиғи давам етдирилтир.

Бир гәјда олараг галан дәрс типләри бүтүн синифләрдә тәтбиғ олунур вә оилардан һәр бири дидактик вәзифә вә тәлимийн мәзмунундан асылы олараг мурәјјән бир гурулуша маликдир. Дикәр дәрс типләри арасында даһа күтләни олаы јени билгиләрин мәһимәсәһилмәси дәрсләри, јени бачары вә вәрдишләрин јарадылма-сы, јени билги, бачары вә вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси вә системләшдирилмәси дәрсләридир.

Дәрсин мәзмунунун јүксәк идеја-сијаси сәвијјәсинин тәмин едилмәси. Тәлимийн бүтүн мәзмунуну тәшкил едән елмийли, дәрин коммунист идејаһылығы вә партијалылығы дәрсә верилән биринчи дәрәчәли тәләб олунмун вә бу, даһа јүксәк дәрәчәдә вә кениш планда галмагда давам етмәкдәдир. Буисуз дәрс методикли, мәнтиғи вә емосионал чәһәтләрдән нечә гурулурус гурулу-суи, онун сәмәрәливијиндән, тәлимлә тәрбијәһини вәһдәтдә олмасындан, мәктәбдә тәрбијә ишләринин комп-лекс шәкилдә һајата кечирилмәси үчүн тәлимдән исти-фада едилмәсиндән сөһбәт ола билмәз.

Биз Сов.ИКП МК-нын «Белорусија партија тәшкил-латинин идеоложи кадрларын сечилмәси вә тәрбијә едилмәси саһәсиндәки ишн һаггында» (1974) гәрарында дәрсин тәшкил вә кечирилмәсинә верилән тәләпләри иунда билмәрик. Гәрарда дејилтир:

Она һанл олмалы ки, «Һәр бир мурәлим бөјүмәкдә олан нәсли мурәсир тәләпләри нәзәрә алмагла елмләрин әсаслары илә сийаһландырмаг, шакирдләрин коммунист дунјакөрүшүнү, оиларын мәһнәви симасыны, сијаси шү-урлуғуну вә әмәксевәрлијини формалашдырмаг саһә-синдә өз гарышында дуран вәзифәләри тамамилә һајата кечирә билсин. Мәктәбимиз коммунизм гуручу-луғунун бүтүн кедиши илә даһа сых әлағәләндирмәк барәсиндә Ленин тәләһини дөнмәдән әмәл етмәк ла-зымдыр» (22. 204 /1974).

Бу шәрәфли, ајдын вә мурәккәб, лакин реал вәзифә мурәлим тәрәфиндән бүтүн тәрбијә системиндә, һәр шөјдән әввәл, бүтүн мәктәб ишнини кедишиндә, баш-

лыча олараг дәрсдә шакирдләрин тәлим заманы һајата кечирилтир.

Белә бир һәгигәти дә унутмаг олмаз ки, јалныз дәрсин јүксәк идеја-елми сәвијјәси шакирдләрә дәрин бил-лик верилмәсинә, оиларын елмләрин әсаслары илә сийаһландырылмаасына, коммунист бахышынын, марксист-ленинчи дунјакөрүшүнүн формалашмасына әлверилшл зәмин јарадыр. Дәрсин идеја-сијаси сәвијјәсинин нечә һәлл едилмәси тәдрис програмында, дәрслик вә тәд-рис вәситаләриндән башлајыр.

Мәлумдур ки, јени програм вә дәрсликләрин баш-лыча ху́су́сийјәтләриндән бири онларда мурәсир елмин, техниканын вә мәдәнијјәтин тәләпләринә мувафиг ола-раг бүтүн мәктәб фәһилләрини нәзәри сәвијјәсинин хей-ли јүксәлмәсинин тәмин етмәкдән ибарәтдир. Шүбһәсиз бу, тәлимийн елми вә идеја-нәзәри сәвијјәсинин јүксәл-мәсинә объектив шәрәт јарадыр. Лакин бу һеч дә ав-томатик олараг тәмин едилмир. Она көрә дә һәмми вәзифәһи һајата кечирмәк үчүн мурәлимнин өзүндән сојла јарадычы ишләмәси тәләб олунур. Буна һеч дә шакирдләрә елми фактларын, гәнууларын, нәзәријјәлә-рин, мүддәаларын вә с. тәхкә долғун вә дүзкүн шәрһи илә һанл олмаг мүмкүн дејилдир. Бу белә дә олмалы-дыр.

Дәрсин идеја-елми сәвијјәсинин јүксәлдилмәси, һәр шөјдән әввәл, тәдрис програмларынның әсасына гојул-муш мүһүм идејалар зәмининдә шакирдләрә тәдрис материалларынның изаһи илә тәмин олунур.

Бу вәзифәһини јеринә јетирилмәси әлава олараг дәрсин мәктәби әһәтә едән мүһитлә, әмәклә, мурәсир тех-ника вә истеһсаллә, бүтүвлүкдә ися коммунизм гуру-чулуғу илә сых әлағәләндирилмәси јолу илә; фәндах-ли вә фәһилләрасы әлағә, ССРИ-нин бејнәлхалғ әлағә-си, сосиализм вә капитализм арасындакы идеоложи мубаризә, синфи мубаризә һаггында дәрин мәлумат вермәк јолу илә тәмин олунур. Бүтүн булар дәрсин да-һа мәзмунлу, эффектли кечмәсинә сәбә олур, шакирд-ләрдә фәһиә дәрин мараг ојадыр, оиларын дунјакөрү-шүнү кенишләндирир, мәһнәви әләминн зәһкилләшди-рилтир, тәлимлә тәрбијәһини вәһдәти буунда вә әсасән бу јолла тәмин едилтир.

Дәрсин дидактик әсаслары һаггында. Дәрсин дидак-тик әсаслары, јахуд башга сөзлә десәк, дәрсә верилән

дидактик талоблар эсиндә мәшғәләннән төшкән һәм кечирилмәсіндә, онын мөзминунун мөзжәләшдирилмәсіндән сонра апарычы рол ойнайр. Мәһз дидактик әсәсләрнн көзләнилмәсн, она чыдан әмәл едилмәсн дәрснн даһа эффектлн, даһа чалы гурулмасына сәбәб олур, онын ғарилысында гојулан вәзифәләрнн, бүтөвлүкдә исә тә'лимнн бүтүн функсияларынын мүвәффиғијәтлн һәллннн тә'мін едир.

Дидактик әсәсләр дәрснн мұхтәлиф мәсәләләрннн, мұхтәлиф сәһәләрннн әһәтә едир. Тә'лим процесиннн јүксәк методик сәвијјәдә гурулмасы үчүн бура метод вә пријомларын, тә'лимнн форма вә типләрнннн сечилмәсн, синифдә бүтүн шакирдләрнн зейнн вә әмәл фәаллығ көстәрмәсннә ғајғы илә јанашылмасы, тә'лимнн техникк вәснтәләрнн вә мұхтәлиф әјәнн вәснтәләрнн сечилмәсн вә онлардан истифадә олунмасы, дидактик принципләрә ријәт едилмәсн вә с. дахилдир.

Онлардан бә'зиләрнн үзәрнндә дајанағ.

Һәр шейдән әввәл, гејд едәк ки, дәрснн һансы формадә бүтүн синифдә (фронтал) групп (синфи мүвәғгәти бир нечә группа бөлмәклә), фәрди (һәр бир шакирднн имканлары нәзәрә алынарағ онлары ишләтмәклә) тәшкиллнн әввәтчәдән мөзжәләшдирилмәклә дидактик әсәсләрнн сечилмәсн вә тәтбиги хәјли асанлашыр вә елә бир чәтннлик төрәтмир. Мәктәбләрдә бу формаларын һамысы (даһа чоғ фронтал форма) тәтбиг олунур.

Дидактик әсәсләрнн һесаба алынмасынын асанлашыран башлыча чәһәтләрдән бирн дә мәшғәләләрнн тәшкиллндә тә'лимнн тиңиннн мөзжән едилмәсидир.

Бураја јухарыда көрдүјүмүз үзрә изаһлы—репродуктив, проблемлн тә'лим, програмлашдырылмыш тә'лим вә с. дахилдир.

Бунларын һәр бириннн маһијјәти ишығландырылмышдыр. Бунуиладә белә гејд етмәк ләзим кәлир ки, көстәрдийимиз һәр бир тә'лим типн өзүнүн специфик гурулушуна малик олмағла дидактик әсәсләра еһтијач һисс едир вә һеч бирн универсал һесаб олунмур. Ләкин онларын һәр бирн «дидактик вәзифәләрнн һәллннә доләјисы јолла көмәк етмәклә әсәсән мөзжән дидактик вәзифәннн мүвәффиғијәтлн һәллннә» (66. сәһ. 54) јөнәдднлншдир. Дәрснн дидактик әсәсләры нәзәрә алынаркән бунлары јаддан чыхармағ олмаз.

Дидактик әсәсләр һабелә һәр бир дәрсдә ријәт едилмәлн олан дидактик принципләрә әләғәдардыр.

Дидактик талоблар баһымындан дәрсдә тә'лим методларынын мөзжәләшдирилмәсн вә онлардан сечиб истифадә едилмәсн дә сон дәрсчә мөстәсна әһәмијјәт кәсб едир.

Беләликлә, јухарыда көстәрилән һәр бир тә'лим методу групп бир сыра өјрәтмә методларынын өзүндә бирләшдирир. Ләкин ону гејд етмәлијик ки, дәрс үчүн тә'лим методдун мөзжәләшдирилмәсіндән даһынаркән нәзәрә тутулур ки, мөаллим тәкчә јени материал өјрәтмәк үчүн ләзим кәлән методлары доғиләшдирмәклә киңәјәтләнимәли, һәм дә дәрсдә шакирдләрнн иштиракынын, фәаллығыннн тә'мін едән өјрәтмә методлары һағгында дә дүңүнмәлидир.

Дәрсдә биз јеринә вә фәјдасына көрә сынағдан чыхыннн бүтүн тә'лим методларындан истифадә едирик. Ләкин мүасир дәрс әнәвәни методларла јанашы ахтарычылыға јөнәдднлнш методлардан дә (мәсәлән евристик методдан, проблемлн шәрһ методдундан, тәдғигат методдундан, семнар методдундан, семнар-мүһәзирә методдундан, реферат методдундан, тә'лим мүбәһисәсн методдундан вә с.) истифадә етмәјн, онларын тәтбигиннә наил олмағы тәләб едир.

Шакирдләрнн зейнн фәаллығыннн иккиншафынын тә'мин етмәк, онлары дүңүнмәк, ахтарышлар апармағ, мөзжән проблемнн һәллннә јарадычылығла јанашымаға сөғ етмәк вә с. баһымдан бу методларын әһәмијјәтлн олмалары мә'лумдур.

Дәрснн дидактик әсәсләрыннн һесаба алынмасы, даһа сонра тә'лимнн дәрсдә һәјәтә кечирилмәсн үч әсәс функсиянын нәзәрә тутур. Сөһбәт, биринчи нөһбәдә, тә'лимнн тәһсил верән функсиясында кәдә биләр.

Тә'лим, һәр шейдән әввәл, шакирдләрнн елмләрнн әсәсләры илә дәриндән снләһландырмаға, әғлн вә практик фәаллијјәтләрнн үчүн билик, бачарығ вә вәрдиншләрә јүнәләнмәләрннн хидмәт едир. Билик, бачарығ вә вәрдинш тәһсиллнн әсәс компонентләридир. Хусусән, билик тә'лимнн башлыча, апарычы компонентнн һесаб олунур. Һамыја мә'лумдур ки, «онда бәшәријјәтин үмумиләшдирилннш тәчрүбәсн, һәјәтын мұхтәлиф сәһәләрнндә елмә мәхсус олан фактларын, гејдә вә нәтичәләрнн, га-

иунаугунлугларын, нэзэријјэлэрин әкс ифада едилминдир» (132, сәһ. 259).

Тәдрис процесиндә газанылан бачарыг вә вәрдиниләр дә тәһсини зәури компонентләридир. Мәсәлә, оху, јазы, һесаблама, әмәк ишләри, зәһни вә ирәктик мәсәләләрин һәлли вә с. Бачарыг вә вәрдиниләрин ашларышын үзәриндә бир гәдәр дајанмаг истәрди, чүнки буларын шәрһи һағғида сон заманлар әдәбијјатда зиддјәтләи рәјләр мејдана чыхышдыр. Педагогикада (ејни заманда бир чох психоложи мәһбәләрдә) «бачарыг»—елмә әсәси јаранмыш шүүрлү, дүшүнүлүш вә фәјдалы, зәһни вә әмәли һәрәкәт вә ја әмәл мәһәсиһи вәрир (мәсәләи јазмаг, охумаг, мисал һәлл етмәк, әмәли иш көрмәк вә с. бачарыгы кими). «Вәрдиш» илә—чохлу тәкрар вә чалышмалар нәтичәсиндә әлдә едилән бачарыгын дүзүкү, сәһисиз ичра едилмәси, бир нөв автоматлашдырылмасыдыр. Демәли «бачарыг» биләк зәһинишдә, «вәрдиш» илә «бачарыг» зәһинишдә әмәлә кәлир. Сон заманлар белә рәј әмәлә кәлмишдир ки, кујә «вәрдиш» бачарыглар зәһинишдә дејил, әксинә, «вәрдиш» бачарыгын компонентидир. Бәзи дидактир вә психологлар мөһз бу рәјләдирләр. Мәсәлә, П. Ј. Галнәринин психологикада ирәли сүрәүјү нэзәријјә истиниәд едән В. А. Онншук јазыр: «Вәрдиш бачарыгын компоненти кими чалышмалар зәһинишдә автоматлашдырылмыш һәрәкәтдир. Бачарыг—мүрәккәб, комплекс һәрәкәти ичра етмәк гәбиліјјәтидир. Вәрдишләр һәрәкәтләрин ичрасы гәјдаларыни биләк зәһинишдә формалашдырыр... Бачарыг өз әсәсләрына көрә јарадычы фәалијјәтдир» (127, сәһ. 21).

Мәсәләни белә шәрһи илә разылашмаг чәтиндир. Белә шәрһ бир чох психологлар тәрәфиндән мүдафиә едиләдә, мүәллимлар чашдырар. Педагожи процесдә бачарыгын бир сәвијјәдә әмәлә кәлмәсини, икинчи мүрәккәб сәвијјәдә јүксәлмәси һадисәсини инакар етмәјә әсәс јохдур. Автоматлашдырылмыш һәрәкәтдән (вәрдишләр) нә чүр сөһбәт ачмаг олар, әкәр шакирд онун ичра гәјдасыни биләсә дә ону әмәли сүрәтдә һәлл етмәји бачармыр. Мәкәр тәлим процесиндә мәсәләни нэзәри олараг һәлли гәјдасыни билән шакирдин ону әмәли сүрәтдә һәлл етмәји бачармадычы һаллар аз олурму? Әкәр вәрдиш чалышмалар зәһинишдә јаранарса, бачарыгын һәлә өзү јох икән, ичра етмәни бачармадан ша-

кирд нәјин үзәриндә чалышма апара биләр? В. А. Онншук—«Биләк—бәсит бачарыглар, вәрдишләр мүрәккәб бачарыглар» схем илә разылашмыр (бах: Јәһ орада, сәһ. 20).

Фикримизчә, бу схемдә мүәјјән мәна вардыр. Бәсит бачарыглар биләк зәһинишдә әмәлә кәлиб вәрдишләри доғурур, сонунчуларыи зәһинишдә илә мүрәккәб, јүксәк сәвијјәли бачарыглар формалашыр. Мәсәләи, елемәтар јазы вәрдишләри зәһинишдә савадлы јазмаг вәрдиши, савадлы, тәһрири нитг вәрдиши әмәлә кәлир, бу зәһинишдә дә шакирд өз фикрини савадлы ифада етмәк, ишшалар јазмаг, рәсми мәктублар, мәғәләләр вә с. јазмаг кими мүрәккәб бачарыг газаныр. Ләкин бунунла мәсәлә тамамланмыр. Мүрәккәб бачарыглар, шүбһәсиз, өзүндә јарадычы һәрәкәтләрин елемәтләрини дә ифада едир, бу да тәдричән јүксәк пилләрә чыхыр, јарадычы фәалијјәт сәвијјәсинә јүксәлир, нәһәјәт, о да бир нөв, адәт шәклинә кечир. Мәкәр мәктәбләринишдә, савадлы, тәһрири вә шифаһи нитг мәдәнијјәтинә малик олан, бәдин әдәбијјәти јакшы билән шакирдләр арасында мәзмунлу шәрләр јазан, ичтиман вә тәһин һадисәләри јарадычы вә бәдин тәрзәдә тәсвир едән, өз мәзмунлу мәғәләләри илә кәңчләрә мәхсус мәтбуатда чыхыш едәниләр аз олурму? Буна бәһзәр һаллар һәм текшик, һәм мусиги, тәсвир вә тәтбиги ичәсәһәт саһәсиндә; һәм да ријазәт, физика вә кимјаны... тәдрисиндә баш вәрир. Бүтүн булар ону кәстәрир ки, бачарыгла вәрдиш арасында олан мүнәсибәти ашағыдакы схемлә ифада етмәк даһа мәғсәдә мүвафигдир, елми чәһәтдән даһа чох әсәслидыр.

«Биләк—бәсит бачарыглар—вәрдишләр—мүрәккәб бачарыглар—јарадычы әмәлләр»дир.

Бүтүн булар һәм дә ону кәстәрир ки, тәлимни тәһсил функсијасынын компоненти кими бачарыг вә вәрдишләрдән сөһбәт ачаркән јалныз газанылан сәдә тәдрис бачарыг вә вәрдишләрини үзәриндә дајанмагла кифәјәтләнмәк олмәз. Бурада нэзәри мәлүматны һәм дә тәчрүбәдә тәтбиги, совет адамы үчүн зәури олан әгъли вә әмәли фәалијјәт системиндә газанылан бачарыг вә вәрдишләр дә әһәт едилмәлидир. Унутмаг олмәз ки, бурада һәм дә сөһбәт јарадычы характерли бачарыгын шакирдләрә ашыланмасындан кечир.

Дәрсдә тәлимни инкишафәтдиричи функсијасынын

нәзәрә алынмасы вә тә'лимни едилмәси дә чоһ мүнһүм мәсәләдир. Бу, һәттә, чоһ мүрәккәбдир, һәм дә онун ишығландырылмасына көрә јох, мүәллимләр арасында ки-фајәт гәдәр јајылмамасына, оларнын фәаллјјәтнндә өзүнә һәлә лазым јер тута билмәмәсинә көрә мүрәккәбдир. Дикәр тәрәфдән бу сәһәдә чиддид тәдғигатлар апарылмасына баһмајарағ, онун елмни чәһәтдән ишығландырылмасы да һәлә тамамланмамышдыр. Һәһин проблемә:—тә'лим процесиндә шакирдләрнин ишкишафы проблемни илә даһа чоһ психологика јә мәшғул олур. Ушағын ишкишафында тә'лимни ролуну инкар едән буржја психолокијасынын әксинә («Тә'лим ишкишаф ғапунундан асылдыр» Инелдер—(бах: 70. сәһ. 73) оларағ совет психолокијасы тә'лимни бөјүк ролуну мәһз бунда-инкишаф етдирмәкдә көрүр. Буна илк дәфә Л. С. Выготски (1896—1934) диггәт јетирмишдир. О көстәрир ки, «тә'лимлә ишкишафын гаршылыгы мүрәккәб әләгәдә олмасына баһмајарағ тә'лим ишкишафдан әввәл башлајыр, дәрк етмә елмни аңлајышын ғанысындаң кечир» (бах: орада сәһ. 247).

Бу идејаја истинад едән совет психологлары вә дидактлары сонралар һәмни проблемни һәртәрәфли тәдғигат объектни сечмиш, һәттә бу барәдә олан мүбаһисәдә дә өз фикирләрнин билдирмишләр (бах: Јенә орада, сәһ. 57.—106).

Гейд етдјимиз мүбаһисәнин иштиракчылары бахышларында бир гәдәр фәрғли мөһге тутсалар да, јекдилликлә белә бир нәтичәјә кәлмишләр ки, ушағын психни ишкишафына тә'лимни тә'сир јолу мүәллимләрнин истиғамәтвәричн рәһбәрлјјәти нәтичәсиндә шакирдни өз фәаллјјәти вәситәсилә шәртләндирлир (бах: Јенә орада, сәһ. 67).

Тә'лим процесиндә ушағ тәкчә әгли чәһәтдән дејил, һәм дә физикни чәһәтдән ишкишаф едир. Елмләрнин әсасынын өјрәнилмәси ушағын интеллектуал имканынын, онун тәфәккүрүнү, нитгнин, индрак габиллјјәтинин, гаврајышын, дәрк етмәсинин, тәхәјјүл вә фантазијасынын, онун һадисәләри баша дүшмәк, мүгајисә етмәк, фактлары үмүмләшдирә билмәк, әгли нәтичәләр чыхармағ, јардычы дүшүнмәк баһарығыны вә с. ишкишаф етдирир.

Тә'лим процесиндә ушағын һәм һисси, һәм дә эмоционал һәјәти ишкишаф едир. Һисс органларынын ишкишафы нәтичәсиндә онун мүшаһидәчилик габиллјјә-

ти ишкишаф едир. Һабелә ушағын кепиш әһәтәјә мал-лик һиссаларни: көзәлліјә дујмағ һисси, икраһ һисси, севинч вә кәдәр һисси баш верир вә ишкишаф едир. Бүтүн бунлар күндән-күнә онун мә'нәви аләмнин эәкип-ләшдирир.

Әмәк, техника, идман әмәлијјәтлары илә әләгәдәр практик ишләр үзәриндәки чалышмалар сәјәсиндә тә'лим шакирд шәхснјјәтинин һәрәкәт сферасынын ишкишафына сәбәб олур. Нәтичәдә онун әзәләләри илә әләгәдәр гүввәси, чәлд һәрәкәт едә билмәси ишкишаф едир, сағламлығы мөһкәмләнир. Бүтүн бунлар ися автоматик сүрәтдә дејил, дәрә заманы мүәллимни өз ишини методик чәһәтдән дүзкүн вә сәмәрәли тәшкил етмәклә јанашы, тә'лим процесиндә шакирдләрнин фәал иштиракчыны тә'лим етмәк сәјәсиндә әлдә едилир.

Гаршја белә бир суал чыхыр: бу иши дәрәдә нечә тә'лимни етмәли? Суал мүрәккәбдир вә она там чаваб вермәк үчүн башға мәсәләләрә дә тохунмағ лазым кәлир.

Гейд етмәлијик ки, психолог вә дидактларымыз тәдғигатлары илә шакирдләрнин ишкишафында һәмни тә'лимни ролуну әсәсләндирмиш, һабелә тә'лим системини тәкмилләшдирмәклә онун сәмәрәсини јүксәлтмәјә јөнәлдилән дәрјәли фикирләр сәјләмишләр. Тә'лимни јени принциплериндән данышаркән Л. В. Занков јазыр: «Бизим системни принципләрни шакирдләрнин үмүми ишкишафы үчүн тәдрис сәһәсиндә даһа јүксәк сәмәрәлилјјә иял олмағ мәсәдидән прәли кәлир (124. сәһ. 47). Сонралар бу мәсәләнә ајдылашдырарағ Л. В. Занков гейд едир: бизим прәли сүрдүјүмүз системдә «Тә'лимни тәшкил и сәбәб, шакирдни ишкишаф процесни ися нәтичә кимн өзүнү көстәрир (84. сәһ. 391). Бурадан белә педагожи нәтичә чыхармағ чәтин дејилдир ки, сәмәрә вермәјән һеч бир тә'лим, о чүмләдән һеч бир дәрә ушағын ишкишафыны тә'лимн едә билмәз. Тә'лимни идеја-елмни сәвијјәсини вә методикасыны јалғыз әсәсли сүрәтдә јакшылашдырмагла буна иял олмағ олар.

Сәһбәт даһа чоһ мәктәбләрнин әгли ишкишафы үчүн онун индрак фәаллјјәтинин әсас «әләти» сәјялан тәфәккүрүн ишкишаф етдирилмәсиндән кәдир. Сон илләрдә бу барәдә дә дәрин тәдғигат ишләри апарылмышдыр (бах: Јенә орада, сәһ. 53). Һәмни тәдғигат әсәрләриндә

тәрбијәсидир. Бу шәрәфли вәзифә дәвләттин бүтүн тәрбијә тәдбирләрин системиндә баһшлячасы исе мәктәбдә вә һәр шејдән әввәл, дәрсләрдә тә'лим вәситәсилә һәјатә кечириләр.

Ғабәғчл мә'аллимләр бу вәзифәнин һәлләиә јерли шәрәити нәзәрә аларәг вә педагогиканын төвсијә етдиги Ғајдалара рияјәт етмәклә тә'лимни тәһсил вә тәрбијәдиги вәдләтнин тә'мин етмәк јолу илә һанл олурлар. Бу вәзифәләрин һәллги, биринчи нөвбәдә, мә'аллимләрдәи дәрси билгик, мәктәбләрдә оптимал тәһсил вә тәрбијә тәләб едир. Иә Ғәдәр ки, бу вәзифәләр тәфәррүати илә јеринә јетириләр, тә'лим процесиндә һәр фәни үзрә һәр бир дәрсин тәрбијәдиги вәзифәсини дәгиг мүјәјјәләндирмәк ләзимдир. һәм дә бу вәзифәни һәлики мүјәјјәләндирмәк, һабелә тә'лимни мүхтәлиф пријом вә методларындан истифадә етмәклә практик сүрәтдә һәјатә кечирмәк тәләб олунур. Буну ресепт һәлиндә вермәк олмаз. Илә буна көрә дә бу ишдә мә'аллимни һазырлыгындан вә онун јарадычы фәаллјјәтиндән чоһ шеј асылдыр.

Унутмағ олмаз ки, тә'лимни тәрбијәдиги функцијасы Ғаринисиндә һәр шејдән әввәл, шакирдләрдә марксист-ленинчи дүнјәкөрүшүнүн формалашмасы дурур. Бу чүр елми дүнјәкөрүшү исе јалили тәбиғатин, чәмпијәтин, һисәи тәфәккүрүнүн үмуми инкишаф Ғануилярынни шакирдләр тәрәфиндән өјрәнилмәсиндә формалаша биләр. Чүнки мәһз бунун нәтичәсиндә шакирдләрдә харичи алам һағгында ајдын вә әсәсли бахын јарашыр, бу аламә, тәбиә вә һитман һадисәләрә мүнәсибәт мүјәјјәи олунур, диалектик материалист дүнјәкөрүшү формалашыр.

Тә'лимни тәрбијәдиги функцијасы нәтичәсиндә, хүсусилә һуманитар фәиләрин тәдрисиндә шакирдләрдә коммунист әғидәлијиги, әхлағи-естетик һиссәләр вә аңлајышлар, вәтәндашлығ борчу вә ташһарылан иш үчүн мәс'улијәт һисси формалашыр.

Дәрсин жүкәк идәја-елми сәвијјәсинин тә'мин олунмасы, сәј јох ки, тә'лимни бүтүн функцијаларынын һәллги үчүн әливининли шәрәит јарадыр. Бунуишә белә, һәмни вәзифәләр һеч дә автоматик сүрәтдә һәлл олунмур. Бурада бир сәһз даһа бағта тәдбирләр ләзимдир. Биринчи нөвбәдә исе тә'лимни тәрбијәдиги функцијасынны һәм бүтүлүкдә, һәм дә һәр бир дәрс үчүн конкрет

программынын дәгиг мүјәјјәләндирилмәси тәләб олунур.

Дос. Әждәр АҒајев «Тә'лим процесиндә шакирдләрин вәтәндашлығ борчу тәрбијәси проблеминдән сөһбәт ачыб һағлы оларәг јазыр ки, ајры-ајры фәиләрин тәдриси процесиндә тә'лимни бағта функцијалары илә бирликдә» һәм дә чоһ күчлү тәрбијә иши көрүлур, тә'лимдән һәм дә тәрбијә вәситәси киши истифадә едиләр. Тә'лимни тәрбијәдиги характери мә'аллим шакирдин һиссә вә дүнјәлярына даһа күчлү тәсир етмәјә, дүнјәкөрүшүнү кешиләндирмәјә, күчлү характер јаратмаға, шәхси кәјфијјәтләрини артырмаға имкан верир. Вәтәндашлығ борчу киши жүкәк (әхлағи, идәја-сијаси-М. М) һисси јарадылмасы вә ја тәрбијәси илә әлағәдәр оларәг фәиләрин тәдриси үзәринә чидли вәзифәләр дүшүр (26. сәһ. 29).

Тә'лимни тәрбијәдиги функцијасы һәм онун мәзмунунда, һәм дәрсин кечилмә методу вә дәрдә әливининли тә'лим шәрәитинин јарадылмасында, һәм дә дәрсин емосионал ахынында һәјатә кечириләр. Мә'лумдур ки, «емосијалар характерләрдән асылы оларәг әгди фәаллјјәтә чапландырычы, јахуд әкәсиә, чапсыхычы тәсир көстәрир. Тә'лимдә мүсбәт емосијалар мә'нәви жүкәлини јарадыр... һейраһлығ, һәзз әлмиғ, фәроһ, һүси-рәғбәт мүсбәт емосијалар киши нәзәрдә тутулур. Мәһфи емосијалар да надыр. Мәсәлән, паразылығ, мә'јуслүғ, инфрәт, шүбһә» (бах: 124. сәһ. 403). һәр бир тә'лим фәни емосионал тәсирини јарадылмасы имканларына маликдир ки, бу дә шакирдләрин әхлағ вә естетик тәрбијәсиндә мүйһм әһил һисәб олунур.

Дәрси һәјатлә сых әлағәләндирмәк һағгында. Дәрсин идәја-сијаси, елми-нәзәри вә әмәли сәвијјәсини жүкәлтмәк үчүн-ләзим кәлән әи мүйһм тәләбләрдән бири мәһи дәрсин һәјатлә әлағәләндирилмәсинин тә'мин едилмәсиндир.

Дәрсә верилән тәләбләрдән сөһбәт ачаркәи: бу мүйһм тәләби унутуб кечмәк чәтиндир. һәр шејдән әввәл ону гејд едәк ки, бу тәләбә рияјәт едилмәдән верилән дәрс, өз тәһсил-тәрбијә әһәмијјәтин мәдудлашдырар, шакирдләрдә марәғ ојатмыр, һәтта формализмни көк салмасы үчүн кешил мейдан ачыр, аңчағ билмәк хатиринә өјрәнмәк әһвали-руһијјәси доғурур. Она көрә дә,

шакирдләрә мухтәлиф фәиләр үзрә-өйрәндикләри билкәләрини һәҗәтлә ичә әләғәдәр олдугуну дәрк етдирмәк, шүбһәсиз, дәрсин жүксәк кеҗифијјәтдә кечилмәсинә хидмәт едир.

Һәр бир јени дәрә, зәрурәт вә имкан дәиһәсиндә өлкәнин, о чүмләдән республиканын, дүнијанын мүасир ичтимаи-сijasи вә итисади проблемләри илә, бәш вәрән һадисәләри илә, елмин вә техниканын ән јени навијјәтләри илә, сәнәјә вә кәнд тәсәррүфаты истәһсалаты илә әләғәләндирилмәләдир. Ундуа билмәриң ки, шакирдләри һәҗәтә, әмәјә һазырламағ вәзиғәсин, һәр шәјдән әввәл, онлары өлкәнин, республиканын ичтимаи итисади вә мәдәни һәҗәти илә танын етмәк јолу илә јеринә јетирилә биләр. Дәрсин һәҗәтлә әләғәс дедикдә буну, һәр дәрсин сүиһ сүрәтдә бу вә ја башға һәҗәти һадисә илә бағланмасы кимн дүшүнмәк олмәз. Дәрсин һәҗәтлә әләғәсин, тәҗрүбәнин көстәрдији кимн, мухтәлиф формада вә мухтәлиф јолларла һәҗәтә кечирилә биләр. Һәр шәјдән әввәл, бу, техниканын, сәнәјенин, кәнд тәсәррүфатынын тәрәғгисиндә, космосун фәһниндә, иһсан чәмијјәтинин, иһсалын өзүнүн, онун зәһни вә физики гүввәләринин дүнякөрүшүнүн иһкишафында бу вә ја башға елмин пәзәријјәнин, бу вә ја башға елмин пәзәрини вә техникни иһтиранын ојнадығы ролу шакирдләрә дәрк етдирмәкдән ибарәтдир. Шакирдләри фәиләр үзрә тәлим просессиндә баша салмағ лазымдыр ки, иһсан елмә иһтинад едәрәк харүғәләр јарадыр, ејни заманда иһсанын ичтимаи тәҗрүбәсә елмин башлыча мәһбәји олмағда елмдә вә елм вәзисәсә илә үмүмиләшдириләр, елм вә техника иһсан әмәјини јүңкүлләшдирәр, ону даһа чох мәһсулдар едир. Елм вә техникаја иһтинад едән, истәһсалатә, әмәјә коммунист мүасибәти көстәрән совет адамлары күндән-күнә истәһсалатда әмәк мәһсулдарлығыны жүксәлдирләр. Бу иһсә коммунизм гуручулуғида мүһүм рол ојнајыр. Лакин бүтүн бу аңлајышлар шакирдләрә доғматик шәкилдә, бир вә ја иһи дәрәдә дејил, мухтәлиф фәиләр үзрә верилән дәрсләр системиндә тәдричлә мухтәлиф формаларда ашыланыр. Бир сөзлә, мүасир елм вә техниканын ролу мәйз - мүасир дәрсләрдә ачығ шәрһ едилә биләр, дәрсләри һәҗәтлә бағламағ јолу илә ајдынландырыла биләр. Бунун үчүн дә, һәр шәјдән әввәл, тәдрис материалынын идәјә-сijasи чәһәтләй сағламлығына, елмин-пәзәри чәһәтдән

дүрүстлүүнә вә доғрулуғуна ајрыча фикир вермәк лазымдыр. Һәр бир фәинин тәдрисини өлкәнин вә республиканын һәҗәтина дәир фактик материалла, Сов.ІКП МК-нын вә Совет дәвләтинин өлкәнин ичтимаи итисади, мәдәни иһкишафы, дүндә сүлүнү мәһкәмләндирилмәси намина јүрүтәјү сijasәтлә, Азәрбајҗан Коммунист Партијасы вә республика һөкүмәтинин республиканын сүрәтли тәрәғгиси намина һәҗәтә кечирдикләри тәдбирләр вә әлдә едилән әзәмәтли навијјәтләрлә таныш етмәклә бағламағ лазымдыр.

Дәрсин һәҗәтлә әләғәси мухтәлиф јолларла тәмин едилә биләр. Бу мәғсәдлә мухтәлиф әмәк сәһәләрини дәир дәрәдә әләғәдәр мисаллар чәкиләр, иһла вә иһна јазылар, тәдғиг олунасы тапшырығлар, рефератлар вериләр, шакирдләр истәһсалат очағларына, мүсәлсәрә экскурсияја апарылар вә с.

Бу барәдә мәктәбләринин фәалијјәтиндән сәјсәз-һесабсыз мисаллар, нүмунәләр көстәрмәк олар. Мүәллим П. М. Григорјанын (Бақы, 174 №-ли мәктәб) кимја фәинини тәдрисини һәҗәтлә бағламағда чох әңкин тәҗрүбә топладығыны ајрыча гејд етмәјә дәрә.

О, бу барәдәки мәғаләсиндә тәлимни һәҗәтлә, коммунизм гуручулугу илә әләғәсини әһәмијјәтини гејд едәрәк јазыр: «Дикор фәиләр кимн, кимја фәинини тәдрисини дә бу иһтиғәмәдә тәһкики шакирдләри политехник көрүшүнүн иһкишафыны тәмин едир. Бу, кимја елм илә истәһсалатын әләғәсини дәрк етмәк үчүн кениш иһканлар ачыр. Шакирдләр, кимја мәһсуллары, апаратлар вә истәһсалатын гурулушу һағғында мәһүмат топилар, ејни заманда, кимјәви истәһсалат просессләрини оптималлашдырмасы мәсәләләрини һәл етмәк јолуну өйрәшләр (44. 3/1977. сәһ. 45).

Бу мәғсәдлә истәһсалат очағларына экскурсияја кетмәнин хуәсә әһәмијјәти вардыр. П.Григорјан јазыр: «В. И. Ленин адына ЈБНЗ-на экскурсия заманы шакирдләр көрүрләр ки, әңкин иһ тәҗрүбәсинә вә билә мәлик олан апаратчылар, кимјәви просессләрә нәзәрәт едәнләр агыр күч сәф етмәдән хејли иһ көрүрләр. Бу адамлар диггәтли олмалары илә, жүксәк иһтисәс һазырлығы, кимја, физика вә рижәзијјәтә дәир дәрин билкәләр илә мүвәфғијјәт газаныр, мәһсулдарлығы артырылар (Дәш орада, сәһ. 47, 48). Мәйз бу чүр экскурсиялар заманы шакирдләр фәһлә вә мүһәндис-

техники ишчиларини эмажинини характерини өйрөнүр, онларын эмажини, пешенинэ тая, зоруну ештичагы эянини шикилде көрүрлөр. Бу вахт шакирдларини диггэти өйрөндиклери мүсөсөннүн калачок чинкишаф перспективлерини жөнөлүр, онлара техниканын, о чүмүлдөн кимжа сөнәјесинин калачөјиндөн, нанлијјәтләриндөн данышылыр, партија во бөкүмәтинини эмөк адамларынын сәмәрәли фәалијјәт көстөрмөлөрүн үчүн иш шәраптинин даһа да јажшылашдырмаг гајгыларындан сөнбөт ачылыр, шакирдлөр фәһлэләртә көрүшүр вә бундан чоҗ фәјдаланырлар. Фәһлә вә мүтәәссенсләр шакирдләрәни процесиндөн, онлар үчүн јарадылаан шәраптәдөн, көстөрлән гајгыдан данышырлар. Белә екскурсијалар дәрәликдөн өйрөнлән биликләрини шакирдин јадданында мөһкәмләндирилмәсеннә көмөк етмәклә бәрәбәр, ејни заманда онлары һәјатә, коммунизм гуручулуғу ишинә һазырламәгә көмөк олар (Јенә орада. сәһ. 47—49).

Азәрбајҗан во рус мәктәбләриндә ишләјән рус дили вә әдәбијјәт мұәллимләрини дә бу сәһәдә зәнкин вә тәҗдирләјәг тәҗрүбә топламышлар.

Г. Н. Сорокина (Баки; 34 №-ли мәктәб) өзүнүн «Јарадычы ахтарыш мүвәфғәнијјәтин рәһиндир» адлы мәҗаләсиндә республиканын тәркиби 80—90% гејрн-рус милләтләрәни унағларындан ибарәт олан рус мәктәбләриндә рус дили мұәллимләринин раст кәлдикләрини чаһишликләрини гејд едир. Шакирдләрини ишфәһи вә јазылы иштәләриндәки даһа типик гүсурлары ашкара чыхармаг вә үмүмиләндирмәк үчүн, онлары арадан галдырмағын даһа әсәслы үсүлларыны мүәјјәләшдирмәк үчүн гаршыда дуран башлыча тәрбијә функсејасыны да јаддан чыхартмыр вә һағлы олараг көстәрир ки, «Дил—сәдәчә олараг үнәијјәт вәсиәсә дејилдир. Онда түкәнмәз психолоҗи тәәсир вә тәрбијә имканлары гојулмышдур. Инасан сөзү емоционал гүввәјә маликдир. Чарлар шаһрләрдән әбәс јерә горхмурдулар, һалбуки зүмә вә һөкманлыга гаршы мүбаризәдә онларын јалныз сөзләрини вар иди». О, рус дили дәрәсләрини бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтинини гејд едәрәк, өз ишләрини јеиңдә гүрә билмәјән мұәллимләрини дүзүкүн олараг тәғдид едир, «чох вахт онлар рус дили дәрсини јалныз грамматика дәрән кими баша дүшүрләр»—дејир. «Инди биз рус дили дәрәсләриндә актуал һадисәләрдән данышмалы, шакирдләрин елмин, истеһсалатын, ишчәсәнәтнин вә әдәбиј-

јатын ән јени нанлијјәтләрини илә таныш етмәлијяк. О вахт дидактик материалын көмәји илә мұәллим ушағын көрүш даирәсинин кеңишләндирмәк, ишсәләрини тәрбијәсән илә мәшғул олмаг, дүңјаны онлар үчүн кәшф етмәк имканы әлдә едир. Мұәллим ишшалар үчүн һәјәти мөвзулар тәклиф едир: «Вәтән пәдән башлаһар?», «Һеч ким үнүдүлмамыш, һеч нә јалдан чыхмамышдыр». «Кеңишдир мәним доғма өлкәм» вә с. О гејд едир ки, белә ишшалар «әдәтән сәймин һәрәраты во емоционал јүксәкәлији илә форғиләјәр» (бах: 143. сәһ. 115—116).

Т. Д. Бородин (Баки, 148 №-ли мәктәб) рус дили вә әдәбијјәти дәрәсләриндә јерли материалдан өз дәрәсләринин идеја-еһми сәвијјәсини јүксәлтмәк, һәјатлә әләгә јаратмаг мәҗсүдлә бачарыгла истифадә едир. О, 10 иләдән ағымдыр ки, бу проблем үзриндә ишләјир. Оуну чоһиллик фәалијјәти көстәрмишдир ки, гәһли үчүн комплекс характерли мөвзулар («Рус-Азәрбајҗан әдәби әләғалары», «Республикамыз кечмишдә вә инди», «Азәрбајҗан әдәбијјәтинда вә ишчәсәнәтнәдә «Ленин сүрәти», «26 Баки комиссары рус вә Азәрбајҗан әдәбијјәтинда вә ишчәсәнәтнәдә» вә с.) даһа сәмәрәли истифәләр верир. Дәрәсләдә Ленинни Баки нефтчиләринә көстәрәли бөјүк гајгыја анд үмүмәләрдән, һабәлә нефтчиләр һағғында Ленин һағғында материаллардан мүнтәзәм сүрәтлә истифадә олунур. Бородина јухары сиффәрләдә әдәбијјәти тәрәс едәрәк јерли материаллардан даһа кеңини истифадә едир. Белә ки, В. Мајаковскинин јарадычылығы өйрөнләркән, оуну 1926-чы иләдә Бакидакы «Гызыл гөләм» вә «Баһар» әдәби чәмијјәтләринин иштиракчылары гаршысында етдији чыхышларда сөјләдији фикирләр, Кәскиннин хатирәләринә анд хүсуси мәрузә дилләниләр. Серкеј Јесеинин јарадычылығы кечилән заман шакирдлар оуну Баки һағғында ишләрин, 26 Баки комиссары һағғында поемасы илә таныш едилир. Өз моголәсинин ахырында јазыр: «Дияршүнаслыг материалында истифадә едилмәсән нәтичәсиндә шакирдләр кечдикләри дөврү дүјур, оуну әтрини, колоритини ишсә едилрләр. Беләликлә, дәрәсләдә дияршүнаслыг характерли элементләр, конкрет вә анышлыгыла материал үзәриндә республикалар вә бүтөвәүкдә өлкәдә баш верән дәрин дәјишмәкликәрини шакирдләрини шүүрлу дәрк етмәләринә көмөк көстәрир. Совет Иттифагы халғларынын беһнамлиләл бирли-

ји, соспалуст идеалларынын вәлидәти бурада мүнхүм рол ойнайыр, «Рух-Азәрбајжан әдәби әләгәлләри» Совет әдәбијјатынын мылән вә бејнәлмиләл характерини, өлкәмизни бүтүн әдәбијјатларынын јахынашмасы вә онларын гаршылыгы әләгәлләрини эңкииләшмәсини вә үмүми бејнәлмиләл мәдәнијјәтнн јарадылмасынн парлаг үмәјиш етдирир. Нәјәти вә онун әләгәлләрини дәрәк етмәк вәсикәләриндән бири олан дијаршүнәслик тә'лим-тәрбијә процесини елә бир әвијјәдә тәшкил етмәкә имкан верир ки, орада шакирдләрнн фәәл тәфәккүр фәиләјјәтнн тә'мин едәдилр, тә'лимә мараг ојадыр, керчәкәлијә идрәк мүнәсибәти тәрбијәси, марагы күчләннр, шакирдләрнн зәһинни вә эмоционал кејфијјәтләрнн никишаф етдирир вә эңкииләшдирир» (143, 9/1976, сәһ. 42—49).

Коммунизми мәдди-техники базасынын јарадылмасында физика елминин бир сыра сәһәләринин, о чүмләдән электрон һесаблама техникәсини, нүвә физикасынн нәзәри вә экспериментал тәдигәтләринин, бәрәк чисимләр вә алачәк температурлар физикасынн, радиофизика вә электротехниканын, јарымкечирпичиләр, лазерләр вә с. хусуси рол ойнадығыны гәјд едәрәк мүәллим М. Мәмәдөв (Товуз р-н, Бозалғанлы мәктәби) јазыр: «Физиканын тәдريسнә башладыгым илк күндән чалышырам ки, кечдијим һәр мөвзү шакирдләрнн тәфәккүрүнү фәәлијјәтә кәтирсин, онларда өјрәндикләри нәзәри биләкләри практикада тәтиб етмәк вәрдншләрнн јаратын, истәһсалат вә техникаја мараг ојатын. Чалышырам ки, шакирдләрнн алдыглары нәзәри биләкләр коммунизм гуручулугу вә һәјәтлә әләгәлләнсин, шакирдләрнн идеја-сијәси тәрбијәси дүзүкни истигамәтләндирилсин» (29, 4/1977, сәһ. 56). О, мәғәләсиндә чохлу мисаллар кәтирмәккә вә һәһи, мүрәккәб вә шәрәфәли ишин әмәли оларәк нә чүр һәјәтә кәтирилдијиндән сөһбәт ачыр (бах: Јенә орада, сәһ. 56—57).

Мәһз дәрсин һәјәтлә сых әләгәлләндирилмәси шакирдләрә алдыглары биләкләрнн мә'на вә әһәмијјәтнн дәриндән көстәрир. Буни исә педагожи дәјәри һикәр едилмәздир.

Дәрсдә эмоционал әһвали-руһијјәнин јарадылмасында дәр. Тә'лим процесн дәрсдә ола истигамәтләндирилмәлидир. ки, коммунизм идејалары шакирдләрә низмә, әгидәјә, идеоложи мубәризә силәһинә чеврилсин. Бу мәрсәдлә тә'лим процесн елә гурулмалыдыр ки, шакирд-

ләр бу идејалары формал дејил, дахилән дәриндән дәрәк етсинләр, о идејаларла јашасынлар, эмоционал әһвали-руһијјә дә дуја билсинлар. Мәһз буна көрәдир ки, тә'лимдә эмоционаллыг, емосиянын ролу һикәр едилмәздир. Әлбәттә, бу јени мәсәлә дејилдир. Тә'лим процесиндә, јеринә көрә, шакирдләрә мусбәт вә ја мәнфи емосияларын ојадылмасынын зәруријлијини һикәр едән јохдур, ләкин әмәли чәһәтдән ону чох заман һәјәтә керчирмәк гәјгәһиңә гәлмәјәдиләр да аз дејилдир. Буна көрә дәрсләрини тәшкил вә кедишиндә чансыхычылыг, бикәнәлик, һәвәссизлик һаллары аз ојмур. Тәһсүфлә демәк ләзымдир ки, һәлә һеч дә бүтүн мүәллимләр вә мәктәб рәһбәрләри дәрәк етмәһиңшләр ки, дәрәк вермәк мәнәрати, тәкчә билији дүрүст шәрһ етмәкдә дејилдир, һәм дә шакирдләрә бөјүк вә дәрнн мараг ојатмагладыр: бу һәс синиңдә әһвали-руһијјә јүксәк олдугу заман мүмкүндүр. Мәһз буна көрә дә биз дәрсин јүксәк елми-сијәси сәвијјәсиндән данышаркәп, тә'лим вә эмоционаллыгын, һиссләрин дәрәдә, ичә дәрәләр, «чәдурулмасынын» үстүндән кәчә биләрик. Әксинә, ону хусуси оларәк нәзәрә алмалыг. Мә'дүмдүр ки, шакирдләрә биләк өјрәнмәјә, елмин сирләринә бәләд олмаға мараг һиссн, дидактик вәзифәнин јеринә јетирлмәсиндән асылы оларәк севинк вә ја кәдәр, рәғбәт вә ја һинфәт, ифтихар вә ја бикәнәлик һиссн ојатмадан қилар верилән елми биләкләр мөһкәм олмәз, ушагларын мә'нәви әләминн эңкииләшдирирмәк мүмкүн олмәз.

Халг шаири С. Вүргүн дејирди ки, ушаг'ғәлбинн тәрбијә етдијимиз заман о гәлбә һәјәт вә тәһнәти һәгигәтләри илә гәһәд вермәлијик. Бу һәгигәт о гәдәр эңкиң, рәһкәрәк, мә'налы вә көзәлдир ки, ону һеч бир бојаға, рәһк вә ујдурмалара еһтијачы јохдур. Мән һәјәт һәгигәти дејдијим заман нәзәрәдә јалныз һәјәтин, варлыгын мусбәт чәһәтләрини, заман вә мөһәһини мүгәддәс һиссләрини, әмәл'вә арзуларыны тутурам (бах: 32, сәһ. 312). Мәктәб тәчрүбәсиндән бир-һик мисал кәтирәк. Методист мүәллим Әсәд Худавердинн (Салјан шәһәри) физика дәрсләриндә бу пријомдан кениш истифадә етдијини чох ајдын мисалларла шәрһ едир. О, VII синиңдә «магнит сәһәси» мөвзусуну шәрһ едәркән, классик шә'римизни бәһис Низамн Кәһчәвиниң «Хосров вә Ширин» поемасындан бир парчаны охујур:

Бахма ки, айымдыр, атын, айы ол,
Чатидыр нэ гэдэр бах, кетдijin јол,
Бу јолда охшасан бир аз шайин!
Јог-тара кун кими нээр сал јени!
Демиром чохлакы, ниндилр, бандыр,
Кетдijin јол ки, вар магнитл дашдыр!

Бунула мўаллим шакирдлэрин нээринэ чатдырыр ки, орта ээрлэрдэ белэ Низамн магнитлэ дэмрин гарнылыгы тэсирини өз охучуларына усталыга чатдырырды. Бу нэ шакирдлэрдэ фэрэи емосијасы догуур. Бир мисала да диггэт едэк. VIII снифда «Һаракэтин ишбилэјин» мөвзусуну кечэркэн мўаллим мөсалэтин јерин һэрлэмэсн вэ буну көшф едэн Г. Галилэјин талэјин, онун е'дам едилмэсн илэ баглајыб исте'ддэдлы шаир Б. Ваһабзэдэнин «Галилэј» ше'ринин ээбэрдэн охујур:

Деди: Јер ғырланыр! Инанмадылар,
Онлар она күлдү, о да онлар
Деди: Ынгигэтэ шубонизм вар?
Демилэр:—Һэгт дејэн чыкнлар дара.

Бу нэ шакирдлэрдэ алимэ дэрин рэгбэт һиссинин ојанмасына, онларын елмэ мараганмаларына кениш мејдан верир. VIII снифда «Реактив һаракэт» мөвзусуну кечэркэн өлкөмөздө реактивлик идејисинин пионерлэринден бири олан И. Кибалчичин һојатындан мисал кэтирир вэ гејд едир ки, ону чара едилэн сун-гөсдэ (1881-чн ил) тэсирлэндирир вэ е'дам едилэр. Кибалчичин е'дам багагы јаздыгы мөктүбдэн бир парчаны охујур: «... Мәнэ рәһбарлик едэн јалынз Вәтәнә мәнәб-бат, онун мүснбатлэриндир... Онун мүснбат вэ бәдбәхтликлэрин гуртарачагы, о, хснбхотлик вэ азддыг көрөчөкмн...? Мәнн е'дам дејил, бизм е'даммызын патнчалэрин утандырин...» Онун бу чүр мисаллары даһа чохдур. Дәрсн агырлашдырмадан Худавердијевин әдәбијатымыз вэ тарихымыздан дәрс заманы чөкдijin бу чүр мисаллар, кэтирдijin бу чүр һэгигәтлөр физика дәрсинә даһа чох мараг ојадыр, шакирдлэрдэ емосионал һисслэрин доғмасына сәбәб олур, бу да онларда идрак фәаллыгы јарадыр. Мўаллим јазыр: «Бу кими һисслэр шакирдлэрдэ һеч дэ мөјуслуг јаратмыр, әксинэ, онларын дахилн аләмнин тэсир едир, һәјчәнлан-дырдыр, онлары мубариз олмага чагырыр, онларда мөв-

зуну дэриндэн өјрәнмәк һәвәсинин даһа да артырыр (29. 10/1977, сәһ. 40, 41, 42).

Багагыл мўаллимлэрин тәчрүбән ачыг көстәрир ки, дәрсин емосионал тәсир гүввәсиндән һәр фәзинин тә'лимн процесинда истифада етмәк мүмкүндүр. Фәзинн устады олан һәр бир мўаллим дәрслэриндә елэ мисаллар вэ ја фактлар кэтирә биләр ки, шакирдлэрдә ја шадлыг ја да мөјуслуг, ја фәрәһ, һүсн-рэгбәт, ифтихар, ја да иифрәт, гәзәб, икраһ... һисслэрин догурусун. Белә пријомларын нэ тәрбијәви тәсир күчү ишкар едилмәздир.

Дәрсдә тә'лим процесинин интенсификашдырмәсин һағында. Бу да јени мөсәлә дејил, ләкин индики шәраитдә хүсусн әһәмијјәт кәсб едир. Тә'лим процесинин интенсификашдырмак, мөјүм олдуғу үзрә бөјүк вэ мүрәккәб мөсәләдир. Биз ачыг онун бир чәһәти үзәриндә, тә'лим процесинин дәрсдә интенсификашдырмәсин үзәриндә дајаначағыг. Тә'лим методларынын, һәмчичини дәрсин тәкмикләшдирләмәсин, мұхтәлиф тә'лим типлэринин тәтбиги бу мөсәләтин дә ачмагы тәкнidlә тәләб едир.

Тә'лим пријомларынын мүрәккәблэјин, һәмчичини дәрсдә шакирдлэрдән чох вахт тәләб едән мүстагил ишлэрин тәшкилн, проблемлн шәһринн тәтбиги, ајдындыр ки, чох вахт тәләб едир. Бунун үчүн алава вахты һарадан ала биләрик? Дәрслэрин мүддәтинин вэ ја дәрсинин узатмага имкан жохдур. Әсәс чыкыш јолу бу мөсәләдә дәрсдә тә'лим процесинин интенсификашдырмак-дән ибарәтдир. Дәрсн интенсификашдырмәсинн маһијјәти нэ вахт өлчүсү вәлидинн дэјиндирмәдән көрүлән ишлэрин миғдарынын, кејфијјәтә хәлал кәтирмәдән, артырмағдыр. Бунун үчүн дәрсин һәр дөгнәсиндән сәмәрәли истифада етмәк, бир дөгнәнин белә бөһ кеһмәсинә јол вермәмәк, һәр шакирднн дәрсин әвәләнлән ахырындак кәркнн ишләмәсинин тә'мин етмәк ләзымдир. Дәрснн интенсификашдырмәсин хүсусн бир пријомла дејил, дәрсин һәр мәрһәзәсиндә, пријомлар системиндән истифада етмәклә јеринә јетирилә биләр.

Бу мөсәләдә багагыл мўаллимләр ев ташшырыл-ларына јохламаға вэ сорғуја аз вахт сорф едир, ләзым кәләндә јалы тахтасына бир нәфәр дејил, ејин заманда 2—4 нәфәр чагырыр, онлар јазы тахтасында ташшырыл-ла мөшгүл оларкән, фронтал сорғу апарыр вэ с. Бу

јолла 8—10 дөнгө мүддәтиндә 5—6 шакирд јохланыб гүјмәт алып, сиипф шакирдләринини бөјүк бир гисминини ев тапшырыгларыны ич чүр јеринә јетирдикләрн өјрәнн-лир, вахтын чоху јени билик вермәјә, ону мөһкәмлә-дирмәјә сәрф олунур. Вахтинә һәлә 60-чә илләрнин әв-вәлләриндә Липетск вилајәтин орта мәктәб мүәллим-ләринини бу бардә тоңламыш олдуғлары тәчрүбәдән чоҳ јазырдылар. О јазырлардан бириндә дејилгиди ки, Липетск вилајәти орта мәктәб мүәллимләри 45 дөнгә мүддәтиндә бүтүн шакирдләри ишләмәјә вадар етмәк үчүн һәр чүр педагожи тәдбирә әл атырлар. Зәнк ву-рудан кими мүәллим вә шакирдләр өз јерләрини тутур-лар. Дәрс даңышығысыз, мүәллимни әввәлчәдән һазыр-ламаны олдуғу чалышманыни јеринә јетирилмәси илә башташыр. Неч бир ләкидикчи сөһбәтә, шакирдләрини адыны охумага, дәрсә кәлмәкләрини сәббобни өјрән-мәјә вә ја башга бир ишә јол верилмир. Дәрс әввәлдән ахырадақ арасы кәсилмәдән дүшүнүлүмшн тәлим ишнә һәср едилир. Биринчи тапшырыгын ардынча кичини тәлим мәнғәләси, онун ардынча, үчүнчү, дөрдүнчү кә-лир. Ән дәјәрлиси будур ки, Липетск вилајәтинини орта мәктәб шакирдләри бәл иш гәјдасына алышмышлар, өзләринин мәһәви гүввәләрини јарадысы истиғамәтә јө-нәлдә билирләр вә инди өзләри сиипфләриндә бир ша-кирдин бәл вахтыны бош кечирмәсинә дөзә билмәз-ләр (бәх: 122. 3/1964. сәһ. 109).

М. А. Данилов Липетск тәчрүбәси һағгында вердији рәјдә јазырди: «Липетск тәчрүбәсинини башлыча чә-һәтнини биз онда көрүрүк ки, бурада елә бир шәрәнт, тәшкилат пријомлары вә тәлим методлары тапыл-мышыдыр ки, онларын вәснәтәси илә бүтүн сиипф ша-кирдләри дәрсдә сәјлә, фәал, диггәтлә вә һәвәслә иш-ләјирләр» (101. сәһ. 21). Липетск тәчрүбәсиндән биз әл-вәл дә данышмышыг. Көрүндүјү кими, мәктәбләримни-зин тарихиндә дә бу тәчрүбәнин бир нечә дәјәрли чә-һәтләри олмушдур ки, инди дә онлар өз гүјмәтини итир-мәмишләр.

Республиканын габагчыл мүәллимләри бу тәчрүбә-јә бикәнә бахмыр, ондан истифадә едирләр. Мәсәлән, рус дили мүәллими И. А. Рачинскаја (Баки, 199 нөм-рәли мәктәб) өз тәчрүбәсиндән сөһбәт ачарағ дејир: «Вахта гәнаәт етмәк вә тәлим процесини интенсифи-ләтирәк мөгәсәд илә мән сорғудан чоҳ истифадә едирәм.

3—4 шакирдә јазы тахтасында тапшырығ вердикдән сонра, галан шакирдләрлә фронтал сорғу анаырам. Бәлә пријом 8—10 дөнгә ичәрисиндә ев тапшырыг-ларынын јеринә јетирилмәси вәзирјәтини јохламағла бә-рабәр бир нечә шакирдин дә биләјинә гүјмәт вермәјә-нмак јарадыр». Рачинскаја тәкчә дәрсин илк мәрһә-дәсиндә һәр дөнгәдән сәмәрәли истифадә етдијини көс-тәтир. Чоҳдан бәри мәълум олан бу педагожи тәләб, тәәсәүф ки, һәр јердә өзүнә һәлә мөһкәм јер тута бил-мәмишдир. Гейд едәк ки, бүтүн бу дејиләләр тәлимни ишәли-репродуктив адлы типинә аиддир. Башга тә-лим типләринин һәр бириндә дә интенсифишдирмә тә-ләбинә көз јума билмәрик. Онларын да һәр бириндә мүнәсиб пријомларыни тәтбиғи зәруридыр. 60-чы илләрә инсбәтән инди 70—80-чы илләрдә мәктәбләримиздә башга шәрәнтини мејдана кәлдијини көрүрүк. Мәктәб-ләримизин инди, һамысы олмаса дә чоху, тәлим ава-данлығы—кабинетләрә, мүасир техникки тәлим вәснә-тәләри илә тәлим олунмушдур; тәлим инди әсәсән кабинет системни илә тәшкил едилир. Бәлә бир шәрәнт, башга дәјәрли чәһәтләри илә бирликдә, дәрсин интен-сифишдирилмәсини сон дәрәчә фәјдалы хидмәт едир. Ким билмир ки, әһян вәсант вә кабинет аваданлығын-дан көһнә гәјдә үзрә истифадә етмәк пријомлары һәмишә дәрсин кәдшинини ләкидикир. Кабинет системни, хуәсусән мүасир техникки тәлим вәснәтләринини тәтбиғи дәрсин кәдшинини даһа дә интенсифишдирир, онун фәјдалы иш әмсалыны хейл јүксәлдир.

Кабинет системинин ролюна даир јаздығы мәғалә-синдә 12 нөмрәли (Сумгајат) мәктәбин тәчрүбәсиндән сөһбәт ачан әмәкдар мүәллим Ј. Бүјүәдов јазыр: «Һа-зырда мәктәбимиздә 26 фәһи кабинети, идман залы, 3 сәмәлатхана шакирдләрини истифадәсиндәдир. Мәк-тәбдә кабинетләр елә тәшкил едилмишдир ки, фәһләр-рини тәдриси мөгәсәднә, мәзмунуна вә методикасына үјүг олсун, мүәллимни ишнини елми тәшкилинә (о чүм-ләдән әләвә едәк ки, тәлим процесини интенсифишдир-мәјә—М. М.), шакирдләрини фәрди вә мүстәғил ишлә-мәләринә нмак јаратсын. Мәктәбимиздә фәалијәт көс-тәрәп фәһи кабинетләрн техникки тәлим вәснәтләри вә әһян вәснәтләрдә мүкәммәл тәһиз олунмушдур. Ка-бинетләрдә кинопроектор, диалпроектор, кодоскоп, ма-гнитофон вә с. техникки вәснәтләрдән истифадә үчүн әл-

веришли идарәетмә системи җарадылмышдыр. (29. 10/1979. сәһ. 23).

Инди сөһбәт анчаг бу эәннки технику базадан, мұа-сир аваданлығла тәһнз олунмұш кабинетләрдән, тә-лимий, үмүмийәтлә кејфијјәтний жүксәлтмәк, о чүмләдән ону интенсивләшдирмәк иәминә сәмәрәли истифада әтмәсиндә: кетмәлидир.

Ғабагчыла мұәллимләр изаһлы-репродуктив тәлим типиний тәтбигиндә белә сәдә пријомларла она чалы-шырлар ки, дәрәсин һәр доғигәси сәмәрәли истифада едил-син, һәр шакирд дәрәдә фәал иштирак етсин, неча дәр-ләрләр «мүркүләмәсин».

Мұәллим И. Һәсәнов (Кәдәбәј гәсәбә орта мәктәби) кимја дәрәсләриндә интенсивләшдирмә пријомундан да-нишарет гәјд едир ки, кәдм-техники билнкләрийн һәч-ми артдыгча тәдрис материалларынын нәзәри сәвијјәсин дә күчләнир. Бу материалларын өјрәднләмәси үчүн сәмәрәли јоллар ахтармаг тәләб олунур. Бу јоллардан бири исе дәрәсин бүтүн 45 дәғигәсиндә шакирдләрийн там мәһнасы илә ишләмәсинә—дәрәсин интенсивләшдирн-мәсинә һанл олмагдан ибарәтдир. Дәрәсин интенсивләш-дирмәк тәкчә материалын чохлауу дејил, һәм дә ша-кирдләрийн һәр бириний дәрәдә бу вә ја дикәр шәкилдә ишләтмәк, сорғуја һәр дәрәдә даһа чох шакирд чәлб етмәк, даһа чох шакирдин билнлигнә гијмәт вермәк, дәр-син, неча дәрәсләр, статик шәкилдә дејил, динамик иш-килдә апармаг үчүндүр. И. Һәсәновун дә тәчрүбәсиндә диггәти чәлб едән чәһәт дәрәсин әвәлиндә шакирдләрийн көһнә дәрәдә дәр иләјиний үзә чыхармаг мәғсәднә, сорғуну интенсив кечирмәјә, фронтал суалларла јана-нын фәрди суалларын тәтбигинә јер вермәсиндән иба-рәтдир. 10—15 дәғигә әрзиндә о, бүтүн шакирдләри сорғу процесиндә фәал иштирак етдирир. Нәтичәдә јени материалын изаһы вә мөһкәмләндирнләмәси үчүн даһа чох һахт сахламаға һанл олур ки, бу да дәрәсин, шүб-һәсин сәмәрәсиний жүксәлдир (бах: 44, 4/1979. сәһ. 10—11).

Дәрәдә бүтүн шакирдләрийн мәһсулдар тәлим иши илә әһәт едилмәси, онларын дәрәктмә фәалијјәтниний активләшдирнләмәси һаггында. Шакирдләрийн һәр бири-нин дәрәдә көркин ишләмәсиний тәһмин етмәк, һәр исеј-дан әввәл, онларын идрак фәалијјәтниний активләшдир-мәк дәрәсин тәкмилләшдирнләмәсиндә әсәс тәләбләрдән

бири һесаб едилир. Бу да тәсәдүфи дејилдир, чүнки шакирдләрийн идрак фәалијјәтниний тәһмин процесиндә активләшдирмәк елә бир мұһүм тәләбдир ки, она и-стияад едәрәк онларын һазырлыг сәвијјәсиний әсәсли сүрәтдә жүксәлтмәк мүмкүндүр. Дәрәдә шакирдләри фәаллашдырмаг тәләби педагогика тарихиндә јени мә-сәлә дејилдир. Бу, нәнки совет педагогикасы тари-хиндә, һәтта демократик классик педагогикада да, о чүмләдән ишгиләбдан әввәл рус демократик педагоги-касында чох мұзакирә едилән проблемләрдән бири ол-мундур. Зәманәләрийн көркәмәли педагоглары көрмә-јә билмәздиләр ки, педагогик процесин кејфијјәтниний жүксәлтмәк үчүн мұәллимин јени дәрәс мәһарәтлә ишәр етмәси илә јанашы, шакирдләрийн дәрәдә фәал ишти-ракы, онларын зейни вә әмәли чәһәтдән фәаллыг көстәр-мәләри дә мұһүм шәрәтди. Буна көрә дә онлар дәрәсин шаблонлашдырнләмәсини, сөнүк вә марағсыз кечнләмә-синий мұхтәлиф шәкилдә тәғиғ етмин, белә дәрәсләрийн шакирдләрдә зейни инкизафы ләикитдијиний ачыб кө-стөрминиләр. Бу мәсәләјә даһа чох фикир верәнләрдән бири бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински олмундур. Һәлә кечән әсрин 60-чи илләриндә о, шакирдләри дәрәдә иассивләш-дирәг, онларын активлијиний сөндүрән дәрәсләри кәскин сүрәтдә тәғиғ едилди. О јазырди ки, белә дәрәсләр «үч-дәрәдә шакирди суал-чаваба тутмагча башланыр вә буна вахтын јарындан чоху сәрф едилир: синфин гәлан шакирдләрийн чаваб үчүн онларә нөвбә чатанадак диг-гәтәсиз отурмагча әзләрийн там һағлы һесаб едирләр... Белә дәрәсләрдә елә шакирд олур ки, бүтүн һәфтә мұд-дәтиндә күндә алты сәат, башы фикирәсиз, әли дә мән-гәләсиз вахт кечирир, о, анчаг чалышыр ки, синфин и-тизамынын тәләб етдији һәрәкәтәсиз вә күтлүк ифада едән мәһнасыз, диггәтлән көрүнүшүнү мұһафизә едиб, сахласын» (158. ч. 2, сәһ. 215). Белә дәрәсләри мәһнасыз һесаб едән Ушински, тәкнидә тәләб едирди ки, шакирд-ләр дәрәдә, мүмкүн гәдәр, фәал вә мұстәғил ишләсин-ләр, мұәллим исе онларын бу чүр ишләринә рәһбәрлик етмәкчә материал версин. Мәйз бу мұнасибәтлә о, ша-кирдләрә «өјрәнмәји өјрәтмәк ләзимдыр»—дејирди, јәни онлары елә ишләтмәк ләзимдыр ки, јени ән-ла-нышлары мұстәғил олараг асанлыгча дәрәк етмәји өј-рәсиниләр.

Мәһз бу бахымдан о, тәлим процесинда һәм дә мүгајисәә хусуси јер вермәји тәләб едир вә көстәрирдир: «Тәрбијәчи имкан дахилинда лап әввәләчәдән ушагы елә өјрәтмәлиндир ки, о, башгасы тәрфиндән (шифали вә ја китаб васитәси илә) она шәрһ едилән биләји габагчадан дүшүнмәдән мәнимсәмәсини, әксинә, өјрәндији биләктәри өјрәнмиш олдуғлары илә мүгајисә етегин, түтүшдүрәсин» (158. ч. 10. сәһ. 470). О заманлар, мәлум сәбәбләрдән, бу габагчыи фикирләрини мәктәбләрә дахил едилмәсәси мане олурулар.

Дәрслә шакирдләрини фәаллашдырылмасы идјасы мәһз совет мәктәбләриндә илдән илә кениш өлчүдә тәтбиғ олунмага башлады.

Шакирдләрини идрәк фәалијјәтнини күчләндирилмәси проблеминиңи мәһијјәтинә кәлдикдә сәлә демәлијик ки, бу һеч дә хусуси бир приномла баша кәлән иш дејилдир. Бу, шакирдләрини тәлим процесинда бүтүн зейһни гүвәләрини активликлә ишләтмәсини, јени биләкләри мәнимсәмәјә дәрин марағ көстәрмәсини, тәлим процесинда мүстәғил һәрәкәт етмәјә чалынамасыни, гаршыја чыхан чәтинликләри јох етмәјә сәј көстәрмәсини тәләб едән мүһүм дидактик принципдир. Мәһз буна көрә дә дәрсә верилән бу тәләбни јеринә јетирилмәси комилекс сурәтдә бир сыра педагожи тәдбирләр нәтичәсиндә, о чүмләдән, һәм тәлим методларының сәмәрәли тәтбиғи, һәм дә тәлим тилләриниң мазмуна вә сифә көрә дүзкүн сечилмәсини, һәм фәиләрарасы әлағәни, хусусилә шакирдләрини мүстәғил фәалијјәтини тәшкил етмәк вә с. јолу илә һәјәтә кечирилә јәтди. Бүтүн булар һағында әввәлдә сөһбәт кетдији үчүг биз дејиләнләрдә ки фәјәтләнирик. Ону да әләвә етмәк истәјирик ки, бу проблемни һәлл әһәмијјәтлн дәрәчәдә һәм дә тәлим процесиниңи дәрсдә идрәк едилмәсиндән, һәмчинни дәрсдә шакирдләрини өјрәндикләрини һесаба алмағ вә она дүзкүн гијмәт вермәкдән дә чох асылдыр. Инди оныларын шәрһинә кечәк.

Дәрсдә шакирдләрини биләјини һесаба алмағ вә гијмәтләндирмәк һағында, Шакирдләрини биләјини јохламағ вә гијмәтләндирмәк һағы оларағ бүтөвлүкдә дәрсдә тәлимниң үзвн һиссәси, иңбарн үнсүрү һесаб едилди. Сон заманлар шакирдләрини биләјини јохламадан вә гијмәтләндирмәдән тәһсилни мәғсәдујугулуғуну сүбүт етмәк үчүн бәзн јерләрдә (мәсәлән, Тбилисидә) тәч-

рүбә апарылар, шакирдләри илнн сонунда синифдән синфә имтаһансыз кечирмәјин даһа фәјдалы олдуғуну исбат етмәк мәғсәдилә бәзн мұлаһизәләр вә тәклифләр ирәли сүрүлүр. Бу, әлбәттә експериментдир. Нәтичәсини көзләмәлијик. Ләкин ону да иңкар етмәк олмаз ки, мәктәбләрдә шакирдләрини биләјиниңи јохланылмасы вә гијмәтләндирилмәси һәм шакирдләрини, һәм дә мүәллимләрини фәалијјәтиниңи сиесифиқ дөвләт учоту формасыдыр. һәм дә она көрә ки, тәдрис ишиндә ән јакшы кестәрнчиләрә навл олмағ үчүн тәлим процесиндә шакирдләрини өвләрини сәј көстәрмәјә, мүәллимләрини сә тәлим методларының тәснин етмәјә сәфәрбәр едән бу дәрнн психоложи-педагожи көкләри олан тәдбирләрдән иттиһа етмәк олмаз. Ону да демәк истәјирик ки, бу тәдбир биләк вә бачарығлары шакирдләрини јаддашында мөһкәмләндирмәјә һовсә ојадыр, мүвәффегијјәт газанмағда ичәзә верилән гајдада өз ушағларына көмәк етмәк үчүн аылаларн сәфәрбәрәни алыр вә с. Биз һәлә ону демирик ки, кәпчләр кениш әмәк һәјәты јолуна чыхдығда «Кејфијјәт нишаны» илә мәһсул истеһсал етмәјә сәј кестәрчәк вә көстәрмәлиндирләр. Бәс белә олдуғда һәлә мәктәб партасында икән дәрс таншырығларының «Кејфијјәт нишаны» илә јеринә јетирмәји онылар өјрәтмәк мәғсәдујугун дејилми? Чәтин ки, булар иңкар едилсин. Ләкин биләји гијмәтләндирмәк методикасы мәсәләси чох вачибдир. Кимә ајдын дејилдир ки, дәрсин сәмәрәлијјәтини јүксәлдилмәсини шакирдләрини биләјиниңи јохланылмасының методикни иөгтеји-иһәзәрән ил гәдәр дүзкүн тәшкил едилмәсиндән вә оныларн биләјиниңи ил гәдәр объектив гијмәтләндирилмәсиндән хейли дәрәчәдә асылдыр. Бу сәһадә тәәссүф ки, тәлим ишиндә өзүиү көстәрән формализми (9. сәһ. 80) арадан галдырмағ үчүн чидди сурәтдә чалышмалыығ, сынагдан чыхмыш јохлама методларының мәһарәтлә истифадә етмәлијик.

Сүбүт етмәјә еһтијәк јохдур ки, шакирдләрини биләјиниңи учоту мүтәллиф формаларда, о чүмләдән чарн учот јолу илә әсәслә вә дәрнндән апарылмаса оныларн мүвәффегијјәтнини јүксәлтмәк, мәһви чәһәтдән иңкишафларыны артырмағ, тәлим процесиндә оныларн фәаллығыны тәмини етмәк кими бөјүк проблемни һәлл етмәк олмаз. Бундан әләвә, синифдә һәр бир шакирдниңи програмын һәр бир мөвзусу үзрә биләји дүзкүн һесаба

алыммаса, һәм айры-айры мәктәпләреннн кериләһинн арадан галдырмаг, һәм дә снншфдә өйрәннлән матернала даһа дәрнндән нүфүз едә бнләнләрә кеннш јол ачмаг кнмн реал педагогкн тәдбнрн кечнрмәк олмәз.

Шакирдләрнн бнлк вә бачарыларынн чарн үчотунуң ән'әнәвн методлары бнзә мә'лумдур. Булар фәрди вә фронтал соргу, мүхтәлиф нөв јазылы контрол ишләрн, ән әвәл днлләрнн вә рнјәзннјә үзрә, физнка, кнмја, бнолокнја кнмн фәнләрдә лабораторнја ишләрн, е'малатханаларда, тәдрнс-нстәһсалат комбннатларында вә тәдрнс сөхләрнндә омәк үзрә контрол практикн ишләр көрүлмәсн, мәктәбјаны сәһәләрдә тәчрүбә ишләрн апарылмәсы, директорларын тәшкнл етднкләрн контрол ишләр, мөвзулар үзрә зачотлар вә сәдрднр. Шакирдләрнн бнлк вә бачарығыны јохламағын чохдан сынагдан чыхмыш бу методларынн һәр бнрннн мәнәртлә тәтбнғ еднлмәсн һәлә снншфдан-сннфә кечнрмә заманы вә бурахылыш нмтаһанларындан габаг һәр бнр мәктәблннн чарн мөвфәфәғнјәтннн чох вә ја аз дәрәчәдә дүзкүн гнјмәтләндрмәјә нмкан вернр. Ајдындыр кн, снншфдан-сннфә кечнрмә вә бурахылыш нмтаһанларын нлнлк гнјмәт, мөјјән чарн гнјмәтләрн нзәрә алмәгла һәләднчн амнл олур. Ләкнн гаршыја чәтннлнкләр чыхыр: әвәлән, бнр чох мөәлнмләр һәр бнр мәктәблнннн һәр бнр мөвзу үзрә бнлнјнн объектив гнјмәтләндрмәк үчүн дәрс рүбү әрнндә кнфәјәт гәдәр мә'лумата малнк олмур, кнчнчнсн, һеч дә һәмншә, (хүсусән кәјч мөәлнмләрдә) айры-айры шакирдләрә вернлмнш гнјмәтләрдә объективлк тә'мнн еднлмр. Буларын һәр кнскн арзуюлунмәз һалдыр. Бунула алағадар үч мәсәлә үзәрнндә дәјәнмағы мәгсәдәүјүн һесаб едрнк.

Зәһннмнчә, бу мәсәләләрн мөвфәфәғнјәтлн һәлән, шакирдләрнн бнлнјнн јохламағын ән'әнәвн методкасыны хејлән зәнкннләшднрәр вә онуң сәмәрәлнлнјнн јүксәлдәр. Олардан бнрн прәрдә һаггында данншачагымыз дәрсдә тә'лнм просесннн фәрднләшднрмәкднр. Тә'лнмн фәрднләшднрмәк шакирдләрнн бнлнјнн һесаба алмағы да јакшылашдырыр. Икнчнсн, чарн үчоту јакшылашдырмаг мәгсәднлә Лппетск внлајәтнннн мөәлнмләрн тәрәфннндән прәлн сүрүлүмн дәрсһесабы бал-гнјмәт барәснндәдр. О она көрә дәрсһесабы адланыр кн, нәкнрдә дәрс әрнндә бүтүн фаалнјәтнннн пәтнчәснндә вернлр. Мөәлнм бүтүн дәрс әрнндә шакирдләрнн

фаалнјәтннн мүшәһнә еднр, һәм көһнә матернала, һәм кнрдә дәрс әрнндә бүтүн фаалнјәтнннн пәтнчәснндә дә тәзә дәрсдә дапр онлара мүхтәлиф суаллар вернр, һәм әсәс бнлкнләрнн актуаллашдырылмәсы, һәм дә онларын верәчәјн гнјмәтн аз вә ја чох дәрәчәдә дәгнгләшднр чалышмалары јерннә јетнрднкләрн замән шакирдләрә вә дәрснн ахырында шакирдләрнн дәрсһесабы гнјмәтнн онлара бнлднрнр. Бу үсүл нәнкн шакирдләрнн гнјмәтнннн даһа дәгнғ вә объектив олмәсыны тә'мнн еднр, һәм дә снншфдә бүтүн шакирдләрнн дәрсдә фәал иштирак етмәсннә көмәк еднр. Бу, әлбәттә, о дәмәк дәннлдр кн, дәрсдә шакирдләрдән фәрди соргу апарылмәсындан вә ев таншырығыны јерннә јетнрмәк сәһәснндә онларын бнлнјннн гнјмәтләндрмәкдән нмтнна етмәк ләзымдыр. Бнлнјн гнјмәтләндрмәјнн мүхтәлиф формаларынн әләғләндрмәк мөәлнмнн мәнәртннн кестәрнр. Үчүнчүсү, бнлнјн јохламағын зачот формасыдыр. О, јухары снншфләрдә тәтбнғ еднлнр вә чарн үчотун пәтнчәләрннн дәгнгләшднрмәјә көмәк еднр, чүнкн чохлу шакирд олан снншфләрдә соргу вә днкәр чарн үчот формалары һәр бнр шакирднн бнлкн сөннјјәсн һаггында ајдын тәсәввүр вермр. Бәзән шакирд гнјмәт мөвзу үзрә онуң фактнк мәшғүл олмәсына көрә дәннл, айры-айры суаллара чавабнна көрә вернлр кн, бу да онуң бнлнјннә дүзкүн гнјмәт вермәк үчүн кнфәјәт дәннлдр. Мәһз буна јол вермәмәк мәгсәднлә јохламанын зачот формасы тәтбнғ олунур. Зачот јохлама формалары снстемннн зәнкннләшднрнр, мәктәпләрдә кеннш тәтбнғ олунур. Јохламанын бу формасыны һаггы олараг програмнн айры-айры даһа мүрәккәб мөвзулары вә фәсилләрнн үзрә, дәрс нлн әрнндә 3—4 дәфә апармаг тәвснјә еднлнр. һәм дә даһа һазырлыгы шакирдләр мөәлнмннн өзүнүн гәрәрына әсәсән зачотдан азад олунур. Зачотлар чәдвәл үзрә дәрсләрдә бнр гәјдә олараг рүбүн ахырында апарылр вә о шакирдләрнн әһәт еднр кн, онларын бнлкн сөннјјәсн һаггында мөәлнм гәтн фнкрә малнк дәннлдр. Ләзым кәлднклә керндә гәлан шакирдләрә әләвә мәсләһәт верднкдән сонра тәкрар зачот апарылмәсына нчәзә вернлр.

Ахырда һәмјаја мә'лум олан бнр һәғнғәтн бнр даһа гәјд етмәк нстәјнрнк кн, шакирдләрнн бнлнјнннн үчоту вә гнјмәтләндрнлмәсн о замән даһа сәмәрәлн олур кн, объектив олсун, гәсәдн шншнрднлмәснн вә гәсәдн

азалдылмасын. Буларын һәр икисн мўәллимни синиф гарышында адаптәтсиз едир, шакирдләре мәһфи тәсир көстәрир. Һәр бир һалда шакирдләрин билгиинин гүмәтләндирилмәсн (һәтта мәһфи олса белә) хејирхалигыла олмалыдыр. Оларын ирәли кетмәсн үчүн, оларда өз гүвәләриннә вә габилитәтләриннә инамн мәһкәмләндирмәк үчүн јол ачмалыдыр.

Тәәсүфлә демәлиһик ки, ја нашылыгдан, ја да гәсдән бәзн мўәллимләр шакирдләриннә сүһи сүрәтдә иширидилмәш гүмәтләр верирләр. Бу нәс мәктәб низамнамәсинин шакирдләрин билгиинн һесаба алмаг үчүн мөвчуд дәвләт һесабат формасы тәләбләринн кобуд бир сүрәтдә нозмагдан әләвә шакирдләрин әхлагына мәһфи тәсир көстәрмәкдир. Белә мәһфи һаллара сон гојмагын вахты чоһдан чатымышдыр.

Дәрсдә тәлим просесини идарәетмәжә даир. Тәлим просесини дәрсдә идарә етмәжин жүксәк дәрәжәдә эффектли тәшкили ону тәкмилләшдирмәжин ән мүһүм истигамәтидир. Дәрсн идарәетмәк дедикдә, һеч дә орада нитизам сахламаг вә онун ахынны нәзәрәт алтына алмагла битмир. Әслиндә бу, дәрсә верилән бүтүн тәләбләрин ардычыл вә жүксәк кејфијәтлә јеринә јетирилмәсини тәмин етмәк демәкдир. Бу, онун үчүн лазымдыр ки, шакирдләрин дәркетмә вә әмәли фәалијјәтинн лазымн тәрәфә дүзкүн вә мүвәффегијәтлә јөнәлтмәк, дәрсн методикн гурулушуну шәрәнтдан асылы олараг, вахтында тәизым вә тәһсин етмәк, синифдәки шакирдләрин һәмисынн фәал ишә чәлб етмәк, дәрс вахтындан вә мүхтәлиф вәситәләрдән әввәлдән ахырадәк сәмәрәли истифадә етмәк, дәрсн әввәлдән тәртиб едилмәш планн мүвәфиг апармаг, дәрсдә дидактик вәзифәләрин мүвәффегијәтлә јеринә јетирмәк мәғсәднлә сәмәрәли тәдрис иш шәрәнти тәмин етмәк вә с. мүмкүн олсун.

Оларын бәзиләри үзәриндә мүхтәсәр дајанаг. Дәрсн мүвәффегијәтлә идарә етмәк үчүн шакирдләре биләкләри мәнимсәтмәк просесини бүтүн тәфәрруаты ишә билмәк, һәр бир шакирдн зәһинн ишкисафынн кедишндән баш ачмаг вә о проселәре нәзәрәт етмәк ләзимдыр. Әнәнәви дәрсдә бу мәғсәд үчүн јалныз мәһдуд методлар: контрол јазы ишләри вә лабораторија ишләри, шакирдләрдән фәрди вә фронтал соргу, ев тапшырыларынын јеринә јетирилмәсн вә бәзн дикәр методлар тәтбиг едилир. Бу методлар мүасир дәрсдә дә ис-

тифадә олунур. Ләкин олар нә гәдәр мүһүм олсалар да, тәлим просесиндә шакирдләрин тәфәккүр фәалијјәтиннн нечә чәрәјән етдијинн, шакирдләрдән һәр биринн (хүсусилә керидә гәланларын), дәрс материалынн нечә мәнимсәдијинн билмәк үчүн кифәјәт дејилдир. Јухарыда көстәрилән методлар мәғсәдә чатмаг үчүн һәм, чоһ вахт тәләб едир. һәм дә мәктәбләринн дәрс материалынн мәнимсәмә дәрәжәсн һаггында анчаг эпизодик вә үмүмн мәлүмат верир. Бунун асасында һәтта белә бир фикир јараныр ки, куја тәлим просесн идарә едилә билмәз. Ләкин педагогларын, хүсусән психологларын бу сәһәдәки тәдигатлары, о чүмләдән тәлим просесиннн маһијјәтинн асәслн сүрәтдә изаһ етмәк үчүн апардылары тәчрүби тәдигат, һабелә габачыл педагогнн тәчрүбәнинн кешишләндирилмәсн, бир сыра јени методлар ирәли сүрмүшдүр. Бу методлар әнәнәви методлары тамачаларараг дәрснн һәр һәссы бир мәрһаләсиндә шакирдләрин биләкләри мәнимсәмәсн просесинә хејли дәриндәр нәзәрәт етмәк үчүн кешиш имканлар ачыр. Проблемн һәлл етмәк, јәһин тәлимн идарә едилән просесә чевирмәк үчүн психологлар, . Ј. Галперин вә Н. Ф. Тәлызиннанн ирәли сүрдүкләри зәһинн фәалијјәтинн мәрһаләләрлә формалашмасы барәсиндәки мәшһур нәзәријјәлә асәсләнән јени тәлим системн тәклиф етминиләр. Биз һәмчин нәзәријјәтин бурада изаһ етмәјчәкн, чүнки онун барәсиндә чоһ јазылмышдыр. Ләкин гысача дедикдә истајирки ки, А. Н. Леонтјевин јухарыда таныш олдуғумуз тәлим нәзәријјәсинә истинадән едән бу системнн маһијјәтин ондадыр ки, тәдрис просесн әшја үзәриндә һәрәкәтдан башлајараг һүндүрдән данышыг һәрәкәтинә, орадан да «дахилн», «зәһин» һәрәкәтә кечмәклә үч мәрһаләдә кедир. Бу о демәкдир ки, тәлим просесиндә шакирдләр әввәлчә апләјышларын маддиләриннн әләмәтләринн ишә вә оларла иш гәјдаларын ишә (дејәк ки, мүрәккәб рәгәмләр үчүн олар әввәлчә чөпчүкләрлә вә ја бунун үчүн јарајан дикәр ишәләрлә) ишләјирләр, сонра ејинн иш данышыг формасында (јәһин һүндүрдән данышмагла) апарылыр вә нәһәјәт, дәркетмә, јалда сахламаг үчүн әмәлијјәт зәһиндән апарылыр. В. А. Крутетски јазыр: «Зәһин фәалијјәтинн мәрһаләләрлә формалашмасы нәзәријјәсиннн мүәлифләри белә һесаб едиләр ки, бу просес тамамилә детерминләшдирлијјинә көрә (шәрт-

лэр во үсүллэр системинин көмөйи илэ жараныр» ону идарэ етмөжө ийрэлэпмэк мүмкүндүр. Чохлу, конкрет тэдигаттарын натичалары кесторир ки, бу принциптэ тэшкит едлэтн тэфөккүр фэалийжэтинин формалашмасы тэлим процесинин сэмэрэлн идарэ етмөжө илэпмэки верир» (94. сөһ. 164—165). Ону да демэлижик ки, бу консепсия психологтарын илэ һамысы тэрэфиндэн габул едилмэмишдир. Бу тэлим системинин тэрэфадар вэ элэһдарлары арасында мүбһисэ давам едир. Лакин, бу консепсияны (тэлимни маһијјэтини там ачмаса да) гүјмэтлэндирмэмэк олмэз. Мэрһэлэлэр үзрэ тэлим процесин бу процесин идарэ едилмэсини јакшылашдырмаг үчүн, ээинимнэчэ, оһа көрө фэјдалыдыр ки, мэрһэлэлэр үзрэ гаврама, соһра исэ аһтајышларын дэрк едилмэсин бүтүн шакирдлэрин билликлэри мэмимсэмэһи дэрэчэдэ һагһиһа фикир јүртмөжө имкап верир, һэм дэ бунун үчүн чоһлу вахт талэб едилмир.

Тэлим процесинин идарэ едилэн процесэ чевирмэк иһиндэ јухарыда таныш олдуғумуз програмлашдырылмыш тэлим системи дэ мүһүм рол ојнајар. Програмлашдырылмыш тэлим формал чөһэтдэн мэрһэлэлн тэлимтэ бэјин оһгарлыглары маликдир. Мэрһэлэлн тэлимдэ процес «мэрһэлэлэр» үзрэ кедирсэ, програмлашдырылмыш тэлимдэ «порсияларла», «аддымларла», «дозаларла» кедир. Лакин мәсэлэ бурада хариһч оһтарылга дејил, ондадыр ки, тэлим процесин мүэллимтэ шакирдлэр арасында дүзүнэ эләгэ вэ тэрсинэ экс-эләгэ илэ мүшайјет олунур. Мәлүм олдуғу кимн, дүзүнэ эләгэһин маһијјэти ондадыр ки, шакирд мүэллимдэн вэ ја дикр мәһбэлэлдэн мәлүмат алыр, экс-эләгэ дэ исэ шакирд материалы нечэ мэмимсэмэһи һагһиһа информасия верир, бу информасияны мүэллим габул едир. Дала соһра нэ етмэк, бүтүн шакирдлэрин материалы мэмимсэмэһи үчүн ирәли кетмэк вэ ја башланмыш иһи давам етдирмэк лэзым кәлдји мүэллим үчүн ајдын олур. Беләликлэ, дүзүнэ («мүэллим-шакирд») вэ экс («шакирд-мүэллим») эләгэ һәр бир шакирдин тэфөккүр фэалијјэти үзриндэ нэзәрәти хејли дэрэчэдэ јакшы тэмни едир. Бу исэ о демәкдир ки, тэлим процесин эһнәһви тэлим системини нисбәтән дала чоһ идарэ едилн систем олур. Мәктәблэримизни тәчрүбәсинә мүрәчәпт едәк.

«Сүрәт—1» вәсәнтини тәтбигиһдән сөһбәт ачан

рус дили мүэллими М. Вәзиров (Абшерон р-ну, Фатмаји кәнд мәктәби) јазыр ки, мүһүм дидактик пријом олан экс-эләгэ тәдрис процесиндә кениш мијјасда тәтбиг едиллр. Бу пријом дәрсин иһтисәвилјини артырар, бүтүн шакирдлэри кәркни зейһи фэалијјәтә чәлб етмәклә бәрәбәр, оһларын дәрк етмә сәвијјэләрини ајдылашдырмаға имкан верир (бах: 143. 2/1976. сәһ. 23). Сүрәт—1» экс эләгэ гүрүсүнүн гүрүлүшү исэ чоһ сәләһир. Ону һәр мәктәбдә һәр бир шакирд үчүн дүзәлтмэк мүмкүндүр. Гүрүсүн јарадылмасы вэ истифадә едилмәһи јоллары мәтбуатда дәфәләрлә шәрһ едилмишдир (бах: 143. 2/1976. сәһ. 34—37). Билијин һесаба алынмасы, һәмчһини шакирдлэрин идрәк фэалијјәтинә дәрсдә нэзәрәт етмәк үчүн перфокартлардан истифадә јолларындан сөһбәт ачан кимја мүэллими Ш. Сәмәдзәдә (Сумгајит, 12 й-ли мәктәб) бу бәрәдә тәчрүбәсини шәрһ етмәклә белә бир гәһәтә кәлдјини гејд едир ки, перфокартдан истифадә шакирдлэрин мүстәһил дүшүнмәһинә көмәк едир, шакирдләрә фәрди јанашмаға имкан верир. Шакирдләр дәрсдә сәһләртәһи јохлајыр вэ оһлары дүзәлдирләр. Ән әсәһи чәһәт одур ки, перфокартдан сәмәрәли истифадә етдикдә шакирдләр бүтүн дәрә заманы дүшүнүр, өјрәнир вэ фәјдалы иһлә мәһпүл олурлар. «Дәрс чоһ мәһсулдар вэ марәғли кечир. Ән эһһф, тәһбәлә шакирд белә иһшәз дәјанә билмир. Нәһәјјәт, ади гәјда илэ дәрс дејилн сһһфдә һәр дәрсдә 4—5 шакирдин билијинә гүјмәт вермәк мүмкүн олдуғу һалда, перфокарт үзрә дәрс кечәндә һәр дәрсдә 15—20 вә һәтта бүтүн сһһф шакирдлэрини гүјмәтлэндирмәжә имкан јараныр» (14/1977. сәһ. 40).

Сһһфдә экс-эләгә јаратмағла дәрсин кејфијјәтини јүксәлтмәк мүмкүн олдуғуну иһди исбәт етмәжә һеч бир еһтијәч јохдур, чүһки иһди бу, һәр мүэллимнә мәлүмдир. Экс-эләгә јаратмағ мәһсәһлә иһди дәрсләрдә мүхтәһиф типли вәсәһләрдән, о чүмдәдән, «Оһоһјок»—1, перфокартлар, «Сүрәт—1» гүрүсү, електрикләшдирлмиш стәһдлар, сһһгал картлары вэ б. истифадә олунур. Әләвә етмәлијом ки, перфокартлары истифадә едән мүэллимләр ондап чоһ фәјда кәтүрдүкләрини бунун вәсәһһлә шакирдләрдә дәрк етмәһин сәвијјәсини јүксәлтмәжә, фәал идрәк мөвгејһһни формалашдырылмаһына һәһл олдуғларыны ачығ јазырлар.

Биз белә вәсәһтин дәрсләрдә истифадә едилмәһини алғышламаға бәрәбәр, ону да демәлијик ки, дәрсдә

шакирдлэрин чавабларыны фэрди оларак динлэмэк вэ ја онылары жазы тахтасында жазылы чаваблар вермэкдэн мээрүм етмэк олмас. Көстөрилдэн «кагыз» машындар мүөллимин ишини хейли жүкүллөшдирер. Лакин нэ гэдэр агыр олса да, шакирдлэр дэслэрдэ данышмагла барабар чаваб вермэжэ дэ мачбур етмэк лазымдыр. Опусз шакирдин нэ «дин» нэ дэ «эффаккуру» инкишаф етмэз.

Мүөллимин дэрсэ хазырлашмасы хагында. Белэ бир хэнигэти сүбүт етмэжэ етигач жохдур ки, дэрсин елми-нозэри вэ методик сөннэжэсинин, онун тэлми вэ тэрбије сэмэрэсинин жүксэдэлмэснэ хейли дэрчэдэ мүөллимин бүтөлүкдэ өз фониини тэдрис етмэжэ үмүми хазырлыгынын печэ олмасындан вэ хүсусэн нөвбэти дэрсэ нечэ хазырлашмасындан асылдыр. Буну сәбэби айдындыр. Чүнки сөнбөт, гаршысында мүасир тэлэблэр гојулан дэрдэн кедир. Бу тэлэблэрин һајата кечирилмэснэ нэ дэрсин мүөллимин вэ шакирдлэрин мүрэккәб жарычы нозэрин вэ эмәли фәалитјетинэ чевирер. Сон илэрдэ бу мөвзудэ, јәни дэрсэ хазырлыг мөвзусунда матбуат сөннфәлэриндэ алим-педагогларын, психологларын, һәм чинин мүөллимлэрин чыхышлары артмышдыр. Педагогика дәрстиклэриндэ вэ саңрада дэ бу барэда аз жазмырлар. Өз пешәсини севән вэ моуслијјатини дәрк едән һәр бир мүөллимә мәлумдур ки, о, үмүми елми вэ педагог хазырлыга малик олмасындан эләвэ нөвбэти дэрсэ хазырлыг заманы, һәр шейдэн әввэл, програмын фосиллэри үзрә гаршыдакы дэрс үчүн конкрет мөвзуну мүәјјән етмәлидир. Бундан асылы оларак о, дэрсин типини, гурулушуну, шакирдлэрә иш формаларыны (фронтал, груп һалында, фәрди) мүәјјән едир, тэдрис материалыны, дэрсин мазмунуну нозэри вэ эмәли чәһэтдән мәһимәсјир, дэрсин конкрет тәһсил, тәрбије вәзифәлэри вэ шакирдлэрин инкишаф вәзифәлэрини, синифда мәшгәлэлэрин мухтәлиф мәрһәлэлэриндә һансы метод вэ гәјдәләрә ишләмэк лазым кәлдини мүәјјән едир, мувафиг әјаһи вәсантлар, техник вәсантлар вэ ја кабинет вәсант ајырыр. Өз шакирдлэрини, оныларын үмүми хазырлыгыны вэ хүсусијјәтлэрини билмәјин лазым олдуғу бир јана галсын, евә верилдн тапшырылары мазмуну, тәлият гәјдасын мүәјјән едир. Бүтүн булар дэрсэ хазырлашмагың зарури компонентлэриндир вэ оныларын дүзкүн һәлл дэрсин сәмәрәли кечмәснэ сәбәб олур. Лакин дэрсэ хазырлашмага жарычы мүнәсибәт

бир чох башга шейлэри дэ тэләб едир. Дэрсэ нэ вахт хазырлашмаг лазым кәлдини суалына габагычл мүәллимчләр һағлы оларак белэ чаваб верирлэр: «Һәмншә, һәр бир заман». Онылар ону белэ изаһ едирлэр: «Гәзет мәғәлэлэриндә, данышыгларда, охунулан китабларда чох заман елә шейлэр көрүрсән ки, онылар сонра лазым ола билэр. Жазычы кими мүәллимин дэ гәјд китабчасында олмасы фәјдалыдыр. Ишә мөвзулары, мүбәһисә мөвзулары, дэрдән фикир, орижинал фикир ифадәсн, шейлэрдән мисрлар (тәлимин әсаслаңдырмаг үчүн жарарлы олан марағлы фактлар, елми табиг үчүн мисаллар— (М. М.) шакирдлэрә вериләсн суаллар—һамысы мөвзудур. Мәсәлән, Росул һәмзәтовун жарычылығыны охујаркәп «Шәм кими јанан адамлар вар, шамын галыны олмаг мөчбүри дејилдир» сөзлэрини гәјд дәфтерчәсинә нечэ јазмамаг олар, чүнки буну сонралар јухары синифлэрдә ишә үчүн мөвзу кими истифадә етмәк олур» (бах: 157. 12/1956). Сонра дејилер ки, фактлар, мәлуматлар гаршыгында мүәјјән бир там фикир мејдана кәтир. Дэрс нәдән башламаг, проблем кими нәји тәклиф етмәк ајдын олур. Беләликлә, сүбүт етмәк лазым кәлмир ки, дэрсэ хазырлыг систематик оларак фәһи үзрә гаршыдакы дэслэр үчүн, һам дэ нөвбэти дэрс үчүн олмалыдыр. Бу һамыја мәлумдур, лакин тәәссүф ки, она һеч дэ һәмншә эмәл етмирлэр. Дэрсэ хазырлыг дэрсин планынын тәртиби нә баша чатыр. Бу, мүәллимчлэр үчүн нэ гэдәр чәтинлик төрәсә дэ, дэрсин мүтләг компонентидир, бунусз мүәллим дэрсдә гаршыгыг јаранмасы, мәшгәлэлэрин сәмәрәлијјинин азалмасы тәһләкәсн гаршысында галыр. Сон вахтларда планын тәртиб едилмәси гәјдасы һагында мөвзудда фәјдалы төвснјәлэр дәрч олунмушдур. Һәмн төвснјәлэрдә дејиләндиләр биз һеч бир шей эләвэ етмәк истәмирик. Биз оныларын белә фикринә шәриик ки, дэрсин бүтүн компонентлэрин планда көстөрилмәли (ғыса формада), бүтүн хазырлыгын нәтичәлэрин гәјд едилмәли вэ биринчи нөвбәдә, дэрсин мөвзусундан сонра үч башлыча вәзифә: тәһсил, тәрбије вә инкишаф вәзифәлэри доғиғ, ајдын вэ конкрет гәјд едилмәлидир. Ј. К. Бабакин бу сөзлэри дејәркәп һағлы оларак јазыр ки, «дэрсин вәзифәлэрини мувафиг шәкилдә сечмәк үчүн фәһи үзрә програмы, дэрсликдә мөвзуну мазмунуну, мөвзу үзрә методик төвснјәни, синифдәки шакирдлэрини характеристикасыны

(билик, бачарыг, вәрдишләрини типик сәвнјјәсини, тәһсилә мүнәсипәтләрини, иш габилитәтләрини, тәһлим әмәји вәрдишләрини, тәрбијәликликләрн) габагчадан өврәһмәк лазымдыр (65. сәһ. 34), даһа доғрусу, билмәк лазымдыр.

Дәрсин конкрет вәзифәсини мұәјјән едилмәси мұәллим үчүн сон дәрәчә мүнүм мәсәләдир. Ләкин, јухарыда гејд едилдји киһи, бу вәзифәләр дәрсин мәзмунуна әсәсән мұәјјән едилтир. Әдәбијәтта бу мәсәлә бәрәсиндә дә мұәллимләрә көмәк үчүн хејл нүмунәләр верилмишдир. Онлары бурада тәкрар етмәјә еһтијәч јохдур. Чүһки мұвафиг тәһсил алыһы мұәллим, дәрсин типиндән асылы оларағ һәр бир дәрсин үч конкрет вәзифәсини мұәјјән етмәји бачармалыдыр. Дәрсин вәзифәләрини шакирдләрдә јеһи дәрс материалыны јалһыз изәһ етмәклә мөһдудлашдыран, јәһи јалһыз дәрсин тәһсил вәзифәсини јеринә јетирмәклә кифәјәтләнән мұәллим нә гәдәр мүнүм олса да, чиддид педагожи сәһвә јол верип. Дәрсин тәрбијә вә иһкишаф вәзифәләрини иштутмага јол вермәк олмаз. Тәәссуф ки, бу һал мәктәб тәчрүбәсиндә, хусусән тәчрүбәсиз мұәллимләрин дәрсләриндә аз олмур.

Биз планда дәрсин вәзифәләрини көстөрмәји тәләб едәндә, дәрсин мәзмунуна мұвафиг оларағ, мәсәлән, ашағыдакылары гысача гејд етмәји нәзәрдә тутурут.

Тәһсил вәзифәси. Планда гејд едилтир ки, анлајышлары, гануиларни, нәзәрјјәләрни, теоремләри ... мәһимсәнлимәсини тәһмин етмәли вә јәхүд: бачарыг вә вәрдишләрн өјрәтмәли, ја да билик вә бачарыглары үмумиләшдирмәли, мөһкәмләндирмәли, тәтбиғ етмәји өјрәтмәли вә с. (Конкретлик мөвзүја мұвафиг оларағ көстөрилтир).

Тәрбијә вәзифәләрн. Планда гејд олунур ки, дүһја-бахышыһи, идеяларыһи, мәсәлән, тәһсиәтдә вә чәһијјәттә иһкишаф, иһкишафыһи зиддјјәтләрн мұбаризәси зәһминдә чәрәјән етмәси, дүһјаһи вә онуи ганунаујгуилуларыһи дәрк едилә билмәси, коммунизми планетимиз үзәриндә гәләбәсини лабудлујууни дәрк едилмәсини формалашмасына көмәк етмәли вә с. Шакирдләрдә совет вәтәһпәрвәрлији, сосиәлист бейпәһмиләлчилији киһи идея-сијәси вә әхлағи кейфијјәтләрн тәрбијә едилмәсинә јардым көстөрмәли вә с.

Иһкишаф вәзифәләрн:

Шакирдләрдә прада, емосија, јаддаш, мұшаһидә, тәфәккүрүн... иһкишафына, үмумиләшдирмәк, мұһакимә јүрүтмәк, мәһтиғи дүшүнмәк киһи габилитәтләрн иһкишафына көмәк етмәк, шакирдләрдә мұстағиллик, чәтиһликләрн арадан галдырмағ бачарығыны вә с. иһкишаф етдирмәк (бах: 122. 4/1979. сәһ. 104—105).

Бүтүн дәрс планларында нә әкс етдирилмәлидир? Һәтта әһ гыса планда белә дәрсин тарихи, сифини нөмәрәси, дәрсин сыра нөмрәси, дәрсин мөвзусу, мәғсәди, дәрсдә тәләб олунан аваданлығ әкс етдирилмәлидир. Белә үмуми мәлуматлардан сонра дәрсин кеңиш көстөрилтир: 1) јеһи матерналин өјрәһилмәси заманы истиһад едилтәмәк биликләрн јаддашда бөрпа едилмәси; 2) мәктәбликләрн о дәрсдә өјрәһмәкләрн биллији әһмәијјәти; 3) мөвзуну билдирмәк, дәрсин вәзифәләрн; 4) јеһи матерналин изәһи јоллары; 5) онуи гавраныямасы, һафиздә мөһкәмләндирилмәси; 6) дәрсә јеһи вурулмасы; 7) шакирдләрн алдығлары гиймәтиһи сифи журналында гејд едилмәси; 8) ев тапшырығыһи елан едилмәси вә ону иһра етмәк үчүн тәһимәт верилмәси.

Ләкин планда бу гәјдалар һеч дә мұтләғ дејилдир. О дәһишдирилә биләр.

Дәрсин планлашдырылмасы мәсәләси асан иш дејилдир. Бу барада чохлары о чүмләндән В. А. Оһишшук вә Ј. К. Бабаһски даһа әтрафлы јазмышлар. В. А. Оһишшук јухарыда адыһи чәкдијимиз китабда бу барада чох кеһиш јазмыш вә хејл мисал көстөрмишдир. Онуи төвсијәләрн, зәһинимизчә, гәбул едилә биләр. Ләкин биз онуи нөғсанларыһи онда көрүрүк ки, әввәлти, шакирдләрн иһкишафы сәһәсиндә дәрсин вәзифәләрнлән бәһс еттир, иһкинчиси иһсә, елә дәрс планы, схемн төвсијә едир ки, бу да әһлиндә мүнәсиб дејилдир. Ахы дәрс планыһи кейфијјәти тәкчә онуиһа мұәјјән едилтир ки, орада дәрсин бүтүн үнсүрләрн әкс етдирилмәси. Һәм да онуиһа мұәјјән едилтир ки, һәмни план гыса вә истифадә едилмәк үчүн әлверишли олсун. Пландаһи ади мәрузәһни мәһин киһи истифадә етмәк лазым дејилдир. Чүһки мұәллимнн бу чүр һәрәкәти ушағларда онуи һазырлығына данр шүбһә доғура биләр. В. А. Оһишшукдан фәрғли оларағ, Ј. К. Бабаһски дәрсин бүтүн үч вәзифәсини әтрафлы изәһ етмишдир. Ләкин биз онда дәрс планыһи

схемини, һабелә бу вә ја дикрә вәзифәнин дәрсин кеди-
шиндә нечә һәҗәтә кечирилдишини, мүнәллимни аҗдын ба-
ша дүшә билмәсн үчүн мүнәҗән бир дәрсини конкрет
нүмунәсини тапа билмирик. Буларә бахмајараг һәр
ики мүнәллимни әсәрләри гүјмәтләндр, оларә өјрәнмәк
лазымдыр.

Дәрс планынын тәртиби саһәсиндә төвснјәләрдә бу-
рахылан гүсүрү дүзәлтмәјә чалышаг.

Ән әввәл дәрсин гурулушунуи схемә һаггында. Сөз
јохдур ки, һәр бир дәрсин өз конкрет гурулушу вардыр.
Ләкин оларда ошардыг да нәзәрә чарпыр, әввәлән,
она көрә ки, оларын бир сыра мәрһәләләри (мәсәлән,
истинад едиләсн билкләрини актуаллашдырылмасы, евә
тапшырыг верилмәсн вә с.) бир гәјдә оларәг тәкрар
едилдр; икинчнн, гәлән мәрһәләләр дидактик вәзифәјә
көрә бир-бириндән фәрғәләннрә дә, характерчә ејни-
дир. Буну нәзәрә алараг мүнәллим тип дәрсләр ичәри-
синдә даһа чох характерик олан мүнәккәб дәрсин пла-
ны схемини нүмунә көстәрмәк истәрдики.

Мүнәккәб дәрсин планына аид схем

Синиф..., Тарих..., Нөмрә...

Дәрсин мөвзусу...

Дәрсин мәсәди 1) ...; 2) ...; 3) ...;

Лазым олан вәсәит: ...

Истифадә едилән методлар.

Дәрсин кедиши:

1. Ев тапшырыгларынын јеринә јетирилмәсинин јохланмасы:

а) јазылы тапшырыглар: ријазиијјат, дилләр вә с.
үзрә.

б) билијин јохланмасы, фәрди вә ја фронтал соргу;
суаллар: 1/ ...; 2/ ... вә с.

2. Актуаллашдырма — истинад едилән билкләрини
шакирдләрини һафизәсиндә бәрпә едилмәсн: мүнәһибә,
суаллар: 1) ...; 2) ... вә с.

3. Јени билкләрини шакирдләрә чатдырылмасы:

а) дәрсин мөвзусуну билдирмәк, мотивасија — өјрәни-
лән билијин әһәмијјәти һаггында мәълумат.

б) материалын нзәһ едилмәсн, тәлим тиип.

4. Дәрсин јекунлашдырылмасы мәрһәләси.

а) өјрәдилән материалын шакирдләр тәрәфиндән
дәрк едилмәсини мүнәҗәнләшдирмәк.

б) шакирдләрә верилән гүјмәтләрини е'лан едилмәсн.

в) Евә тапшырыг верилмәсн.

Планын бәлә тәрбиғи ызалла-репродуктив дәрә тии-
пинә аиддир. Ајдындыр ки, һәр дәрә тиипини өзүнәмәх-
сус планы олур. Ејни заманда, тәлим тиипләринини һәр
бири дә өзүнәмәхсус план тәләб едир.

Дәрс планы нүмунәләри. Күнәдәлик дәрә планлары-
нын тәртибинә даир, мүнәсир тәләбләрә үзгүн олан тәк-
лифлә таныш олдугдан сонра мәктәб практикасында
дәрсин планынын тәртиб етмәк һаггында мөвчуд олан
тәчрүбәјә нәзәр салмаг истәрдики. Тәссәсуфлә демәлијик
ки, һәлә мәктәбләримиздә дәрә планы әвәзинә, олуи схе-
мини тәртиб едәнләр, бәлкә дә һеч ону дә тәртиб етмәји
«артыг иш» һесаб едәнләр аз ејилдир. Буна дәрәсә ве-
рилән тәләбләри кобуд бир сүрәтдә нозмагдан башга
ајры ад вермәк олмәз. Сон заманларда республиканын
педагожи мәтбуатында мүнәллимләрини дәрәсә һазырлаш-
малары, дәрә планынын тәртиби гәјдәларына даир, һәт-
та дәрә планынын нүмунәләрини даир хејли мәғалә дәрч
едилмишидр ки, бунуи мүнәллимләрә, хусусән кәч мүнә-
ллимләрә јардым етмәк үчүн көрүлән чох фәјдалы
тәдбир олаугуну хусусән гәјд етмәк истәрдики. Педаго-
жи елмләр доктору Ә. Әфәндиәдә «Дәрә планы дәрәсә
һазырдыгын әсас шәртидр» адлы мәғаләсиндә һағлы
олараг јазыр ки, «мүнәллимни әсил мүнәгәлијјини, бача-
рыгы, һүнәри, ишкүзарлыгы, мәс'улијјәтчилијини, һәт-
та сәлиғәсн иланни тәртибиндә үзә чыхыр. Әкәр мүнәл-
гим вә тематик планлары һазырламагда әсәсән
«үздәккәчүрмә» үсүлундан истифадә етмирсә, дәрә пла-
нынни тәртибиндә өзүнүн там мүнәгәлијјини әсәслә-
пир. һәмни планда бир нөв, мүнәллимни дәсти-хәтти өз
әкәсини тапыр. Буна көрәдир ки, ејни синифдә, ејни фәһ-
дән дәрә дәрјән бир мүнәллимни күнәдәлик иланә баһга
мүнәллимни ишинә јарамыр. Шакирд иһналары кими би-
риниң планы, дүкүниңикинә ошјаја билмир» (27.
2/1979. сәһ. 4). Бу вә бунуи кими мәғаләләр бу вә баһга
фәһсини тәдрисини методик чәһәтдән јакшыландырмагы
мәсәд гәјдугтлары үчүн чох фәјдалыдыр вә алимләри-

мизин бу планда вә белә мөвзуларда чыхышлары һәм педагогик фикрин республикада инкишафыны көстәрип, һәм дә, неча деярләр, мұәллимләримизин «эллиндән тур-тур». Мәгаләнин јуксак сәвһјәдә дәјәринн биз төкчә ел-мн педагогик мәсләһәтләр вермәкдә дејил, һәм дә мұәл-лимләрин бир гисминнин, габагчыларын дәрс планы тәртиб етмәк ишиндә тәчрүбәләринн үзә чыхармагла үмүмләшдирмәкдә көрүрүк. Мәгаләнин, тәлимнин бу конкрет ишинә — дәрс планынын тәртибнә һәср едил-мәсн тәсадуфи һал дејилдир. Дәрсн планлашдырмаг мәктәпләримиздә эһиф чәһәтләрдән биридр. Бәзиләри буна әһәмијјәт вермир, бәзиләри бәлкә дә бачармыр, бәзиләри дә елә план тәртиб едирләр ки, она план де-мәк чәтиндир, олса-олса, планын схемн демәк олар. Уну-дә билмәрик ки, дәрснн планы формал бир сәһә дејил, нөвбәти дәрсн «програшладырмагдыр». Әкәр дәрс пе-дагогиканын әсас һөкмләринн, педагогик һәһигәтләрн башлыча олараг өзүндә әкс етдирсә, һәр бир дәрс планы бу һәһигәтләрн гыса мүддәтә (45 д.) бир синиф-дә гисмән дә олса һәјатә кечирилмәк үчүн мұәллимнн һәрәкәт тәрзинн, фәалијјәт јолуну мұәјјәләшдирп, мәгсәдә һанл олмәг үчүн она «әһәлијјәт дестурә» верп. Бүтүн булар сәһәтинн сәһән һәр бир мұәллиһә мәлүм-дур. Мүхтәлиф дидактик вәзифәләр һәср едилмәш һәр дәрснн өзүнәмәхсус планы олмасындән данышараг Ә. Фәһһидзәдә ону дә дүкүн олараг гејд едир ки, «дәрс планларынын конкретлијн өзүнү онда көстәрип ки, ора-да дәрснн әјрә-әјрә элементләрн /мәсәлән, дилләр үзрә грамматик тәһлил, лүгәт үзрә ылла вә с./ гејд едилмәк-лә јанашы онларын тәһһизн дә нәзәрдә тутулур: мәсә-лән, дәрсдә истифадә олуначаг тәһһил нүмунәләрн (сөзләр, чүмләләр) верилп, лүгәт үзрә ымланын мәтнн һәһәт олунур, әјәнн вәсантин ады көстәрилп вә с. Мұәллимнн һансы мәгсәд вә прпјомлардан истифадә едә-чәјн дәрс планында мүтләғ өз әксинн тапмалыдыр» (Јенә орада, сәһ. 6).

Тәәссуф ки, мәгаләдә нүмунә үчүн көстәрилән дәрс планларында бу һағлы тәләбләрә о гәдәр дә рияјәт олунур.

Лакин, X синиф үзрә мұәллиһ III. Мәммәдованын (Бакы, 140 №-ли мәктәб) тәртиб етдпјн план дпггәтн чәлб едир. О планы там көстәрәк.

Мөвзу: С. Вурғунун «Муган» поемасынын тәһһилн. Дәрснн мәгсәдн:

а) билик: мұәллиһ шәрһиннн, һабелә дәрсликдәкн мәтннн әсаслы сурәтдә мөһкәмләндирилмәсн; б) тәфәк-күрүн инкишафы: Сарванн гәләбәсннә сәбәб олан шә-рантин мұстәғил сурәтдә мұәјјәләшдирилмәсн вә бу әсасдә фактик материалнн тәһһилн; в) тәрбијә: совет адамларынын әмәк чәһәснндәкн гәлрәмәһлиғынн дәрк етмәк әсасында әмәјә мәһәббәт һиссн вә кичләрә әмәк тәрбијәсн үчүн ләзым олан кејфијјәтләр ашыламаг.

Дәрснн кеһишн:

1) Кечмиш дәрсн (поемадан парчалары) әзбәр сору-шуб шәкирдләрнн билгиннн гүмәтләндирәм.

2) Һал-һазырда дә фәәл мөвге тутан С. Вурғун гәһ-рәмәһлиғынн — Сарван вә Манјанын фотошәкилләрнн нүмајиш етдирп, онларнн барәснндә әләвә мәлү-маты әдәбијјәт дәфтарннә гејд етдирирәм.

3) Әсәрдәкн әсас сурәтләрнн тәһһилн (бу заман әсәр-дән нүмунәләр шәкирдләрә сөјләдилп, вә синифдә мәк-тәблиләрнн фәәллығы тәһһил едилп).

4) Мөвзу суал-чавабла мөһкәмләндирилп.

5) Совет өлкәснндә әмәк илсаны учалдыр (С. Вур-ғунун «Муган» поемасы үзрә) мөвзусунда јазылачак ишанын планы тутулур.

6) Евә тапшырыг: «Муган» поемасындакы Сарван вә Манја сурәтләрнн сәһијјәләндирмәк вә ишәјә һа-зырлашмаг.

Синифдәнхәрич иш: «Халг шаһрн Сәмәд Вурғун» тәдрис филмиһә бахыш (дәрсдән сонра), Сәмәд Вурғу-нун ев музееһнә күтләви кеһиш (тарих) (бах: Јенә ора-да, сәһ. 8).

III. Мәммәдованын бу планы она көрә дпггәтн хүс-силә чәлб едир ки, бурада әввәлә, дәрснн үч мәгсәдннн һәр бири конкрет көстәрилп, онлары јеринә јетир-мәк јоллары гејд олунур, ишин кеһишиндә истифадә едилән тәһһим методлары билдирилп, план һәмчә јыг-чам олур. Ә. Фәһһидзәдинн мәгаләснндә, тәәссуф ки, мұбәһһәсәли фикир дә прәли сүрүлүр. О јазыр: «Дәрс планында дәрснн мәгсәдн, тәһһизаты вә һабелә мұәлли-һнн һансы методлардан истифадә едәчәјн әрилығда гејд олунмалыдырмы? Тәчрүбә көстәрип ки, хүсуси ола-раг әкс етдирмирләр. Онлар бәлә һесаб едирләр ки, һәмнн мәсәләләр планын өз мәзмунундан прәли кәлмә-

лидир. Етираф етмэк лазымдыр ки, бу мұлаһизада мў-
ајјон һағигәт вар. Елә буна көрә дә дил-әдәбијјат үзрә
тәғбиғ олунан планда мәғсәд, тәғһизат вә ја методла-
рын көстәрилиб-көстәрилмәсәсинә чидди пөгсән киши
јаһаннағ доғру дејил» (јею орада сәһ. 10—11). Белә
бир физирлә разылашмағ чәтиндир. Әкәр дәрс планында
онун үч мәғсәди, орада истифадә олунан метод вә при-
јомлар, истифадә едилән вәсәит гејд олунурса, о за-
ман һансы пландан данышмағ олар. Плана һәқиқи
буналары, һатта дәрсин тарихини вә ја нәмрәсини дә
көстәрмәк лазымдыр. Әслиндә плана тәғһә методик де-
јил, һәм дә расмий сәһад киши бағмағ лазымдыр.

Ғабағчыл педагоғи тәчрүбәја (рус дилинин тәдрис
үзрә) һәср етдији мәғаләдә әмәкдар мұаллим З. Ғ. Сә-
фәрова (Баки, 176 №-ли мәктәб) рус дили вә әдәбијја-
ты мұаллими П. М. Лүтфәлибәјованын тәчрүбәси үзәрин-
дә дајанарағ јазыр ки, онун шакирдләрн дәрсдә һәм
шадланыр, һәм дә фәрһәтәһиләр, һәм һүсн-рәғбәт көс-
тәрир, һәм дә гәмләһиләр, һәм һиддәтләһиләр, һәм дә
һифзәт бәсләјиләр. Өз дәрсләриндә мұаллим ата-баба-
ларымызын иши үғрунда етирафлаы мұбаризләр, рәһ-
дәт көстәрмәја һазыр олан кәч вәтәндашлар тәрбија
едир» (143, 6/1979, сәһ. 45). Буна иса онун дәрсләрә әт-
рафлы һазырлашмасы көмәк едир. Сәфәрова онун Х
синифдә рус әдәбијјатындан апардығы ики дәрсни пла-
ныны нүмунә үчүн нүмајиш етдирир. Бу планлардан
бири мұхтәсәр беләдир:

Х синиф

Дәрсин мөвзусу: А. Т. Твардовскинин «Васили Тјор-
кин» поемасындан «Өлүм вә әскәр» фәсли.

Мөвзу үзрә икитчи дәрс.

Дәрсин мәғсәди: 1. Бу фәслидә верилмиш идеоматик
ифадәләрини, мұғайисәләрини вә метафораларын (мәчәз-
ларын) шакирдләрнн нечә баша дүшүкәләрини јохла-
мағ вә онлары мөһкәмләндирмәк.

2. Шакирдләрнн идрәк фәалијјәтини техники тәлим
вәситәләри илә активләшдирмәк.

3. Совет әскәрләринни охлагн кејфијјәтләрини шәрһ
етмәк.

4. Шакирдләрнн вәтәһпәрвәрлик дүғуларын мөһ-
кәмләндирмәк.

Дәрсин тәғһизи. Вал јазылары, кодоскоп, диафильм,
поемаја анд нүмајишлар.

Дәрсин кедиши планы:

1. Поеманын парчалары үзрә шакирдләрин сәбәрлә-
дикләри јеши сөз вә ифадәләри билмәләрини јохламағ;
2. Сорғу мұсаһибәси;
3. Мұаллимн кириш сөзү;
4. Сөзләр—фразеолокија иши;
5. Мәтнин охумағ — мұаллимн шәрһи;
6. Вал јазысына гулағ асмағ;
7. Мәтн шакирдләрин тәк-тәк охумасы;
8. Фәслин мәзмунуну тәһлил етмәк;
9. Коллектив оларағ фәслин планыны тутмағ;
10. Шакилләрә бағмағ вә онлара анд поеманын
мәтнинә јаһын чүмәләләр гурмағ;
11. «Васили Тјоркин» фильминин фрагментләринә
бағмағ;
12. Евә верилән тапшырыға изаһат вермәк.

Дәрсин кедиши

Бурада мұаллим конкрет оларағ јухарыда көстәри-
лән план үзрә ики киши ишләр көрүдүнү гејд едир, һаһа-
јәт, сөз тапшырығы верир (бах: 143, 45—51).

Көрүдүнү киши, орижинал бир сүрәтдә тәртиб едилән
бу дәрс планында мұаллим онун мәғсәдләрини ачығ көс-
тәрир, дәрсин иә чүр тәғһиз едилмәсини, планда һансы
гурулушда кетдијини ачығ көстәрир. Аһчағ план чоғ
узундир. Әслиндә буна дәрс планы үчүн дејил, дәрсин
конспект үчүн нүмунә көтүрмәк олар. Иәр һалда бу
план мұаллимн өз ишинә чоғ мәс'улијјәтлә јаһашды-
ғыны нүмајиш етдирир.

Физика мұаллими Ш. Агајев јолдаһын дә бир дәрс-
сини ихтисәсләндирилмиш планына нәзәр салағ.

Мөвзу: Бухарланма вә конденсәсија. Мәјеләрин бу-
харланмасы заманы енерғи удулмасы.

Мәғсәд: Мәддәнин молекуллар гурулуш нәзәрјјәсинә
вә енерғи аһлајышына көрә бухарланма вә конденсәси-
ја процесләринин мәһијјәтини уағларла аһлатмағ, бу
процесләрин кедишини онлара көстәрмәк.

Тәғһизат: Термометр, ефир, бәрк чисмәләрин бухар-

лазмасыны мушанида етмэк үчүн чнһаз, колба, шүшө лөвһа, гыздырычы јод кристалы.

Метод ва прийомаар: Нүмајиш, гисмн ахтарычылыг, мүсаһиба, мүгајиса.

Дәрсдә өјрәдиләчәк материал: Бухарланма, конденсација, маддәнин молекулар гурулуш нәзәријјәсинә көрә бухарланма ва конденсацијанын изаһы, барк чисмин јод кристалынын бухарланмасынын мушанидәси...

Јени дәрс. Бухарланма нәдир? Она анд мысаллар көстәрмәк; бухарланманын әкиси олан просесин — конденсацијанын нүмајиши.

Чај, көл, дәннз сујунун сәтинидә нә вахт ду-ман олур?

Бухарланма просеси заманы дахили енержинин азалмасынә көстәрнә тәчрүбә нүмајиш етдирмәк.

Нә үчүн гуру иғлим шәраитиндә истијә давам кәтирмәк олур, рүтубәтли иғлимдә исә јох?

Јени дәрсин мөһкәмләндирилмәси. Шакирдләрә ашагыдакы суаллары вермәк: мајенин темпратуру илә онун молекуларынын һәрәкәт сүрәти арасында нә кими әләгә вар? Конденсација просесин һансы просесә дејилур? Чалышма 10 (1,2)—синифдә һәлл етдирмәк.

Евә тапшырыг. 30, 32-§§ өјрәнмәк, 34 №-ли мәсәлә-ләрн һәлл етмәк (бах: 57, 3/1977, сәһ. 21—22).

Гејд етмәлијик ки, дәрсин мәзмуну, методлары, ла-зым олан вәсәит, дәрсин кәднин, евә тапшырыг вермәк лазым кәлән тәрздә верилмишдир; ләкин бурада мөгсәд-дин там көстөрилмәмәси онун әсас нөгсаны кими гејд едилмәлидир. План һәм дә чох узундур, истифада үчүн аз јарарлыдыр.

Рус дили мүәллими Е. Мәммадованын (Баки, 13 №-ли мәктәб) дәрсин планынын тәртиб етмәк вә ону апармагда диггәтәләјиг тәчрүбәси олугуну гејд ет-мәмәк олмәз.

Л. И. Брежневин «Хам торпаг» ады әсәринин тәһ-лилинә һәср едилмиш (Х синиф) ачыг дәрсин мөгсәд-ләрини о, үч бахымдан мүәјјәнләшдирир:

Дәрсин мөгсәди:

1. Шакирдләрин идеја-сијаси, әхлағи вә естетик тәр-бијәсини кешилләндирмәк;

2. Онларын дүјјәкөрүнүнү формалашдырмаг чәһд-ләри;

3. Шакирдләрин емоционал мүтәәсир олмаларыны күчләндирмәк;

4. Әсәрин мәзмунуну мәниһсәтмәк;

5. Шакирдләрин тәсәввур етмә фәаллыгларыны күч-ләндирмәк;

6. Мүстәғил олараг өз биллкләрини артырмаг бача-рыгы ашыламаг.

Көрүндүјү кими, мүәллим һәм тәһсил, һәм тәрбија, һәм дә икишәф вәзифәләринин чох ајдын көстәрир. Әсә-рин әтрафында шакирдләри дүшүндүрмәк вә данышдыр-маг үчүн, башга сөзлә, бу вәзифәләри дәрсдә јеринә је-тирмәк үчүн: «мүәллиф өлкәмизин һансы бөјүк һадисәләринин «фәал иштиракчысы олмуш?», «нә үчүн биз» хам торпаг» әсәрини гәһрәманлыг дастаны ады-дырыр? «Хам торпаг»ы истифада етмәк нәдән баш-лаиды?», «Хам торпагын илк гәһрәманлары нә кими чәпинликләрә раст кәлирдиләр?» бу сәһијјәдә верилмиш 11 суалын мүзакирәси демәк олар ки, дәрси тамәла-лјыр вә чох дәрјәли пәтичәләр верир (бах: 143, 10/1979, сәһ. 42—50). Е. Мәммадова вердији һәр дәрсин планыны мүкәммәл тәртиб едир, гисмән дә дәрсин тәһсил, ики-шәф вә тәрбија мөгсәдләринин чох ајдын вә габарыг су-рутдә гејд едил.

Дәрсин тәкмилләшдирмәк чәһдләри ниди республика-да, демәк олар ки, һәр бир мәктәб коллективинин, мәк-тәб рәһбәринин, һәр бир маариф органы ишчисинин әсас вәзифәси олмушдур.

Бу мөгсәдлә мәктәбин мүдирлијјәтинин үзәринә дү-шән вәзифә даһа вәчлиб вә даһа мүрәккәбдир. Мәктәбдә бүтүн дәрсләрин јүксәк кәјфијјәтдә тәшкил едилмәси мөсулијјәти биләвәситә онларын үзәринә дүшүр. Дәрс-ләрин мәктәбләрдә тәшкилинә һәр вәситә илә нәзарәт етмәк, онлары бүтүн педагожи коллективин тәчрүбәсин-дә јакшылашдырмаг, бу мөгсәдлә мүәтәлиф тәдбирләр көрмәк мәктәбин илк рәһбәрлик органы олан мәктәб мүдирлијјәтинин — мәктәб директору вә онун мүавилә-ринин, һәмçinin мәктәбин илк партија тәшкилатынын үзәринә дүшүр. Бу мөгсәдлә дәрсләрин тәшкилинә вә апарылмасына нәзарәт етмәнин ајрыча ролу вардыр. Бу чәһәтдә дә техники тәһлим вәситәләри көмәјә кәлир. Бир факта нәзәр салаг.

Техники тәһлим вәситәләри мәктәбләрдә кешиш су-рутдә тәтбиб олунур. Бир сүра мәктәбләрдә мүәллимин

дэрсини канардан мүшайндо едиб она нэзарэт етмэк маркээлэри жарадылмышдыр. Физули рајонунуи маариф мүдүри эмэкдар мүэллим Н. Нүсөјіов јолдаш јазыр: «Калбачар рајону Гылинчы канд орта мэктебинини тэч-рүбәси асасында Физули рајонунда илк дэфә олараг Арајатылы канд вә Норадиз гәсәбә орта мэктебләриндә «идарәетмә вә нэзарәт» маркази жарадылмышдыр. Мү-эллимә хәбәрдарлыг едилмәдән дәрә просесин мэктеб рәһ-бәрлэри, фонн комиссијалары тәрәфиндән јазылып, сонра мүзакирә едиллр. Гургуниу көмәји илә нүмунәви дәрслэри коллексијасыны јаратмаг мүмкүндүр. Онуи тәтбиг едилмәси «мүэллимни мәс'улијјәтини артырыр, тәлим кејфијјәтинини јүксәдилмәсинә сәбәб олур» (29. I/1976, сәһ. 23).

VIII ФӘСИЛ

МӘКТЕБЛӘРДӘ ИЧТИМАН-СИЈАСИ ФӘАЛЛЫГ МӨВГЕЈИНИН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Шәхсијјәтин фәал һәјәт мөвгејинини тәзәһүр форма-ларындан бири, јухарыда дејилдији кимн, ичтиман-си-јаси фәаллыг мөвгејиндән ибарәтдир. Чохдан мә'лум олан бир һәгигәтдир ки, шәхсијјәтин малнк олдугу га-билијјәтлэрини һәртәрәфли инкишаф етдирилмәси, онун һәртәрәфли фәалијјәт кәстәрмәсини, һәтта эмәк нөвлэ-рини дәјишдирилмәсини тәләб едир.

Һағлы олараг гејд едилләр ки, «әмәли олараг, әмә-јин дәјишмә ганууну соснализм шәрантиндә, бүтүн вә-тәндашларын сәһәси чох кеишп олан вә чохчәһәтлн олан ичтиман-сијаси фәалијјәтә чәлб олунмасы јолу илә һә-јәтә кечириллр» (63. сәһ. 132). Бу бахымдан мэктеб һәјә-ты истисна тәшкил едә билмәз. Шакирдлэрини дә габи-лијјәтлэрини һәртәрәфли инкишаф етдирмәк үчүн, әмә-јин гејд олунан дәјишмә гануунундан истифада етмәк биринчи дәрәҗәли тәдбир олмалыдыр. Јә'ин шакирдлэ-рини тә'лим әмәјини, идрәк фәалијјәтинини мэктеб һәјә-тында ичра едилмәси мүмкүн олан бағға эмәк нөвлэри илә, о чүмләдән ичтиман-сијаси фәалијјәт, ичтиман-фәј-далы ишлэри илә сых бағламаг, бу мүхтәлиф эмәк нөв-лэринини мүтәшәккил бир сүрәтдә дәјишмәси — «ком-мунизми өјрәнмә» нәзәријјәси зәмининдә — шакирдләр-дә фәал һәјәт мөвгејини тә'мәлини формаландырмаг үчүн әвәз едилмәз тәрбијәви тәдбирдир.

Соснализм шәрантиндә шәхсијјәтини әсәс әмәјинини онун ичтиман-сијаси әмәји илә әләгәләндирилмәси га-нунаүгун бир һадисәдир. Елми коммунизмиин баишлэри кәстәрирдләр ки, әсәс вәзифәсини ичра етдикдән сонра шәхсијјәт бии вахтыны тәкчә истираһәт етмәјә вә мә-дәни инкишафы мәнәфејинә чалышмага дејил, һәм дә «ичтиман вәзифәлэрини» јеринә јетирилмәсинә сәрф ет-мәлидир (бах: I. ч. 23. сәһ. 274). В. И. Ленин јазырды:

мэгсэдийнээ ондан ибарэтдир ки, истелсалат ишн үзэр 8 саатлыг «дэрсини» битирдикдэн сонра һэр бир зэһмэт-кеш тэмэһисэс оларга дөөлт вэзифосини јеринэ јетир-син, јоһни ичтиман ишлэ мэхгүл олсун (бах: 2. ч. 36. сәһ. 24).

Сов. НКП Програмында гејд едиллр ки, коммунизмэ кечид дөврүндэ мөнөөн зәһкинлији, ахлаг сафлығыны вэ физики камиллији аһәңкдар сурәтдә өзүндә бирләшдир-рәп јени инсан тәрбијә етмәк иканы артыр. «Инсанлар асудә вахтларыны ичтиман фәалијәтә (курсив бизни)дир — М. М.), модәни алағалар, зәһни вэ физики пи-кишафа, елми-техники вэ бәдиһ јарадычылығы кетдикчә даһа артыр сәрф едәчәкләр» (16. сәһ. 118).

Бу бахымдан мәктәбдә олдуғу мүддәтдә һәр шакирд-ин ичтиман-сијаси фәалијәтә чәлб олунмасы зәрури тәләбдир.

Шакирдләрини ичтиман-сијаси фәаллығы мәфһумуна кәлдикдә әдәбијәтдә бу, шакирдин «мәктәбдә вә ондан кәһәрдә ичтиман һәјәтдә шүүрлу иштирак етмәсиндә, өз һәјәтыны халға хејирли етмәјә сәј кәстәрмәкдә тәһәһүр олунан коммунист идејаларыны фәаллығыла дәрк етмә-сә» киим сәчпјәләндириллр (119. сәһ. 8). Бу фикир, зәһ-нимчә, доғрудур. Ләкин чох үмүмн шәкилдә ифадә еди-лр. Н. К. Крупская бу барәдә даһа конкрет вә даһа ајдын фикир прәтн сүрмүшдур. О јазырды: «Ичтиман-ини (ушағаларда—М. М.) шүүрлу интизам тәрбијә едир, бирлик әмәлә кәтирер, бири бирини јакшы танымағы, бири биринә јакшы көмәк етәјин, бири биринә һәрмәт етмәјин өјрәдир» (92. ч. 5. сәһ. 594).

Н. К. Крупская әсәрләриндә дөфләләрә ичтиман-си-јаси ишин шакирдләрини тәрбијәсиндә мүһүм рөл ојна-дығындан данышыр, мәктәблиләрн ардычыл сурәтдә, һәлдән артыг јүкләмәдән үмүмни мәнәфејинә хидмәт едән ичтиман-сијаси ишә чәлб етмәјн мәсләһәт көрүдү.

Шакирдләрини ичтиман-сијаси фәаллығы дедикдә, онларын дәрәдәнкәһәр, мәктәбдә вә мәктәбдән кәһәрдә ичрә етдикләрн елә ишләр нәзәрдә тутулур ки, бу ишләр шүүрлу, көнүлү, тәмәһисәс оларга мәктәбин, коллективни, үмүмнјәллә халғын мәнәфејинә јарарлы олсун. Белә ишләр исә һәдәсн дәрәдәдә чохлур вә һәр бир мәк-тәб шакирдини, онун јаш хуәсүнјәтләрини һесаба ал-мағла, белә ишләрә чәлб етмәк иканы да түкәймәздир.

Һәр шејдән әввәл ону гејд едәк ки, шакирд коллек-

тивләрн—ичтиман-сијаси фәаллығ мөвгејини формалаш-дырмағын башлыча јолу вә васитәсидир. Елми комму-низмн баниләрн шәхснјәтин бүтүнлүкдә формалашдығ-рылмасынын ән етибарды јолунун вә васитәсинин коллективдән ибарәт олдуғуну дөфләләрә гејд етмишләр. К. Маркс јазыр ки, фәрдин һәгиги мөнөөн зәһкинлији бүтүнлүкдә онун һәгиги мүнәсибәтләрини зәһкинли-јиндән асылдыр (бах: 1. ч. 3. сәһ. 36).

Ајдын мәсләдир ки, мүнәсибәтләр дедикдә бу, һеч дә мүчәррәд мәфһуму дејил, ичтиман һәјәтдә фәрдин ону әһәт едән һәгиги варлығы, онун әтрафында чәрәјән едән тәбин вә ичтиман һәдәсәләр, адамлар, мәнсуб олдуғу вә ја олмадығы коллективләрә, алағадар олдуғу әмәк объектнә вә с. олан мүнәсибәтләрдән иба-рәтдир.

Тәквәрән гејд едәк ки, башга бир јердә К. Маркс. фәрдин пикишафы јолларыны вә васитәләрини шәр едәрәк кәстәрлр ки, фәрдин пикишафы, онунла дүзүнә вә ја биләваситә алағадар олан башга фәрдләрн пикиша-фы илә шәртләһир, белә ки, бир-бири илә алағәјә киһән фәрдләрн мүхтәлиф нәсилләрн бир-бири илә бағлы олур, сонра кәлән нәсилләрн физики варлығы онлардан әв-вәлкиләр тәрәфиндән мүәјјәнләшдириллр (бах: 1. ч. 3. сәһ. 440). Инсанн јетимәсиндә коллективни һәлледичи ролуну даһа дәһи гејд едәрәк К. Маркс јазыр ки, «фәрд, јалғыз коллективдә өзүнүн бүтүн тәһәһүләрини һәртәрәфлән пикишаф етдирирәк иканы верән васитәләр алыр вә она көрә дә, шәхсн азәдлығ аичаг коллектив-дә мүмкүндүр» (1. ч. 3. сәһ. 75).

Ичтиман-сијаси һәјәтымызда, о чүмләдән совет педа-гогиккасы алаһиндә коллективни ролуна даһр јара-дылмыш олан нәзәријәнин методоложи мәнбәји мәһз бу тарихи фикирләрәдир.

Өкәр шәхснјәтин фәал мөвгеји бүтүнлүкдә коллек-тивдә, онун васитәсн вә тәспри алтында формалашыр-са, ичтиман-сијаси фәаллығын формалашдырылмасы бурада тәһсина тәшкил едә билмәз.

Ајдындыр ки, шәхснјәтин ичтиман-сијаси фәаллығ мөвгеји дә коллективдән, хуәсәнлә әмәк коллективиндән хариҷдә јараныб формалаша билмәз. Бу мүддәдә јуха-рыда ады чәкиһән елми-практик конфрансда хуәсәнлә ачығ гејд едилмишдир. Н. Әлијев јолдашын мә’рузәсиндә кәстәриллрди ки, коллектив адамә кәһини мнјәсдә,

дөвләт мигъасында дүшүнмәји, өлкәнин бүтүн бөјүк вә кичик ишләриндә иштирак етмәји өјрәдир; өз ишјәтләринә, һәрәкәтләринә вә ичтиман ишләрә гижәт вәрәргән сипфи принципналыг өјрәдир» (10. сәһ. 26). Әмәк коллективни практиканын көстәрдији кимн өз угурулу вә рәшадәтлн иши илә мәтниләшир вә мөһкәмләишр. Бу сөзүчүлар исә коллективни идеја-сипјаси јеткичилији, монолитлији вә мүтәшәкиллији, инаадылыгы вә гәтијјәтлији, мүвафиг әмәк вәрдишләринә малик олмасы вә ишә фодакар мүнәсибәти илә газанышр. Әмәк коллективниини угурулу тәшкили вә мүвафғәғијјәти хејли дәрәдәдә онун, мәктәб коллективиндә «курс» кечәрәк әмәк, идрәк, ичтиман фәаллыг, бачарыг вә вәрдишләринә јиләләнмиш кәңчләр һесабына артмасындан асылдыр. Мәһз буна көрә дә шакирд коллективләринини јетишдирилмәсинә вә мөһкәмләндирилмәсинә хүсуси диғгәт верилшр вә верилмәлидир.

Совет педагогикасы тарихиндә вә ипзәријјәсиндә шакирд коллективләринини ролу, әһәмијјәти, тәшкили, истиғәмәтләндирилмәси јоллары һаггында аз јазылмамышдыр. Опа көрә дә бу мәсәлә үзәриндә әтрафлы дајаһмаға еһтијәч јохдур.

Бунула бәлә шакирд коллективләринини ролуну хәтирләтмәг үчүн бир нечә сөз дәмәк истәрдиқ.

Мәктәб коллективни һаггында, коллективни өзүнүн тәрбијәси вә онун вәситәсилә ушағларын тәрбијә едилмәси һаггында А. С. Макаренкоун ирәли сүрдүју фикрләр, һәмчинин онун топламыш олдуғу тәчрүбә чохларына мәлумдур. Коллективни тәрбијә ишләринини башлыча формасы һесаб едән А. С. Макаренко, тәрбијә мәғсәдилә мәктәб коллективинә хүсуси әһәмијјәт вермәклә јазырды: «Мәктәб коллективни, Совет ушағ чәмијјәтинини өзәји, һәр шейдән әввәл, тәрбијә ишинини объект олмалыдыр. Айрыча тәк бир шәхәсијјәти тәрбијә едәркән, биз бүтүн коллективни тәрбијәси һаггында дүшүнмәлијик. Практикада бу ики вәзифә јалныз бир јердә вә үчүмүн бир планда һәлл олуначағдыр. Шәхәсијјәтә бизни тәсиримизни һәр бир анында мүтләг коллективлә тәсир едилмәлидир. Һәм дә әксинә, бизни коллективә һәр һансы тәсиримиз, коллективә дахил олән һәр бир шәхәсијјәти дә мүтләг тәрбијә едир» (98. ч. 5. сәһ. 334).

А. С. Макаренко бушу «паралел тәсир принципі» ағландырдыр. О һесаб едирди ки, мәктәблиләр коллективни, өзүнүн мүәјјән органларына малик олән шәхәсијјәтләрини мәғсәдәнлү бирлијидир. Коллектив олән јердә исә коллективни органлары, коллективни етибар етдији мүвәккил шәхсләр, јолдашын јолдаша мүнәсибәти мәсәләси вардыр. Лакин бунларын сырасында «сәрәңчәм вермәк, мүзәкирә етмәк, чохлуға табе олмағ, јолдашын јолдаша табе олмасы, мәс’улијјәт дашымағ, бирлијә рияјәт етмәк принципләри ән көркәмли јер тур» (Јенә орада, сәһ. 335).

О, мәктәб коллективинини јарадылмасыны сон мәғсәд һесаб етирди, әсил мәсәләни онда көүрдү ки, ушағларын коллективдә вә коллектив вәситәсилә тәрбијәси асан иш дејилдир вә бу, коллективни өзүнүн һәртәрәфли фәалијјәтинә, коллективни ирәлијә доғру һәрәкәтинә истиғәмәтләндир.

О һәм дә ону гејд едирди ки, коллектив о вахт өз тәрбијә наплијјәтләринә малик ола биләр ки, көркин ишләсин, лағәдликдән узәг олсун, шадлыг, мүвәфғәғијјәт, ағылыш, һәм чәмијјәт вә һәм дә онун өзү үчүн фәдалы фәалијјәтлә бағлы олән мүәјјән мәғсәдә чән атсын. Мәктәбин, бүтүн тәрбијә процесләрини бирләшдирән ваһид коллектив кимн фәалијјәт көстәрмәсини ләзим билән А. С. Макаренко ону да гејд едирди ки, «Әкәр коллектив гарышында мәғсәд дүрмурса ону тәшкил етмәк гәјдаларыны тапмағ олмәз. Һәр бир коллектив гарышында үмуми коллективә мәхсус мәғсәд гејмағ ләзымдыр». Мәктәб һајатында исә бу мәғсәд ајры-ајры синифләр гарышында дејил, бүтүн мәктәб гарышында, бүтүн шакирләр вә мүәллимләр гарышында гејүлмәлидыр (98. сәһ. 120).

Бунула бәрәбәр А. С. Макаренко мөһкәм мәктәб коллективни јаратмағ үчүн ән’әнәнин јарадылмасынын да важибәлијини гејд едирди. О јазырды: «Коллективни, ән’әнә гәдәр һеч бир шей мөһкәмләндирә билмәз. Ән’әнә тәрбијә едб ону мүнафизә етмәк — фәвғәләдә мүһүн тәрбијә ишидир. Ән’әнәси олмајән мәктәб јакшы мәктәб дејилдир» (Јенә орада, сәһ. 121).

Коллективни мөһкәмләндириб јарарлы тәрбијә фәалијјәтинә истиғәмәтләндирмәк үчүн А. С. Макаренкоун бир чох баһға диғгәтләјиғ, тәчрүбәдә сынағдан чыхмыш мүддәалары да вардыр.

А. С. Макаренко жазырды: «Исан хәјатынын әсил стимулу сабаһын севинчидир. Бу севинч нә әдамын сабаһкы ишн, әлдә едәҗәһинә үмиди напһијәтләрлә, Макаренконы тәһрипчә десәк, перспектив јоллары илә бағлыдыр. Исаны тәрбијә етмәк онун перспектив јолларыны тәрбијә етмәк демәкдир» (Јеһә орада, сәһ. 75, 76).

Бу принципл Макаренко «перспективли хәтләр систем» адалдырмыш, бунун һәм јакын, орта вә һәм дә узат перспективли хәтләри олдуғуну көстәрмишди.

Мәктәб коллективинин ролуну гәјд етмәклә А. С. Макаренко буну тәкчә шакирдләрдән ибарәт дејил, шакирдләрлә мұәллимләрнн бирлијиндән ибарәт һесаб едирди.

Коллектив һагғында, тәрбијәдә коллективнн ролу һагғында Макаренконы нәзәријәсн Совет педагогикасында мейкәм јер тутмуш вә онун ғызыл фондуна дахил олмушдур.

Совет педагогикасында коллектив проблемн мәлум олдуғу кимн, тәрбијәнн һәм субъекти вә һәм дә объекти кимн мәркизи јерләрдән бирини тутур. Педагогикаја анд јазылмыш елә бир китаб тапмағ чәтинди кн, мұәллим, практикада кифәјәт гәдәр сынагдан кечирилмиш бу нәзәријәјә бу вә ја дикәр дәрәҗәдә дохунмасын. Мәруһм проф. М. Мурадханов 20 илән артығ А. С. Макаренконы педагог идејаларынн Азәрбајҗан мәктәбләри шәрантнндә һәјата тәтбиғини өјрәнмиш, нәтичәләрини монографияја шәклиндә нәшр етмишди (49). А. С. Макаренконы ирәли сүрдүјү нәзәријәнн ән бөјүк әһәмијәтинн, һәр шейдән әввәл, белә бир һәнгәтдә көрмәк олар кн, оған вә ғызлардан ибарәт шакирд коллективләриндән коммунизмн ләјағәтли гуручулары олап чохлу әмәк коллективләри јетишидириләр вә мәтинләшир. Мәктәб коллективләриндә идрак, ичтиман-снјасн, әмәк вә с. фәал мөвгеләрдә онларын газандығлары тәчрүбә, онлар үчүн јени шәрант—әмәк коллективләриндә тәшкилати вә интизам гәјдаларынн сүрәтлә мәһимсәмәјә, тәкмиләшмәјә вә бөјүк һәјатда фәал һәјәт мөвгәји сәвијәсиндә дурмаға көмәк едир. Мәлүз буна көрә дә дөврүмүзүн истәдадлы педагогларынн нәзәријә вә тәчрүбәләриндә, (В. А. Сухомлинскн вә б) тәдигатларында, Совет мұәллимләринн бағатчыл нн тәчрүбәсиндә һәмни нәзәријә өз ичкишафаны давам етдириләр.

В. А. Сухомлинскн бир чох сәһәләрдә вә хусусән шакирд коллективиннн тәрбијәдичи ролуна даир олан нәзәријәсинн ичкишаф етдирилмиш вә беләликлә А. С. Макаренконы ирсини давам етдирилмишди. Онун сөзләри буна сүбүтдур. «Мән онун (Макаренконы—М. М.) китабларында, сон дәрәҗә еһтијач һисс етдиһн һәнгәтә ахтарыдым. Мәһим бүтүн кичик тәчрүбәм—бу ахтарышларын нәтичәсидир. Әкәр бу һәнгәтләрлә бирликдә вахт кечдикчә А. С. Макаренконы системнндә инди артығ о гәдәр дә нәгсансыз көрүмәјән һәр һансы јени мүддәәлары көрмәк мәнә нәсиб олмушса, доғрудан да педагогн әмәјин дисплектикасы беләдир» (53. сәһ. 191).

А. С. Макаренконы тәчрүбә вә нәзәријәсинн, һабелә өзүнүн Павлыш кәнд орта мәктәбиндә (Украјна ССР) сәмәрәли педагогн фәалијәтинн дигәтлә өјрәнмиш Василн Александрович доғрудан да тәрбијәдичи коллектив нәзәријәсинн ичкишаф етдирилмәсиндә чох иш көрдүшдур. В. А. Сухомлинскн өзүнн мәһналы вә дәрнн мәзмунлу әсәриндә (154) мәктәб коллективинн әсәс тәрбијә принципләринн шарһ едир: О дејир: «Мәктәбдә педагогн чәһәтдән јакшы дүшүнүлүш тәлим тәрбијә просесинн бачарығла һәјата кечирмәк үчүн һәр бир мұәллим, һәр бир тәрбијәчн...» мәктәб коллективинн әсәс тәрбијә принципләринн, јәһн практик фәалијәтдә рәһбәр тутулушасы зәрури олан елмн әсәсләри тапмалыдыр. Чохиллик практика сүбүт едир кн, мәктәб коллективинн тәрбијәсн әсәсиндә ашағыдакы принципләр дурур:

- коммунист идејалылығы...
- мәктәб коллективиннн идеја вә тәшкилат әсәсларынн вәһдәти;
- коммунист мұәллимин рәһбәр ролу;
- мұәллимлә шакирд арасында, шакирдләр арасында, мұәллимләр арасында мұнасибәтләринн әнкипллији;
- шакирдләрин вә тәрбијәчәләринн мәһәви һәјатында вәтәндашлиғ мүнтинин парлаг ифадә олунмасы;
- өзфәалијәт, јарадычылығ, тәшәббус—коллективнн үзвләри арасында мүхтәлиф мұнасибәтләр тәзәһүрүнүн хусусән дәрәҗәләри кимн мәһәви сәвәтләринн, хусусилә дә мұәллимләр арасында мұнасибәтләринн әнкипллији; идеја-интеллектуал, сәвәтләринн даим чохалмасы;
- јүксәк, хейрһаһ марағларын, тәләбләрин, арзуларын әһәңкәрлығы;

—эн'аналарин жарадылмасы ва онларын гагйкеш-ликке горунмасы, ма'нави сарват кичи онларын нәсл-дәи-пәслә верилмәси;

—мәктәб коллективләри илә чәмпийәтинин дикәр коллективләри арасында гаршылыгы мүнәсибәтләрин идеја-интеллектуал, естетик зәнкннлији;

—коллектив һајатин емоционал зәнкннлији;

—чидди интизам ва өз әмәји, давранышы үчүн шәхси мәсу'лијјәт». (154, сәһ. 7—12).

В. А. Сухомлински бу принципләрин маһијәтинин ајрылыгда шәрһ елди. Онларын садәкә садаланмасы, белә тәрбијә мәғсәдилә мәктәб коллективинин мөһкәм-ләмәсиндә иә гадәр бөјүк тәсир гүввәсинә малик олдугу һаггында охчууда ајдын инам жарадыр. Мәктәб практикасында, мәктәбдиләрини фәал һајат мөвгејинин бүтүн формаларынын тәрбијә едилмәсиндә һәмин прин-ципләрин ардычыл сүрәтдә һајата кечирилмәсинин зәнк-кин сәмәрә верәчәкнин исбат етмәјә етишјач јохдуз.

Классик псдагогиканын мәктәб коллектив мәсәләлә-ри үзрә бүтүн бу нәзәри мүддәаларына, һабелә мәктәб-ләрин габагчыл иш тәчрүбәсинә истинад едәрәк педо-гогик елмләз доктору В. М. Коротов (89) шәрти оларак коллективин үч функсијасыны: тәшкилати, идеја-тәрбијә ва етимувәриччи функсијаларыны гејд едәрәк јазыр: «Тәрбијәедичи коллектив јаратмаг—шакирдләрини да-ниш ишкүзар ва едәстуг мүнәсибәтини гадәјдә салараг онларын биркә ичтимаи-фајдалы фәаллјәтнин тәшкил етмәк; шүүрлу интизамы ва коммунист әхлагин нормала-рыны мөһкәмләндирән эн'аналәри инкишаф етдирмәк; шакирдләрә тәшәббускарлыгы ва гаршылыгы - јардым тәзаһүрләрини ејратмәклә онлары өз коллективинин һајат шәрәтини јакшылашдырмаг үчүн күндәлик гај-гыларә чәлб етмәк; коллективини органларыны јаратмаг-ла, онларын мүнтәзәм ишини тәшкил етмәк; бүтүн мәк-тәбдиләри коллективин ишини идарә етмәјә чәлб етмәк ичтимаи фикри инкишаф етдирмәк демәкдир (бах: 89, сәһ. 5—6).

Мәктәбләримиздә тәрбијә мәғсәди илә тәшкил ед-лән шакирд коллективләри сәјсиз-һесабыздыр. Буна-рын сырасында: шакирдләрин үмуммәктәб коллекти-вини, синифләз коллективини, комсомол ва пионер кол-лективләрини, шакирдләрин өзүиүндәрә коллективләри-ни һаләдичи мөвге тутдуғлары үчүн ајрыча гејд етмәк ләзимдыр.

Мәктәбләрдә синифдәнхәрич ва мәктәбдәнкәнар тәд-бирләрин олдуғча мұхтәлиф формалардә тәшкил ед-лјјини инди билмәјән јохдуз. Ән'әнәви фәли дәрәк-ләриндән, бәдин өзфәлијјәт дәрәкәләриндән башламыш сон заманлардә мәктәбләримиздә күтләви һалда тәшкил ед-лән музејләз, клублар, мұхтәлиф шакирд бирликлә-ри, әдәби бәдин ахшамлар, елм ва әхлагин мөвзуларә һәср едилмиш диспутлар, охучулар конференсы, шакирд-ләрин елм-нәзәри конференслары, сијаси информәсија-ларын кечирилмәси, аалы-санлы адамларлә көрүш, екскурсијалар, експедиисијалар, јүрүшләр, идман екс-сијалары, онларын чыхышлары, Ленин зачәтләри-нин всрилмәси ва с. кимн иш формалары инди аз ва-ја чох, мәһдуд ва ја кениш өлчүдә һәр мәктәбин иш сис-темино дахил едилмишдир. Буналарын да һәр бири шак-ирд коллективин илә әлағәдардыр. Биз һалә мәктәб-дән кәнарда: пионер ва мәктәбдиләз сарајы ва евләрини-дә, кәпч техникләз, кәпч натуралистләз стансијалары-нда, идман мәктәбләриндә ва с. мәктәбдәнкәнар мүәسسә-ләрдә апарылан јарадычылыгы ишләрини десмирәк. Бу-наларын да һәр биридә шакирд коллективинин фәаллј-јәти, онларын мұхтәлиф тәдбирләри мұјјән јер тутур.

Үмуммәктәб, комсомол, пионер, өзүиүндәрә коллек-тивләринини маһијјәти ајдындыр. Она көрә дә синиф коллективләри үзәриндә дајанмаг истәрәнк. Ма'лум олдуғу кими синиф кечмишәклә мәктәбләрдә дә, һәм дә әсрләз боју олмушдуз. О вахтлар да синиф, јаш ва һазырлаг сәвијјәси нәзәрә алтнмагла шакирдләрин мұјјән «бирлији» кими тәсәввүр олунурду. Ләкин бизиш инди тәсәввүр етдијимиз коллектив дејилди. Һәмин синифләрини шакирдләри ичәрисиндә бир-бирилә дост олан ушағларын да олмасына бахмајараг, бүтүнләкә синиф өз соснал тәркибинә, соснал формәсијанын тәсир алтында хуеуси мұлкнјјәтчилик перспективни көрә бир-бирләриндән фәргләнән ушағлардан ибарәт иди. Онларын бир гисми варытлары, мүлкәадарлары, дикәр гисми тачирләрини, сәнајә салибләринини, үчүнчү гис-ми руһаниләрини, идарә гулугчуларынын ва с. ушағлары иди. Буржуа әләминдә инди дә синифләрини тәркиби бә-ләдир. Белә бир кәскин фәргин һәкм сүрәјү синифдә соснал јакшылашма бирләшмәк үчүн һаһид соснал мејл-лә билмәздәи ва јох иди. Буналардан әлава мұәллимләр-дә синиф арасында гаршылыгы инамсыздыр һәкм

сүрүрдү. Она көрө да шакирдлэрин бирлији синиф олараг галырды, синиф исә коллектив дейлден, синиф-коллектив хагында данышмаг үчүн һеч бир әсас јох иди вә јохдур.

Совет мәктәбиндә, сәсналист бирлији өлкәлэри мәктәблэриндә тамамла башга мәизәрә һөкм сүрүр. Доғрудур, иди дә валидейлэрин һамысы ејин мөвгә тутмурлар, ејин иш сайибн дейлэлэр. Лакин онлар сјаисы вә сәснал чәһәтдән ејин һугуга маликдирләр, Умуми ичбари тәһсил, еһтијачы оланлар мадди јардым көстөрилмәси, биркә тәһсил, һәгиги мәктәб демократијасы, бир тәрәфдән мүәллим, мәктәб, мүдирјјәт, диқәр тәрәфдән исә шакирдлар арасында зиддијәт олмасы вә с. синиф коллективинин тәшкил етмәк вә мөһкәмләндирмәк үчүн әлверилш зәмин јарадыр. Коллектив һәм до онларла мөһкәмләнир ки, орада шакирдләр ивәботчилик едир, өзүнүидарә тәшкилатынын нүмајондәси олур, синифи шакирдлэрийдән пионер мангасы, јухары синифләрдә исә синиф комсомол бұросу тәшкил едилтир. Онларын һамысынын өз вәзифәлэри вардыр вә демәли, һәр бири синиф мүәјјән дәрәчәдә тәсир көстөрир. Синифдә мүәллимләрдән бири синиф рәһбәри вәзифәсини апарыр. Синифи тәдريس вә тәрбијә иши үзәрә фәалијјәтинин тәшкил етмәк үчүн ону мүәјјән һугуг вә вәзифәлэри вардыр, о ичтиман ишдә, иштизамын мөһкәмләндирилмәсиндә шакирдләр көмәк көстөрир. Бүтүн бунлар синифи шакирдлар коллектив олмасыны тәмин едир.

Мәктәб тәчрүбәсиндән. Шакирд коллективлэринини фәалијјәтинин әкс етидрән тәчрүбә мәктәбләрдә чох мазмунлу, зәнкин вә роһкәрәндир. Она көрә дә бунлардан анчаг бир нечә нүмунә көстөрмәклә киһәјәтләнәчәјик. Мәктәб музейлэриндән башлајаг.

Азәрбајҹанын мәктәблэриндә һазырда (бах: 47. сәһ. 119) 286 музей, о чүмләдән В. И. Ленин музейи (120), көркәмли партија вә дөвләт хадимлэринин музейи (20), тарих (32), дијаршүнаслыг—(54); әдәбијјат вә ичәсәнат (4), дөјүш вә әмәк шөһрәти (54) вә с. музейләр мүвәффејјәтлә фәалијјәт көстөрир, бунларын саяи пәдәнилә артыр.

Мисал үчүн ики-үч музейин ишинә нәзәр салаг. Баки шәһәриндәки 160 №-ли мәктәбдә јарәдылан В. И. Ленин музейинин фәалијјәтинә башчылыг едән шакирд коллек-

тивн Москва, Ленинград, Улановск, Газан вә диқәр шәһәрләрдә В. И. Ленинни адыны дашыјан вә онук ады илә бағлы олан мәктәбләрлә, елми мүәссисәләрлә, музейләрлә сых әлағә јаратмышдыр. Илич идеяларынын Азәрбајҹанда һәјәтә кечирилмәсиндә Коммунист партијасынын фәалијјәти һагында дәрин мәзмунлу материал топланмышдыр. Музейин әтрафына бөјүк шакирд коллективн топланмыш, кениш тәрбијә иши апарылмағдадыр. Бу, музейин диғгәтәләјиг тәчрүбәси Маариф Назирлијинин коллекијасында мүзакирә едилмиш вә кениш јайылмасы мәсләһәт көрүлмүшдүр.

Вәтәндаш муһарибәсинин әфсанәви һәһрәманы, дивизија командирн Чәмшид Нахчыванлынын адыны дашыјан республика интернат мәктәбиндә јарәдылмыш «Кичик торпаг» музейинин шөһрәти республиканын һудудларындан чох-чох узағларда јайылмышдыр. Новороссијскиини һәһрәмән мүдафиәчилэри һагында топланмыш парлаг експонатларда дөјүшән 18-чи Ордунун сјаисн шөбә рәиси Л. И. Брежневни мисли көрүнмәзин тәшкилатчылыг фәалијјәтин, шөхсн һәһрәмәнлыгы вә рәшадәти нүмајиш етидрилтир. Бу музейин тәшәббүсчүсү вә тәшкилатчысы Новороссијск шәһәринин мүдафиәчиси, дөјүшлэрин иштиракчысы М. Әлијев олмушдыр. Музейин јарәдылмасында мәктәблиләр фәал иштирак етмишләр. Һәр ил музейә миңләрлә мәктәблн тамаша едир. Бу музейин базасында Бакида 18-чи Ордунун музейи тәшкил едилмишир ки, бу да 1978-чи илдә Л. И. Брежнев јоллашын Азәрбајҹан пәјтахтында олмасы мүнасибәтилә ачылмышдыр.

Һишкәләрә кәнд мәктәби (Масаллы рајону) нәздидә тәшкил едилмиш дијаршүнаслыг музейини ајрыча гејд етмәк ләзымдыр.

Музейдә дијаршүнаслыга данр, халгын иғтисади, мәдәни кечмишин көстөрән мүхтәлиф експонатлар топланмышдыр. Онларын саяи илә 1976-чы илдә 14 миң кечирди. Экспонатлар топланмасы пәдән-пәдә кенишиләнир. Тәкчә ону гејд етмәк киһәјәт едәр ки, музейдә улу бабаларын кәнд тәсәрруфаты мәнгулијјәтлэринин, мәдәнијјәтинин вә мәншәтинин әкс етидрән 4000-ә гәдәр әшја вар. Мүхтәлиф илләрдә топланмыш чәһрә, дараг шамдан, тунч долча, кәмәрләр, кил чајникләр, мүчрүләр, тохучу алатлэри, мусиги алатлэри, ов сипаһилары вә с. халгымызын зәнкин кечмишин илә шакирдлэри таныш едир.

Музејда һәмчинин мәһшәт әшјалары, кеймләр зинәт әшја-
лары—зәркарлық мәһулаты, синаһлар (дәмирдән һазы-
рланмыш ғылыңлар, ханчәрләр вә с.), Ширваншаһлар
вә Кәсраниләрин һөкмирилиги дәврүндә кәсилмиш пул-
лар вә с. топланмышдыр. Музејда експонатлар дөрд шө-
бә үзәр: археолокија, нумизматика, этнография вә пале-
онтолокија үзәр тәнзим едилмишдыр. Бу музејин бөүк
әһәмийәтиндән бири Ёншкәдәрә мәктәбин үчүн зәңкин
тарих «лабораториясы» ролуну ойнамаһындадыр. Дигә-
гәти хуәсислә чәлб едән одур ки, музеј Ёншкәдәрә мәк-
тәби шакирд вә муәллимләр коллективинин биркә кәр-
кин әмәјинин бәһрәсидир. Шакирдләрин фәәл иштиракы
һәр шәјдән әввәл, ондан ибарәт олмушдур ки, онлар ев-
ләрдә, јашајыш мәһәлләләриндә, архларда, әкин јерлә-
риндә, көһнә гујуларда, јарғанларда, тәпәчникләрдә тап-
дылары әшјалары еңтијатла кәтирбә музејә тәһвил
вермишләр» (53. 1/1976, сәһ. 25—29). Музејин тәшки-
линдә тарих муәллими Р. Тағыјевин ролуну хуәсислә
гејд етмәк ләзимдыр.

Сајы икин миңдән артыг олан (54. 47. сәһ. 119) мух-
талиф мәғсадли мәктәб клубларында шакирдләр бөүк
фәәлијјәт кәстәрилләр. Бу клублар арасында «Бейләм-
лиләл достлуг» (1002), «Кәңч сәрһәдчиләр» (78), «Дөјүш
шөһрәти» (272), «Миләсин кәңч достлары» (58), «Ате-
истләр» (180) «Һәр шәји билмәк истәјәнләр» (50), «Гло-
бус» (37), «Гырмазы галстук» (34), «Марағлы көрүш-
ләр» (28) вә баһгаларыны кәстәрмәк олар. Бейләм-
лиләл достлуг клублары республикада хуәсислә кәниш
јајылмышдыр. Бунун башлыча сәбәбләриндән бири
республика әһалисинин гардашлыг айләсиндә бирләш-
миш чох миллиәтли тәркибә малик олмасы, оғун вә би-
ринчи нөвбәдә Бакы фәһлә синфинин узун тарихли
бейләмлиләл әһәһәләридыр. Бу клубларин һәр биринә
мүәјјән шакирд коллектив башчылыг едир. Бейләмлиләл
достлуг клубларинин бейләмхалг коммунист вә фәһлә
һәрәкәтинин хәдимләри илә, бөүк шөһрәт газанмыш
совет сәркардәләри илә, истәһсалат бағачылары илә,
көркәмли илчәһәнәт вә мәдәнијјәт хәдимләри илә, мәш-
һур алимләрлә јазышырлар. Миңдән артыг шакирд гар-
даш республикалардан вә советли бирлији әлкәләриндән
олан јашыдылары илә мәктәбләрин.

Сумгајыт шәһәриндәки 11 нөмрәтә мәктәбин бейләм-
лиләл достлуг клубу бөүк шөһрәтә маликдир. Бу клу-

бун үзвләри бейләмхалг коммунист вә фәһлә һәрәкәти-
нин көркәмли хәдим Ерист Телманын ғызы Ирма Тел-
ман илә марағлы јазышма апарыр. Клуб зәңкин мате-
риал топламышдыр ки, онларин да ичәрисиндә ән гүј-
мәтли експонатлардан бири Ирма Телманын магнитофон
лентинә јазылмыш мәктүбудур.

Јевләх районунда Халдан кәнд орта мәктәбинин кол-
лективинин, Украина ССР Кировград вилајәтиндәки
Богдановка кәнд орта мәктәби коллективин илә сых дост-
лугу Азәрбајҗан мәктәбләринин бейләмлиләл әләғәләрин
нә парлаг мисалдыр. Бу достлугун тарихи чох марағлы
вә әләмәтдәрдир. Халдан мәктәбинин «Гырмазы дәһир-
чиләр» коллективин узун ахтарышлардан сонра мүәјјән
етмишләр ки, мәктәбин саһиб директору Сүләјман Мәм-
мәдов УССР Кировград вилајәтиндәки Богдановка кәнд
јахынлыгында алман фәһистләри илә гәһли дөјүшләр-
дә гәһроманчасына һәләк олмуш вә орада дәфи едил-
мишдыр. Мәктүбулашма башланмыш вә Богдановка мәк-
тәблilәринин дәвәти илә ораја гонаг кәлмиш Халдан
ушағлары чох мөһрибанлыгла гаршыланмышлар. Онлар
гардашлыг мәзарында оғун гәһрини тамышлар. Украй-
налы мәктәблilәрини дә Халдана гонаг кәлмәләри икин
совет халғынын уңудулмаз бајрамына чеврилди. О вахт-
дан башланан бу сәһнин достлуг кет-кәдә шахәләһир вә
мөһкәмләһир. Мәктәблilәр өз муәллимләри илә бир-
ликлә бир-бирләһинә гонаг кәлир, бирликлә пионер
дүшәркәләриндә иштирак едир, истәһсалат бригадә-
ларынын тәркибиндә, мәктәб емалятаханаларында чәли-
шыр, идман јарышларында иштирак едир, бәди нөвфә-
лијјәт бахышлары кечирилләр. Бу 1966-чы илә баш-
ланмышды. Инди Исә Украина вә Азәрбајҗан мәктәблilә-
ләринин айләләрини гардашчасына достлуг әләғәләри
бир-бирлә мөһкәм бағламышдыр. Халдан нә Багданов-
ка мәктәбләринин, онларын коллективләринин көзәт
достлугундан данышан сәһәдәли филм чәкилмишдыр. Бү-
түн бу ишләрин тәшкилиндә һәмин мәктәбләрин дирек-
торлары, ССРИ халг муәллими З. Шөүјубовун, вә Со-
сәһалист Әмәји Гәһроманы Н. Ткаченкоун хуәсис ролу
вардыр.

З. Шөүјубов мәктәбин тәчрүбәсини ышығландыран
китабчасында јазыр: «Шакирдләринизин кәркин әмәји
нәтичәсиндә мәктәбиниздә бөүк тәрбијә мәркәзи олан
бейләмлиләл достлуг музеји дә јарадылмышдыр. Һәмин

музејда гардаш республикаларын мәктәпләриндән көндөрләнмиш мәктүблар, альбомлар, һәдйијәләр, китаблар, лент языйлары, гардаш халкларын милли мәдәнијјәтнин әкс етдирән чохлу нигдарда экспонатлар топланмышдыр. Музејин бир күшәсиндә УССР Кировград вилайәтпәдәки Богдановка кәнд орта мәктәбиндән алынмыш һәдйијәләр музејә кәләнләрнин дигәтәнин хуәсинә чәлб едир. Бу бөлмә Богдановка вә Халдан кәнд орта мәктәпләринин јакыннан достлук алағәләрни нәтичәсиндә јарадылмышдыр (59. сәһ. 20). Октябрнын 60 иллијә арафәсиндә јалынз Богдановкалылар дејил, һәм дә Москва вилайәтн Балашкин шәһәр 1 №-лу мәктәбин вә Ставропол вилайәтнин мәшһур Григороплисн кәнд мәктәбинин шакирдләрни Халдан кәдинә гонаг кәлмишдиләр. 4 мәктәбин шакирд вә мүәллимләринин достлуғу күндән-күнә мөһкәмләнмәкдәдир.

Музејләрин, клубларын вә диқәр шакирд бирликләринин ишнндә иштирак етмәк мәктәбләрнин мүһүм ичтима-сијәси һадисәләр һағғында информәсијаларынын эликишләшмәсинә көмәк едир. Бир чох музеј вә клубларын нәзнндә сијәси информәторлар группу јарадылмышдыр.

Республиканын мәктәбләриндә кәч нәслин тапшырылан иш үчүн мәсулијјәт һисси, совет ганунларынын позантара, коммунист әхлағынын антиподларына вә диқәр негатив тәзәһүрләрә гаршы барышмәзлүг тәрбијәси үзрә бөјүк иш апарылар. Совет дәвләт вә һүгүгуунун әсәсләри фәнинин тәдриси буна хејл көмәк едир. Мәктәбләриниздә көнчләр арасында һүгүг биликләринин тәблиғи сәһәсиндә кәч һүгүгчулар вә миллиси кәч дәстләри клублары, кино университетләр вә кино факултәтләрни, лекторјалар, педагожи биләкләр јајан халг университетләрни фәәлијјәт көстәрнир. Тәчрүбәдән мәлум олур ки, јенијетмәләрнин әһәлинин јашадығы јерләрдә гәјдә-ғануна ријәт етмәләрни, мәктәб, әһлакынын, јаншыллығларын мүһәфизәси, чөрәкдән, судан, електрик енерјисиндән гәнаәтлә истифадә едилмәси уғрунда мүбаризәдә иштирак етмәләрни, бир сөзлә фәәл ичтиман фәјдалы фәәлијјәтә гошулмалары оилары әмәјә алышдырыр, јүксәк мәһәви әғидәнин формалашмасына, гануна мүәјјән едилмәш гәјдәјә дүзкүн јанашмаға, мәсулијјәт вә вәтәндашлығ һиссинин ашыланмасына, һәдди-бүлуға чатмамышлар арасында һүгүг позғунлугларынын профилактикасына көмәк едир.

Мәктәбләрнин ишшәләрә үмүмтиттифәг бахышларын-да иштиракы, онларын «В. И. Ленин коммунист әхлағынын әсәсләри һағғында», «Азәдлүг, һәмүс вә мәһәви ләјәгәт», «Социалист һуманизми», «Буржуа әхлағынын бәһраны», «Сәп коммунист сабаһыны пәсчә тәсәввүр едирсән» вә с. ичтиман-сијәси мөвзуларә һәср олунмуш конфрансларын, конкүрсларын, рефератларын, диспутларын кечирилмәси сон дәрәжә мүһүм әһәмијјәтә мәклидр.

Мәктәбләрнин фәәл һәјәт мөвгәсинин, јүксәк идеја-мәһәви кејфијјәтләринин формалашдырылмәсиндә, онларын мейл вә гәбиллјјәтләринин икишиф етдирилмәсиндә, көрүш дәирәсинин кәшишләндирилмәсиндә мәктәб-дәнкәнар мүәссәсәләр мүһүм рол ойнајыр.

Мәктәбләрин мәктәбдәнкәнар мүәссәсәләрдә пионер дәстләринин «Ленин јолу нлә, Октябр јолу нлә кедирик» үмүмтиттифәг бахышынын, јухары сениф шакирдләринин, комсомолчуларын Ленин зочотларынын, елм вә техника һәфтәләринин, бәдин өзфәәлијјәт олимпиадаларынын, фестивалларын, сәркиләрин, Ленин, партија вә Вәтән һағғында мөвзулардә ишшәләрин, совет халғынын иигилабн, дөјүш вә әмәк шөһрәти јерләринә јүрүшләрин вә с. тәдбирләрин кечирилмәсиндә фәәл ишти-рак едирләр.

Ушәғларын техникун, бәдин вә диқәр јарадычылығ истедадларынын икишиф етдирилмәсиндә Ј. Гагарин адына Бақы пионер вә мәктәбләр Сарайынын мазмунлу фәәлијјәтнин хуәсинә гејд етмәк ләзымдыр. Бу сарайын шөһрәт республикадан, һәтта өлкәзинин сәрһәд-ләриндән чох-чох узәғлардә јайылмышдыр.

Сон илләрдә Кировабад вә Нахчыван шәһәрләринин пионер вә мәктәбләр сарайлары хејл икишиф етмиш, Сумгајыт, Ағдам, Газах, Агдаш вә с. районларын пионер вә мәктәбләр сарайларында пионер вә мәктәбләрләрнин бәдин өзфәәлијјәтнин икишифына хуәси фикир верил-ир ки, бу дә мәктәбләрдә мусығнын вә тәсвири ичә-сәнәтн тәдрисин јакшылашдырмағла, јанашы, һәбәлә мазмунлу вә фәјдалы тәдбирләрин кечирилмәсинә хејл көмәк көстәрир.

Мүнтәзәм олараг кечирилән мәктәбләрнин республика мәһны вә рәсг байрамларын хуәсинә гејд етмәк ләзымдыр. 1976-чы нләдә Сов.ИКП XXV гурултайына һәср едилмиш республика мәһны вә рәсг байрамында

10 мин нәфәр мәктәбли чыгыш етмиш, стадионда 50 мин нәфәрлән артыг тамашачы олмушдур. 1980-чи илдә кечирлән мәктәбләрлән III республика майны вә рәс бәйрамында 15 мин нәфәр пионер вә мәктәбли чыгыш етмишдур.

Республиканын мәктәбләриндә жүзләрлә хор коллективн, рәс вә халг чалгы алетләрн ансамбылы фәалијәт кәстәрир.

Үмүмтәһсил мәктәбләриндә 3 миндән артыг идман коллективиндә вә 65 ушаг кәңчләр идман мәктәбиндә, «Үфүгдә парылт», вә «Орлјонок» һәрби идман ојунларында жүз минләрлә пионер вә мәктәбләрлән һәрби вәтәнпәрвәрлик вә идман фәал һәјәт мөвгәјн формалашдырылар.

178 нөмрәли мәктәбин (Баки) директору И. Л. Окс өзфәалијәт јарадычылығынын мәктәбдә кешиләндирилмәсиндән вә бу сәһәдәки иш тәчрүбәсиндән данышаркән гәјд едир ки, дәрсләрдә тәтиб олунан бир чох пріјомлардан алава, биз синифдәхәрч ишин мүхтәлиф формаларындан кешш истифадә едирик. Мәктәбдә «Һәмрәјлик», «Јашыллар», «Квант», «Тәбиәт һәвәскарлары», «Атенст» ады клублар тәшкил едилмишдир. «Јашыллар» клубу 1973-чү илдә VIII—X синифләрнин шакирдләриндән тәшкил едилмишдир вә рус дили, Азәрбајчан дили вә нәгмә мұәлимләринин ишин бирләшдирир. Клубун үзвләрн рус вә Азәрбајчан поезијасына анд ашагыдакы мөвзуларда ахшамлар һазырлајыр вә кечириләр: «Ленин бизмәлдир әдәб-мусигли композија, «Кәңч, таныш олмајан нәсл јашајыр» («Пушкин вә мұасирлик»), «Адамларын һәјәти һәмнә» (Нәсимин анадан олмасынын 600 илліји мұәсәбәтилә), С. Вургунун анадан олмасынын 70 илліји илә әлағалар олараг «Вагиф» пресинин кәстәрилмәси, Р. Һәмзәтовун поезијасы вә с.

«Квант» клубу физика вә ријазијәт мұәлимләринин фәалијәтнин бирләшдирир. Бурада шакирдләр һәмни фәиләрн програм материалы үзрә даһа дәрин биллик алыр, әһәт едон алаһ һаггында өз тәсәввүрләринн кешиләндирир, онылары јени фактлар вә һадисәләрлә зәңкилләшдириләр. Клубун үзвләрн мөшгәләрлә һазырлыг әрәфәсиндә төвсиә олунмуш әдәбијатдан, «Квант», «Техника молодожки», «Знаније сила», «Наука һ јизни» вә с. б. журналларда верилән мараглы мате-

риаллардан мұстәгил сурәтдә истифадә едирләр. Бүтүн бунлар елмин һәјәтлә нечә әлағәләндирилдијинә анд инандырычы вә фәјдалы билликләр алмаға кәмәк едир.

Шакирдләрнин сәсиал фәаллығы тәкчә ичтимаи-сијаси сәчијә дашыјан шакирдләр бирлијиндән дејил, һәтта елми сәчијә дашыјан шакирдләр бирлији вәсипәсилә һәјәтә кечирилир. Ики сәчијәтин мисал кәтирәк. Илк нөвбәдә биз чох таныш олан Бәзәлғанлы (Товуз району) мәктәбиндә Сәсиалист Әмәји Гәһроманы, кимјә мұәллими М. Гулијевнин рәһбәрлији алтында 19 илдән чох бир мұдәттә фәалијәт кәстәрип «Кәңч кимјачылар» чәмијјәтинн гәјд едәк. Д. И. Менделеев адына Үмүмтитифаг Кимјә Чәмијјәтинин Низамнамәсинә үгүн олараг фәалијәт кәстәрип бу чәмијјәтдә VIII—X синиф шакирдләриндән 150 нәфәрдән чоху бирләшиб 12 група бөлүнүрләр, о чүмләдән: елми-күтләви ишләрлә мөшгүл олан груп (12 нәфәр), агрокимјачылар груп (15 нәфәр), елми-тәдқиғатчылар груп вә с. Бу групларын һәр бири конкрет фәјдалы ишләрлә мөшгүл олур. Мәсәлән, агрокимјачылар груп—кәнд тәсәррүфатынын кимјагашдырылмасы мәсәләләрн илә мөшгүл олурлар. Группун үзвләрн совхозун (үзүмчүлүк үзрә) истифадә едилән торпагынын структуруну өјрәнир, онун тәркибиндә азот, фосфор, каліум вә диқар үзв маддәләрнн миғдарынын мұәјјән едир, «РН»-ын дәрәчәсинн өјрәнир, бунлара әсәсән дә торпаға вериләчәк күбрәләрнн нөвүнү мұәјјәнләшдириләр. Кимјә чәмијјәтин кимјә үзрә олимпиадаларын тәшкилиндә вә орада чохларынын јашы нәтичәләр газанмасында дә бөјүк фәалијәт кәстәрип. Республика Маариф Назирлијинин инспектору, әмәкдар мұәллини Ә. Имамәлијев чәмијјәтин фәалијәтинн әтрафлы шығылан-дыран мөғаләснинн сонунда һаглы олараг кәстәрип ки, «Шакирд шәхсијјәтинин формалашмасы, онун чәмијјәт үчү фәјдалы шәхсә чеврилмәси, һәјәтдә өз јеринн тутмасы мәктәбдә апарылан комплекс тәрбијә ишинин мүсбәт нәтичәси кими мейдана чыхыр». Шакирдләрнн өзфәалијјәти әсасында јаранан бирликләрнн ролу бурада иһкар едилмәздир (бах: 29 3/1980, сәһ. 41—45).

М. Гулијевнин зәңкин вә мөзүмүлү тәчрүбәси һаггында тәкчә јерли мәтбуатда дејил, һәтта мәркәзи мәтбуатда дә чох јазылар. «Счастье шедрого человека» башлы-

ғы алтында М. Гулиевин габагчыл тәчрүбәсиндән, онун вердији диггәтәләјиг нәтичәләрдән фәрәһлә јазан «Известия» гәзети, Бозалганлы мәктәби, онун мүәллим коллективин, илк нөвбәдә М. Гулиевин ишләрини нәтичәләринә јүксәк гүјмәт верилдијини, һәтта орада олимпиада кечирән алимләрдән бирини «мән бу мәктәбдә елмин кәләчәк рүшәјмләрини көрүрәм» дејә гүјмәт вердијини көстәрип, ахырдә гејд едип ки, «мәктәбин бејүк напјијәтләрини әлдә едилмәсиндә М. Гулиевин вә онун һәмкарларынын бејүк хидмәти олдугу шүбһәсиздир» (20. 55/1980)

Диггәтәләјиг чәһәт һәм дә ондан ибарәтдир ки, М. Гулиевин һәм дәрәс үзрә, һәм дә синифдәнкәнар ишләр үзрә зәнкни тәчрүбәси мүәллимләр тәрәфиндән чидән сурәтдә өјрәниләр вә тәтбиғ едиләр.

Һәмин рајонун Хатылы кәнд мәктәбиндә чалышан истеҗадлы кәңч кимја мүәллини (М. Гулиевин шакирдн олмуш) Ф. һәсәновун тәчрүбәси буна парлаг мисалдыр. Онун да мәктәбиндә «Кәңч кимјачылар коллективн» адлы чәмијјәт јарадылмыш вә чох мөзәмуналу фәалијјәт көстәрип.

Чәмијјәтин 4 групу вардыр; һәр бириндә 30 нәфәр шакирд олан о группаларн башинда шакирдләрин өзләрини сечдији сәдр дурур. Групплар үмуми иҗлаһдә бәјәннләнмиш план үзрә ишләјиләр. Оларын көрүкләри иш конкрет вә фәјдалыдыр.

1. Лаборантлар групу (VIII синиф шакирдләриндән тәшкил едилмишдир): кимја дәрәстәриндә истифадә олунмағ үчүн 360 сынағ шүшәчијиндә мұвафиг мәнлулар, 60 чәдвәл, реаксија ишләриндә анд схем, сују парчаламағ үчүн чидәз вә с. һазырламышдыр.

2. Тәблиғатчылар групу: (VIII синиф шакирдләриндән тәшкил едилмишдир): «Оксиден», «Калесун» вә диҗәр мөвзуларда 14 мәрузә охумуш, «Кимја дини ифша едир» мөвзусунда 16 реферат һазырламышдыр.

3. Агрокимјачылар групу (IX синиф шакирдләриндән тәшкил едилмишдир): Совхоз тарласы саһәсини дөрддә бириндә торпағны анализини апармышдыр. Анализия нәтичәләри совхозун директорлуғуна верилмишдир. Һәмин саһәләрә күбрә верилмәсиндә шакирдләрин апардығы анализин көстәрчиләриндән

истифадә олунур. Совхозун икн саһәсиндә торпагда олан гилдә маддәләрини мигдары өјрәннлмишдир. Мүәјјән едилмишдир ки, саһәләрин бириндә азот, диҗариндә исә фосфор чатышыр. Бу мөзәматларә әсәсән биринчи саһәдә пахлаһы биткиләр бечәрилмиш, икинчи саһәјә исә суперфосфат күбрәси верилмишдир. Групп һабелә кәнддә олан 6 гујудан су проблеманы анализ етмиш, сујун чодлуғуну мүәјјәнләшдирмишдир. Лабораторија шәрәитиндә апарылған анализ көстәрмишдир ки, икн гујунун сујундан гилдә вә мәншәтдә истифадә олуну биләт...

Бир чох кәнд мәктәбләриндә әлдә едилән белә габагчыл тәчрүбә һеч дә тәсәдүф нәтичәси дејил, оларын елмин-методики јүксәлишини бәһрасидир. Һәм дә ону гејд едәк ки, шакирдләрин иҗтимаи-сијәси фәаллығынын мәктәбдә формалашдырылмасы, бу саһәдә әлдә едилән фәалијјәтләр өз-өзүнә мөгсәд дејил, һәм шакирдләрин бүтүнләктә фәал һәјәт мөвҗејини формалашдырылмасына, һәм дә мәктәбин бүтүн ишләрини тәрәғгиснә тәҗиср көстәрип. Тәкчә бирчә мисал кәтирәк.

Бақы шәһәриндәки 116 №-ли орта мәктәбин, шакирдләрин иҗеја-сијәси вә мәнәви тәрбијәси саһәсиндә гезандығы напјијәтләр диггәтәләјигдир (бах: 28. 3/1979, сәһ. 12—24).

Мәктәбин тәлим-тәрбија ишнини мұваффағијјәтин әкс етдирән бәзи фактларә нәзәр салағ.

1977/78-чи дәрә илиндә мәктәбдә 1091 шакирд охумушдыр. I синифә гәбул олунмуш ушағларын 98,4%-и VIII синиф вахтында битирмишдир. Шакирдләрин 78,5% «4» вә «5» гүјмәтләрдә јухары синифләрә кечирилмиш вә ја мәктәбин битирмишдир. Әлачылар 26% тәшкил етмишдир. 1978/79-чу дәрә илиндә көстәрчиләр даһа јүксәк олмушдыр. 1145 нәфәр шакирдин 79,6%-и дәрә илини «4» вә «5» гүјмәтләрдә баша вурумуш, 5 нәфәр гызыл медалла тәттиф едилмишдир. Сон 5 илдә VIII синифи мәзәуиләр бүтүнләктә орта тәһсинлә әһәт едилмишдир. Сон 3 илдә мәктәбин битирмиш 150 нәфәр мәзәунун 60 нәфәри али мәктәбләрә, 31 нәфәри техникумларә, 30 нәфәри техники мәктәбләрә дахил олмуш, галанлары исә тохучулуг комбинатларында ишә кетмишләр. Сон 10 илдә мәктәбнләр тәрәфиндән иҗтимаи асајини позула

масы һаллары баш вермәмни, мәктәб бинасынын ва
анаданлыгынын тәмири дәвләт Һәсант сәфр едилмә-
дән, шакирдлар тәрәфиндән едилмәнидир. Мәктәбдә
мүһтәзәм фәалһјјәт көстәрән «Меридиан», «Глобус»,
«Дүһја һәфтә әрһннә», «Планетһннә», «Пешә» ва
диһкәр клубларда шакирдлар марағлы ва рәһкарәһк тәд-
бирләр һәјата кечһрһрләр. 40-дан артығ фәһл дәрһә-
һннә 890 һәфәр шакирд мәһғүл олур, әјдә бир дөфә
бүллетән бурахыһыр. Мәктәбһнләрһн фәһл һнһтракы
ва ахтарышлары һәтһсәһннә Ленин музейһ, тарих,
дөјүш шөһрәтһ, бейһалһмәләл достлуг музейләрһ тәһ-
һн едилмәһнндр. Бүтүн бу музейләрһ доғһ һазыр-
ланмыһ һнһ иланһ вардыр ва шакирдләрһн фәһл һә-
јат мөвғејһннн формалашдырһлмасында мүһүм рол
ојнаһр.

Мәктәбһнләрһн бүтүн бирһнкләрһннн һнһнн бач-
арығла һстһгамәтләндһрләр, онларһн һчһман фәһл-
лығыһнн артымасына көмәк едән комсомол тәһкһлә-
тыһнн фәһлһјјәтһ тәғдрәләјһгдр. Мәктәбһн педаго-
жы коллективһ шакирд тәһкһлатларыһнн мүстәһл-
һннә һәр чүр шәрһрт јарадыр, онларә педагожы
рәһбәрләјһ бачарығла һәјата кечһрһр.

Шакирдләрлә апарылан мөгсәдјәһлү һнһн һәтһ-
чәһндр кһ, мәзүцларыһ һейлә һһсәһн Шаумјан ра-
јонундакы сәһәјә мүсәһсәләрһннә чәһл олунур ва
маддә һөмәтләр һстһсалында фәһл һнһтрак едһр-
ләр. Мәзүцларыһ 125 һәфәһ «Соһнәһл һарыһы
ғәһһһ» дөһ һнһаны илә тәһтһф олунумушдр. Шакирд-
ләрһн һчһман-һнјәһн фәһллығыһнн формалашдырһл-
масы үзрә бәлә комплекс тәдһрләр һәјата кечһрән
мәктәбләр аз дејһлә.

Һчһман-һнјәһн фәһллығы формалашдырмағыһ педаго-
жы рәһбәрләјһ һағғында. Шакирдләрһн һдрак фәһл-
лығыһнн формалашдырһлмасына һһсбәтһн һчһман-һн-
јәһн фәһллығыһнн формалашдырһлмасы һһсәһфһк һүсү-
һнјәт данымағла бәрәбәр мүәјјән чәтһһнкләрлә растла-
һнһр. Чүһкһ бирһнчһһ, һәһһн мүәјјән едилмәһнн програм-
мә, тәдрһс планы, чәһвәләл тәһнһм едһлһб һәр шакирд
үчүн һчбарһ олан ва әсәһһн мүәһлһмләр тәрәфһндән
һстһгамәтләндһрһлән һросес олдуғу һәлдә, һкһнчһһ,
һчбарһ дејһлә, һәр шакирд үчүн көһүллү олмағла, бир
тәрәфдән мәктәб мүдһрһјјәтһнн ва мүәһлһм коллектив-
һ, о бирһ тәрәфдән мәктәбһнн комсомол ва һһһһһр

тәһкһлатлары, үчүнчү тәрәфдән шакирдләрһн өзүнү-
һларә тәһкһлаты, һәһәјәт, дөрдүнчү тәрәфдән һәр
бир шакирд коллективһнн өзүнәмәхсус һларә һейјәт
тәрәфһндән һстһгамәтләндһрһлһр. Бәлә олдуғундан
һрәһһннн еффеһтлһн оларағ һәлә едилмәһнн үчүн бу
мүхтәһлһф рәһбәрһк һүвәләрһннн сәмәрәһнн сүрәтдә
узалашдырһлмасы тәләб олунур. Бәлә узалыма олан
мәктәбдә һсә шакирдләрһнн һчһман-һнјәһн фәһллығы-
һнн формалашдырһлмасы аһһлһһһр ва чох јакшы
һәтһчәләр дә верһр. Јухарыда тәчрүбәһнннн сәһһбәт а-
һһһн олдуғумуз 116-һнлә мәктәбһннн һнһн бунә паралағ
һнсалдыр. Тәһкһн етһраф етмәк ләзымдыр кһ, мәктәб-
ләрһнн бир һһсәһннә вәһнјәт бәлә дејһлә, рәһбәрһк
едән һүвәләр узалашдырһлмәдығыһдан һрәһһнн һәһл
арзу едһлән шөһкәлдә олмур. Дәһә бөјүк кәһһр ондан
һбәрәтдр кһ, һчһман-һнјәһн фәһллығыһнн формалашды-
рһлмасы һрәһһнн республика мәктәбләрһннә һәлә әт-
рафһн өјрәһлһмәһнндр.

Азәрбајҗан мәктәбләрһннә комсомол тәһкһлатла-
рыһнн һчһман-һнјәһн фәһллығыһнн, мәктәбһнләрһнн тәр-
біјә едилмәһннәдә бу тәһкһлатыһнн көстәрдіјһн фәһлһјјәтһ
тәдгіғ етмәклә мәһғүл олан доһсент С. А. Шәфһһсә һағлы
оларағ гејд едһр кһ, «Мәктәбһнләрһнн һнғһлабһ, дөјүш
ва әмәк әһһәләрһ әсәһннәдә тәрбіјә едилмәһнн сәһәләһн
елһнн-педагожы һөгғејһнн-һәзәрдән һәлә дә там һнләһмә-
һнндр. Республикамызыһ һағағһыл мәктәб комсомол
тәһкһлатларыһнн мүсбәт һнн тәчрүбәләрһнн үзүмләш-
дырһлһб һстһсәлә салыһамышыдр. һәһһн тәчрүбә бүтүн
комсомол тәһкһлатларыһнн малы едилмәһннн, бу сәһә-
дә олан һөгсәһнлар ашкәра чыхарыһлманыһнн ва онларһн
арадан гәлдырһлмасы үчүн мүвафһғ тәдһрләр мүәјјән
едһлмәһннн, республикаһнн мәтбуат сәһһфәләрһннәдә бу
мөвзү ләзымыһчә һнғһлһндһрһлмәһннндр» (60 сәһ. 7).

Гејд етмәк һстәрәд кһ, республикамызда мәктәб
комсомол тәһкһлатыһннн, јухары һнһһф шакирдләрһн-
нн фәһл һәјат мөвғејһннн формалашдырмағ һнһннәдә,
һүсүһлә онларһнн һчһман-һнјәһн фәһллығы мөвғе-
јһннн формалашдырһлмасында ојнадығы бөјүк рол,
апардығы мүһүм һнһләр, топладығы әһһһһннн тәчрүбә
дә һәлә елһн һахымдан һнғһлһндһрһлмәһннндр.

Бүтүн бу тәдһрләрһнн тәһкһлһнн ва кечһрһлмәһннә
рәһбәрһк етмәк ва һстһгамәт вермәк һнһннн мәркә-

зинда мектаб мудиријетинин, муаллимлар коллективин билавасида жардынын алмагла мектабни комсомол ташкилати ва шакирд өзүнчидаро комитеси дурур. Сөһбәт бурада ондан кедир ки, мувафиг яшда олан бүтүн мектабчиләр, хуусеиәлә жухары синиф шакирдләрни ичтимаи-сијаси фаалијјәтә әһәтә едилеишләр. Белә бир фикирлә разылашмамаг олмаз ки, «Һәр һансы кәч оған ва ғызын ичтимаи әһәмийәти олан фаалијјәтә чәлб едилмәсән үчүн шәрант жаратмагла, белә фаалијјәтә процесинида мејдана чыхан мунасибәтләрә тәсир көстөрмәклә, жухары синиф шакирдләринин үнсизјјәтләринин мазмун ва характеринә тәсир етмәклә комсомол коллективин онларда ичтимаи активлији формалашдырыр» (72. сәһ. 18). Лакин белә бир шәријјәтин һәр мектабда ва һәр заман жарандыгыны идна етмәк чотиндир. Тәчрүбә көстөрир ки, бир вә ејин коллективин ишинида иштирак едән шакирдләрин һәмәсы онларын сәрончамына верилән имканлардан ејин дәрәчәдә истифадә етмир, фааллыгларыны мухтәлиф сәвијјәдә тәзәһүр етдирирләр. Һәтта Т. В. Фролова јолдаш (Москваля) бу ичтимаи ишләрә чәлб едилән 324 жухары синиф шакирдинин өјрәнәрәк мурјәјәт етмишдир ки, буиларын аңчаг 18%-и јүксәк сәвијјәдә фааллыг көстөрмиш, 42%-ини иса фааллыгы мәһдуд олмушдур (бах: 72. сәһ. 18). Белә бир шәријјәтә тәәччүб етмәјә әсәс јохдур, чүнки ичтимаи фаалијјәтә чәлб едиләиләрини фәрди-типологи хуусеиәләрә, онларын һазырлыгларынын, ичтимаи тәчрүбәләринин, «дахилә фаалијјәтләринин», мәсәлән, марәг ва мејләринин сәвијјәсән мухтәлиф олдуғу үчүн коллективин ичтимаи фаалијјәтинә олан мунасибәтләрни дә, орадан газандыглары фааллыгын сәвијјәсән дә мухтәлиф олур. Белә олдуғда она чалышмаг лазымдыр ки, ичтимаи фаалијјәтә чәлб олунан шакирдләрни һәр бири имканына мувафиг олараг максимал дәрәчәдә фааллыга јүләнсин.

Тәдғигатдан мәлүм олмушдур ки, комсомол тәшкиләти үзләринин әксәријјәти ичтимаи иш апармаг етәдиләи һалда, бүтүн жухары синиф шакирдләринин ичтимаи фаалијјәтә чәлб етмәк имканы олдуғу һалда, онларын бәјүк бир ғысми, әмәли олараг ичтимаи ишдә иштирак етмир. Т. Н. Малковскаја јолдаш (Ленинградля) өјрәндији мектаблардә беләләринин 26 фәндән

48 фәндә гәдәр (105. сәһ. 114) олдуғуну ашкар етмишдир. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, мәсәлә тәкчә мектабда ичтимаи фаалијјәт сәвијјәсин ишин чохлуғида, һәр шакирда, хуусеиәлә жухары синифләрдә вәзифә вермәк имканында дејилдир. Һәр шакирдә вәзифә вермәјә напл олмағда, онун да имканлары дахилиндә фааллыгын тәмин етмәкдәдир. Бу проблем үзрә тәдғигат апариләр, тәсәсуф ки, чох заман ишин бу мәркәзи һиссәсинин үзәриндән кечирләр. Шакирдләрни ичтимаи-сијаси ишләрә чәлб етмәк зорурәтә иди һәмәјә мәлүмдур, бунун үчүн ләзими шәрантин мөвчуд олмасы дә бәлидир. Лакин бурада шакирдләрин һансы мигдарда ва һансы сәвијјәдә фааллыга јүләнмәләри, ичтимаи фааллыг мөвгесинә чатмалары бародәк мәсәлә һәлә ишыгландырылмамындыр. Досент С. Шәфийевин жухарыда ады чәкилән китабчасында (53) чох дәјәрли ва фәјдалы ичтимаи-сијаси тәдбирләрни кеңирләтмә зорурјјәтиндән вә практикасындаи кешин сөһбәт ачылыр. Бу чох јахшыдыр, лакин комсомолчуларын бундан нә чүр истифадә етдикләри ишыгландырылтыр.

Шакирдләрин ичтимаи-сијаси фаалијјәтинә дүзкүн педагожи рәһбәрлијин тәмин едилмәсән, һәр шәјдән әввәл, ону тәләб едир ки, рәһбәрлик едән ғынавләрин һәр бири, өз һүғүг ва вәзифәләри дәнрәсини дәғиг билсин ва о дәрәдә дә рәһбәрлик фаалијјәти көстөрсин.

Мектабда бүтүн тәләм-тәрбијә ишләрини тәшкил етмәк мәс'улијјәти мектаб Низамнамәсинә көрә мектаб мудиријәтинин үзәринә јоғулмушдур. Бу бахымдан мектаб мудиријјәти шакирдләрин ичтимаи-сијаси фаалијјәтинин тәшкилинә бикәнә ола билмәз, онун тәшкилини ва јүксәк сәвијјәдә апарылмасына тәмин етмәк үчүн «Шакирдләрни тәрбијәсинин нүмунәли мазмунуна» әсәсән ишини дәғиг бир сурәтдә планландырылмасына, мухтәлиф шакирд коллективләринин тәшкилинә, һәр коллективин апармағда олдуғу ишә, һәр шакирдин ишә чәлб олунмасына, кеңирлән тәдбирләрни кејфијјәтли олмасына, ашкарә чыхарылан нөгәсаларын арадан гәлдирылмасына ва с. напл олмағә чалышмағла ләзими гәјгә көстөрир. Бу мәғсәдлә, шакирд коллективләринин ишләринә көмәк етмәк ва дүзкүн истиғамәтләндирмәк үчүн әлағдар муаллимләр шакирд коллективләринә тәһкин едиләр. Мәсәлән, шакирдләр

комитетинин төлөм вэ нитизам комиссижаларыны исти-
гамэтлэндирмэжэ бир гайда оларга директорун тэдрис
ниссесэн үзэр мұавинин, сиппидэн вэ мөктөбдөнкөнөр тэр-
бијэ ишлэрн үзэр тәшкилатчы; комсомол комитеси исе
пионер дружинасы шурасынын вэ шакирдлэр комитэ-
синин ишлэринин элагөлэндирмэжэ, шакирдлэр комитэ-
синин санитар комиссијасына мөктөбин һәкими, эмәк
штабына—эмәк мұәллимин, идман комиссијасына—
бадан тәрбијәсән мұәллимин вэ с. тәһким едиллэр; си-
ппиф рәһбәрләрн исе сиппин фааллары илэ пионер дөс-
тә шурасынын вэ ја сиппин комсомол тәшкилаты бүрө-
сунуш ишлэринин элагөлэндирмәклә мәшғул олурлар.

Совет педагожи фикринин республикада јайылма-
сында вэ инкишафында бөјүк хидмәтләрн олан, педа-
гожи мәтбуатымызда өзүн иллэр әрзиндә фәал ишти-
рак едән мәрһум проф. М. Мурадханов мұәллимләрн
вәзифәләриндән бәһе едәркәи һағлы оларга јазыр ки,
ушағ коллективинин мүнәзәсә оларга шакирд үзә-
ринә тәсирини гүјвәтлэндирмәк, мөктәбдә пионер,
комсомол вэ шакирд өзүнүндәрә тәшкилатларынын
ишлэрини чаңландырмағ, оларын нөвбәсә вэ марағ-
лы олмасынын тәмнин етмәклә бүтүн шакирдләрн фә-
ал ичтимаи ишләрә, һәрби ојунлар, идман јарышла-
рына, мәдәни-күтәви тәдбирләрә чәлб етмәк үчүн
«мұәллимин вәзифәсән бу тәшкилатларә күндәлик педа-
гожи рәһбәрлик етмәк, өз мәсләһәтләрн илэ оларә
ишләрн дүзкүн планландырмағда, күтәви тәдбир-
ләрн һәјатә кечирмәклә көмәк көстәрмәкдән ибарәт-
дир» (29. 6/1977, сәһ. 59—60).

Шүбһәсиз, бу һеч дә о демәк дејилдир ки, мөктә-
бин мүдирјјәти вэ ја коллективләрә тәһким едилә
мұәллимләр оилары там гәјјүмлуғә көтүрсүнләр, һәр
хырда ишләрнә бәлә мұдахилә етсинләр, оиларә
мәсләһәт вермәк әвәзинә, әмр версинләр. Тәсәуфлә
демәлијик ки, бәлә һаллар бәзи мөктәбләрдә аз ол-
мур. Бу исе коллективләрн тәшәббүслә чалышмасы-
ны мәһдудлашдырмағла, мустәғил гәрар гәбул едиб
јеринә јетирмәләрнә мәһе олмағла нәтичәләнә биләр.

Мөктәбин Низамнамәсинә әсәсән шакирдләр комитэ-
синә, өзүнүндәрә коллективләрнә мөктәбин мүдирјјәти
вэ педагожи шурасы рәһбәрлик етмәлиндир, ләкин оларын сәрбәстлијини һәр һансы вәситә илэ
инкишаф етдирмәји дә тәмнин етмәлиндирләр

Шакирдләрн өзфәалијјәти, ичтимаи-сијаси тәш-
килат олмағла комсомол вэ пионер коллективләрн
мөктәбин һә мүдирјјәтинә, һә дә педагожи шурасына
табедир.

Ушугағ олмаз ки, мустәғил тәшкилат олан мөк-
тәбин комсомол комитэсинә биләвәситә район комсо-
мол комитәси вэ мөктәбин партија тәшкилаты рәһ-
бәрлик едир. Комсомол коллективн комсомол тәшкил-
латынын пизаннамәсинә әсәсән ишләмәклә мөктәб
мүдирјјәтинә јардым етмәжә борчлудур, мөктәбин бү-
түн шакирд коллективләрнә, илк нөвбәдә, шакирд
өзүнүндәрә комитэсинә өз идея тәсирини ифүзә ет-
дирмәжә чалышмалыдыр, пионер дружинасынын иш-
ләрнә рәһбәрлик едиб ону тәһким етмәлиндир.

Бу коллективләрн һәр бири мөктәбдә мүнәзә Низа-
мнамәжә әсәсән фәалијјәт көстәрнр. Бурада биз о
низамнамәләрн шәрһ етмәји гаршија мәгсәд гәјмүруг,
дедикләрнмизлә анчағ ону хуусилә гәјд етмәк еста-
јирик ки, шакирдләрн ичтимаи-сијаси фәаллығыны
формалашдырмағ үчүн оиларын коллективләрнн
фәалијјәтинә әтрафлы сүрәтдә сәрбәстлик вермәк
ишин анчағ хејринә ола биләр.

Ичтимаи-сијаси фәаллығын уғурлу формалашды-
рылмасы мәгсәдилә буну көстәрән критериләрн, јәни
коллективн ичтимаи-сијаси фәаллығын сәңијәлән-
дирән критериләрн билмәк ләзымдыр. Сон заманлар-
да шакирдләрн ичтимаи фәаллығына һәср олунмун
педагожи әдәбијјәтда бу барәдә јәни шәхсијјәтин ич-
тимаи-сијаси фәаллығын критериләрнә анд бир сыра вә-
чиб тәклифләр ирәли сүрүлүр. Оиларә нәзәр салағ:

Биринчи критери — Субјектин ишкүзар вәзирјјәтинин
мүнәзә едилмәсиндр. Ишкүзар вә-
зирјјәт олмағда фәалијјәт һүдуд-
ларындан канарда ичтимаи-сијаси
мүнәсибәтләр сәһәсиндә фәаллығ
үз чыхарылмаз, мүмкүн олмаз.

Икинчи критери — Адамны иш вә һәркәктәринин кө-
нүллү вә өзфәалијјәт характери
дашымасыдыр вә буну да бу вә
ја дикәр дәрәждә дәрк олун-
масыдыр. Өзфәалијјәт характе-

ри дашымажан фаалијјәти ичтиман-си-
јаси фааллыг сажмаг олмаз.

Үчүнчү критери—Тазәһүр едәи фааллыгын комму-
низм гуручулуғу мәсәдләри мәна-
фејинә јөнәддилмәсидир. Әкс һалда
биз чәмијјәтимиз әлејинә фааллыгла
гаршылашырыг.

Дөрдүнчү критер—Ичтиман-сијаси фааллыгын пара-
метрини сәчијјәсидир, јәһи оуиу тәза-
һүрләрини интенсивлијини көстәрмәк-
дир (бах: 120. сәһ. 23).

Бу критериләрә әләвә дә олунур; мәктәблинин ичти-
ман-сијаси фаалијјәтә марағла қошулмасы, орада тә-
шәббускарлыг көстәрмәси, оуиу ишиндән алынан пәти-
чәсини дәјәри вә с. (бах: 119, сәһ. 9).

Бу критериләрин һамысы вәчибдир. Ләкин оларын
иҷарисиндә икисини әјрыча гејд етмәјә дәјәр. Ичтиман-
сијаси фааллыгын тәрбијәдичи гүввәси, әввәла, оуиу
көнүллүлүјүндә, чәмијјәтин мәнафеји хатиринә, һәтта
мәһвәи чәһәтдән белә мүкафат көзләмәдән апарылма-
сы, икинчиси—индивиди мустәғилликлә бағлы олан өз-
фаалијјәтидир.

Ичтиман-сијаси фааллыг—фаал һәјат мөвгејини мұ-
һүм чәһәтидир. Она көрә ки, мәһз шакирдләрини ичти-
ман иши адамларә, халға илк нөвбәдә хидмәт етмәк
тәчрүбәсидир.

Мәһз она көрә дә В. А. Сухомлински вәтәндашы
тәрбијәси һағында дашынаркән јазыр ки, «Вәтәндаш-
лыг вәзифәси, вәтәндашлыг борчу адамларла хидмәт ет-
мәјин тәчрүбәси сәјәсиндә ишүрәлү дәрк олунур вә јеһи-
дән тәзаһүр едир. Бу тәчрүбәнин илк ушағлыг дөврүндә
газанылмасы чох вәчибдир» (152. сәһ. 115). Буну да мәһз
шакирдләрә илк синифләрдән ичтиман ишә һәвәс ојат-
маг, ичтиман ишә қошулмасы оларла кичик јашларындан
адәт етдирмәјә баһламаг кими баша дүшмәк олар.

IX ФӘСИЛ

МӘКТӘБЛИЛӘРИН ӘМӘК ФААЛЛЫҒЫ МӨВГЕЈИНИН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Сов. ИКП МК-нын XXVI гурулаја һесабат мәрғузә-
синдә совет адамларынын әмәксевәрлик руһунда тәрби-
јә едилмәсинә әјрыча диггәт јетирилир. Гејд едилир ки,
«Совет чәмијјәти әмәк адамлары чәмијјәтидир. Партија
вә дөвләт инсан әмәјини ишә ки ки даһа мәһсулар, һәм
дә даһа мәзмунлу, марағлы, јарадычы етмәјә чевирмәк
үчүн чох сәј көстәрмини вә көстәриләр... Бу ишә ки
игтисад, һәм дә чидан социал проблемдир. Ону һәл
етмәк, әмәји һәр бир аламын биринчи һәјати талабаты-
на» чевирмәк јолундакы мұһүм мәһсәләри арадан гал-
дырмаг демәкдир (9. сәһ. 76). Бу баһымдан мәктәбли-
рини әмәк фааллыгы мөвгејини формалашдырылмасы
проблемини һәр мәктәбдә јүксәк сәвијјәдә һәл едл-
мәсини вә гәдәр чидан актуаллыг кәсб етдијини нәбат
етмәјә етиҗат јохдур.

Шахсиятијини әмәк фааллыгы мөвгеји тәһмин едилмә-
дән, оуиу фаал һәјат мөвгејини формалашдырылмасы
на һәл олмаг мүмкүн дејил. Мәһијјәтчә индивиди
әмәк фааллыгы мөвгеји, оуиу бүтүн фаал һәјат мөвге-
јини өзәјини тәшкил едир. Бу, биринчиси, глобал пәзи-
фәсини—коммунизмни һәртәрәфли иккиншә етиш гуру-
чуларыни тәрбијә етмәјини күтләви сурәтдә һәјатә ке-
чирилмәси зәрурилији илә ишә олунур. Буну үчүн зәру-
ри олан сијаси, мадди, мәһвәи вә мәдәни шәраит вә
әлверини һәмканлар вардыр; икинчиси, бүтүн мәктәб-
лиләрини орта мәктәбдә ләзими әмәк һазырлығыни,
әмәк тәрбијәсини һәјатә кеңирилмәси зәрурилији илә;
үчүнчүсү, һамалыгла орта тәһсилә кеңиди баша чат-
масы илә әләгәдәр олараг миғдары илдән илә артан
бүтүн орта мәктәб мәзһуларынын әмәк фаалијјәтинә
чәлб олунмасы зәрурилији илә ишә олунур. Сов. ИКП
МК вә СССР Иҗади Советини мәктәб һағындакы
ғарарында (1977-чи ил) тәләб едилир ки, мәктәбләр шә-

кирдлэрин хусусилэ маддн не'мэтлэр истехеалы саһа-
синдо эмэҕо назырланмасын, шүүрүлү вэ асасланды-
рылмыш пешэ ориентасиясына һајата кечирсиндэр.
Орта мөктөблэрини мө'зуилары, охуудгалары мүдәт әр-
зиндә инники елмэлэрин асасларына дәриндән инјаләимә-
ли, һәм дә халг тәсәрруфатында иш үчүн вәрдишләр
газанмалы, дөврүн тәләби кими мүәјјән пешәләрдән би-
ринә инјаләимәҗо һазыр олмалыдырлар. Мәһз буна көрә
дә шакирдләрдә идрак, ичтиман-сијас фәаллыг мөвге-
јинин формалашдырылмасы илә јанашы, һәм дә эмәк
фәаллыгы мөвгејинин формалашдырылмасы тәләб олу-
нур. Бу саһәлә өлкәнним, о чүмләрдән республиканын мөк-
тәбләриндә мүәјјән мүсәтб тәчрүбә топланмыш вә оһа
асасланараг әзмәлә прәлиләмәк үчүн шәрант јарадыл-
мышдыр. Ләкин бу проблемни дә дәриндән өјрәнилмәси
вә елми асасландырылмасы, һабәлә практик ишләрин
көрүлмәси әәрүрдинир. Биз бурада гаршымызда бунун
там һәлә едилмәсины гәјмуруг. Республика мөктәбләрини
иши топладыгы тәчрүбәни нәзәрә алараг проблемни һәл-
лиһә анд бир пешә принсипнал чәһәтнин ишыгланды-
рылмасына чалышачагыг.

Һәр шәјдән әввәл, мөктәблиләрини эмәк фәаллыгы
мөвгеји дедикдә нәјин нәзәрә тутулдугуну ајдынлаш-
дыраг. Характерин мүһүм әләмәти олан бу аңлајиш
эмәк һазырлыгы демәк дејилдир. Эмәк һазырлыгы
эмәк фәаллыгы мөвгејинин асас тәркиби һиссәсиндир.
Мүәјјән эмәк һазырлыгына малик олмаг, әмәҗо анд би-
лик, бачарыг вә вәрдишләрлә силәһланмаг һәлә фәал
мөвгејә малик олмаг дејилдир. Мүвафиг эмәк һазырлы-
гына малик олан бир ишин тапшырылан иши јакшы је-
ринә јетирә биләр. Ләкин әкәр о, әһәтә едән мүһитә
үгәушлашмагла өз фәалијјәтинин мәһдудлашдырырса,
газандыгы наилијјәтләрлә кифајәтләнирсә белә адамы
эмәк фәаллыгы мөвгејиндә дуран һесаб етмәк олмаз.
Эмәк фәаллыгы мөвгејинә малик олан шәхс, јалиһыз эмәк
һазырлыгы илә кифајәтләнир, бу һазырлыгдан чәмијјә-
тин мәнәфејинә максимум сәмәрәли истифада етмәк
чәһди илә јашајур. Оһа көрә дә мөктәблиләрини эмәк
фәаллыгы мөвгејини формалашдырмаг, онларын јалиһыз
мүәјјән эмәк һазырлыгы илә силәһландырмаг дејил, он-
лара һәр шәјдән әввәл, әмәксәвәрлик ашыламаг, һабә-
лә онларда эмәк фәалијјәтинә гошулмаг марагы вә

сәјји, эмәк әмәлијјатларында горхмамаг, чәтиһликлә-
рини арадан галдырылмасына јарадычы јанашмаг, һәм
кејфијјәт вә һәм дә кәмијјәт е'тибарилә өз зейһи вә фи-
зикки әмәјинин јүксәк нормасына наил олмаг, о чүмләдән
кејфијјәт иншанлы мөһсул бурахылмасыны тәһин етмәк
кими кејфијјәтләрнин јарадылмасыны өдәмәкдир.

Эмәк фәаллыгы мөвгејинин асас әләмәти әмәјин
адама һәјәти тәләбәтә чеврилмәси илә шәртләнир.

Истеһсалатда эмәк фәаллыгы мөвгеји адам, јенилик-
чидир, бир гәјда олараг сәмәрәли тәклифләрин мүәллик-
фидир, јалиһыз маддн истехсал саһәсиндә дејил, мөктәб-
ләрдә, хостәханаларда, институтларда, мәдәнијјәт вә
идман мүәسسәләриндә... чалышан кәңчләрә өз зәикки
истехсалат вә интеллектуал һәјәт тәчрүбәсини өјрәдән
көзәл һәм, хейрхәл јолдашдыр. Белә адамлара һәм
һөрмәт едир, онлары һаглы олараг гүмәтләндирирләр.
Иһсан характерини бу әләмәти бүтүн өмүр боју, ушаг-
лыг, хусусән мөктәб иләриндә тәдрис фәалијјәти про-
сесиндә, әтрафдакыларә мунасибәтдә, шакирд коллек-
тивиндә, онларын биржә фәалијјәтиндә формалашыр.

Мөктәблиләрини эмәк фәаллыгы мөвгејини форма-
лашдырмагын јоллары вә васитәләрн үзәриндә дајанаг.
Бу мөвге дә дикрәлри кими асасән мөктәблиләрини тә-
лим-тәрбијә иши процесиндә формалашыр. Ләкин бура-
да апарычы ролу бир тәрәфдән эмәк тәһини вә тәрбијәси
дикр тәрәфдән иһә шакирдләрнин биләваситә эмәк фәа-
лијјәти ојнајур.

Эмәк тәһини. Бир тәдрис фәини кими бу, шакирд-
ләрнин техниканын, истехсалатын технологјасынн,
тәшкилинин вә итисәддијјатынын асаслары илә таһини
силәһсинә доғру јөнәлдилмишдир. Эмәк тәһини мөк-
тәблиләрә эмәк, билик, бачарыг вә вәрдишләр систе-
мини ашыламага, техники јарадычылыгы, кәнд тәсәр-
руфаты тәчрүбәчилијјини иһкишаф етдирмәҗә, мөктәблн-
ләрдә эмәк мәдәнијјәтинин формалашдырылмасына вә
онларда әмәҗо коммунист мүнасибәтнини тәрбијә олу-
масына хидмәт едир, «сәккизиллик вә ја орта мөктәби
битирдикдән сонра эмәк фәалијјәтинин истигамәтинин
мүәјјәнләндирмәкдә онлара көмәк кәстәрир» (131. ч. 4.
сәһ. 313).

Мәчбурн бир фәини кими эмәк тәһини I синифдән
башлајараг X синифдәк өзүнүн мәзмуну, формалары
вә методлары вәситәсилә тәһини мөһсуллар әмәклә бир-

Јухари синиф шакирдларинин эмэк т'алиминин дәрин-дәл өйрәнмәләрин биләвәсигә мәктәпләрдә, мәктәпләрәрасы тәдрис-истеһсалат комбинатларында вә ја мүәссисәләрин тәдрис сәхләриндә вә сәһәләриндә һәјәтә кечириләр.

Шәһәр орта мәктәпләринин бир гиссиндә Јухари синиф шакирдларин автотин өйрәнир, дикәриндә телеграфчы пәшәсинә ијәләнир, үчүнчүсүндә јазы машининида ишләмәји вә мүәсир каркүзарлыгын әсәсларын, дәрдүнчүсүндә тәтбиги иңчәсинәти (халчачылыг, пахышчылыг вә с.) вә с. өйрәниләр. Чох вахт мәзунилар рејонда сечдикләрин пешәләр үзрә пешә дәрәчәләрин алырлар.

Јухари синиф шакирдларинин дәринләшдирилмиш эмэк т'алиминә кәнд мәктәпләриндә хуәсун диггәт вериләр. Республикада сон онилликдә кәнд тәсәррүфатынын чошгун иңкишафы, онун ихтисәслашдырылмасы вә комплексе механизәсијасы кәндни јалины тәһсилли адамларла дејил, һәм дә мүәсир кәнд тәсәррүфатынын идәрә етмәји бачаран мүтәхәссисләрлә тәмин едилмәсини тәләб едир. Кәнд орта үмүмтәһсил мәктәбинин үзәриндә бурада бөјүк мәсулијәт дүшүр. Бу вәзифә бир тәрәфдән шакирдларин кәнд тәсәррүфатынын механизәсијасы үзрә дәрин һазырлыгы, трактор, комбајни вә дикәр кәнд тәсәррүфаты машиналарыны өйрәнмәк; дикәр тәрәфдән икә автотин өйрәнмәк јолу илә һәјәтә кечириләр. 1979-чу илнин мәлуматына көрә бүтүн кәнд орта мәктәпләринин јарысындаң чохунда эмэк т'алиминин бу өнү дәриндән өйрәниләр.

Бу мәктәпләрин чохунда зәрури аਵаданлыг, апаратлар, агрегатлар, мүхтәлиф әјани вәсантләрлә тәһниз едилмиш хуәсун кабинетләр јарадылмыш, онлар үчүн автотинин, кәнд тәсәррүфаты техникасы вә с. әйрилмишдир.

Агдам рајонундакы Хиндырыстан кәнд орта мәктәбиндә тәрүбәли механизатор Р. И. Сәлимовун рәйбәрлијин аалтында шакирдларин трактору вә дикәр кәнд тәсәррүфаты машиналарыны өйрәнмәси үзрә фәал иш анарылар. Јухари синиф шакирдларинин тәһсилли мәсулдар әмәклә мүвәфәғијәтлә әлағәләндириләр. Онлар өз билек вә вәрдинләриндән практик ишдә, хуәсун кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын тәләвинишинда бачарыгла истифадә едиләр.

Күрдәмир рајонунун Көһнәбазар, Нефтчала рајонунун Гырымызыкәнд, Јевлах рајонунун Тапрыгуллар, Масаллы рајонунун Чахырлы кәнд орта мәктәпләриндә шакирдларин трактору вә дикәр кәнд тәсәррүфаты машиналарыны өйрәнмәси јахшы тәшкил едилмишдир. Орта мәктәб мәзунларынын чоху аттестатла бирликдә ихтисә шәһадәтинамәсә дә алыр вә газандыгы ихтисә үзрә догма кәндиндә галыб ишләјиләр. 1978/79-чу дәрә илндә 13400 нәфәр орта мәктәб мәзуну механизатор пешәләрин үзрә шәһадәтинамә алышдыр.

Кәндә сәнајә әсәсында ишләјән һејвандарлыг комплексләринин вә дикәр кәнд тәсәррүфаты мүәссисәләринин сүр'әтлә иңкишафы шакирдларин эмэк т'алимин, хуәсун һејвандарлыг комплексләриндә ишләмәк ишин күчләндирмәк үчүн шәрәит јарадыр.

Әмәк һазырлыгын јени нөвләри дә јараныр. Икни кәнд мәктәбиндә (Шамакы рајонунун Ленинбад вә Јевлах рајонунун Халдан) иңкубатор гүргүсү дүзәлдилмишдир вә онлар јахын колхозлары чүчәкләрә тәмин едиләр. Әсәк ишләри Јухари синиф шакирдләрин јеринә јетирир. Кәнд интернат-мәктәпләриндә јардымчы тәсәррүфатларын сајы артыр.

Сон илләр мәктәпләрәрасы тәдрис-истеһсалат комбинатларынын шәбкәсә сүр'әтлә кеңишләнир. Он минләрдә Јухари синиф шакирдларин орада, дәрин эмэк т'алин кечир. Онларын сајы хуәсун шәһәрләрдә чохдур. Јухари синиф шакирдларинин тәһсил-истеһсалат комбинатларында (ТНК) эмәк т'алиминин тәмјәјүлү, һәр шәјдән әввәл, һәмин рајонун (шәһәрин) сәнајә, кәнд тәсәррүфаты вә дикәр мүәссисәләринин фәһлә кадрларына олан етијәјачы илә мүәјјән едиләр. Бурада, әлбәттә, шакирдларин мејл вә габилитәтләрин, онларын сағламлыг вәзвјјәти нәзәрә алынар.

Республикада илк тәдрис-истеһсалат комбинаты 1973-чү илдә Бақы шәһәринин Нәриманов рајонунда јарадылмишдир. Рајонун минләрдә мәктәблиси орада 11 пешә үзрә эмәк һазырлыгы алыр. һәмин комбинатин тәдрис сәхләринин јарадылмасында рајонун бир пешә итеһсалат мүәссисәси иштирак етмишдир. 1979-чу илдә 1396 мәзун орта тәһсил лаггында аттестатла бирликдә пешә шәһадәтинамәсә алышдыр. һәм дә онларын 859 нәфәринә ихтисәс дәрәчәси верилмишдир.

Бақы шәһәринин Нәсимни рајонундакы тәдрис-истеһ-

салат комбинаты да јахшы фаалијјәт көстөрүр. Демәк олар ки, районун бүтүн IX—X синиф шакирдләринин эмәк тә'лими орада һајата кеңирлир. ТИHK-нин педагогик коллективи, А. Серкејеванын рәһбәрлији алтында, районун партија во совет тәшкيلاتларынын јахындан гайгысы нәтижесиндә во база мүәссесәләринини јардымы илә нисбәтән гыса мүддәт әрзиндә тәдрис сәхләри во кабинетләрини лазымы аваданлыг во вәсантла, әлчмә техникасы во алаһтәрлә тәһһиз етминшир. Комбинатда тә'лимни илк күнләриндә башларара мөһкәм эмәк нитизамы јаратмаг шакирдләр гаддалара рияјәт етмәји во тәһһизкарлыга мөһәббәт ашыламаг, аваданлыг во мәтериалда гайгыкеш мүәһәсәбәт тәрбијә етмәк, јә'нин бүтөвлүкдә эмәк мәдәһијјәти јаратмаг үзрә мәгсәдјөнлү иш апарылыр. Бурада моһәүл олан мәктәбләрлә аһкәт соргусу апарылышыр. Анкетин суалларындан бириндә дејилирди: Сизни газандыгыңыз бу ихтисас үзрә коләчәкдә дә ишләмәк во ја охумаг иһијјәтиниз вармы? Шакирдләрин 60%-и буна мүсәбт чаваб верминшир.

1979-чу илдә бу ТИHK-ни демәк олар ки, бүтүн мә'зуилары «ә'ла во «јахшы» гиймәтләрдә шәһадәтнамә алмыш, онларын 288 нәфәри комбинатда алдыгы ихтисас үзрә эмәк фаалијјәтини башламыш, 183 нәфәри исе муһәфиз тәмајүл-лү техникум мәктәбә во ја техникума дахил олмушлар.

Нахчыван шәһәриндә, Ағдамда во дикәр јерләрдәки тәдрис истетәсалат комбинатлары да мүәвфәғијјәтлә иһләјир. Һазырда республикада 60 бөлә комбинат вардыр во онларын саяы кетдиҗа артыр.

1979-чу илдә 140 мин нәфәр, јә'нин IX—X синиф шакирдләринин 70%-и дәринләшдирилмиш эмәк тә'лими кечминшир.

Дәринләшдирилмиш эмәк тә'лими мүхтәлиф формалар үзрә бөлә бөлүшдүрүлүмүшдүр:

Сәнајә әмәји пешәләри үзрә	—15,9%
Кәнд тәсәруффаты әмәји пешәләри үзрә	—37,0%
Нәғлијјат во рабита пешәләри үзрә	—9,0%
Мәһһәт хидмәти пешәләри үзрә	—9,0%
Дикәр пешәләр үзрә	—2,5%

Бу бөлүк даими дејилди, о, һәр ил дејишилир. Тәдрис планларында I—VIII синифләр үчүн һәфтәдә 2 саат во

вә IX—X синифләрдә һәфтәдә 4 саат, тәдрис вахтындан әләвә V, VI вә VII синифләрдә илдә 4 күн, IX синифләрдә исе ғызлар үчүн 17 күн, оғланлар үчүн 12 күн практика нәзәрдә тутулмушдүр. (Әләвә олараг 5 күндә ибтидан һәрби һазырлыг үзрә сәһра практикасы үчүн)

Мәктәбләрдә тәдрис планы во програмларына үҗгүн олараг һајата кеңирлән эмәк тә'лиминин системи беләдир. Бу, кәңчләрин эмәк фаалијјәтини һазырланмасы барәдә партијанын көстәришләринини јеринә јетирилмәсини тә'мин етмәјә доғру јөнәлдилмишир.

Сон илләр формалашмыш эмәк тә'лими системиниз, дүзүкүн, сынагдан чыхмыш јолдадыр вә 60-чы илләрин биринчи јарысында тәбиг олунар во практикада өзүңү доғрултмајан истетәсалат тәлими илә һеч чүр мүғайисә едилә билмәз.

Иһди эмәк тә'лими системи шакирдләрә әмәјин мүхтәлиф нөвләри үзрә—техники, кәнд тәсәруффаты, хидмәт онларини габилјјәтини, мејл во марагыны, һабелә јухарыда дејилдији киһи, реҗионун кадрлара олан тәләбатыны нәзәрә алараг, пешәјә гадәрки һазырлыгы, кәләчәк һајат јолуну сечмәк үзрә пешә оријентасијясына һајата кеңирмәјә гадирди. Бу эмәк тә'лими системи, шакирдләр тәрәфиндән коллектив сүрәтдә јеринә јетирилән көңүлү во өзфаалијјәт характерли күтләви синифдәһарч тәдбирләр системинини мөвчуд олмасы сәјәсиндә кәјли дәрәҗәдә јашылашмыш во әзкинләшмишир. Һеч шүбһә јохдур ки, бу тәдбирләр мәктәбләрини әмәјә һазырлыгыны даһа да тәһһизләширди, эмәк тә'лимини тәрбијә функсијяларынын сәмәрсинини, эмәк тәрбијәсини кејфијјәтинини, шакирдләрин эмәк фааллыгыны јүксәлтмәсинә көмәк көстәрир (бах: 47. сәһ. 128—143).

Әмәк тәрбијәси. Сөз јох ки, шакирдләрин эмәк тә'лими вә тәрбијәси практикада бир-бириндән ајрылмаздыр. Онлар бир-бирләри илә сых гарышлыгыла әләгадәди во вәһид бир процес тәшкил едилр. Лакин ајры-чә «Әмәк тәрбијәси» башлыгы вермәкдә мәгсәд ондан ибарәтди ки, фаал һајат мөвгејинә, эмәк фааллыгы мөвгејинә малик олан јеһи нисан јетишдирилмәсиндә онун әзһифә во ролу гејд едилсин. Һәр шәјдән әввәл, «әмәк тәрбијәси» мәфһуму алтында но нәзәрдә тутулур? Педагогик әдәбијјатда бу, мүхтәлиф тәрздә нәзәрән кеңирлир вә она мүхтәлиф тәрһиф верилир. Бир јердә

гејд едиллр ки, сосиализм чөмнйјәтиндә әмәк тә'лимнә ешмағ вә кәңчләрдә әмәжә коммунист мүнәсибәтнин формалашдырмағын мәсәләдәнлү просеси, бөјүмәкдә олан нәслин коммунист тәрбијәсинин мүнүм тәркиб һиссәләриндән биридр» (131. ч. 4, сәһ. 308—309). Башға јердә псә, лап бу јахынларда, охујурут ки, «Әмәк тәрбијәси өз гаршысына сосиализм истеһсалаты әмәкчиһини формалашдырмағ, онун прадәсини, бачарығыны вә коммунизм гурмаға һазыр олмасыны инкишаф етдирмәк мәсәдһини гојур» (160. 4/1979, сәһ. 18). Башға тә'рифдә вардыр. Би-зә елә кәлир ки, булардан һеч бириһи әмәк тәрбијәсини тә'рифи киһи, гәбул етмәк олмаз. Бириһи һалда она көрә ки, әмәк тәрбијәсинин вәзифәләри чох мәһдудлашдырлымышдыр; әмбәж коммунист мүнәсибәти јаратмағдан әләвә әмәк тәрбијәсини һейли дикәр тәрбијә вәзифәләри, о чүмләдән характерик кејфијәтләринин тәрбијәси вәзифәси дурур. Нә үчүн бу аичағ «огланлар», бүтүн кәңчләрә анд едилмәсини? Икинчи һалда, әмәк тәрбијәсинин вәзифәси һәддән артығ кеһишләндирилмишдир. Икинчи тә'рифдә көстәрилән вәзифәләр јалныз әмәк тәрбијәсинә дејил, һәм дә бүтүнлүклә коммунист тәрбијәсинә андыр. Бундан әләвә, бу тә'рифләрдә әмәк тәрбијәсини спесиһи чәһәтләри шәрһ едилмир. Догрудур, бир гәјдә оларағ, һәр һансы тә'риф нәзәрдә тутулан әшја вә ја, һадисәһини спесиһи чәһәтләрини там ачмыр. Ләкин бурада бу гүсүр хуһусилә көзә чарпыр.

Әмәк тәрбијәсиниһи бүтүн функсијаларыны көстәрмәжә чалышағ.

Әмәк тәрбијәсиниһи, сөзүи дар мәнәсында вә әмәк тә'лимнидән фәргли оларағ, өзүнүн мүејјән вәзифәләри вардыр. Бијаваситә әмәк тәрбијәси гаршысында, әмәк тә'лимниһи тәрбијәһи функсијасы илә әләғәдәр оларағ мүнүм әһәмийјәтли вәзифәләр гојулур: мәктәблиләрдә әмәжә, сосиалист мүлкйјәтинә коммунист мүнәсибәти тәрбијә етмәк, хуһусилә коллективлә әмәжә марағ вә мәһәббәт, иһи ичра едән үчүн мүнүм әһәмийјәтә мәлијк олан әмәк мәдәнијјәти, мөһкәм шүүрлү иһтизам, әмәжин сәмәрсини јүксәлтмәжә гајғы вә н. а. формалашдырмағ. Бу кејфијәтләр асанлыгга, јалныз әмәк үзрә тодрис мәһгәлләләри просесиндә јарадылымыр, бурада көнүлү-лүк, өзфәалијјәт, коллективчилик принципләри үзәриндә тәшкил олунан әмәк мәһгәлләләри дә мүнүм рол ој-најыр. Мәктәб практикасына мүрачәт едәк.

Кәңчләрин әмәк тәрбијәсиндә мәктәб әмәк коллективләри бөјүк рол ојнајыр. Л. И. Брежнев јолдаш Запорождә мәктәблиләрин әмәк бирликләри нүмәјәндәләриниһи Умумиттифағ бахышы иштиракчыларына тәбрик мәктубунда јазыр: «Әмәк бирликләриндә оған вә гызларда характер формалашыр, мәсәләдәнлүзүк, вәзифә һисси тәрбијә олунур, олара фәһлә шәрәфин, коллективизм киһи анлајышлар јахын олур, чөрәжин дәјәрли олмасы дәрк олунур, һиссанла фиравакылы, сағламлығ вә шадлығ бахш едән доғма торпагыһын мүнәфизәси зәруријјәт дәрин анлашылыр. Бурада мәктәблиләр өз торпағларыны севмәји, онун даһа көзәл вә зәикһи олмасы үчүн саһиби киһи гајғы көстәрирләр» (бах: 160. 11/1979, сәһ. 2).

Республикада әмәк бирликләринә гошулан јухары синиһи шакирдләриниһи сајы иләән-илә артыр. 1979-чу илә 7-мин бәлә бирлиқдә 367 мин шакирд иштирак етмишди, һалбуки, 1978-чи илә оларын сајы 258 мин иди.

Кәнд мәктәблиләриниһи иһтиман фәјдалы вә мәһсулар әмәжини әсас формасы, мә'лум олдуғу киһи, республикада илқ дәфә 1965-чи илә јаранмыш шакирд истеһсалат бригадаларыдыр. Иһди оларын сајы 2,5 минә чатмышдыр вә 140-мин нәфәрдән артығ шакирд һәтә едир. Јүзләрчә шакирд истеһсалат бригадасы көстәрмәк олар ки, орада шакирдләрини мәһсулар әмәји чох јахышы тәшкил едилмишдир вә көзләнилән педагожи вә истеһсалат функсијалары да кејфијәтлә һәјятә кеңирилир. Күрдәмир рајонундакы Көһнәбазар кәнд орта мәктәбиниһи шакирд истеһсалат бригадасыһи иһиһә нәзәр салағ.

120 нәфәрдән артығ шакирд бирләшдирән бу әмәк коллективиндә 9 манға 15 һа колхоз саһәсинә хидмәт едир. Бригаданыһи иһиһидәки диггәтәләјиғ чәһәт, һәр шәјдән әввәл, шакирд идарәетмә органыһи јарадылмасыдыр: бригада шүрасы, сосиализм јарышыһын тәшкил үзрә комиссијалар, әмәк иһтизамына нәзәрәт, дивар гәзети редаксијасы вә н. а. Бундан әләвә, бригада шүрасы һәр ил тәрбијә иһи планыһи тәртиб едир нә һәјятә кеңирир. Орада идеја-тәрбијә иһи үзрә, шакирдләрини истирафәтһини тәшкил үзрә тәдбирләр вә с. нәзәрдә тутулур. Набелә ил үчүн маһијә-истеһсалат планы тәртиб олунур, бригада илә колхозун идарә һејәти ара-

сында мугавилә бағланылып. Һәмнн мугавиләгә үгүн оларак колхоз бригада үчүн мәһсулар торпаг сәһәси, мугавиғ кәнд тәсәррүфаты техникасы аярыр, күбрә вә тохумла тәһмин едир вә с. Бригада өз ишинн жалғыз әкинләргә жүксәк агротехникки хидмәт көстәрмәклә мәһдудлашдырмыр, һәм да мұхтәлиғ мәгсәдлн вә конкрет проблемләрлә бағлы олан тәчрүбәчиллн фәалијјәтн илә мәшғул олур. 1977-чи илдә бригада гәјдугә експеримент үзәр һектар һесабилә 58 сәнтнер памбығ мәһсулу көтүрмүшдү, һаблуки контрол сәһдә мәһсуларлығ 29,3 с/га олмушдур. Бригаданн тәчрүбәчиллк үзәр нәтичәләриндән колхоз истифадә едир. Бригадагә тәчрүбәли мұәллим М. Салаһов башчылығ едир. О. өз сәмәрәли ишинә көрә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәттиф едилмишдир.

Дағлығ Гарабағ Мухтар Виләјәтн мәктәпләриндә бу тәдбир кеннш инкишафладыр. Мәсәлән, Мартуни району Күпә-Чартар орта мәктәбиндә шакирдләр тәшәббүсчү мұәллим Шағен Камалҗанны рәһбәрлијн алтында үзүмчүлүк үзәр тәчрүбәчиллк ишләрин аярырлар. Тәдбир-тәчрүбә сәһәсиндә 15 нөв үзүм мейвәси бечәрмәклә буиларын һансынын јерли шәрәитә даһа чоғ јарадығынын тәчрүбәдән кечирминиләр. Олар «Баян» вә «Хиндоғин» нөвләринин даһа чоғ мусәнд олдуғуну тәчрүбәдә тәсбит етмишләр. Бу нөвләр үзәр һәр һектардан дәмјә јерләрдә 310 сәнтнер мәһсул көтүрүлмәси (рекорд) мұәјјән едилмишдир (бах: 122. 6/1980, сәһ. 16—19).

Ләнкәран району Ашағы Нүвәди кәнд орта мәктәби шакирд истеһсалат бригадасынын һәм кәнд тәсәррүфаты тәчрүбәчиллијн, һәм да пешә јөнүмү үзәр апардығы тәрбијә ишинн хуәсиңлә гејд етмәк ләзымдыр. Бу барәдә республика әлми-практик конференсындакы чыхышында әтрафлы сөһбәт ачан Б. Шарифов јолдан (һәмнн мәктәбинн директору) гејд едир ки, «Мәктәбимиздә ишди һәр бир кәңчнн гаршысында «Сән ким олмалысан?» суалы дурур. Ачығ десәк, бу суалы кәңчнн гаршысында һәјәтин өзү гејүр. Мәктәбдә пешә оријентасијасы ишди дүзүкн апарылмадыгда кәңч тәрәддүд едир, арзусуна әсәсән пешәгә јүрәлән билмир. Нәһәјәт, ишдән бојун гачырыр вә пешәләргә гаршы һәвәси сөнүр. Ашағы Нүвәди орта мәктәбиндә пешә оријентасијасы илә мұәллимләримизин чидди мәшғул олмасы өз парлаг нәтичәсини верир. Биз, тәкчә али мәктәпләр үчүн дејил, һәм

дә истеһсалатын бу вә ја дикәр сәһәләриндә һәвәслә ишләјән кәңчләр јетишдирмәгә чалышырығ» (38. 3/1978, сәһ. 50).

Кәнд тәсәррүфатынын мұхтәлиғ сәһәләринә анд пешәләр һағында әтрафлы мәлүмат вермәк, кәнд тәсәррүфатынын бағачылығ адаллары илә шакирдләринн көрүшләринн тәшкил етмәк вә с. кимн тәдбирләрлә барәбәр Ашағы Нүвәди мәктәби пешә оријентасијасы ишинн мәркәзән һиссәсини кәнд тәсәррүфаты тәчрүбәчиллијиндә көрүр. Бу мәгсәдлә тәчрүбәчиллк ишинә кеннш мейдан верир вә газандығы дәрјәли нәтичәләрин нәздиндә фәалијјәт көстәрдикләри Б. Аббасов адына тәрәвәзчиллк совхозуну ишинә тәтбит едирлар.

Мәктәбинн биолокија мұәллими Г. Әкбәров јолдашын рәһбәрлијн алтында иш апаран бу бригада һәр ил јеиннн тәчрүбәләр аярыр вә нәтичәдә бригадагә тәһким олунан сәһдә бол-бол мәһсул алмаға һанл олур. Ону да гејд етмәк ләзымдыр ки, мәктәбин мұәллимләри ушағларда кәнд тәсәррүфатына марағы ибидән синифләрдән инкишаф етдирирләр. Јухары синифләргә кечдикчә бу марағ гүвәтләнир вә һөгиги арзугә чевриилр. Пешәләргә јарадылыгы һәмнн марағ тәһким-тәчрүбә сәһәсиндә вә истеһсалат бригадасында даһа да инкишаф етдирилнр вә формалашдырылар.

Мәктәб районуи ән бағачылығ совхозу олан Б. Аббасов адына совхозун әрәзинсидә јерләшнр. Совхозун мәсәул вәзифәли шәхсләри, онун бағачылығ адаллары бу мәктәбдә тәһсил алмышлар. Бу барәдә вәхтлн-вәхтлн да едикән сөһбәтләр, әмәк гәһрәманлары вә бағачылығ тәрәвәзчилләрлә тәшкил олунан көрүшләр шакирдләринн кәнд тәсәррүфаты үзәр пешәләргә марағынын даһа да гүвәтләндирнр. Елә буһун нәтичәсиндир ки, тәрәвәзчи пешәси бу кәнднн кәңчәләринин доғма пешәсинә чеврилмишдир (бах: 38. 3/1978, сәһ. 51). Бригада тәһким олундуғу сәһдә бечәрдијн тәрәвәздән һектар һесабилә 1000 сәнтнердән чоғ хияр, 700 сәнтнердәк помидор вә с. мәһсул алыр. Ашағы Нүвәди мәктәбининн шакирд истеһсалат бригадасынын ишн әслиндә Б. Аббасов адына совхоз үчүн бир тәчрүбә мәктәбинә чеврилмишдир. Буһун даһа чалы сүбүтү, һәр шейдән әввәл, онда көрүнүр ки, совхозун бир чоғ бағачылығ тәрәвәзчилләри мәлиз бу мәктәби битирмишләр. О чүмләдән, совхозун адлы-санлы манга башчысы, Социалист Әмәји Гәһрәманы Сол-

маз Әлијева, Ленин орденли һачи Әлиев, Ленин ва «Шәрәф нишаны» орденли бригадир Мәммәдрза Рәсулов, Ленин орденли бригадир. Әһмәд Әлиев, Октябр нишлагы орденли бригадир Әсәд Сәядов, Ленин орденли манга башчысы Ханәли Рәзәев ва бир чох башгалары эмәк фәалиятинә мәктәбни шакирд истеһсалат бригадасында баштамыш, һ.к. эмәк фәаллыгы мөвгәжинә жүксәлтмәк тәчрүбәсини бурада газанмышлар (јенә орада, сәһ. 52—53). Бүтүн булар шакирдарлар эмәк фәаллыгы мөвгәјини формалашдырмаг нүмунәсидир.

Республиканын шакирд истеһсалат бригадаларынын ишини һәчһи һаггында тәсәввур јаратмаг үчүн ашагыдакы рәғәмләри көстәрмәк кифәјәтләр: бу бригадаларынын үзвләри 25,4 миң һа кәнд тәсәррүфаты әкилләрини, о чүмләдән 7 миң һа памбыг плантасиясыны, 2,7 һа үзүм-чүлүк сәһәсини ва с. бечәрмиш, 35 миң баш чаван гарамала хидмәт етмишлар.

Кәнд мәктәпләриниң ичтиман-фәјдалы әмәјиниң сәмәрәли формаларындан бири мәктәб мөшәчилијидир. Республикада 333 белә мөшәчилилик вардыр ва онларә 12 миң шакирд чәлб олунмушдур. Мәктәб мөшәчилијини үзвләри әсәсән колхоз ва совхоз мөшәләриндә ајрылмыш хуәсун сәһәләрдә ишләјирләр. Јевлах районундакы Халдан кәнд орта мәктәб мөшәчилијиниң ишини хуәсунлә гәјә етмәк лазымдыр. Мәктәбләр өз гаршыларына мөшһур туғәј мөшәјини бәрпа етмәк кими шәрәфли бир мөгәсәд гојмуш ва бу сәһәдә артыг хејли иш көрмүшләр. Онлар ејни заманда марағлы тәчрүбәчиликлә дә мөшһулдурлар.

Шәһәр мәктәпләриниң јухары синиф шакирдләриниң јәј практик ишләриниң әсәс тәшкилат формасы эмәк ва иштирахәт дүшәркәләридир. Онларын бөјүк әкәсәријәти кәнд тәсәррүфаты истигаһәтләр. һәмни дүшәркәләрдә шакирдләр мөһнәт, нәшә ва мәдәни хидмәтлә нулсүз тәһһин олунур, кәнд тәсәррүфаты биткиләриниң бечәрләнәсиндә, мөһсүл топланышында ва с. иштирак едирләр. 1979-чу илдә 400 эмәк ва иштирахәт дүшәркәсиндә 120 миң нәфәр јухары синиф шакирдләр иштирак етмишдир. Сон илләр мәктәб тәһһир бригадалары кениш јайылмағадыр. Белә бригадалар әсәсән шәһәр, ва бөјүк кәнд мәктәпләриндә, бүтүн ил боју мәктәб отағларынын ва инвентарынын, илһәм-гурғуларынын, тодрис е'малатха-

наларынын тәһһириндә, әјани вәсантләрини, китабларыни ва с. гәјдәја сатынышында фәал иштирак едирләр.

Јәј кәңкилу күнләриндә шакирдләриң ичтиман-фәјдалы әмәјиниң дикәр истигаһәти сәнајә мүүссисәләриндә, хидмәт әмәји сәһәсиндә, шәһәр ва тәсәбәләрини абадлашдырылмасы ва јашыллашдырылмасы үзрә ишдир. Бир чох мәктәбләрини педагожи коллективләри мүүссисә ва иләрә рәһбәрләриниң јардымы илә бу мөгәсәдә хуәсун дәстәләр тәшкил едирләр.

1978-чи илдә бу тәдбирләрдә 28 миң мәктәбни иштирак етмишдир. Бақы шәһәр мәктәбләриндә бу иш даһа сәмәрәли тәшкил едилмиш, 124 эмәк дәстәсиндә 7217 нәфәр шакирд иштирак етмишдир. Бу мөгәсәдә мәктәбләрини педагожи коллективләри бағачадан шәһәрин мүһәфиз мүүссисәләри илә мүғавилә бағлајырлар. Эмәк бирликләриниң фәалијәтинә бағатчыл истеһсалатчы һәмиләр рәһбәрлик едирләр.

Республикада техники јарадычылыг ва кәнд тәсәррүфаты тәчрүбәчилији үзрә синифдәшкарчә ва мәктәбдәшкарчә иш кениш икишәф етмишдир. Бу ишләрдә 171 миң нәфәрә јахын шакирд иштирак едир.

Кәңч техникләр јалиыз моделләр, макетләр (әсәсән ишләјән) һазырламағла кифәјәтләнмир, истеһсалат техникасынын ва технолокијанын тәһһилләшдирилмәсиндә, тодрис кабинетләриниң, е'малатханаларыни аваданлығла тәһһиз едилмәсиндә ва б. ишләрдә күчләри чатап тапшырылғары јеринә јетирирләр. Кәңч натуралистләр мүһтәлиф истигаһәтләрдә марағлы тәчрүбәләр апарыр, шәһәр ва кәндләрини јашыллашдырылмасында, тәбиәтин мүһәфизәсиндә јахындан иштирак едирләр.

Кәнд тәсәррүфаты мөһсүлларынын топланмасында мәктәбләр фәаллыг көстәрирләр. Кечән ил памбыг, үзүм, тәрәвәз мөһсүлларынын топланмасында, гарамалыни јетиндирилмәсиндә 350 миңдән артыг шакирд иштирак етмишдир.

Јевлах районундакы Халдан орта мәктәбниң педагожи коллективни бүтүн мәктәб иш илә комплекс шәраитдә эмәк тәһһини ва тәрбијәсини һәјзә кечирмәклә шакирдләрини бүтүвлүкдә фәал һәјәт мөвгәјиниң, о чүмләдән эмәк фәаллыгы мөвгәјиниң формалашдырылмасында көзәл педагожи истичәләр әлдә етмишдир. Мәктәбни тәшәббускар ва јарадычы фәалијәти илә фәргләнән директору, ССРИ Халг мүәллимә З. Шөјүбов јазыр:

«Биздә һәр бир проблемни жүксәк сәвијәдә һәлли иши билаваситә тә'лимни һәјәтлә әләғәснә просесиндә јараныр, инкишаф едир. Дикәр тәрәфдән бу проблемләрни һәлли просесиндә шакирдләр фәал иштирак едирләр. Бир сөзлә, мәктәб јашы дәврундә шакирдләр коммунизм гурмагын нәзәри әсасларын еврәнмәклә јанашы, ону тәчрүбәдә өз әл-ләрни илә гурурлар» (38. 2/1978. сәһ. 37).

Сопра о әсаслы олараг гејд едир ки, тә'лимни һәјәтлә, коммунизм гуручулугу практикәсы илә әләғәләндрилмәснә проблемләрни ичәрисиндә мәктәбләрниң әмәк тә'лимни вә тәрбијәснә хүсуси јер тутур. 3. Шөјүбов буну «коммунизм проблем» адландыраг, бу проблемни һәлл етмәк үчүн мәктәбдә јарадымышы мүвафиг тәдрис-мәдди база вә мәктәбниң напл олдуғу практик әмәк иш-ләрни үзәриндә дајаныр.

«Шакирдләр тәдрис е'мәлатханаларында агач вә металл е'мәлына, хидмәт әмәјинә, тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә кәнд тәсәррүфаты әмәјинә аид бачарыг вә вәрдишләр газаныр, физика, химја, биолокија вә с. фәнләр үзәрә еврәнликләрни нәзәрни билликләри һәјәтлә тәтбиғ ет-мәји еврәннрләр. Инди мәктәбимизниң әразисиндә шакирдләрниң көмәклији илә 2,5 гектар мейвә бағы, 2 гектардан артыг сәһәдә јашыллыглар салынымыш; бир гектар әразидә икә тинкләк тәсәррүфаты јарадылмышдыр. Сон 10 илдә мәктәбниң тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатындан 80 мин манатдан артыг кәлир әлдә едилмишдыр» (јенә орада, сәһ. 38).

3. Шөјүбов һағлы олараг гејд едир ки, о, кәнд мәктәбниң јардымчы тәсәррүфатсыз тәсәвүр етмир. Торнаг-дә ишләмәк, ону севмәк вә она гајыкеш јанашмаг һәр бир мәктәблндә кәлчәк әкинчиһниң характерини тәрби-јә едир вә формалашдыр. Индики кәнд тәсәррүфаты әмәјиниң романтикасыны хыш дејил, мүасир кәнд тәсәр-рүфаты техникәсы—тракторлар, комбайнлар вә дикәр техника јарадыр. Бу, шакирдләрниң кәнд тәсәррүфаты ишләләринә мејл вә марагыны жүксәдир. Мәктәбниң ју-хары синиф шакирдләрни мәктәбдә охудуғлары мүдәтл әрзиндә кәнд тәсәррүфатыниң механизәсисјасы үзәрә не-шәјә јиңләнмәјиң һазырлыг мәрһәләсини мүвафғәғиј-јәтлә һәјәтлә кечирнрләр.

Белә бир фәкт дә диггәтләјиңдир ки, шакирд кол-лективни ичтиман фәјдалы әмәк вәсиптәснә сон 10—12

илдә футбол мејданчасы, су һовузу вә дикәр гургулары олап ичтиман комплексн, Вәтән муһарибәсн чәһәсиндә һәләк олмуш Халданлы мәктәбләрниң хәтирә мемориа-лы, 860 кв. м. сәһәсн олап исти шитиләк, ағаш тирн, јолалты кечид вә с. иһшә едиб истифадәјә вермишдыр.

Тәхминн һесабамаалара көрә мәктәбни тәдрис-мәд-ди базасыни мөһкәмләндирмәк мөгәсәднә шакирдләрниң гүввәсн илә 200 мин манатлыг дәјәрни олап әләвә вә јар-дымчы биналар тинкилмишдыр. Мәктәбни кәпч мешәчи-ләрни Күр чаынының кәнарында 10 һа сәһәдә шам мешәсн салмышы, гушлар үчүн сүиһ јувалар дүзәлтмиш, инкуба-тор вә чографија мејданчасы дүзәлтмишләр.

Мүәллимләр өз дәрәләрини һәјәтлә сых әләғәләнди-рләр. Мәктәбдә програмларын бүтүн тәләбләрниң вәд-јән 27 тәдрис кабинетн, тәдрис е'мәлатханалары вә с. јарадылмышдыр.

Мәктәбдә мүвафғәғијјәтлә тәтбиғ олуян телевизија мәркәзн диггәтләјиңдир. Белә мәркәз өлкәминдә чәми-сн бир нечә мәктәбдә фәалијјәт кестәрир.

Педагожи коллективниң јарадымчы вә фәдакар әмәј-иниң нәтичәсн олап бүтүн бу ишләр тә'лим-тәрбијә иши сәвијјәсиниң жүксәлмәснә көмәк едир. Мәктәбни мәзун-лары кәнд әмәкчиләрни сырасына дахил олтур, ади мәк-тәбләрә гәбул итһаһанларыны мүвафғәғијјәтлә вери-рләр. Бу мәктәбни бүтүн кестәричләринә көрә кәл-чәк мәктәбни прототипни адландырмаг һеч дә сәһв ол-мазды.

Мәктәбләримизниң бөјүк бир гисминдә «Тәбнәти му-һафизә» тәдбирләри өз ади мөгәсәдиндән башга әмәк тә'лимни мәнәфәјинә дә хидмәт едир. Бу барәдә јаздыгы мөгәләсиндә С. Бахшыјев јолдаш (Немајылы, Тәзәкәнд мәктәбниң директори) кестәрир: «Мәктәбимиздә фәалијјәт кестәриң ичтиман тәшкилатлардан бири «Тә-бнәти муһафизә» чәмпијәтидир. 1973-чү илдә тәшкил олунан бу чәмпијәтин үзәләриниң сајы јүздән чохдур вә булардан 30 пәфәри мүәллим, 8 пәфәри техники ишчи-ләр, саланы икә шакирдләрдән ибарәтдир. Чәмпијәтә үз-ләр хүсуси јыгыңчагдә, демократик әсасларла гәбул еди-лр. Чәмпијәтн үзәләрн ајры-ајры группара бөлүнүр, һәр група, икә конкрет вәзифәләр: о чүмләдән атмосфе-ри мүмкүн гәдәр тәмиз сахламаг, мөшһиңи горузмаг, әт-рафи патәмиз туллантилардан тәмизләмәк, јашыллыг ишләринә көмәк етмәк вә с. кини вәзифәләр тапшыры-

эмэк т'лимнидэ мэркэзи јерләрден бирини тәшкил едэн пешә оријентасијасы ишинин мәктәбин өзүндә мэркәзләшдирләнәсинин әһәмијјәти иңкар едилмәздир. «Мәктәбдә пешә оријентасијасы үзрә иш» адлы иш едилән вачиб вәсантдә мұәлифләр (З. Гаралов, Ә. Нүсөјнов, С. Сејидбајова) һағлы оларағ рејд едилрәр ки, «Һәм маһијјәтинә, һәм дә һәлли методуна көрә дејә биләрик ки, пешә оријентасијасы үзрә иш мәктәббиләримизин, биринчи нөвбәдә кәмчләрин бөјүк әксәријјәтин ишәтә едән орта үмүмтәһсил мәктәбләринин иш системиндә кеңиш јер тутмалыдр. Онуң ағырлығы мэркәзи мәктәбдә олмалыдр» (34. сәһ. 4).

Республиканың үмүмтәһсил мәктәбләриндә шакирдләрин эмәк т'лими вә тәрбијәси, һәбәлә пешә оријентасијасы үзрә көрүлән ишләрин үмуми мәнзәрәси беләдир. Бу, мәктәббиләрини пешәләрә һазырлаимасы вә пешә оријентасијасы үчүн, халғ тәсәрруфатында мәһсулар әмәјә фәал чәлб олунмасы үчүн кеңиш имканлар ачыр. Бүтүн булар бир јердә ел бир педагожи бүнвәрә јарадыр ки, онуң үзриндә мәктәббиләрини эмәк фәаллығы мөвгеји формалашыр. Бу мөвге мұхтәлиф формаларда тәһәһүр едир: мәктәбин эмәк тапшырығларынын фәал ичрачылары һалында, техник јарадычылығда, кәнд тәсәрруфты тәчрүбәчилијиндә, дөвләт кејфијјәт ишшаны сәвијјәсиндә мәһсул бурахмағда, өз јашылларынын коллектив әмәјинин фәал тәһсилләтмасы олмағда вә с. Бу да өз нөвбәсиндә шакирдләрдә кәңүллү коммунист әмәјини зәрури бачарығ вә вәрдишләринин формалашдырылмасы үчүн үфүғләр ачыр. В. И. Ленин коммунист әмәјинин маһијјәти һағгында јазыр: «Коммунист әмәји, сөзүн даһа мәһдуд вә чиддә мәһнасында, чәмијјәт кејринә пулсуз әмәкдир, мұәјјән мұкәлләфијјәтин ичрасы үчүн сәрф олунан эмәк дејил, мұәјјән мәһсулар әлдә етмәк... үчүн... эмәк дејил... үмумин кејри үчүн чалышмағ зәруратинә шұурлу (адәт шәкли алыш) мұнасибәтдән доған әмәкдир, үмумин кејринә зәрури олан, сағлам организмизин тәләбатындан доған әмәкдир» (4. ч. 30, сәһ. 536).

Үмүмтәһсил мәктәбләринин мұасир т'лими-тәрбијә системи, о чүмәлдән эмәк т'лими вә тәрбијәси системә шакирдләрн һәјәтә, хуәсулә эмәк һәјәтине һазырламағда фәрһәндләрини пәтичәләр кәстәрмәкдәдир.

Оператив сурәтдә топланан статистик мәлүматдан

бу да ачығ көрүнмәкдәдир. Мәсәлән, Ләнкәран рајон ХМШ-си үзрә сон 10 илдә орта мәктәбләрн битирән 14 085 пәфәр кәңч оғлан вә ғыздан 6. 121 пәфәрн тәрәвәзчилиқ, 1257 пәфәрн һејвандарлығ, 4. 183 пәфәрн чәјбечәрмә, 1500-ә гәдәри сәнәјини мұхтәлиф сәһәсинә, 1000 пәфәрә гәдәри али, орта ихтисас вә техник мәктәбләрдә тәһсил алмаға чәлб едилмәшләр.

Астара РХМШ-си үзрә ишә һәммин мұддәтдә орта мәктәби битирән 8232 пәфәр кәңчдән демәк олар ки, һамсы ичтиман-фәјдалы ишә, әксәријјәти ишә мадди пәмәтләр истетисалы сәһәсиндә әмәјә чәлб едилмәш, фәдәкарлығла чалышырлар. Астара рајонунда истетисалат әмәјинә чәлб едиләләрин әксәријјәти (4932 пәфәрн) әмәк бағачлыдыр, чохлары ССРИ орден вә медаллары илә тәғтил едилмәш, республиканың адлы-санлы адамы олмушлар. Бу ишә онларын эмәк фәаллығы мөвгејинә чатмасын кәстәрән парлағ мисалдыр. Республикә үзрә орта үмүмтәһсил мәктәбләрн мәзунларынын ичтиман-фәјдалы әмәјә һәвәсә чәлб олунмалары ондан көрүнүр ки, демәк олар һәр ил мәзунларын һамсы ичтиман-фәјдалы ишә чәлб едилр (бах: 47. сәһ. 138).

Сон 15 илдә мәктәбләримиздә јарадылмыш эмәк т'лими вә тәрбијәси системини, һәмчинин шакирдләрә пешә оријентасијасы верилмәсинин үмуми мәнзәрәси беләдир. Бу систем тәчрүбәдә јохланмыш јоллар үзриндә гурулушудр. Ләкин ону да унутмағ олмаз ки, бир чох үстүндүкләринә бахмајарағ бу да тәхминләшдирилмәлдир. Ләкин ону да јаддан чыхармағ олмаз ки, бизни индики эмәк һазырлығы системиз, бир чох кејфијјәт үстүндүкләринә бахмајарағ өз тәхминләшмәсини давам етдирнр, бүтүн диқәр педагожи һадисәләр кими јени мәзмулла, ишин јени форма вә методлары илә зәңкиләншләр.

Бундан әлава эмәк т'лими вә тәрбијәсинин мөвчуд системиндә биз бир сыра кадр һазырлығы, тәшкилати, пәзәри-педагожи вә методик характерлы һәл едилмәш проблемләрлә растлашырығ. Кәңчләримизин бир гисминин фәһлә пешәләринә јахын дүшмәјәрәк «јүнүкүл» ишләрә мејл кәстәрмәси кими чиддә чатышмазлығы мәһз бу сәбәбин пәтичәһи һесаб етмәк ләзиздыр.

Сов.ИКП МК-нын «Идеоложи ишн, снјасн тәрбијә ишини даһи да јахшылашдырмағ һағгында»кы гәрәри бизи, кеңишин тамәһкарлығ, чәмијјәтә һеч нә вер-

мәдән даһа чох тә'минат истәмәк, тәсәррүфатсызлыг, истрафчылыг кими еүбәчәр галыгларына гаршы, соснализмә зиддә идеолокијага гаршы тәблиғатын вә тәрбијонин бүтүн васитәләриндән истифадә едәрәк мүнтәзәм, амансыз мүбаризә апармаға чагырыр.

Мәктәб белә негатив тәзәһүрләрә гаршы мүбаризәонин өн сырасында дурмалы, шакирдләрлә апарылан бүтүн тә'лим-тәрбијә ишини, о чүмләдән әмәк тә'лими вә тәрбијәсинин кејфијјотини көкүилән јахшылашдырмаг, һәр бир мәктәбдә фәал әмәк мөвгәјини формалашдырмаг үчүн мөвчуд имканлардан бачарыгла вә фәдакарчасына истифадә етмәләдир.

Әмәк тә'лими вә тәрбијәси просесинин методик чәһәтдән тәкмилләшдирилмәси јолларына даир. Бу, хүсуси мәсәләдир. Биз бу проблемә јалныз үмуми-дидактик мөвгәјдән тохунмаг ијјәтиндәјик. Белә бир һәнгәт шүбһәсиздир ки, мәктәбдилорин әмәк фәаллыгы мөвгәјини формалашдырлымасы проблемини һәлли јухарыда ады чәкилән ампилләрлә јанашы, јалныз тә'лимин мәзмуну дејил, һабелә онун форма вә методлары бахымындан әмәк тә'лими вә тәрбијәсинин тәкмилләшдирилмәсин просесин илә әлағадардыр вә ондан асылдыр. Һалбуки, республиканын педагожи мәтбуатында бу мәсәләјә кифајәт гәдәр диғәт верилмир. Бу она көрә јол верилмәздир ки, IV—VIII синифләрини әмәк тә'лими мүәллимләринини хејли гисминини педгожи тәһсилә јохдур вә бу вәзифәјә практик ишдән чәлб олунмушлар. IX—X синифләрә шакирдләрә тә'лим кечән тә'лиматчы мүнәндис механизаторларын демәк олар ки, һеч биринин педагожи һазырлыгы јохдур вә бу вәзифәт әмәк мәшғәләләринин методик чәһәтдән тәкмилләшдирилмәсинә көмәк едә билмәз. Белә бир вәзифәтдә мәсәлә, јалныз әмәк тә'лими вә тәрбијәсинин форма вә методларын тәкмилләшдирилмәсиндән дејил, һәм дә бөјүк бир гәтијјәтлә әмәк мүәллимләринини, һәм тәрбијәчиләрини өзләринин методик һазырлығынын әсасы сурәтдә јахшылашдырлымасындан кедир. Һәлә бир чох объектләрдә әмәк тә'лими саһәсиндә топланмыш габагчыл тәчрүбәнин өјрәнилмәси вә үмумиләшдирилмәсин кими тәхирәсалынмәз вәзифәни демирим.

Јухарыда адыны чәкдијимиз Баки шәһәрн Нәриманов рајону мәктәбләрарасы тәдрис-истеһсалат комбинатында мәшғәлә апаран усталарын әмәк вә истеһсалат

тә'лими үзрә мәшғәләләрин һазырланмасы, тәшкил вә кеңирилмәси саһәсиндә зонкин иш тәчрүбәси топланмышдыр. Олар һазыри фәнләрин-тәдрис планы вә програмыны, оларын тәләбләрини вә өјрәнилчәк материалын һәчминин габагчадан һәртәрәфли өјрәнир вә мәшғәләләрә һазырлыг апарырлар. Һәм дә бу вахт әввәлчә курсу бүтөвлүкдә, сонра мөвзулары вә иһәјәт, һәр бир мәшғәләни дејиг сурәтдә дүшүнүб тәшкил едирләр. Нөвбәти мәшғәләләрә һазырлашан заман буну дидактик вәзифәләрин ајдынлашдырлымасындан башлајыр, онун кедишини планлашдырыр, истифадә едәчәкләри метод вә пријомлары, мәшғәләнин формасын вә с. мүәјјәнләшдирирләр. Әкәр гаршыда дуран вәзифәләр, оларын јеринә јетирилмәси ардычыллыгы фронтал изаһ едилирсә, шакирдләрлә иш фәрди гәјадә, устанын рәһбәрлији алтында апарырлыр. Ејин заманда бу вахт мәлуматларын һазырланмасына јарадычы јанашмагы тә'лимин етмәк үчүн имкан јарадылыр. Комбинат директоруну мүавини Ј. М. Петросјанын етираф етдији кими ишин белә тәшкилә заманы шакирдләрин истеһсалат тә'лими үзрә мәшғәләләрә марагы һәдсиз артыр. Ј. М. Петросјан һәмкин комбинатда чалынан усталарын һазырлыг вә иш гәјдаларындан данышараг гејд едир ки, «Нәзәријјә илә тәчрүбәнин алағәсини јарада билмәкдән өтрү бизим истеһсалат тә'лими усталарымыз нәзәри фәнләрин тәдрис планы вә програмларыны габагчадан өјрәнир вә олары гаршылыгы сурәтдә мүгајисә едирләр. Истеһсалат тә'лими усталарынын дәрсә һазырлашмалары әсәсән үч мәрһәләдә баша чатдырылыр: тә'лим курсуна бүтөвлүкдә һазырлашмаг, ајры-ајры мөвзуларын тәдрисинә һазырлашмаг вә нөвбәти мәшғәләләрә һазырлашмаг...

Нөвбәти мәшғәләјә һазырлашдыгда исә истеһсалат тә'лими усталары ардычыл олараг ашағыдакылары ичра едирләр: мәшғәләнин мәгсәдини мүәјјәнләшдирмәк вә онун һәјәтә кеңирилмәсинин дејиг планыны һазырламаг; әввәлчә мәшғәләнин мәзмунуну тәһлил етмәк вә кәләчәк мәшғәләләрин кедишиндә едилчәк дәјишкәликләри габагчадан ајдынлашдырмаг; техники вә тә'лимат характерли методик әдәбијјаты өјрәнмәк; изаһат вермәнини вә көстәрмәнини усулларыны мүәјјән етмәк; мәшғәләнин тәшкили формаларыны сечмәк, дәрсин планыны вә ичмалыны тәртиб етмәк вә с. (бах: 38. 4/1977,

гында бир фикрини жада салмаг' истардик. О жазыр: «Токмилленимэ жалпыз өз-өзүнү тәрбијә заманы башла-ныр. Өз-өзүнү тәрбијә исе—фааллїјатда олан инсан ла-јагәтидир, инсан лајагәти чархыны һәрәкәт етдирән күч-лү ахындыр» (153. сәһ. 49).

Әмәк тә'лимнн вә тәрбијәси просесини тәкмилләшдир-мәк үчүн ишдә олан бә'зи нөгсанларын да арадан гал-дырылмасы зәруридир.

Гүсурларын арадан галдырылмасы јоллары һаггында. Бә'зи үмүмн вә хусуси мәсәләләр үзәриндә дајанмаг лазымдыр, чүнки оларын мүвәффеҗлїјәтлн һәлли го-лүмүш вәзифәсини бүтөвлүкдә јакшылашдырылмасына ыкман верәр.

Һәр ишдән әввәл, кадрлар һазырламаг, мадди база вә әмәк тә'лиминин мазмуну кимн практик мәсәләләр һаггында бир нечә сөз дејәк.

Јухарыда көстәрилмишди ки, һәлә ибтидан синифлә-рин бир гисминдә әмәк тә'лимини гојулүшүнү тәләб олунан сәвијјәдә галдырмаг мүмкүн олмамышдыр.

Буну бир чох сәбәблә, һәр ишдән әввәл, ибтидан синиф мүәллимләринин әмәк тә'лимнн үзрә кифајәт гәдәр һазырлығынын олмамасы вә зәрури мадди базанын ја-ралдылмамасы илә изаһ етмәк олар. Бәлә вәзијјәт онун-ла нәтичәләнир ки, бә'зи әмәк дәрсләри ријазијјәт вә дијл фәиләринин тәдрисинә верилнр, шакирдләрдә әмәк мәшғәләләриннә мараг јарадылмыр, әмәк дәрсләри тә'-лим вә тәрбијә просесинин тәркиб һиссәсини тәшкил ет-мир. Әлбәттә бу, јолверилмәз һалдыр.

Бу мәсәләлә көмплект тәдрис аваданлығы бурахма-гын вә бүтүн ибтидан синифләри мәркәзләшдирилмиш гәјдәдә тәһннз етмәјин вахты чатмышдыр. Әлверншли тәдрис-мадди базанын јарадылмасы ибтидан синиф мү-әллимләринин, хусусән кәч, тәчрүбәсиз мүәллимләрин ишини хејли јүнкүлләшдирәрди.

IV—VIII синифләрдә әмәк тә'лиминин тәшкилиндә дә гүсурлар там арадан галдырылмамышдыр ки, бу да хејли дәрәҗәдә бир тәрәфдән мадди базанын зәиф олма-сы, диҗкәр тәрәфдән исе ихтисасы кадрларын чатышма-сы илә бағдыр.

Сөз јох ки, сон он илдә бу синифләрдә тәдрис-мадди базанын мөһкәмләндирилмәсиндә чиддн прәлиләјиш ол-мунидур.

Лакин мәктәпләрин бир гисминдә шакирдләрә тех-

инки вә кәнд тәсәрурфаты әмәјини өјрәтмәк үчүн, һә-та индики әмәк програмларынн тәләбләриннә чаваб вер-ән лазым мадди-техникнн шәрәит јарадылмамышдыр. Бу исе проблемнн бүтөвлүкдә һәлл едилмәсинә мане олур.

Әмәк тә'лимнн дәрсиндән өјрәнилән јухары синифлә-рин вә бир чох тәдрис-истеһсалат комбинатларынн вә мәктәбләринн өзләринин мадди техникн базасынын мөһ-кәмләндирилмәси, оларын автони, кәнд тәсәрурфаты-нын механизасијасы үзрә хусуси кабинетләрлә, јеши програмларын тәләбләринн чаваб верән хусуси авадан-лығыла тәһннз едилмәси көһнәлмиш тәдрис техникасы-нын тәзәләнмәсини тәләб едир.

Әмәк тә'лиминин һәлл едилмәмиш проблемләри иҗә-рисиндә һәләлик ән мүрәккәби бүтүн мәктәбләрин ихти-сасы әмәк мүәллимләри илә тә'мин едилмәсидир. Фә-рәһли һалдыр ки, республикада һәми тәрбијәчиләрин сајы сүр'әтлә артыр вә биз олардан бә'зиләринин иши һаггында ма'лумат вермишдик. Олар бөјүк руһ јүксәк-лији илә чалышыр, шакирдләрә мөһкәм әмәк вәрдиш-ләри ашылајыр, олары әмәксәвәрлик руһунда тәрбијә едирләр. Оларын габагчыл иш тәчрүбәси өјрәшилмәјә вә кешш тәләғи едилмәјә лајиндир. Лакин тәссәсүф ки, бир сира әмәк тә'лимнн мүәллимләри өз вәзифәләринин өһдәсиндән кәлә билмир, програмын тәләбләрини јери-нә јетирмәкдә чиддн җәтиһилк чәкирләр.

Актуал проблемләрдән бири дә IV—VIII синифләр үчүн әмәк тә'лимнн програмларынн тәкмилләшдирилмә-сидир. 1979/80-чи тәдрис илинә гәдәр гүввәдә олан про-грамлар, габагчыл әмәк мүәллимләринин фикринчә, бир сира чатышмамазылгара малик идиләр ки, бу барадә, дә олар дәфәләрлә јазмыш вә чыхыш етмишләр. Әмәк тә'лимнн үзрә һәмин програмын тәкмилләшдирилмәси ба-ша чатмышдыр, инди һәмин програм үзрә јеши вәсит-ләрин, һәбелә мәктәбләрдә тәбиги һаггында методик көстәришләрин һазырланмасы үзәриндә чалышырлар.

Әмәк мүәллимләринин рә'јәри, ССРН ПЕА әмәк тә'лимнн елми-тәдғигат институтуну иформасијасы (бах: 148. 5/1979. сәһ. 37—44; 160. 1/1980. сәһ. 44—48) көс-тәрнр ки, јеши әмәк тә'лимнн програмында, көһнә про-рамда олан һәддән артыг јүкләмә арадан галдырыл-мыш, бүтүн I—X синифләрдә тә'лимнн мәһсулдар вә нҗ-тиман-фајдалы әмәклә даһа сәмәрли бирләшмәсинә кө-

мөк едөн материал күчлөндүрүлмүшдир. Элбэтте бура-
да шакирдлэрини јаш имканлары нээрэ алынмыш, эмэк
тәлимниэ политехник принципни, һабелә пешә орије-
тасијасынын тәтбиғи күчлөндүрилмүшдир. Бу јеһи эмэк
программынын гаршыда дуран вәзифәлэри нә гәдәр сә-
мәрәли һәлл етдијини, шүбһәсиз ки, мәктәблэрини со-
ракы ишини ајдылашдырачагдыр. Эмэк тәлимни вә
тәрбијәси просесини елми сурәтдә әсаслы оларат тәк-
милләшдирмәк үчүн ики принципнал тәдбири: тәлимни
мәһсулдар эмәклә бирләшдирмәсини, бу просеси по-
литехники принцип етдијиндә турмагы һәјәтә кечирмәк
лазымдыр. Буналары мүһтәсәр ишығландырмаға чалышаг.

Эмэк тәлимни шакирдлэрини мәһсулдар әмәји илә
бирләшдирмәк јоллары һаггында.

Бу проблем, мә'лум олдуғу ки, марксизм-ленинизм
педагогикасында даһа бөјүк проблем — һәртәрәфли
инкишаф етмиш шәхсиятјини тәрбијәсини һәлл етмәк
үчүн јоллар ахтарылмасы илә олағадар јаранмышдыр.
К. Маркс јазырды ки, бөјүк сәнајә гаршыја јеһи вәзифә
гојур: мә'лум натамам ичтимаи функцијаны садәчә да-
шыјан натамам фәһләни һәртәрәфли инкишаф етмиш
индивидлә әвәс етмәк лазымдыр, белә ки, онун үчүн мү-
һтәлиф ичтимаи функцијалар бир-бирини әвәс едән һәјәт
фәаллијәти вәситәсә олсуи (бах: I ч. 23. сәһ. 499).

Ушағларын тәрбијәсинә аид тәдигатларын матери-
ялыны, о чүмләдән ушағларын сәнајә мүһсәсәләриндә
әмәјә чәлб едилмәсинә аид материалы тәһлил едәрәк
К. Маркс белә бир нәтичәјә кәлди ки, при сәнајәдә кә-
ләчәк дөврүн тәрбијә рүшәғи чүчәдр, белә ки, мүз-
јәни јашдан јухары бүтүн ушағлар үчүн мәһсулдар эмәк
тәлим вә гимнастика илә бирләшдириләчәкдир. Бу
бирләшдирмәни исе К. Маркс «һәртәрәфли инкишаф
етмиш адамлар јетишдирмәк үчүн» јекәнә вәситә һеса-
б едирди (бах: I ч. 23. сәһ. 495).

О вахтдан бу идеја марксист-ленинчи педагогика-
нын ғызыл фондуна дахил олмушдур. Бу барәдә В. И. Ле-
нин узаккөрәлијинә әсәсин һәлә XIX әсрин сонунда
«Халғчы ләјһәһабазлығнын иччилэри» адлы әсәриндә
јазырды: «...Кәчә нәслини тәһсилни онун мәһсулдар әмә-
ји илә бирләшдирмәдән кәләчәк чәмпијәтјини идәсалыны
тәсәввүр етмәк олмәз: нә мәһсулдар эмәк олмадан тәһ-
сил вә елм, нә дә тәһсил вә елм олмадан мәһсулдар эмәк
техниканын вә елми билијини мүәсир вәзипјәти вә сәви-
пә

јәсини тәләб етдији јүксәклијә галдырыла билмәз»
3. ч. 2. сәһ. 522).

Бу идејалар артыг совет чәмпијәтјини, совет мәктә-
бинин практикасында тәсдиг едилмүшдир.

Һәм дә ушағлары һәртәрәфли инкишаф етдирмәк
тәрбијәси һаггындакы, онларын тәлимниын мәһсулдар
эмәклә бирләшдирилмәси һаггындакы бу идејалар пар-
тија-дәвләт сәнајәринә, ССРИ Конституцијасына, ССР
Иттифағынын вә мүһтәғ республикаларын халғ ма-
рифи үзрә ганууну әсасларына мөһкәм дахил олмуш вә
һәјәтә кечирилмәкдәдир. Елми-техники игиляб вә со-
сипал тәрәғг бунары үчүн өлкәдә олдуғча әлвәршли шә-
раит јаратмышдыр. Елми-техники игиляб нәтичәсиндә
халғ тәсәрууфатынын бүтүн сәһәләриндә кет-кәдә даһа
мүрәккәб вә мәһсулдар машын вә агрегатлар истифадә
едилр ки, онларда шәхсиятјә, онун тәһсил вә тәрбијә-
синә јеһи, даһа јүксәк тәләбләр ирәли сүрүрләр, һәртә-
рәфли инкишаф етмиш коммунизм гуручулары тәрбијә
олунамасын тәләб едирлар; онлары јетишдирмәјини баш-
лыча јолу исе тәлимни мәһсулдар эмәклә бирләшдирил-
мәсидир. Белә адамларын тәрбијә едилмәси, бир даһа
тәқрар едирик, биздә артыг фактдыр. Л. И. Брежнев
гејд едир: Идән өлкәдә «јеһи типли истеһсалатчы јети-
шик, бу истеһсалатчыда физики эмәклә зейни эмәк кет-
дикчә даһа аһанқдар шәкилдә бирләшир. Бу, кешин
профессионал дүнијәкөрүшүнә вә усталыға малик, мүә-
сир истеһсалатч политехник әсасларыны дәриндән билән,
ән јеһи машыналары вә техноложы просесләрн тейниклә
өјрәнмәјә габил олан бир инсандыр» (6. ч. 5. сәһ. 49).

Бүтүн буналар фәал һәјәт мөвгејиндә дуран совет
адамнын әсас кејфијәтләридир. Белә мөвгејия өзүлү
исә мәктәбдә гојулур.

Шәхсиятјә һәртәрәфли инкишаф етдирмәјини мүзјәни
анлајынлары педагожи әдәбијәтдә вәрилмүшдир. Бу
анлаыша шәхсиятјини мүхтәлиф тәрәфларини, физики
вә мә'нәви ғувәләрини, бүтүн јарадычы габиллијәт вә
исте'адынын инкишаф етдирилмәси, физики вә зейни
әмәјә габил, јүксәк мә'нәви кејфијәтләр, естетик вә мә-
дәни сәрвәтләр дашыјан, мә'нәви вә мәдди тәләбләр
чаваб верән инсанын инкишаф етдирилмәси дахилдир.
Бүтүн буналар доғрудур. Лакин бурада башлыча бир һәл-
ғә вардыр ки, бүтүн энцири о өзү илә чәкиб апара би-
ләр. Бу, «зейни вә һәм дә физики әмәјә габил» олмағдыр

ки, буна башлыча оларга, тә'лим мәһсулдар вә ичти-
ман-файдалы әмәклә бирләшдирмәк юлу илә пәил олмаг
олар. Бурада шакирдләрин ичтиман-файдалы әмәји илә
мәһсулдар әмәјини ејиләшдирмәк олмаз. Педагожи
етмәләр һәмизәдл, әмәкдар мұәллим И. Һәсәнов (Исма-
йлы) һаглы оларга бу ики әмәк һәвләрини фәрглә-
рини шәрһ едәрәк јазыр: «Шакирдләрин мәһсулдар әмә-
јини онларни ичтиман-файдалы әмәји илә ғарышдырмаг
олмаз. Ичтиман-файдалы әмәк даһа кениш мәһфумдур.
Мәһсулдар әмәк ичтиман-файдалы әмәјин бир нөвүдур.
Ичтиман-файдалы әмәк мәһсулдар олмаја да биләр»
(56. сәһ. 14).

Исан ғабилијәтләринни никшиаф етдирилмәсиндә
әмәјин ролу маркенст тә'лиминдә јүкәк гүјмәтләнди-
рилмишдир. Һәр һансы әмәк шәхсијјәтин никшиаф етди-
рилмәси үчүн фәјдалидыр. Һәм идрак, һәм ичтиман фә-
алыг, һәм јарадычы әфәалијјәт, һәм дә коллективдә
фәјдалы әмәк вәһдатдә шәхсијјәтин тәрбија вә никшиаф
етдирилмәсиндә мүсбәт нәзәр гојур. Ләкин онларни да-
һа фәјдалысы физики әмәкдир вә В. И. Ленин дәфәлә-
рә буну гејд етмишдир. В. И. Ленин јазыр: «Јалһыз
фәһлә вә кәндиләрлә биркә ишләмәклә әсил коммунист
олмаг олар», «тә'лим вәзифәләрини елә гурмаг ләзим-
дыр ки, һәр күн, һәр бир кәндә, һәр бир шәһәрдә кәч-
ләр үчүн әмәк сәһәсиндә бу вә ја башга вәзифәни,
һәтта ән хырда вә ән садә бир вәзифәни әмәл сурәтдә
јеринә јетирсинләр» (4. ч. 31, сәһ. 299, 300).

Владимир Илични бу идејалары һазырда дә өз ак-
туаллығыны сахлајыр. СССР ПЕА-нын президенти
В. Н. Столетов мәһз һәмни идејалара әсасланараг, өз
мәрузәсиндә һаглы оларга кәстәрир ки, «Һәр һансы
әмәк шәхсијјәтин һартәрәфли никшиаф етдирилмәси ва-
сиғәс кими, мәктәб тәһсил курсу илә мәдәни-тарихи
ире процесни кими гүјмәтләндирилмәлидир» (150. сәһ. 12).

Ајдындыр ки, «Һәр һансы әмәк» дедикдә шакирдлә-
рин тәрбија илә паралел кәдән әмәји (А. С. Макарен-
ко), тәрбијәви әһәмијјәтә малик олан әмәк нәзәрдә ту-
тулур.

Сүбүт етмәјә еһтијач јохдур ки, әмәјин бүтүн нөвлә-
ри ушагын әмәк тәрбијәсинә өз мүсбәт тәсирини кәстә-
рир. «Әмәкдән кәнарда вә әмәкәнз һеч бир тәрбија јох-
дур вә ола билмәз, оһа көрә ки, әмәјин бүтүн мүрәккәб-
лијинә вә чохчәһәтлилијинә бахмајараг, онсуз һисаны

тәрбија етмәк олмаз» (153. сәһ. 125). Биз јенә дә јаддан
чыхара билмирик ки, мәчбури әмәк јох, азад әмәк, һә-
јәтин тәләбаты олан әмәк «мәчүзәкар» әһәмијјәтә ма-
ликидр. Белә әмәк, јалһыз әмәк тәрбијәсиндә дејил, јал-
һыз әмәја коммунист мүнәсибәти тәрбија едилмәсиндә
дејил, һәм дә идеја-сијәси, мәһәви тәрбијәдә
«мәчүзәләр» кәстәрмәјә гадирлир. Биз бурада да В. Су-
хомлинески илә мәсләһәтләширик. О дејирдә: Әмәја мүнә-
сибәт һисаны мәһәви һәјәтинин мүһүм елементи-
дир. Әмәксевәрлијини тәкчә әмәк процесиндә тәрбија
олдугуну күман етмәк сәдәләвлүк оларды. Әхлаг
кејфијјәтин мүһүм әләмәти олан әмәксевәрлик һәм дә
мәһәви һәјәт процесиндә—интеллектуал, әмосонал вә
иради процесләрдә тәрбија олунур. «Аз фикирләшән, аз
мүтәәсир олан һисан әмәксевәр ола билмәз. Иһсан нә
гәдәр ағыллы исе, онун әмосијәси нә гәдәр зәһкиһ исе,
онун әмәк фәалијјәтинин мүхтәлиф нөвләринә мејли
о гәдәр парлаг тәзаһур едир... Әмәксевәрлијини әмәк һа-
ғында бир сөз демәклә-тәрбија етмәк мүмкин олмады-
ғы кими, ону тәмкили, ағыллы сөз демәдән дә тәрби-
ја етмәк олмаз» (153. 127).

Белә бир мәһәли педагожи һәгигәтини ғабагычыл мұ-
әллимләримиз тәрәфиндән мәһарәтлә вә јарадычылыг-
ла һәјәтә тәғбир едилмәси аһама фәрәһ доғурмаја
билмәз. Белә бир мисал кәтирәк. Фәал әмәк мөвгеја-
нин формалашдырылмасыны биз аһаг әмәк дәрсләрин-
дә, бу дәрсләр нә гәдәр мәһәли олса белә, ахтара бил-
мәрик. Ахтара билмәрик оһа көрә ки, тәрбија тәкчә хү-
сусиәтә әмәк тәрбијәси, әзәләләрин һәрәкәти нәтичәси-
дә дејил, һәм дә һисанын дүшүнчә вә дүјуларынин,
мәһәвијјәт вә һисан зәкасынын биркә мәһсулдуур, он-
ларын диалектик вәһдәттини мәһсулдуур. Марағын фәа-
лијјәт үчүн стимул олмасы һәгигәти гејд едән мұәллим
И. Һачыјева (Балакан р-ну, Тулу канд орта мәдрәс-
лә) һаглы оларга јазыр ки, «Шакирдләрдә әмәја мараг иб-
тидан синифләрдән башламәлидыр. Јухары синифлә-
рдә фәһләр үзрә тә'лимдә, о чүмләдән биолоккја дәрслә-
риндә ону никшиаф етдирилми, шакирдләрин әмәја алыш-
дырмалыг... Һәр бир шакирд өзүнүн тә'лим әмәји
нүмунәсиндә никшиаф етмәк, сајылмаг, һәрмәт газан-
маг үчүн әмәјин һәјәти тәләбат олдугуну дәрк етмәли
вә јашлы нәслин истеһсал әмәјинин әһәмијјәтинин дә-
риндән баша дүшмәлидир» (44. 4/1979. сәһ. 62). Бу мәг-

сэдэл нэр бүр фэнн мээлэмийн үзэринэ шэрэглн вэ-
элфэ дүшдүүнү гейд этмэкэл буун үчүн дэрсэ назыр-
лашдыга мөвзүүн эмэкэл, эмэк торбоньсн илэ нечэ
элагэлэндиритмэсн баггында өзүнүн дүшүндүүнү, мөв-
зүүн торбоньсн мэгсэднин эмэк торбоньсн илэ элагэлэн-
дирчэж баггында назырлашдыгыны гейд эдир. Дигга-
н чэбл экэн чэлэт ондадыр ки, багыжева јолдаш тэби-
нјат фэнлэр үзэр мұхтэлф мөвзулары кечэркэн мате-
риалы эмэк вэ эмэксерүлнклэ, ба багда дүянаны маш-
нур адамларынын эмэј верднј гнјмэтлн мүддэсэлэ-
тэбнн оларга баглајыр вэ бу јолла да эмэјнн нэ дэрэчэ-
да нисан үчүн һајаты тэлбат олдуғуну шакирдрлэрэ
дэрт етдирнр. Мэсэлэн, ботаника үзр елэ илк мөвзуда
«Биткнлэрин тэбнэтдэ; халг тэсэрүүфатында вэ нисанын
һајатында эһэмнјјэти» мөвзусуну кечэркэн о, дэрсн
Усталагыла Л. И. Брежневн «Хам торпаг» эсэри илэ эла-
гэлэндирнр, хам торпагдан истифадэ олунмасында фэ-
дакар «эмэк сэрфэ этмиш совет адамларынын түкэмэз
һүнэрлэриндэн, эмэклэрин илэ тэбнэт дэјншдирмэлэринн-
дэ» данншыр.

рилмэсн үчүн нэ гэдэр мэ'налы вэ дэјэрлн габагчыл педагожи тэчүрбэснн «чүчэриб» бој атмагда олдугуну инандырычы шэкилдэ билдирнр.

Сухоумлиинки хаглы оларар нэм дэ ону гейд едир ки, мэкэтэ пшориндэ физики эмэжин интелектуал эмөкдөн аралы дүлхэришэ, схоластар тэ'лим гэдэр тэлүкэлэндир. «Зейин эмэжин физики эмөклэ бирлэшдиритмэсн – мэхалики, зейин жүклэ янашис физики жүкэ алуда олмэг дэли, физики эмөкдэ дахин зейин сэлэрдэн истифадэ этмөкдир» (153. сэл. 130). Мөкэр буну хэратимыз көстөрмимиз? Инди истөхсалатда нэр хансы физики эмэжин зейин эмөксн тэсэвэр этмэк мүмкүн дейндир.

Үүн программын мэдүүлфлэри бела һесаб едирлэр ки, тә'лимийн шакирдлэрийн мәһсулдар әмәйи илэ бирләшдирмәсини VII синифләр башлајарак тәтибг етмәк, I-VI синифләрдә нәс ичтимал-фајдалы әмәйи һәјата кечирмәк мәгсадлуғундур.

Биздә елә кәлир ки, буу гәбул етмәк олар. Шакирд-
ләр VI сифә гәдәр (Һәмийн сифдә дә даһил олмағла)
мәктәби, ушаг бағчасыни елтиҗағы үчү фәјдалы ше-
ләр һазырламағы, мәктәб һәјәтнин вә ола җахын күчө-
ләрин җаһилләндиреҗиләсә илә мәшгул олмағы, җаһил-
лығларла хидмәт етмәји, метал ғырынтылары, дәрмән
биткиләри топламағы, иҗтинһан фәјдалы характер да-
шылар дикәр ишләри јеринә етирәҗи бачарларлар.

VII—VIII сınıф шакирдлери «малатханаларда даи­
мүрәккәб ишләр» јеринә јетирә биләр вә јеринә јетир-
иләр, һәм мүссәсәләрин сифаринин илә машин һис-
сәләрин вә диһәр мәһулат һазырлајырлар ки, бу ишләр
дә мәһсулдар әмәк һесаб олунур. Ғабачыл мәһлисинин
бу барәдә тәһкидлә јазырлар. Мәсәлән, мәһлиин И. К.
Шеһликин (Бақы шаһри, 23 №-ли мәктәб) јазыр: «Ша-
кирдләрин мәһсулдар әмәји марағлыдыр, ләкин ибти-
дән сınıфләрдә мәчбури гәјдәдә ола билмәз. Белә әмәк
бир чох амилдән, о чүмләдән мәктәб «малатханала-
рынин аваданлыгыла тәһкинз едилмәсиндән, мәктәбин јер-
ләшдији әразинин, база мүссәсәсинин хүсусијјетиндән,
мәддә тәһкинздатдаи асылдыр».

Көрүндүү кими о, эмек тә'лими заманы шакырлар-
дин мәнсулдар эмәјини пикар етмйр, лакин буну мұва-
фиг шәрәнтин жаратылмасы ыла бағлајыр, һәм дә ишти-
даи синифларда дејил, јухары синифларда мүмкүн һе-
саб етип.

С. Т. Новрузов бу барада даһа этрафлы жазыр: «Бир эмек мўаллими киши мән шакирдләрнн мәнсулдар эмәјинн мүдәфиә едирәм, лакин онун VII—VIII синифләр-дән башлајараг апарылмасына тәрәфдарам. Јаддан чыхармаг олмаз кн, тә'лимнн мәнсулдар эмәклә бирләш-дирилмәсинн һајата кечирән заман биз бир чох чәтин-ликләрлә растлашырг. Мәсәлән, бә'зән һәмн мүәсс-сәләрдән јарымфабрикаг алмаг мүмкүн олмур, елә олур кн, бизмн һазырладыгымыз мә'мүлата онларын еһтија-чы олмур вә с».

Бизчә бу чыхышларда мўәјјән һәгигәт вардыр вә онлара лагәјд јанашмаг олмаз.

Тә'лимнн мәнсулдар эмәклә бирләшдирилмәсинн ју-хары синифләрлә кеннш мијасда, орта синифләрлә исә бир гәдәр мәлдуд һалда һајата кечирмәк вачибдир вә лазымдыр. Јенн эмек тә'лимнн програмларында бу чә-һәт нәзәрә алынмышдыр.

Дикәр бир мәсәлә дә ортаја чыхыр. Шакирдләрнн сәрф етдикләри әмәјин һаггыны тәдрис-истеһсалат ком-бинатларында вә билаваситә мүәсссәсинн өзүндә, сех-ләр јарадан мүәсссәсинн вәсантн һесабына өдәмәк ла-зымдырмы? Тәдрис истеһсалат комбинатлары һаггында Әсәнамәдә бу, нәзәрә алынмамышдыр. Лакин кәнд јер-ләришдәки шакирд истеһсалат бригадаларынн тәчрү-бәси, һабелә республиканын бә'зн тәдрис-истеһсалат комбинатында гојулан експериментләр бу суала мүсбәт чаваб үчүн әсас вернр.

Мәсәлән, Кировабад шәһәриндәкн 1 №-ли ТИК-дә, Бакы шәһәриндәки 7 №-ли ТИК-дә (Орчоникндзе рајо-ну), Хаилар шәһәриндәки ТИК-дә шакирдләрнн әмәји малди чәһәтдән өдәнилнр вә бу, шакирдләрнн пешә сеч-мәјә олан мејләрннн күчәлднрнр, һазырланан мәнсу-лун кејфијәтинә мүсбәт тә'сир едчр, онларын фәал һә-јат мөвгејиннн сәвијјәсинн јүксәлднр.

Бу тәдбир өзүнү доғрулур вә фәјдалыдыр. Она кә-рә дә онун шакирдләрнн эмек тә'лимнн, мәнсулдар әмә-ји һајата кечирилән бүтүн ТИК-ләрдә вә сехләрдә тәт-биг олунмасы мәгсәдәјуғундур.

Бушун үчүн бизмн нәзәри әсасымыз да вардыр. К. Марксын һаггы өдәнилән ушаг әмәји һаггындакы кес-терншинн јада салаг. О жазырди: «Һаггы өдәнилән мән-сулдар эмәклә әгәл тәрбијәсинн, физикн тәрбијәләрнн вә политехникн тә'лимнн бирләшдирилмәси фәһлә синифинн 360

арнстократија вә буржуазијанын сәвијјәсиндән хейли јүксәкләрә галдырачагдыр (1. ч. 16, сәһ. 198). Көрүндүју киши, шакирдләрнн мәнсулдар әмәјиннн тә'лимлә уз-лашдырылмасы шәрәнтиндә онун һаггынын өдәнилмәси-нн мәгсәдәјуғунлуғу, эмек тә'лимнннн һәмнн принсин-нин лап јарандыгы вахтдан нәзәрдә тутулмушдур.

Шакирд истеһсалат бригадаларынн тәчрүбәсинә дә истинад етмәк олар. Дөврүмүзүн көркәмәли педагогу, һәм практик вә һәм дә нәзәријјәчи олан В. Сухомлин-скн бу барадә әсәсләндирилмыш мәсләһәт вернр. О јаз-ыр: «Јалныз елә мәнсулдар эмек тәрбијәднчн ола бил-ләр кн, орада фәрди вә ичтиман марәг аһнакдар сурәт-дә узлашсын. Әкәр вәһид мәгсәд мүмкүн гәдәр бөјүк һәчмдә иши јеринә јәтирмәкән ибарәтдирсә (чох вахт чиддн билнк, бачарыг вә вәрдиш тәләб олунмајан) эмек мәнсулдарлығынын тәрбијәви тә'сири зәһфләјир. Бу,... һәмнн нәтичәләрнә марагы азалда биләр, әмәјин кеј-фијјәтинә лагәјдлик ашылар» (153. сәһ. 137).

Лакин бу «узлашманы» елә бир вәзијјәтә чатдыр-маг олмазмы кн, шакирдләр мәнсулдар әмәјин һәр бир пријому үчүн шәхси кәлир көзләсинләр? Онлар баша дүшмәлидирләр кн, онларын һәр бири дөвләтин ичтиман фондуиан газанч алыр: тәһсил үчүн, мәаличә үчүн вә с. Она көрә дә әкәр онлар «нәгд пул» алмырларса, бу о демәк дејилдир кн, әбәс јерә зәһмәт чәкирләр.

Һаггы өдәнилән эмек шакирдләрнн белә јанашма-сына наил олмадан, онларда коммунист әмәјиннн бү-нөврәсинн, В. И. Лениннн рејд етдији киши, чәмијјәтин хейрнә пулсуз әмәјин бүнөврәсиннн гојмаг олмаз.

Гызларын техникн эмек сәһәсинә чәлб олунмасы мү-һум принсиниал әһәмијјәтә маликдир. Гүввәдә олан эмек програмында, мә'лум олдуғу киши, бу, нәзәрә алынмырды, гызларын јалныз хидмәт әмәји үзрә техни-ки билнк вә вәрдиш алмалары илә мүјидудлашырды. Һалбуки, бир чох мүәллимлар буну нормал һал һесаб етмирдиләр. Бурада фикирләшмәли олан мәсәлә гаршы-ја чыхыр. Гызларын тә'лимнннн јалныз хидмәт әмәји илә мәлдудлашдырылмасы кәләчәкдә онларын сәнајә әмәјинә, меканизатор әмәјинә гошулмасына имкан вер-мәмәк демәкдир вә һајатымызын мөвчуд практикәсына энддир. Јухары синифләрдә эмек тә'лимнн үзрә мәктәб тәчрүбәси чох инадирычы сурәтдә көстәрнр кн, гыз-лар ТИК-дә автосын, кәнд тәсәрруфаты машыналарынн

ва дикәр техниканы, техники пешаләри һавәслә өрәнир, төлими фәал сурәтдә мәһсулдар әмәклә ушлашдырлар.

Шакирдләрини мәһсулдар әмәји бир сыра шәртләр, о чүмләдән чәмијјәтини вә шакирдләрини мәнәфәләринини ушлашдығы јерләрдә нәзәрә алынараг тәшкил едилдикдә онун тәрбијәви әһәмијјәти даһа кениш миғјасда өзүнү көстәрәр. Неч шүбһә јохду ки, мәктәблинин фәал әмәк мөвгәјинини формалашдырылмасы, онларын өзләрини әмәјә олан марағыны нәзәрә алмадан уғурлу һәлл едилә билмәз. Әмәк онлар үчүн јалныз онун һаггы вериләндә дејил, һәбелә она јарадычы јанашылан заман мүнүм нәтичә вердикдә, ушағлар өз гүввә вә габилјјәтләрини һисс етдикдә дә марағлы олур. Әмәксевәрлик үзрә тәрбијә процесини, әмәк фәаллығы мөвгәјини формалашдырылмасы ушағларын әмәјә олан марағы олмадан баш тутмаз. Әмәјин өз-өзлүјүндә шакирдләрә марағлы оладуғуну күман етмәк садәләһүлдүкр. Ојун онлара даһа марағлыдыр. Лакин ушағларда әмәјә марағ ојатмағын да мөјјәји әсаслары вә јоллары вардыр. Мәсәлә, онлар тәбиәтә тәсир көстәрә билдикләрини көрдүкдә, биткини даһа чох мәһсул вермәјә мәчбур етмәји бачардыгда, әләти—ағача вә ја метала арзу едилән форманы вермәјә мәчбур етдикдә, әшја үзәриндә өз гүввә вә һәкмијјәтләрини чох һисс етдикдә, инәлдә, тәкидлә чәтиһликләр арадан галдырмағы бачардыгда вә с. әмәк онлар үчүн чох марағлы олачағдыр. «Мәзә белә бир марағ сәјәсиндә әмәк мәктәблиләрини мәнәви һәјәтиһа дахил олур» (153. сәһ. 132).

Чохлу миғдарда тәдрис-истеһсалат комбинатларынын тәчрүбәси буну ачығ сүбүт едир. Мәһсулдар әмәјини бәһәсини ајдын көстәрән һәмни комбинатларда тәкчә әмәјини һаггынын өдәнилмәси дејил, һәм дә гүввә вә јарадычылығын нүмәјиш етдирилмәси һәлледиһи стимул ролуну ојнајыр.

Тәлимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәси сәһәсиндә мәктәбләрини иш тәчрүбәси беләдир. Шүбһә јохду ки, бу, проблемни һәлләндә ирәлијә доғру чидил алдымдыр вә мәктәблиләрдә әмәк фәаллығы мөвгәјинини формалашдырылмасы үчүн әлверишли һәрәнт јарадылмасына көмәк көстәрир.

Бүтүн бунлара бахмајараг, һәмни проблемни һәллини баша чатмыш һиссәб етмәк олмаз, буну бу истиға-

мәтдә чалышан көркәмли мүнәхәссисләр дә етираф едиләр. ССРИ ПЕА-нын һәгги үзвү Д. А. Епштейн јазыр: «Әмәк тәлими проблемини вә тәлимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәсини һәр һансы гәһәәтбәхш һәлли һәлә тапылмамышдыр» (бах: 134. сәһ. 7). Бизә елә кәлир ки, бу етирафда аз-чох һәггәт олмасына бахмајараг, о бир гәдәр бәдбин көрүнүр. Әкәр дејилсәјди ки, мәктәбләрдә тәлим системиндә бу мүнүм проблемни һәлли јолу тапылмышдыр, лакин тәкмилләшдирилмәји тәләб едир, һәггәтә даһа јакын оларды. Јухары синиф шакирдләрини автониш, кәнд тәсәррүфаты машыларыны өјрәнмәси, тәдрис-истеһсалат комбинатларынын, әмәк коллективләринини, хуәсусән колхоз вә совхозларда шакирд истеһсалат бригадаларынын јарадылмасы ки ми әмәк тәлими формалары, тәлимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәсини һәјәтә кечирилмәсини сүбүт едән дәлилләрдир. Бир даһа тәкрар едирик ки, бу формалары тәкмилләшдирмәк ләзимдыр. Габагчыла тәчрүбәни нәзәрә алмағла онун һәлл едилмәси јоллары бизчә ашағыдакылар ола биләр:

Биринчиси, шакирдләрини әмәјә марағыны артырмаг, онларын фәаллығ сәвијјәсини јүксәлтмәк мәсәдилә, истеһсал олуан мәмулатларыни миғдарыны вә кејфијјәтини нәзәрә алараг мәктәбләрини мәһсулдар әмәјини (әкәр бу сырф тәдрис характери дашымырса) һаггынын өдәнилмәси гәјдасыны һазырламаг вә кениш планда мәктәбләрини практикасына тәтбиғ етмәк ләзимдыр. Шакирд истеһсалат бригадаларынын вә бәзи ТИК-ләрин тәчрүбәси бунун үчүн тутарлы әсас верир, әлбәттә буну кениш миғјасда експериментдән кечирмәк олар.

Бизим сәнајә вә кәнд тәсәррүфаты мүнәсисләриниһиз һазырда елә бир мәнфәәтлә ишләјирлар ки, онлар һәһәк ТИК-ләрдә сәхләр, мүнәссәһини өзүндә тәдрис сәхләри вә сәһәләри јаратмаг вә наставникләр ајырмаг имканына маликдирләр. һәм дә һазырланан мәмулат үчүн шакирдләр һагг дә верә биләрлар.

Икинчиси, әмәк тәлиминдә шакирдләрини мәһсулдар әмәјини үстүнлүк тәшкил етдији формаларда курсу екстенсификасија дејил, интенсификасија доғру көтүрмәк ләзимдыр. Башга сөзлә, истеһсал олуан мәмулатын, мәһсулун кејфијјәти диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр, үстүнлүк миғдара дејил, кејфијјәтә верилмәлидир. Ајдын мәсәләдир ки, бәзән колхоз вә совхозлар шакирд

истеҳсалат бригадаларына о гәдәр бөйүк сәһә аҗырлар ки, (чох вахт 70—80 һа) шакирдләрнн агротехники пријомлары шүүрлү сурәтдә мәһимсәһиб тәтбиг етмәләри, тәлимни мәһсуллар әмәклә бирләшдирилмәси, кәнд тәсәррүфаты истеҳсалатынн интенснвләшдирилмәсиндә елмни ролуну дәрк етмәләри үчүн вахтлары вә имканлары олмур.

Товуз районунда шакирд истеҳсалат бригадасынн һәр һектардан 250 с үзүм мәһсулу көтүрдүҗү барәдә ју-харыда дејилмишди. Бу, совхозун көстәрчнсиндән хејли артыгдыр вә һеч дә сон һәдд дејилдир. Белә мәһсулдарлыг исә ишн елмн асаслар үзәриндә гурмаг, агротехники пријомлардан дүзүк истифадә етмәк иәтичәсиндә мүмкүндүр. Бу гәјдә тәдрис-истеҳсалат комбинатларына да јайылмалыдыр. Еләр бир шәрәнт јаратмаг ләзымдыр ки, мәһсуллар әмәјә чәлб едләнән шакирдләр тәлимни әмәклә бирләшдирилмәсиннн әһәмијјәтинн, елмни инсанә етдјнн хидмәт, онун биләваситә мәһсуллар гүввәјә чеврилдијини шакирдләр шүүрлү сурәтдә вә әмәли ишдә дәрк етмәк имканына малнк олсунлар, әмәк тәлимнини усталары исә бу сәһәдә шакирдләрә һәртә-рәфли көмәк көстәрсинләр.

Лакин бу сәһәдә наилјјәтләримизнн нә гәдәр фәрәһли олмасына, бизим бүтүн әмәк тәлимн вә тәрбияси системининн бүтөвлүкдә нә гәдәр сәмәрәли олмасына бахмајараг, бу проблемн там һәлл олунмуш һесаб етмәк үчүн әсасымыз јохдур. Бундан әлава, биз бу системдә һәлә бир чох гүсүрларла, һәм кадр вә тәшкилати чәһәтдән, һәм дә елмн-педагожи характердә олан һәлл едилмәиш проблемләрлә рәстлашырыг. Конкретлигиннн бир гисминин мадди истеҳсалат сәһәси илә бағлы олан фәһлә пешаларинн ләзымн мејл көстәрмәси хусуситә бу чидди чатышмамазлыгла изәһ едилмәлидир.

Үчүнчүсү, тәлимни мәһсуллар әмәклә бирләшдирилмәсинн кенишләндирмәк вә тәкмилләшдирмәк мәғсәднә бүтүн етијат мәнбәләриндән—сәнајә вә кәнд тәсәррүфаты истеҳсалы мүәссисәләриннн, әһалијә хидмәт мүәссисәләриннн имканларындан даһа там вә сәмәрәли истифадә едилмәлидир. Тәсәсүф ки, биз һәлә буна наил ола билмәмишнк. Мүәссисәләрин чох аз бир гисми бу мүһүм дөвләт проблемини һәллнә чәлб едләнмишдир. Бу мүһүм социал проблемн, бүтүн мүәссисәләри, габагчыла әмәк адамларыны, Социалист Әмәји Гәһрәманлары-

ны чәлб етмәдән нечә һәлл етмәк олар? Доғрудур, бу барәдә мүвафиг көстәришләр верилмишидир вә онларын һәјатә кеңрилдији јерләрдә вәзијјәт хејли јакшыдыр. Лакин һәр јердә белә дејилдир: Буну гануниләшдирмәк, мүәссисәнин истеҳсалат планына дахил етмәк вә һәмни вәзифәнин һеч олмәзә һәмлик едлән мәктабдә јернә јетирилмәсинн тәләб етмәк јакшы олмәзми? Мәчбури гәјдәдә ТИК-дә сех вә јә мүәссисәнин өзүндә тәдрис сех вә јә сәһәси тәшкил етмәк һәр бир мүәссисәјә верилән план тапшырығы олмалыдыр.

Дөрдүнчүсү, әмәк тәлимнинин формаларыны, хусусән IX—X (XI) синифләрин шакирдләри үчүн дәрннләшдирилмиш әмәк тәлимнини јени формаларыны ахтармаг, тапмаг вә тәтбиг етмәк зәруридир. Шәһәрләрдәки ТИК асаснамәләринә охшар кәнд тәсәррүфатынн спесифик хусусијјәтинн нәзәрә алараг о сәһәдә дә ТИК-ләр јарадылмасы белә тәкзилләрдән биридир. Буну експеримент јолу илә сынагдан чыхармаг јакшы оларды. Бу тәкзилләр, әлбәттә, дәрннләшдирилмиш әмәк тәлимнинин тәкмилләшдирилмәси үчүн зәрури олан бүтүн тәдбирләри әһәтә етмир. Лакин мүјјәән дәрәчәдә бу тәлимни сәвијјәсини вә демәли, мәктаблиләрин әмәк фәаллыгы мөгәјинин формалашдырылмасы ишнинн сәвијјәсини јүксәлдә биләр.

Әмәк тәлимни просесинә политехник принципн тәтбиг едилмәси. Мәлүм олдуғу кимн, бу принцип мәктаб-ләрдә тәлимни бүтүн системиннн әсасына тәшкил едир. Бу, хусусән әмәк тәлимнини әсасына гојулмалыдыр ки, онун кустарчылыг тәрәфә мејл етмәси тәһлүкәси арадан галдырылсын. К. Маркс тәрәфиндән ирәли сүрүлән политехник тәлим мүјјәән мәзмуна малнкдир. О јазырды: Бу елә бир тәлимдир ки, истеҳсалатын бүтүн просесләринн асас принципләри илә шакирдләри таныш едир вә ејни заманда ушаға вә јешијетмәјә истеҳсалатын, бүтүн садә алатлары илә рафтар етмәк вәдншләри верир (бах: 1. ч. 16, сәһ. 198).

Политехник тәлим һаггында Марксын ирәли сүрдүјү нәзәријә В. И. Ленин тәрәфиндән, Совет мәктабниин вә совет иттипади керчәкчилик бәрғарар олдуғу дөврдә, онларын шәрәитинн нәзәрә алараг јарадычылыгла иш-кишаф етдирилмиш вә конкретләшдирилмишдир. Кәчләрнн һәмчылыгла орта политехник тәһсилниин партија програмларына дахил едилмәси һаггында тәклиф

В. И. Ленин мөһсүбдүр. Н. К. Крупскаянын политехнизм хагында тезислэрини анд көркөмлөй гөйлөриндө В. И. Ленин мөһсэлэрини соң дөрөчө адым шарһини верини вө белө бир төлөб ирәли сүрмүшдүр ки, мөктөблөрдө политехник төлөмө кечмөк хагында төчили тапшырыг вермөк, жахүд даһа доғрусу, политехник төлөмө доғру инди мүмкүн олан бир сыра аддымлары төчили һәјата кечирмөк лазымдыр. Ленин һәм дө көстәрмишдир ки, политехнизм мөктәбләрини елмләрин әсаслары үзрә билккләрлә ситәһләндирмәг әсасында һәјата кечирмөк лазымдыр, онлара мүасир сәнәје хагында, онун енержи төһинзаты әсаслары хагында дәрин билкк верилмәли, шакирдләрдө кеишш политехник дүңјакөрүшү формалашдырылмалы, онлар ичтиман-фајдалы, мөһсулар әмәјә чөлб олунмалыдырлар (бах: 2. ч. 42. сәһ. 228—230).

Һәмни көстәришләрлә әләғадар олараг политехник төлөм совет мөктәбленини һәјатында ән актуал вәзифәләрдән бирини чөврилди. Бу мөсәлә барадө чоһлу китаблар, журнал мөғаләләри јазылмышдыр вә онлар политехнизм хагында марксизм-ленинизм төлөминини, үмүм-тәһсил системиндө онун рол вә әһәмјјәтенини кеишш јазылмасында мүһүм рол ојнамыш, үмүмтәһсил фәһләрини төлөминдө, о чүмләдән әмәк төлөминдө политехник төлөмини бу вә ја дикәр дәрәчәдө өз эксини тапмасыла көмөк көстәрмишдир. Н. К. Крупскаянын өзү бу саһдө мүәллимләрә хуәсуслә бөјүк көмөк көстәрмишдир.

О, В. И. Ленинни көстәришләрини истиһад едәрәк политехник төһсилни мазмунуна кеишш тәриф вермишдир. О јазырды: политехнизм елә бир там системдир ки, онун әсасында мүхтәлиф формаларда олан техниканы өјрәнмөк дурур. Бураја К. Марксин дедији кими «тәһин технолокијаны», чаһлы табииоти, материалны технолокијасыны, истәһсалат әләтләрини, онларын механизмини, енергетиканы өјрәнмөк даһилдир. Бураја һәм дө иштиһадла әләғәләрини чоғрафи әсасларыны, истәһсалын ичтиман әмәк формаларына тәсирини вә сонунчуларын бүтүн ичтиман һәјат тәрзинә тәсирини өјрәнмөк даһилдир. «Политехнизм һәр һансы хуәсуә тәдрис фәһнин дөјилдир, о бүтүн фәһләрә нүфуз етмәли, һәм физикаја, һәм кимјаја, һәм тәһјјата, һәм ичтиманјјата анд материалын сечилмәсиндө әкә олунмалыдыр. Бу фәһләрини

гаршылығы әләғәләндирилмәси, һәм дө практик фәһлијјәтлә әләғәләндирилмәси вә хуәсуәи онларын әмәк төһмини илә әләғәләндирилмәси лазымдыр» (92. ч. 4. сәһ. 195). Шәхсијјәтин һәртәрафли инкишаф етдирилмәсиндө, мөктәбли кәңчләрини пешә оријентасијасы ишниндө, төһмини һәјатла, мөһсулдар әмәклә әләғәләндирилмәси ишниндө политехник төһмини әһәмјјәти хагында Н. К. Крупская дөғаләрлә јазмышдыр. О гөјд етмишдир ки, «Политехник төһсил—јешитмәләрин физики вә зәһни гәбилијјәтләрини чоғ јакшы ашкара чыхарыр, 16—17 јашында оларкәи онлара артыг иштисасы шуурулу сечмәјә имкан верир» (јәнә орада). Бүтүн булар педагожи ичтиманјјәтлә јакшы мөһүмдүр. Лакин мөсәлә ондан ибарәтдир ки, елми-техники ингилабла әләғадар олараг политехник төһмин принципини хуәсуәи актуаллыг кәсб етмәси мөктәбләрдө бу иштиһадләрини күчләндирилмәси саһсиндө ишә хуәсуәи диггөт верилмәсини төлөб едир.

Елми-техники ингилаб нәтичәсиндә баш вермиш нәһәк дәјишбилккләр, о чүмләдән истәһсалатын техникни чөһәтдән јенидән ситәһләнмәси хагында данышаркәи ССРИ ПЕА-нын мүхбир үзү П. Р. Атутов гөјд едир: «Бурунла әләғадар шакирдләрин политехник һазырлығы, биринчиси, елми билккләри вә гауцулары истәһсалат практикасында тәтбиғ етмәјә имкан верән билјијни крифәјәт гәдәр јүксәк сөвијјәси, автоматлашдырылмыш истәһсалатын, нәзәрәт вә идарәетмә системини фәһлијјәтенини үмүми принципләрини дәрк едлмәсини, инкичиси, шакирдләрдө коммунист дүңјакөрүшүнү (хуәсуәлә әмәјә коммунист мүнәсибәтини—М. М.) вә автоматлашдырылмыш истәһсалат шарһантидө мүвәффејјәтлә ишләмәјә имкан верән шәхсијјәт кәјфијјәтләрини формалашдырылмасыны нәзәрәт тутан шәхсијјәт аспектини төһмини етмәлидир (бах: 160, 1/1980, сәһ. 14).

Мөктәбләрдин нәзәри билккләрдән мүстәғил сурәтдө истиһадла етмәләри төһмини олунмадан онларын әмәк төһминдө вә мөһсулдар әмәјиндө политехник принцип мүвәффејјәтлә һәјата кечирилә билмәз. «Буәсуз политехник һазырлығын башлығы вәзифәси—мөктәбләр тәрәфиндән мүасир техниканы әсасларынын мәһисә-синилмәси, онларда техникни—конструкторлуғ тәфәккүрүнү, тәдиггәтчылыглә јанашманын инкишаф етдирилмәси—һәлл едилә билмәз (јәнә орада, сәһ. 15). Мәһз белә политехник төһмин кәңчләр гаршысында техникни јара-

дычылыгга даһа шүүрлү мәшғул олмәг, өзүнә мүәсир пешәләрдән бирини сечмәк, она мүвәффеғијәтлә јнә-политехник тәлим кәңчләр гаршысында техникки јара-ланмәк, истеһсалатда өз ихтисасыны һартарәфли дәриң-ләшдирмәк үчүн кениш үфүгләр ачар. Бу нсә өз нөвбә-синдә оилары даһа фәал әмәк мөвгејинә кәтириб чыха-рар. Кәнд тәсәрруфаты үзрә механизаторлуг ихтисасы илә әмәк вә ичтнман фәаллыг арасындакы гаршылыглы әлағәни нүмәјиш етдирән ашағыдакы чәдвәл бу фикри бир даһа тәсдиг едир (бах: 160, 1/1980, сәһ. 13).

Ихтисас сәвијәси	Ишлә јаралычылыг элементләринин гијмәтләндирилмәси /Һәмни ихтисас үзрә оиларын үмуми сәјна көрә %-лә				
	Ишә јара-дычы мунә-сибәт /ис-теһсалат вә әһфәләрини мүстәғил һәлә елә биләр	Сосна-лизм ја-рышында фәал иштирак	Ичтнман ишлә фәал иштирак	Истеһсалат мәсәләри-нин муза-кирасиндә фәал ишти-рак	Сәмәрәләш-диричлик ишиндә мүнтәзәм иштирак
I дәрәчә	58	78	50	58	16
II дәрәчә	38	74	40	51	10
III дәрәчә	19	57	9	1,9	1

Чәдвәлдән әјдын көрүюр ки, ихтисасын сәвијәси әмәкдә, ичтнман һәјатда фәал һәјат мөвгејини формалашмасына күчлү тәсир кәстәрир. Республиканын һәјатындан көтүрүлмүш диқар характерли материал да бу фикри тәсдиг едир. Орта мәктәбдә үмүмтәһсил һазырлыгы (демәли, әмәк тәлимини кечмиш) кәңчләр мәдди истеһсалат сәһәсиндә әмәк һәјатына даһа фәал ро-шулур вә оиларын бир чохлары гыса мүддәт әрзиндә әмәк габагчыллари сырасына чығырлар. Белә ки, 1978-чи илә республиканын орта үмүмтәһсил мәктәбләрини би-тирмиш 97,2 миң нәфәр кәйчин 33,3 миң нәфәри али мәктәбләрә, орта ихтисас мәктәбләринә вә техникки мәк-тәбләрә дахил олмуш, 20 миң нәфәри сәнајә, нәғлијјат

вә тикинтидә, 38,1 миң нәфәри—кәнд тәсәрруфатында, 5,8 миң нәфәри нсә әмәјин диқәр сәһәләриндә ишә кир-мишләр. Беләликлә, мәзуулларын 60 %-ә јахыны мәдди истеһсалат сәһәсиндә мәһсуллар әмәјә гошулмушлур. Диггәтәләјиг чәһәт ишни тәкчә кәмијјәт кәстәричиләри дејил, һәм дә оуну кејфијјәтчә јүксәк олмасдыр.

Республика мәктәбләрини истеһсалат тәлими прак-тикасындан көрүюр ки, бир чох әмәк мүәллимләрин өз гүввә вә имканлары дәирәсиндә әмәк дәрсләрини поли-техник принциплә, техникки биликләри вә практик тәд-рис ишләрини шакирдләрин үмүмтәһсил һазырлыгы илә әләғәләндирмәк үчүн бөјүк сәј кәстәрирләр. Бу әләб-тә, јүкүлү иш дејилдир, буна бахмајараг, оилар бу са-һәдә мүәјјән мүсбәт нәтичә топламышлар. Бә’зи фактла-ры нәзәрдән кечирәк.

Нахчыван шәһәриндәки 2 №-ли мәктәбин директо-ру Ә. Әскәров өз мәғаләсиндә белә бир һәғигәти гејд едир ки, кәнд тәсәрруфаты механизасијасы үзрә прак-тикумлары апаран заман мүәллимин шакирдләрин үмүмтәһсил һазырлыгына истиһад етдијинә, нәзәри бил-икләри истеһсалатда, оуну техника вә технолокијасы илә әләғәләндирдији, шакирдләрин практик мәшғәләлә-ринә кениш мејдан вердији һалларда кәнд тәсәрруфаты пешәләринә мараг хејл дәрәчәдә күчләнир. О, нүмү-нә олараг Нейрәм кәнд орта мәктәбинин механизасија үзрә практикум мүәллимин мүнәддис-механизатор З. Та-рыгулјевини иштинә истиһад едир. Һәлә практикумлары башламаздан әввәл о, вәлидејиләрлә, IX синифләрин фәни мүәллимләри вә синиф рәһбәрләри илә әтрафлы сөһбәт едир, һәр бир шакирдин характеристикасыны, мејл вә марағыны өјрәнир, иш просесиндә конкрет факт-лар үзәриндә шакирдләрә дәрк етдирир ки, јахшы вә һазырлыгы механизатор олмағын әсас шәртләриндән бири дәрин үмүмтәһсил һазырлыгына малик олмагдыр. Јалныз машыны идәрә етмәк кифәјәт дејилдир, һәм дә иш просесиндә баш верән насазлыглары доғуран сәбәб-ләри билмәк вә оилары арадан галдырмағы бачармаг лазымдыр. Шакирдләрин техникки билнқ, бачарыг вә вәрдншләрини мувафиг елми билнқләрлә сых әләғәлән-дирән Тарыгулјев өз шакирдләрини мүкәммәл пешә-јөгәдәрки һазырлыг ашылағыр. Мәһз буну нәтичәси-дә оиларын хејл һиссәси һалә X синифдә оларкән ме-ханнизатор пешәсинә јијәләнир вә мәктәби битирдикән

сонра өз доғма колхозунда галыб ишлэјир (бах: 38. 4/1977, сәһ. 64—65). Белә мисаллар аз дејилдир.

Лакин, бүгүн буллара бахмайараг, политехник при-
нсини эмэк тэһиниһи тэбигин сәһиндә һәм нәһәри вә
һәм дә әмәли чәһәтдән һалә хәйли тәһдирләр һәјатә кә-
чири.тәһдир. Белә бир фикирлә рәзылашмаһаг олмаз
ки, хуһсун мөвзү, демонстраһия, тәһүбәләр вә лабора-
тория иһләри һалында, дөјөк ки, физика программаһи да-
һил едләннш биләкләрин бөјүк һөһмнә бахмайараг
«шаһидлар тәдрис фәһинниһи мәзһунуну мәһмәсјәр,
лакин мүәсир сәһәјә әсәсларыһын структуру һә үзвү
сүрәтә әләһәләһдирмиләр, онларын бу сәһәдәки бил-
ләкләри систем һалында олмур» (134, сәһ. 30).

Бу гүсүр республиканын мектеблэриндэ дэ вардыр. Биз бу гүсүрүн сөбөллэригэ во арадан галдырылмасын жоллары үзүриндэ дайнамаг ийитиндэ деийлик, чүмкү бу һәмийн проблемни ишлэһэи алым-лэрини өзлэриниң хуһусун тэлгингилатлар айнармасыны тэлэб едир. Лакин республиканын эмэк мүлэлим-лэриниң рә'й во гөйдлэрини аһаһи үмүмдидактик характердэ бир нечэ сөз демәһи лэзым билэрик.

Мәктәбчиләрин эмәк фәаллыгы мөвгәинин формалашдырылмасында ахлаг тәрбиясәнин апарычы ролу һаггында. Һәмин проблемени һәлли һуһарыда кәстәриләнтәрдән әләвә бир чох банға тәдбирләр дә тәләб едир. Шәхсияттин мүһүм кефийәтти олан фәәл эмәк мөвгәи јалиһә эмәк вә политехник тә'лим вә тәрбия процесинда дејил, бүтүилүкдә тә'лим-тәрбия процесинда, бүтүлүкдә проблемени һәллиһә комплекс јанашма процесинда, идеја-сијасәт, эмәк вә мә'нәви тәрбия комплексинда мүвәфәғијәтлә формалашдырыла биләр. Сүбә етмәјә еһтијаж јохдур ки, мә'нәви тәрбия бурада әсәс рол ойнајар.

Эхлаг, ма'лум олдуғу кими, чохплаалы кејфијјатдир. О нисан фээлијјатинин бүтүн нөвлэриндә, хүсусилә исә әмәк фээлијјатиндә мејдана чыхыр.

Белә бир фикрлә разылашмамаг олмаш ки, ичтеш-салаат шәрәитиндә әхләг—әмәк фәәлијәттинин әһәсиды, шәхси вә ичтиман мәнәфәтин вәддәтидин, һәм рәһбәрләрин, һәм дә коллективин мәнәфәти вә вәддәтидин. Бүтүн буналар фәрдин әмәжә мүнәсибәти илә алағадардыр. Әмәжә мүнәсибәт—әкәр белә демәк оларса, мәнәвијәтин аларчыкы компонентидир, демәли, шәхсијәттин фәәл

ноят мөвгејинин апарычы истигамәтидир. Мәкәр мә'лум дејлми ки, әмәји севан адам ону үрәкдән севир, чәмијәтнин мәнәфејинә фәал вә мәнәсудәр чалышыр, онун вә чәмијәтнин шәхси мәнәфеји узлашан вә тә'мин едилән бу әмәк процесиндә онун өзү дө көлмәдә галмыр, фәал мөвгеји башгалары тәрәфиндән гәјд олунур. Бүтүн мә'нәви кејфијәтләр (аңлаз мүнәсибәт, јолдашлыг вә с.) әмәј коммунист мүнәсибәти тәрафида чәмләнир. Мәктәби вә дикәр тәрибјә мүәссесәләринин тә'хирсәлнмәз вәзифәләриндән бири бу мәсәләнчи мүсәбт һәлһинә пәл олмагыдир. Бу барәдә В. И. Ленин дөфәләртә гәјд етмишдир. Кәңчләрә вердији «коммунизм әјрәмәли» тапшырыгы илә әлағадар оларак онун бир вәсијәтјини дө јадә салаг. В. И. Ленин јазырдә: «Коммунизмә аң китабча вә әсәрләрдән китаб үзрә әлдә едилән коммунизм билги иш көрмөздән вә мүбаризә апармадан әсла һеч бир шәј дәмәз, чүнки бу биләк һәзрәтији илә тәрүбә арасындакы көһнә әйрылыға, көһнә буржуа чәмијәтјинин әл ирәлчә хуәсусјәтјини тәшкил едән һаһаң көһнә әйрылыгы давам етдирәдји» (4. ч. 31. сәһ. 284).

Фәал һәҗәт мөвгәјини, үмүмийәтлә, әмәк фәаллығы мөвгәјини хуәсуслә әмәжә виҗайдәлә јанашма олмадан јаратмаг мүмкүн дејилдир. Истеһсалатни вә халк тәсәрруфатыныи мүхтәлиф сәһәләриниини бир чәхр габаҗынд адамларныи, миһилләрә Соһиәлиәт Әмәјин Гәһрәманларныи мизы мөһз бу мүһәсибәт хәрактеризә едир. Белә адамларныи тәрбијә едилмәси, һәр шејдән әввәл, мәктәбни үзәринә дүшүр. Лакин бизим мәктәбләриниизни бу чәһәтдән дә истеһсалатныи конкрет кәмәјинә елтијачы вардыр. Магнитогорск металлурҗија комбинаты бу чәһәтдән классик нүмунә ола биләр. Комбинат һәмиләк етдији 28 мәктәб бөјүк мадди јардым көстөрмәклә кифәјәтләнмир. О билаваситә әмәк тәрбијәсиндә һәртәрәфли иштирак едир. Комбинат һәмиләк етдији мәктәбләрлә елә бир ишкүзар әләгә јаратмышдыр ки, онун нәтичәсиндә VII—X сифиләрни һәр бир шакирдл әјдә бир дәрҗә комбинатә кедир, истеһсалатнии теһнолоҗијасы илә, аҗры-аҗры пешәләрлә, истеһсалат габаҗықлары илә көрүшүр, таныш олар. Һәм дә VII сифилә шакирдләри үчүн бу, комбинатлә, истеһсалат процесси илә, аҗры-аҗры пешәләрлә, истеһсалат габаҗықлары илә сәдәчә танышлыг хәрактери дашыр. VIII—X сифилә шакирдләри үчүн бу, аҗыг пешәләрлә, иш јерләри илә тәмәсәд олмаг, ихти-

саслы ишчиларга жанашы эмэк процесинде билавасита иштирак етмакдир (бах: 73. сәһ. 17—19). Мәктәбтә белә алага шакирдларини эмэк тәрбијәсин вә ичкишафы үчүн кениш перспективләр ачыр. Республиканын да һәјәтин-дан белә нүмунәләр кәтирмәк олар.

Ишнн елә тәшкил едилмәсинә наил олмаг лазымдыр ки, шакирдләр истәсалат габагчыларындан, фәал һәјәт мөвгәјиндә дуран шәхсләрдән јалпыз пешә оријентасијасы саһәсиндә дејил, һәм дә даврамыш, әмәјә мүнәсибәт чәһәтдән нүмунә көтүрә билсинләр. Азәрбајҹан халгынын көркәмлән оғлу, пешәкар ишгиләбчы, Магнитогорск металлургија комбинатынын (30-чу илләрдә) јарадычыларындан бирн Чинкиз Илдыйрым чох көзәл деминшир: «Һәр күн јүксәк гәһрәмәнлиг нүмунәләрин јәлә гаршылашаркән вичдән азабы чәкирсән, өзүнә суал верирсән: «Бәс сән өзүн, бир рәһбәр кими, бүтүн варлыгыны, һеч нә әсиркәмәдән бу ишә вермисәнми? Бәзән вурнухманы фәаллјјәт кими кәстәрмәјә чалышмырсан ки, јүңкүл јол ахтарырсан ки?».

Бизим һаһымыз—фәһлә гәһрәмәнлардан нүмунә көтүрмәлијик. Мәним вахтымн бир сааты, бир дәғиғәс белә һәдәр, бош кечмәмәлидир» (бах: 73. сәһ. 2). Бах мәктәблин, истәсалат габагчыларындан мәнз белә эмәк даврамышы нүмунәләрин көтүрмәлидир.

Бу мисаллар маһијјәт етнбарилә эмәк фәаллыгы мөвгәјини характеризә едир.

Әмәјә коммунист мүнәсибәти тәрбијәсән бүтүн тәрбијә мүүсәсисәләринин вә анлониң диггәт мәркәзиндә дурү вә дурмәлидир. Партијанын Програмын да тәләби беләдир. Сов.ИКП Програмында дејиләр: «Партија чәмијјәтин бүтүн үзвләриндә әмәјә коммунист мүнәсибәтинн ичкишаф етдирмәји тәрбијә ишиндә әсас вәзифә һесаб едир. Чәмијјәтин хейринә ишләмәк, һәр адамын мүғәддәс вәзифәсидир. Чәмијјәтин хейринә һәр чүр эмәк, һәм физики, һәм дә зейни эмәк һөрмәтли вә шәрәфлидир (16. сәһ. 116).

Тәсадүфи дејилдир ки, СССР-ини вә Азәрбајҹан СССР-ин Конститусијаларында бу өз әксиви тапмышдыр. Әмәјә коммунист мүнәсибәтинин формалашдырмасы, совет мәктәбиндә эмәк тәрбијәсинин әсас мәзунуну тәшкил едир.

Мәктәблиләрин эмәк фәаллыгы мөвгәјинин формалашдырмасында анлә тәрбијәсинин ролу һағгында.

Әмәк тәрбијәсин, еләчә дә ушағларын бүтүвлүкдә тәрбијәсән, мәләум олдугу кими анләдә башлајыр. Һәлә ишгиләбдән әввәлки мүтәрәғни рус педагогикасы анлә тәрбијәсин мәсәләси пәлә аз мәшғул олмамышдыр вә эмәк тәрбијәсиндә онун ролуну дәфәләрлә гејд етмишидир. К. Д. Ушинскинин бу бәрәдәки фикирләри, «Әмәк вә онун психи вә тәрбијәви әһәмијјәти» адлы мәғаләсиндә верилмишидир. Азад физики әмәји о һәм зейни, һәм дә мәнәвни ичкишафын әсасы һесаб едирди. О, һәм о вахтын тәрбијә системини, һәм дә өз ушағларын әмәкдән тәҗрид едән вә буны да «ушағлар үчүн хошбәхтлик» сәјән варлы анләләри кәскин мәзәммәт едәрәк јазырды: «Тәрбијәнин өзү, әкәр о һисанә хошбәхтлик арзу едирсә, ону хошбәхтлик үчүн тәрбијә етмәк дејил, һәјәт әмәјинә һазырлашаркән... Тәрбијә һисандә әмәјә мәнәбәт вә адәт ичкишаф етдирмәлидир, она һәттә өзү үчүн эмәк јолу тапмаға имкан вермәлидир» (158, 4. 2. сәһ. 318). Ушински һәттә әмәјин бөјүк әһәмијјәтинн шакирдләрә вә онларын ата-аналарына баша салмағы мәсләһәт көрүр вә јазырды ки, бу вә ја башға сабәбдән адам һәјәтдә шәхси һәјәтдән мәһрум олдугда, о, һәғиғи јолуну итирир вә онун гаршысында ејин дәрәчәдә фәләкәтли олан ики башға јол ачылыр: һәјәтә гаршы јох едилмәсн мүмкүн олмајан наразылыг јолу, өзүнү сәзмәдән мәнәв етмәк јолу (бах: јенә орада, сәһ. 340). Азәрбајҹанын ишгиләба гәдәрки бир чох мүтәфәккирләри дә эмәк тәрбијәсинин әһәмијјәтиндән јазмышлар. Ләкин онларын арзусу да, о вахтың көркәмли рус педагогларынын фикирләрин кими һәјәтә кечирилмәдән вә кечирилә дә билмәдән. Она көрә ки, эмәк, хуәсусән физики эмәк һөрмәтдә дејилдән, әһалинин касыб тәбәғәсинин пәјна дүшүрдү, варлы синфин истисмар әләти иди.

Дөврүмүздә әмәјә мүнәсибәт көкүдән дәјинилмишидир. Һәр бир кәс ишләмәлидир, онун эмәк йүгүгу вардыр. Әмәк шәрәф иши, гәһрәмәнлиг иши олмушдыр, вәтәндашы эмәк јүксәлидир. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, бизим мәктәбин өзү дә «үмумтәһсил эмәк политехник мәктәби» адланыр. «Ишләмәјин дишләмәз», «Һәр кәсдән гәбилијјәтинә көрә, һәр кәсә әмәјинә көрә» принципн һөкм сүрүр. Даһа јүксәк амалә һазырлашыры: «Һәр кәсдән гәбилијјәтинә көрә, һәр кәсә тәләбатына көрә». Мәнз буна көрә дә бир гәјдә оларағ һәр бир анлә өз ушагынын мұәјјән бир пешә газанмасына,

чәмијјәтнин әмәк һәјатында иштирак етмәсинә, әмәк вәрдишләриннә јијәләнимәсинә сә'ј көстәрип. Бу барәдә мәктәбләр өз үрәк сөзләринин сәмини ифадә едирләр. Бүтүн буларла бахмәјарәг, дејилдјји ки ми «ејисиз аилә олмәз». Биз аз да олса елә аиләләрә раст кәлирик ки, онлар өз ушагларыны әмәклән, хусусән физики әмәклән чәкиндирип, физики әмәклә әләгәдәр олан пешә сечмәләриннә манечилик тәрәдирләр; онлар дәрәк етмәк истамирләр ки, социал тәрәғи вә елми-техники ингилаб сәјәсиндә һазырда бир чох фәһлә пешәләри хејли дәрәчәдә зейни әмәклә бағлыдыр, фәһләдән зейни вә физики әмәји бачарыгла улашдырмаг гәбилијјәти тәләб олуур. Һәтта бә'зи, хусусән интеллектуал әмәк сәһәсиндә ишләјән вәлидејиләр, өз ушагларына, гејри-мәһдуд миғдарда «чиб хәрчи» вермәклә, онлара шәхси миллик машынлары алмагла, түфејли һәјат тәрзинә сөвг етмәклә онларын әхлагына мәнфи тә'сир көстәрирләр. Бунунла да онлар өзләри истамадән фәктик оларәг өз өвләдләрини јалныз әхлаг нормаларыны позмаға дејил, һәм дә бирбаша чинајәткарлыгла нәтичәләннә һәрәкәтләрә, социалист һүгүг гәјдаларынын позулмасына, бәдбәхт һадисәләрә тәһрик едирләр. Биз һалә хулиғанлыг, мүф-тәхорлуғ, сәрхошлуғ ки ми негатив һадисәләри, көһнә чәмијјәтнин мәнфур гәлыглары һағында данышмаг истамирик.

Бах буна көрә дә классик педагогиканын белә вәлидејиләр һағындакы мәзәммәти өз актуальлығын, вәчиблијини сахлајыр.

Совет дәвләти һәр бир аиләнин үзәринә, ејни заманда тәрбијә функцијасыны, өз ушагларыны социалист һүгүг гәјдаларынын тәләбләринә ујун тәрбијә етмәк, мәктәблә сых әләгә сахламаг вә оунула бирлиқдә ушаглары һәғни совет вәтәндашы руһунда, о чүмләдән әмәк-сөвәрлик руһунда тәрбијә етмәк вәзифәсини гојмушдур.

Л. И. Брежнев јазыр: «Јалныз о вәлидејиләр һәғигәтән хејрхәл иш көрүрләр ки, онлар ушагларында ән кичик јашларында әмәк вәрдишләри тәрбијә едирләр» (б. ч. 5, сәһ. 51).

Бурада иш јалныз ондан ибарәт дејилдир ки, вәлидејиләр өз ушагларына евдә мәншәт әмәјини өјрәтсинләр, һәм дә ондан ибарәтдир ки, ән илкин јашлардан башлајараг, ушағын шууруна јеритсинләр ки, хошбәхт һәјатын јолу әмәклдир, ушағын мејл, гәбилијјәт вә мара-

ғынын сечилмәсиндә өз ушагларына көмәк көстәрсинләр, өз ушагларыны елә тәдрис мүәссисәләринә көндәрсинләр ки, онлар да һәмин мүәссисәни битирдикдән сонра һәвәслә ишләсинләр. Тәәссуф ки, кәччләр тәрәфиндән пешә сечилмәси һеч дә һәр јердә истанбилән ки ми һәјата кечирилмир вә бу да чох вахт ачыначағлы нәтичәләрә сәбәб олур. Белә һәлләрда мүәјјән пешәјә јијәләниш олса да кәчч оғлан вә ғызын әмәк фәаллығы мөвгејиндән һеч данышмаға дәјмәз.

Тәрбијә сәһәсиндә, бу мәғсәдлә вәлидејиләрин тәрбијәни тә'сириндән истифадә едилмәси ишиндә биз, тәәссуф ки, бәшгә характерли чәтинликләрдә дә растлашырыг. Бу, мә'лум олдуғу ки ми, бир тәрәфдән бә'зи кәчч аиләләрини позулмасы илә бағлыдыр вә бир сыра үғурсузлуғлар да мәнз бунун нәтичәсидир. ССРСИ Дәхил Ишләр Назирлијиндә бу мәнфи һәл дәғиг өјрәнишмиш (1976-чы илә 861 ми иләдә никаһ позулмушдур) вә белә нәтичәјә кәлишләр ки, «аилә-мәншәт сәһәсиндә үғурсузлуғларын нәтичәси бир гәјда оларәг һәр шејдән әввәл, кәччләрини мә'нәви формалашмасына мәнфи тә'сир көстәрип. Сосиолоғи тәдқиғатларын көстәрдији ки ми кәччләрдәки бу ғусурлар чох вахт аилә-мәншәт шәрәтинин әлвәршисиз олмасы илә әләгәдәрдыр. Мәншәт гәјдаларынын позулмасы, јешијетмәләр тәрәфиндән тәрәдләп чинајәтләр чох вахт бунунла бағлыдыр» (159. сәһ. 32—33). Бу негатив һәлләрда да мүбаризә, сөзүн мүәјјән мә'насында, һәм дә мәктәбин вәзифәсидир. Көрүндүјү ки ми, шакирдләрин әмәк фәаллығы мөвгејини формалашдырмаг әләгәдәр мүхтәлиф тәрбијәни тәдбирләрин ардычы сурәтдә һәјата кечирилмәсини тәләб едир. Лакии бу ағыр вәзифәни тәкчә мәктәб коллективинин үзәринә атмаг јох, бу барәдә онлара һәр тәрәfli јардым көстәрмәк ләзимдыр.

ИСТИФАДЭ ЭДИЛӨН ӨДӨВИЈАТЫН СИЈАҒЫСЫ

(РУС ВӘ АЗӘРБАЈҘАН ДИЛЛӘРИНДӘ)

1. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, изд. II.
2. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений изд. V.
3. В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијаты, Азәрнәшр.
4. В. И. Ленин. Әсәрләри. Азәрнәшр.
5. В. И. Ленин. Совет һакимийјатинин нөвбәти вәзифәләри, Азәрнәшр, 1969.
6. Л. И. Брежнев: Ленин јолу илә. Азәрнәшр.
7. Л. И. Брежнев. Зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәси һаггында. Азәрнәшр, 1975.
8. Л. И. Брежнев. Кичик торпаг, Дирчәлиш, Хам торпаг (хатирәләр). Б., Азәрнәшр, 1979.
9. Л. И. Брежнев. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXVI гурултайына Сов.ИКП Мәркиз Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахил вә харич сийәсәт сәһәсиндә нөвбәти вәзифәләри. Азәрнәшр, 1981.
10. Һ. Ә. Әлијев. Фәал һојат мөвләјини формалашдырмасы: мәнәви тәрбијанын тәүрбәси вә актуал проблемләри, Азәрнәшр, 1979.
11. Һ. Ә. Әлијев: АзәрбајҘан партија тәшкилатынын мүбариз вәзифәләри. Баки, 1978.
12. Һ. Ә. Әлијев: Сов.ИКП XXV гурултайынын јекуллары вә республика партија тәшкилатынын вәзифәләри («Коммунист» гәзети, 1976, 19 март).
13. Һ. Ә. Әлијев. Коммунизм еврәимәли, Азәрнәшр, Б., 1977.
14. Һ. Ә. Әлијев. «Идеоложи ниш, сийәс-тәрбија нишин даһа да јакшылашдырмаг һаггында» Сов.ИКП МК-нын гәрәрыны јеринә јетирмәк сәһәсиндә республика партија тәшкилатынын вәзифәләри бәрәсиндә. Азәрнәшр, 1979.
15. Һ. Ә. Әлијев: АзәрбајҘан Коммунист Партијасынын XXX гурултайына Мәркиз Комитәнин һесабат мәтуәзәси.
16. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын програмы. Азәрнәшр, 1961.
17. Сов.ИКП XXIV гурултайынын материаллары, Баки, 1971.
18. Сов.ИКП XXV гурултайынын материаллары, Баки, 1976.
19. «Правда» гәзети.
20. «Известия» гәзети.
21. «Бакинский рабочий» гәзети.
22. «Коммунист» гәзети.
23. «АзәрбајҘан Коммунист» журналы.
24. Народное образование в СССР. Сборник документов 1917—1973, М., 1974.

АзәрбајҘан дилиндә

25. Абдуллајев Е. Габагчы кимја мөәллимләринин тәүрбәсиндә, Баки, 1975.
26. Агајев Әждәр. Мәктәбләрдә вәтәндашлыг борчуни тәрбија едилмәси, Баки, 1975.

27. «АзәрбајҘан дили вә әдәбијаты тәдريس» (Методик мәчмуә), «АзәрбајҘан мәктәби» журналына әләвә, Баки.
28. «АзәрбајҘан ССР Маариф Назирлијинин әмр вә тәһиматлары мәчмуәси». Баки.
29. «АзәрбајҘан мәктәби»—АзәрбајҘан ССР Маариф Назирлијинин елим-һазир педагожи журналы, Баки.
30. «АзәрбајҘан мөәллим» гәзети, АзәрбајҘан ССР Маариф Назирлији вә АзәрбајҘан ССР Маариф, Али мәктәб вә елим һазир ишчиләри һәмкарләр Иттифагынын республика Комитәсинин органы.
- 30а. АзәрбајҘан ССР мөәллимләринин VI гурултайы, Баки, 1980.
31. Багыров Б. Мәктәб јүксәлиш јолларында, Баки, 1973.
32. Сәмәд Вүргүн. Әсәрләри, ч. 5. Баки, 1972.
33. Сәмәд Вүргүн. Поемалары, Баки, 1959.
34. Гаралов З. И., һүсәјнов Ә. М., Сејидбајова С. К. Мәктәбдә пешә оријентәсијасы үзрә иш. Баки, 1974.
35. Гулијев М. Тарихин тәдريسиндә проблемли тәһим, Баки, 1978.
36. Әфәндизадә Әнз. Дәрс планы дәрәс һазырлығын асас шәртидр (Бах: «АзәрбајҘан мөәллим вә әдәбијаты тәдريس» (Методик мәчмуә) 1979, № 2).
37. Әһмәдов Башир. Мәктәб тәүрбәсинин нечә еврәимәли (Бах: «АзәрбајҘан мәктәби» журналы, 1978, № 9).
38. «Әмәк вә политехники тәһим» (Методик мәчмуә), «АзәрбајҘан мәктәби» журналына әләвә, Баки.
39. Әсәдов Р. Пәрфократ мөәллимә нә верә биләр ки о, һансы јени дидактик имканлар јарадыр (Бах: «АзәрбајҘан мәктәби» 1977, № 2).
40. «Ибтидан мәктәб вә мәктәбгәдәр тәрбија» (Методик мәчмуә) «АзәрбајҘан мәктәби» журналына әләвә, Баки.
41. Иманәлијев Ә., Пашајев Ш. Бәзалғанлы ким орта мәктәб, Баки, 1978.
42. Исмаилов М. Ибтидан тәһимдә шәкирдләрин мустәғил ишш. Баки, 1978.
43. Кәримов Ј. Ш. Дәрәс верилән мөасир тәләбләр һаггында Бах: «Ибтидан мәктәб вә мәктәбгәдәр тәрбија» (методик мәчмуә) 1976, № 1, Баки.
44. «Кимја вә биологикја тәдريس» (методик мәчмуә). «АзәрбајҘан мәктәби» журналына әләвә, Баки.
45. Кәзимов Н. Тәһимин кејфијәтинин јүксәлтмәјин бәзә јоллары. Баки, 1966.
46. Круһскаја Н. К. Сечилиш педагожи әсәрләри—I һиссә. Баки, 1965.
47. Мәһдизадә М. М., Аллаһвердијев Т. Ә., Әлијев Г. Һ. АзәрбајҘанда халг маарифинин сүрәтли ишкешафы. Баки, 1980.
48. Мәһдизадә М. М. Мөасир дәрәс верилән тәләбләр һаггында, Баки, 1971.
49. Мурадханов М. А. С. Макаренковун педагожи ирен; Баки, 1965.
50. Нурушов А. Ријазийәтин тәдريسиндә проблемли тәһим. Баки, 1978.
51. Расул Рза. «Ленин» поемасы, Баки, 1952.
52. Сабир М. Ә. «Һоп-һопнамә», Баки, 1960.

53. «Тарих, ичтимайият ва чоғрафия тадриси» (Методик мачмуу) «Азэрбајчан мактаби» журналына алава, Баку.

54. Талибов Ј. Та’лим ва тарбия просесинда тадриғатчылыг методу бағгинда (бах: «Азэрбајчан мактаби», 1979, № 12).

55. Һасанбај Зардаби. Сечилимш эсэрлери. (Тартиб едэнн З. Көјүшов) Баку, 1960.

56. Һасанов И. Көнд мактабларинда шакирдларин мөһсулдар өмөһини тошкыли. Баку, 1965.

57. «Физика ва риязијият тадриси» (методик мачмуу) «Азэрбајчан мактаби» журналына алава, Баку.

58. Шаки району муаллимларинин иш таҷрүбөсине даир варағалар. Метод кабинет. Шаки, 1977.

59. Шөјүбов З. Халдан көнд мактаби. Баку, 1978.

60. Шөфијев С. А. Комсомол тошкылати ва мактабларин иғилаби, дөјүш ва өмөк әһәналарин эсасында тарбияси, Баку, 1974.

РУС ДИЛИНДӘ

61. Афаньев Б. Г. Человек как предмет познания, М., 1969.

62. Антипов И. А. Программирование. М., 1974.

63. Ануфриев Е. А. Социальная роль и активность личности. М., 1971.

64. Бабанский Ю. К. Проблемное обучение как средство повышения эффективности обучения школьников. Ростов н/Д., 1970.

65. Бабанский Ю. К. Как оптимизировать процесс обучения. М., 1978.

66. Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения. М., 1977.

67. Байрамов А. С. Динамика развития самостоятельности и критичности мышления у детей младшего школьного возраста. Баку, 1968.

68. Болдырев Н. И. Нравственное воспитание школьников. Вопросы теории. М., 1979 г.

69. Большая Советская Энциклопедия, 11 изд., т. 3.

70. Вопросы детской и педагогической психологии на XVIII Международном конгрессе. М., 1969.

70а. Журнал «Вопросы философии».

71. «Воспитание школьников». Журнал. Орган Минпроса СССР.

72. Вульфев Б. З. Комсомол — школа общественной активности старшеклассников. М., 1976.

73. Галкин Д. П. Нравственные аспекты хозяйственной деятельности. Баку, 1979.

74. Гебес А. М. Психология познавательной активности. Кшишев, 1973.

75. Геюшев З. Этическая мысль в Азербайджане. Баку, 1968.

76. Голант Е. Я. Методы обучения в советской школе. М., 1957.

77. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении. М., 1972.

78. Дайри Н. Г. Обучение истории в старших классах. М., 1966.

79. Данилов М. А. Процесс обучения в советской школе. М., 1960.

80. Дидактика средней школы. Под редакцией М. А. Данилова и М. Н. Скаткина. М., 1975.

80а. Дистервер А. Избранные педагогические сочинения. М., 1956.

81. Есплов Б. Л. Самостоятельная работа учащихся. М., 1961.

82. Засимовский А. В. Воспитание общественной активности школьников-подростков. М., 1962.

83. Иванов С. В. Типы и структура уроков в школе. М., 1952.

84. Казанцев И. Н. Урок в советской школе. М., 1956.

85. Ковалев А. Г. Психология личности. М., 1965.

86. Коваленко З. В., Яценко М. И. Формирование идейной убежденности старшеклассников в процессе общественно-политической работы. М., 1979.

87. Комарский Я. А. Избранные педагогические сочинения. М., 1955.

88. Газета «Комсомольская правда».

89. Коротов В. М. Развитие воспитательных функций коллектива. М., 1974.

90. Костюк Г. С. Мышление (см. Педагогическая энциклопедия, т. 2).

91. Костюк Г. С. Воспитание и развитие (см. Общие основы педагогики. Под редакцией Ф. Ф. Королева и В. Е. Гиурмана).

92. Крупская Н. К. Педагогические сочинения. М., 1957—1963.
93. Крупская Н. К. О библиотечном деле (Сборник). М., 1957.
94. Крутецкий В. А. Психология обучения и воспитания школьников. М., 1976.
95. Краев П. Общество и личность. М., 1961.
96. Краев Н. Е. Социологические проблемы личности. М., 1971.
97. Левина М. М. К вопросу о теории методов обучения. М., 1965.
98. Лемберг Р. Г. Дидактические очерки. Алма-Ата, 1960.
99. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972.
100. Лернер И. Я. Дидактическая система методов обучения. М., 1976.
101. Лилецкий опыт организации урока (Сб. статей). М., 1963.
102. Лордкипанидзе Д. О. Принципы, организация и методы обучения. М., 1957.
103. Макаренко А. С. Сочинения, т. V. М., 1951.
104. Макаренко А. С. Избранные педагогические сочинения в 4-х томах, т. 4. 1957.
105. Мальковская Т. Н. Воспитание социальной активности школьников. Л., 1973.
106. Марчук Г. И. Наука и формирование активной жизненной позиции. Баку, 1979.
107. Матюшкин А. М. Проблемная ситуация в мышлении и обучении. М., 1972.
108. Махмутов М. И. Проблемное обучение. М., 1975.
109. Махмутов М. И. Теория и практика проблемного обучения. Казань, 1972.
110. Махмутов М. И. Организация проблемного обучения в школе. М., 1977.
111. Межпредметные связи в учебном процессе (Тематический сборник). М., 1974.
112. Межпредметные связи в преподавании основ наук в школе. Вып. 1. Челябинск, 1973.
113. Межпредметные связи в процессе обучения (Сб. статей). Рязань, 1976.
114. Методы педагогического исследования. Под редакцией Пискунова А. И., Воробьева Г. В. М., 1979.
115. Мехтизаде М. М. Школьное образование в Азербайджанской ССР на новом подъеме. Баку, 1967.
116. Милованова С. Б., Кузнецова И. В. Организация самостоятельной работы учащихся на уроке. Баку, 1967.
117. Моисозон Э. И. Проблемы теории и методики коммунистического воспитания школьников. М., 1978.
118. Морозова Н. Г. Учителю о познавательном интересе. М., 1979.
119. Маторина О. П. Воспитание общественной активности при обучении обществоведению. М., 1974.
120. Мысливченко А. Г. Человек как предмет философского познания. М., 1974.
121. «Народное образование США», 1970. Спец. выпуск.
122. «Народное образование». Ежемесячный журнал Министерства просвещения СССР и Министерства просвещения РСФСР.
123. Нильсон О. А. Теория и практика самостоятельной работы учащихся. Таллин, 1976.
124. Обучение и развитие. Под редакцией Л. В. Занкова. М., 1975.
125. Общественная активность молодежи (Сб. статей). М., 1970.
126. Окон В. Основы проблемного обучения. М., 1968.
127. Ойциук В. А. Типы, структура и методика урока в школе. Киев, 1976.
128. Основы дидактики. Под редакцией Б. П. Есипова. М., 1967.
129. Охитина Л. Т. Психологические основы урока. М., 1977.
130. Педагогический словарь в двух томах. II, 1960.
131. Педагогическая энциклопедия, в 4-х томах. М., 1964 — 1968.
132. Педагогика школы. Под редакцией чл.-корр. АПН СССР Г. И. Щукиной. М., 1977.
133. Рудакостый И. И. Самостоятельная деятельность учащихся. М., 1972.
134. Политехнический принцип в обучении основам наук в средней школе. Под редакцией Д. А. Эпштейна. М., 1978.
135. Прокофьев М. А. Наши задачи в новом учебном году. Журнал «Народное образование», № 9, 1980.
136. Прокофьев М. А. Доклад на Всесоюзном съезде учителей. «Всесоюзный съезд учителей. 1978». Документы и материалы. М., 1978.
137. Пути формирования социальной активности личности при социальном анализе (Сборник статей). М., 1972.
138. Романюк А. И. О социальной ответственности личности (См. «Социологические проблемы личности». Сб. научных статей), Красноярск, 1973.
139. Ростовцевая Л. А. Самостоятельность личности в познании и в общении. Ростов н/Д., 1975.
140. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. М., 1957.
141. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М., 1946.
142. Руссо Жан Жак. Исповедь. Мысли о науке. Кишинев, 1973.
143. «Русский язык и литература в азербайджанской школе». Методический сборник до 1979 г. Журнал Минпроса Азерб. ССР с 1979.
144. Самостоятельная работа учащихся в процессе обучения. Под редакцией Б. П. Есипова. М., 1961.
145. Сафаров Ш. Т. Коммунистическое воспитание учащихся в процессе преподавания литературы. Баку, 1978.
146. Скаткин М. П. Совершенствование процесса обучения. М., 1971.
147. Смирнов Ю. А. Очерки психологии ума. М., 1962.
148. «Советская педагогика». Ежемесячный научно-теоретический журнал Академии педагогических наук СССР.
149. Сысоев И. В. Теоретические и методические проблемы формирования коммунистического мировоззрения учащихся. М., 1979.
150. Столетов В. Н. Воспитание в труде. Материалы общего собрания АПН СССР. М., 1975.
151. Сухомлинский В. А. Формирование коммунистических убеждений молодого поколения. М., 1961.
152. Сухомлинский В. А. Воспитание личности в советской школе. Киев, 1965.
153. Сухомлинский В. А. О воспитании. М., 1979.
154. Сухомлинский В. А. Мудрая власть коллектива. М., 1975.
155. Теория и методика коммунистического воспитания в школе. Под редакцией Г. И. Щукиной.
156. Тяжелыников Е. М. Союз молодых ленинцев. М., 1980.
157. «Учительская газета».
158. Ушинский К. Д. Собрание сочинений. М., 1948—1952.

159. Щелоков Н. А. Нравственность и правопорядок в условиях развитого социализма. Баку, 1979.
160. Журнал «Школа и производство».
161. Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений, т. 15. М., 1950.
162. Халафов А. Т. Руководство внеклассным чтением учащихся V—VIII классов. (Автореферат). Б., 1966.
163. Харламов И. Ф. Как активизировать учение школьников. Минск, 1975.
164. Шукнина Г. И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. М., 1979.
165. Шукнина Г. И. Проблема познавательного интереса в педагогике. М., 1971.

M Y N D Ə R I Ç A T

Кириш	3
I фəсил. Мəктəблiləрин фəл həјат мөвгeјинин формалашдырылмасы	14
II фəсил. Шакирдлəрдə идрак фəаллыгы мөвгeјинин формалашдырылмасы	44
III фəсил. Тəлим методларынын јенилəшдирилмəси	93
IV фəсил. Фəиллəрəрасы əлағəнин тəкмиллəшдирилмəк јоллары	138
V фəсил. Шакирдлəрин мустəгил ишин	168
VI фəсил. Тəлим процесинин типлəri һағғында	214
VII фəсил. Дəрсни тəкмиллəшдирилмəси јоллары	248
VIII фəсил. Мəктəблiləрдə ичтиман-сјјаси фəаллыг мөвгeјинин формалашдырылмасы	301
IX фəсил. Мəктəблiləрин əмəк фəаллыгы мөвгeјинин формалашдырылмасы	327
Истифадə едилмиш əдəбијјат	316

Мехтизаде Мехти Мамед оглы
**ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОГО
ПРОЦЕССА В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ**

(на азербайджанском языке)

Редактору *Р. Хусейнов*
Безин редактору *Е. Чалилов*
Техники редактору *В. Салимова*
Корректоры *Н. Валиева, Л. Насыјева*
ИБ—1613

Зыгылмага верилмин 8, 12, 81-чи ил. Чапа нмза-
ланмин 12, 11, 82-чи ил ФГ 06858. Катыз форма-
ты 84x108^{1/2}. Матбээ кызымы № 3, Эддбиз гарни-
тур. Јуксак чал. Физик чал вороти 12. Шарт чал.
20,16. Шарт раик-оттиск 20,34. Учот ншвр. вора-
ги 20,3. Тиражи 5000. Сифарши № 3029. Чилдда
гнјмоти 85 гоп.

Азербайжан ССР Довлат Ношријјат, Полиграфја
во Китеб Тичарати Ишлари Комитасинин «Ма-
ариф» ншријјати, Баки 370111, Э, Тагызда кў-
часи, № 4.

Азербайжан ССР Довлат Ношријјат, Полиграфја
во Китеб Тичарати Ишлари Комитасинин Јени
Китеб матбээси, Баки, Э, Тагызда кўчаси, № 4.
Азербайджанское государственное издательство
учебно-педагогической литературы «Маариф»,
г. Баку, ул. А. Тагизаде, № 4.

Новая Книжная типография, г. Баку, ул. А. Та-
гизаде, № 4.

85 ran.

A74/174 722

